

Acta Universitatis Sapientiae

Legal Studies

Volume 5, Number 2, 2016

Sapientia Hungarian University of Transylvania
Scientia Publishing House

Tartalomjegyzék

CS. KISS Lajos

Horváth Barna és John Austin – az imperatív jogelmélet kritikája
(Barna Horváth and John Austin – Criticism of the imperative
Theory of Law) 113

DEMETER M. Attila

Balogh Artúr és a kisebbségi jogok liberális igazolása (Balogh Artúr
and the Liberal Grounding of Minority Rights) 151

FORRÓ Enikő

Az emberi jogok és a szinoptikus jogszemlélet avagy kiegészítés
Horváth Barna politikaelméletéhez (Human Rights and the Synoptical
Theory of Law) 161

NAGY J. Endre

Horváth Barna „szineváltozása”: A szerelem konzekvenciái
(„Transsubstantiation” of Horváth Barna: upshots of a love) 171

RÉVÉSZ Béla

Két Horváth Barna-tanítvány kapcsolata: Bibó István és Szabó József
(The relationship between two disciples of Barna Horváth: Stephan Bibó,
Joseph Szabó) 191

SZABADFALVI József

A kolozsvári egyetem szerepe a magyar jogbölcseleti gondolkodás
megújításában (The role of the University of Kolozsvár in renewal of
Hungarian legal philosophical thinking) 213

SZABÓ Miklós

„Húsz év” – kettétörve. Somló Bódog szineváltozása (“Twenty years” –
broken apart: Transfiguration of Felix Somló) 239

SZIGETI Péter

Módszerdualizmus-monizmus: vázlat a jogászi gondolkodásmód
és a lételmélet viszonyáról Horváth Barna dialektikus
neokantianizmusa kapcsán (Methodological Dualism and Monism:
Essay on the Legal Mind and Ontology in Light of Barna Horvath’s
Dialectical Neo-Kantianism) 257

TAKÁCS Péter

Az örökkévalóság vagy a pillanat nézőpontjából? Somló Bódog mint
„az államtudomány embere” (From the point of view of eternity or
that of the moment? Felix Somló on the state) 271

VARGA Attila

Értékek és értékelések az alkotmányjogban, Moór Gyula jogi
 értéktanának mai lehetséges hatásai (Values and evaluation in constitutional
 law, possible effects of Moór Gyula's legal axiology) 295

VARGA Csaba

A jogtudomány természete. Komplexitás, modellértékűség:
 eszmények, korlátok (The Nature of Legal Scholarship. Complexity and
 Modelling Function: Ideals and Limits). 309

VERESS Károly

Az applikáció mint jogképződés (Application as legislation) 327

ZÓDI Zsolt

Az ígérő jog Somló *Juristische Grundlehre*jében (The Concept of Promising
 Law in Felix Somló's *Juristische Grundlehre*. Basic theory of Law). 345

ZSIDAI Ágnes

Cseppben a tenger, tengerben a csepp. Horváth Barna, a szociológus
 (Ocean in the drop, drop in the ocean. Barna Horváth,
 the sociologist of law) 363

VERESS Emőd

I. Miklós pápa válaszai a bolgárok kérdéseire 379

Horváth Barna és John Austin – az imperatív jogelmélet kritikája¹

Cs. Kiss Lajos

egyetemi tanár, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar
Jog és Társadalomelméleti Tanszék
E-mail: cskiss@ajk.elte.hu

Összefoglalás. A tanulmány a jogelmélet államtani megalapozásának, a politikai államfogalom konstrukciójának kérdéseit tárgyalja Horváth Barna Austin-kritikájának összefüggésében. A tanulmány célja annak bizonyítása, hogy Horváth kritikája valójában a szuverenitáselmélet mint tudománytalan ideológia szellemi megsemmisítésére irányul. Érvelése során azonban, a politikai logikájának öntudatlanul engedelmessé, maga is elhagyja a tudomány területét.

Kulcsszavak: jogelmélet, államelmélet, szuverenitás, hatalom, parancs, eljárás, ideológia

Abstract. Barna Horváth and John Austin – Criticism of the imperative Theory of Law.

The study issues related to the „staatstheoretische” foundation of the legal theory, and the construction of the political concept of the state in the context of Barna Horváth criticism upon John Austin’ theory on jurisprudence. The

1 A tanulmány OTKA támogatási szerződés alapján, az OTKA K76117. számú kutatási programjának keretében készült, és részét képezi a magyar Hart-recepció keretében folyó kutatásoknak. Megírásának indítékát az a feltevés képezi, hogy az esetleges párhuzamok felfedezésén túl hozzájárulhat Herbert Hart Austin-kritikájának jobb megértéséhez. Feltevésünk szerint a szabályalapú jogelméletének van egy fogalmilag nem, pontosabban „alulreflektált” jelentéssíkja, ami arra utal, hogy Hart nem pusztán előfeltételezett, hanem indirekt módon ki is dolgozott egy általunk jobb híján „implicitnek” nevezett államelméletet. Ez az implicit államelmélet, amelyet Hart a pozitívizmus klasszikus és posztklasszikus változatainak, mindenekelőtt John Austin és Hans Kelsen jog- és államfelfogása kritikájának keretében hallgatólagosan fejtett ki, lényegét tekintve a hagyományos angol joguralom felfogásteoretizálásának, modern változatának tekinthető. Hart implicit államelmélete a joguralmi és imperatív jogelméletek vitáját folytatja, és lényegében az *Angol jogelméletnek* azt a fejezetét írja meg, amelyre Horváth Barna figyelme, elsősorban tudományon kívüli okokból, már nem terjedhetett ki. A problémához lásd Hart 1995; Hart 1982; Horváth 2001; Horváth Barna: Hart-értelmezés. In: Cs. Kiss 2014, 169–171; Cs. Kiss 2015. A tanulmány a jogelmélet államtani megalapozásának, a szuverenitáselmélet rekonstrukciójának problémásíkján szorosan kapcsolódik az OTKA K100922. számú kutatási programjához (Heidegger és a nemzetiszocializmus – filozófiai megközelítések), része a totális állam és totalitárius rendszerek közötti azonosságokat és különbözőségeket tematizáló kutatásnak.

aim of the study is designed to demonstrate that Horváth' criticism infact trend for the intellectual annulment of Austin's theory of the sovereignty as unscholarly ideology. In his argument Horváth leaves the terrain of the science, in responding to thelogic of the „political” unconsciously.

Keywords: legal theory, statet heory, sovereignty, power, command, process, ideology

„Austin [... akit legtöbb olvasója valószínűleg csak az alsóbbrendűségi érzés furdalásai között tud olvasni...] tudása és elmélete olyan fölényes, szorgalma és kitartása olyan lehengerlő, hogy az ilyen íróval szemben a legtöbb ember eleve letesz minden ellentmondásról. Austin... gondolkodásának éle, eleganciája és becsületessége, gondos megbízhatósága arra is a legnagyobb mértékben hat, és azt is lenyűgözi, aki elméletének hibáit átlátja és kiindulási pontjaival nem tud egyetérteni. Austin akkor is mintakép marad a gondolkodás szabatosága, éleselmjűsége és a fogalomképzés csiszoltsága, tervszerűsége tekintetében, ha elméletének alapjait és következtetéseit el is kell utasítanunk. Austin mindig világos, sohasem csapong, mindig a tárgyról és csakis arról beszél, teljesen világos és áttetsző marad gondolkodásának minden lépésében. Kerül minden felesleges kitérést és sallangot, gondolatvezetése mintaszerű. Sokan lesznek, akik az ily szabatos logikával felépített elméletet akkor is előnyben fogják részesíteni, ha téved, az olyan elméletekkel szemben, amelyek hozzá képest ügyefogyott, sőt kontár módon tanítják az igazságot. Austin páratlan logikai fegyverzete, ennek a fegyverzetnek a csillogása elvakítja a szemet az alapvető tévedések felismerésére, nehézzé tette maga Austin számára is saját hibáinak megpillantását. Nehéz elhinni, hogy aki ily nagyszerű fegyverzettel van ellátva, az ahhoz képest aránytalanul egyszerű hibákat követ el... Az eszmetörténet kutatója szemében azonban Austin legsajátosabb tulajdona, amely tévedéseinél őt sokkal jobban jellemzi, éles gondolkodásának az a páratlan, de mégis Hobbes-hoz és Hume-hoz közelálló logikai ereje, íze és minősége marad, amely elméletének tanulmányozását édes fáradsággá teszi.”² (Horváth Barna)

Problémafelvetés

Horváth Barna 1943-ban megjelent nagy művének, az *Angol jogelméletnek* az utilitarizmus jogelméletéről szóló IX. fejezetében³ a többi szerzőhöz viszonyítva John Austin munkásságát tárgyalja legnagyobb terjedelemben. Erre a kitüntetett figyelemre nyilvánvalóan nem pusztán az életmű terjedelmi nagysága, komple-

2 Horváth 2001. 409., 426.

3 Vö. i. m. Horváth a IX. fejezeten belül „A jog változása” (272–298.), „A jog helyessége” (351–365.) és „A jog fogalma” (377–426.) című alpontokban tárgyalja Austin jogfelfogását.

xitása kényszerítette, és feltehetőleg nem is csak az a tény, hogy az angol eszme- és tudománytörténetben John Austint máig az angol juriszprudencia megteremtőjeként méltatják és bírálják.⁴ A feltehető ok abban rejlik, hogy Horváth saját jogfelfogásának szempontjából Austin imperatív jogelmélete több vonatkozásban is mintaadó teljesítményt hozott létre. Úgy ítélte meg, hogy a jog hatalomelméleti felfogása az utilitarizmus szellemi irányzatának jogelméleti beteljesítőjeként méltatott John Austin munkásságában érte el a paradigmaticus kidolgozottság szintjét, s hogy ezzel a teljesítményével Austin meghatározó szerepet játszott „a joguralmi és az imperatív jogszemlélet nagy tantörténeti párbeszédében”.⁵

A filozófus és a szofista vitájával kezdődő, több mint két évezredes párbeszédben, mint közismert, Horváth Barna a joguralmi felfogás következetes védelmezőjeként lépett fel, szinoptikus eljárási jogelméletével e pozíció szociológiai, társadalom- és történelemelméleti bizonyításának eredeti változatát dolgozta ki. E változat jelentőségét tudományos körökben észlelték és elismerték ugyan, a Horváth-tanítványok, mindenekelőtt Bibó István és Szabó József, kísérletet is tettek a konstruktív folytatásra, ám iskolává, irányzattá vagy paradigmává szerveződésére nem került sor.⁶

Az imperatív jogelméletnek az utilitarizmus szellemi irányzatába történő besorolását illetően Horváth nem fogalmaz egyértelműen. Egyrészt leszögezi, hogy a „jogelmélet története szempontjából az utilitarizmus Austin fogalomelemző jogtanában éri el legmagasabb pontját”,⁷ másrészt mentegetőzve állítja, hogy Austin

4 A magyar recepcióból lásd Szabó 1999. 168. Az angol recepcióban Herbert Hart játszott kiemelkedő szerepet, aki a jogpozitivizmusnak új irányt és arculatot adó szabályalapú jogelméletét egy átfogó Austin-kritika keretében fejtette ki. Hart 1954-ben újra publikálta Austin sok kiadást megért alpművét (vö. Austin 1954), amelyhez bevezetést is írt. *A jog fogalma* a maga egészében bizonyítja, hogy Austin művének újrakiadása a mű fontos előmunkálatának tekinthető.

5 Horváth 2001. 220. Feltevésünk szerint Horváth Austin-kritikája alapján körvonalazható a klasszikus törvénypozitivizmus imperatív jogelméletének paradigmaticus formája, amely mind pozitív, mind negatív kritikái értelemben fontos viszonyítási pontként szolgálhat a versengő jogelméleti fogalomalkotások számára.

6 A szinoptikus megközelítés bevezetést nyert a hazai jogelméleti vitákba, magyar nyelven minden releváns szöveg hozzáférhető, így az emigrációban írt *Field Law – Law Field* is rendelkezésre áll (vö. Horváth 2009). Horváth Barna és tanítványai életműveinek eszmetörténeti kutatása során a módszer értelmezésének figyelemre méltóan gazdag irodalma keletkezett, és kísérletek történtek a módszerelmélet konstruktív alkalmazására, kritikai továbbgondolására.

7 Horváth 2009. 409. Az utilitarizmus összefüggő, zárt filozófiai-tudományos hagyománnyá szerveződéséről Horváth a következőket írja: „A tantörténet nem sok példát mutat az etikai, lélektani, gazdasági, jogtudományi és filozófiai kutatásnak olyan tervszerű összeműködésére, az elsőrangú kutatóknak olyan termékeny személyes kapcsolataira és olyan kidolgozott és kikristályosodott iskolahagyományra, mint az utilitarizmus. A klasszikus közgazdaságtan Ricardóval, az asszociációs lélektan James Mill-lel, a logika John Stuart Mill-lel, az analitikus jogelmélet John Austinnal, az etika és jogpolitika Benthammal van képviselve a legszűkebb utilitarizmusban, a tágabb értelemben vett utilitarizmusba pedig bekapcsolódik az evolucionizmus Spencerrel, az elméleti anarchizmus Godwinnal: és ez elég annak szemléltetésére, hogy micsoda szellemi energiák működnek össze abban az utilitarista doktrínában, amelynek Bentham, a »törvényalkotás Newtonja« a kiindulópontja.” (I. m. 220.)

jogelméletét azért kell „az utilitarista lélektan, társadalomtan és lételmélet környezetébe” helyezni, mert csak ebben az összefüggésében válik érthetővé, „noha Austin maga keveset tesz hozzá jogelméletének ezekhez az előfeltevéseihez”,⁸ azaz jogfilozófusként inkább volt jogtudós, mint filozófus.

Ám ettől függetlenül egyértelműnek tűnik, s ezt az *Angol jogelmélet* szellem-történeti tényként dokumentálja számunkra, hogy Austin műve nemcsak az európai jogfilozófia, hanem Horváth Barna jog- és államfelfogásának pozicionálása szempontjából is megkerülhetetlen viszonyítási ponttá vált.⁹ Mint a tanulmányhoz mottóul választott idézet szemlélteti, Horváth kitartó ékesszólással dicséri Austin jogelméleti teljesítményét, ugyanakkor a saját felfogásához igazított elemzési dimenziókban mégis számtalan alapvető módszertani és elméletkonstrukciós hibában marasztalja el. Az ellentmondást dramaturgiaiag kifejezve, az olvasónak csupán a dicséret kulisszái mögé kell pillantania, és máris szemtanújává válik az igazi színjátéknak, az imperatív jogelmélet teljes szellemi megsemmisítésének.

Mindez persze nem előzmények nélküli. Horváth 1934-ben megjelent főművében, a *Jogszociológiában*, a szinoptikus eljárás jogelmélet kifejtésének összefüggésében már feltárta a szuverenitáselméletek,¹⁰ különösen „a pozitivismus elfajult válfajaként” megbélyegzett imperatív jogelmélet¹¹ ideologikus és utópikus funkcióját, a jogfejlődésben játszott negatív és pozitív szerepét, és leszámolt a jog hatalomelméleti értelmezésének¹² minden formájával.

Feltevésünk szerint a *Jogszociológia* hatalomelmélet-kritikája elsősorban Somló Bódog *Juristische Grundlehre*-ben kifejtett felfogását vette célba, amely Austinhoz kapcsolódva tett kísérletet az imperatív jogelmélet kiigazítására, s összességében annak nagyhatású továbbfejlesztésére. Így a hatalomelmélet horváthi kritikájának, a magyar vonatkozásokat is figyelembe véve, egy többszörösen összetett hermeneutikai kiinduló helyzetben kellett tájékozódnia. A *Jogszociológiában*, mint azt

8 I. m. 273. Horváth Barna Austin-besorolásához kritikailag lásd Takács 2010. 39. Az utilitarizmus a társadalom és állam megkülönböztetésének nézőpontjából a pozitivistá társadalomelmélet normatív formáját dolgozta ki, amely a társadalmi rend felépülésének, történelmi létezésének és változásának problémáját a normatív cselekvés-összehangolás (integráció) nézőpontjából, az egyéni és kollektív cselekvési indítékok helyességkritériumának etikai meghatározásával keresi a választ. Horváth alaptézise, hogy az utilitarizmus jogelmélete „a helyesség problémájának olyan beállításából indult ki, amely mintegy felszabadította az utat a változás problémájának termékeny vizsgálatához”. Az utilitarista jogelmélet a jogpolitikából (Bentham) kiindulva, „a helyesség és változás problémáját maga mögött hagyva” (vö. Horváth 2009. 308.) a fogalomelemző jogtanban (Austin) érte el a klasszikus kidolgozottság szintjét.

9 Somló Bódog jogi alaptan formájában kidolgozott jogfilozófiai felfogására, pozitív és negatív értelemben, hasonlóképpen döntő befolyással volt Austin „parancselmélete”, így a fenti állítás érvényes a *Juristische Grundlehre*-re is (vö. 15. lábjegyzet).

10 Vö. Horváth 1995. 311.

11 I. m. 312.

12 A jog hatalomelméletén Horváth a jog államközpontú felfogását érti, amely az állam nem jogi nézőpontjának lehetőségét előfeltételezve, a szuverenitás alapfogalmából kiindulva alkotja meg a jog elméletét.

a hatalomelméleti előfeltevések differenciálatlan kezelése mutatja, nincs nyoma annak, hogy Horváth számot vetett volna ezzel a helyzettel. Szemben az *Angol jogelmélet* részletekbe menő elemzésével, itt megelégszik a jog hatalomelméletének általánosságban mozgó összefoglalásával és kritikájával. Eszerint a legfőbb társadalmi hatalom, vagyis az államhatalom, minden jog előfeltétele és forrása: a jog „a legfőbb hatalom parancsa”, olyan szabályok rendszere, amelyeket „végső soron hatalom révén, fizikai kényszer közvetítésével érvényesítenek”.¹³ A hatalomelmélet Horváth szerint az alábbi tévedéseket követte el a jog államközpontú megközelítése és a helytelenül megválasztott hatalomfogalom következtében:

(a) A hatalom tényszerűsége a jogi hatalom létét, nem pedig a hatalom joggal szembeni elsődlegességét bizonyítja. Ez az állítás akkor igaz, ha nem a jog erőszakkal való kikényszerítését tekintik általánosnak, hanem a normális jogkövetést: jogsértés esetén a jog erőszakkal való kikényszerítése tapasztalatilag csupán a kivételes eset.

(b) A hatalomelmélet figyelmen kívül hagyja a hatalmi viszony reflexivitásának elemi tényeit. Ezek a tények azt mutatják, hogy a hatalom csak az uralkodó és az alávetettek kölcsönös kapcsolatában létezik, így nincs és nem is lehetséges olyan hatalom, amely tartósan lemondana az alávetettek támogatásáról. Ha pedig az alávetettek megbízásából gyakorolják a hatalmat, úgy az szolgálva teszi az uralkodót is. A szuverén állam hatalma nem független a nemzetközi jogi közösségtől, és így tovább. Ebben az összefüggésben jelenik meg az egyetlen kifejezett Austin-kritika: „Ámde az sem kielégítő, hogy ha Austinhoz hasonlóan a szuverén hatalmat a habituális engedelmességből, ezt pedig a politikai uralom hasznosságáról való meggyőződésből vezetjük le. Az eljárási apparátus működésének megkezdése előtt ugyanis sem a meggyőződés, sem pedig a hatalom nem áll fenn.”¹⁴ A legfejlettebb társadalmi eljárásnak tekintett jog teszi egyáltalán lehetővé a szervezett hatalomgyakorlást a társadalomban, ezért „a jog mint szerkezet egyúttal a legfőbb társadalmi hatalom (állam) előfeltétele. Ezzel a jognak a hatalomból történő levezetése *filus ante patrem*nek (képtelenségnek, lehetlenségnek) bizonyul”.¹⁵ A jog mint „eljárás fejlődése, az eljárási apparátus kiképződése azonos jelentésű a társadalom előrehaladó szerveződésével”. A társadalmi objektivációk (gazdaság, harc, hatalom, tudás) megszervezése a jog teljesítménye. Nem minden társadalmi eljárás jog, azonban az „eljárás fejlődése összhangban van a jog felé vivő fejlődésével, s a jog éppenséggel a mindenkori legfejlettebb eljárási apparátust testesíti meg”.¹⁶ A legfejlettebb társadalmi eljárás fejlődéstörténetileg a szuverén államban intézményesül. „A szuverén állam ennek a történetnek a terméke. Hangsúlyos ismertetőjegyei – úgymint területi

13 I. m. 268.

14 I. m. 268–269.

15 Uo.

16 I. m. 324.

felség, a hadviselés és adóztatás felségjoga – teljességgel történelmi jellegűek. Ezen okból következően az eljárási apparátusként felfogott jog semmiképpen sem azonosítható az állammal mint eme apparátus sajátos, történelmileg feltételezett alakzatával, mint egy különös jogintézménnyel.”¹⁷

A *jogintézmény*ként megjelenő modern állam, mint szuverén, eszerint csak az eljárási apparátus fejlődésének történelmi formája, vagy másként: a társadalmi-kulturális evolúció egyik szakasza. Ebből az állításból az következik, hogy a szuverenitás fogalma is csak a társadalmi eljárás fejlődésének meghatározott szakaszára érvényes, és nem lehet visszavetíteni a jog keletkezésének kezdeti állapotára, nem lehet sem a jog létalapjává tenni, sem a jogelméletet megalapozó alapfogalom rangjára emelni. Horváth szerint annak ellenére, hogy a monarchia képes volt a szuverenitás eszméjének a segítségével integrálni a demokráciát, a szuverenitás és a monarchia azonossága ezzel nem szűnt meg. A „szuverenitás és monarchia mint hatalmi forma alapjában véve ugyanaz”,¹⁸ s ezen a strukturális tényen a szuverenitás nagy teoretikusai – mint Bodin, Hobbes, Rousseau, Bentham, Austin – sem tudtak változtatni. Horváth történelmi-szociológiai diagnózisa szerint a 20. század első harmadában a szuverenitás helyzete már csak a „diszkreditált állam” képletével, valamint a polyarchizmus hatalmi sémájával írható le, így a tisztán történelmi képződményként létező szuverén államot felváltja a jog szupremáciáját megvalósító nemzeti és nemzetközi tervtársadalom.¹⁹

A *Jogszociológiában* azonban Austin egyáltalán nem volt főszereplő, tárgyalása a szuverenitás- és hatalomelméletek kritikájának összefüggésében, szemben például Hobbes-szal, mellékesnek mondható, hasonlóképpen *A jogelmélet vázlatában*.²⁰ Erre való tekintettel joggal vetődik fel a kérdés: mivel magyarázható, hogy a közel tíz éven keresztül írt *Angol jogelméletben* Horváth ilyen nagy teret szentelt a maga részéről már elintézettnek tekintett jogfelfogás elemzésének? A választ keresve felvetődik a további kérdés. Az *Angol jogelméletben* vajon a jog hatalomelméletével egész életén át folytatott küzdelmének²¹ újabb szakaszáról van-e szó,

17 I. m. 328.

18 I. m. 383.

19 Vö. 327–330., 358–359. Ezen a ponton az eljárási jogelmélet államtani teljesítőképességének a megítélése szempontjából fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy az állami és a politikai viszonyának egyoldalú, tisztán joguralom-szemponitú értelmezése következtében Horváth jogszociológiai helyzetdiagnózisa elhibázza a totalitarizmus-jelenséget, nem képes azt elméletileg azonosítani és leírni. Ezzel szemben az állam szociológiai megközelítésének weberi modelljéből kiinduló államelmélet éppen a totalitarizmus határesetét tekinti módszertani szempontból alkalmasnak arra, hogy tisztázza a jogi és a politikai mozzanat viszonyát, s hogy ennek alapján megteremtse a versengő államelméleti álláspontok funkcionális egyensúlyát, amely által az eltérő megközelítések igazság- és csatlakozóképessége kritikailag megítélhető és megőrizhető. E problémához részletesen lásd Cs. Kiss 2004; Cs. Kiss 2005; Cs. Kiss 2007a; Cs. Kiss 2009; Cs. Kiss 2010c; Cs. Kiss 2010a.

20 Vö. Horváth 2004. 132., 145., 185., 220.

21 A jog hatalomelméleti megközelítése az államot nem a jogfunkció, hanem a politikai hatalom felől értelmezi. Horváth önéletrajzi írásának Ifjúkor című fejezetében (Kutatás) ezzel kapcsolatban a

vagy csak egy végső teoretikus kegyelemdőfésről, amelyet a maga drámai stílusában, korábban már legyőzött ellenfelét tisztelve, méltóképpen kívánt prezentálni.

Azon túlmenően, hogy a magyar Austin-recepció szempontjából mértékadó elemzésről van szó,²² e kérdések miatt is kutatásra érdemesnek tartjuk Horváth kritikai rekonstrukcióját. Ezen túlmenően az ilyen kutatás hozzájárul a jogelmélet és államelmélet viszonyának a tisztázásához, az euroatlanti jogelmélet konstruktív lehetőségeinek jobb megértéséhez és modellezéséhez. Úgy véljük, ha Horváth Barna utólagos kitüntetett figyelme az austini életmű nagyságával lenne magyarázható, úgy ezzel máris megtakarítottuk az elemzéssel járó fáradságot, és egyúttal lebecsültük annak a hatásnak jelentőségét, amelyet Austin műve az an-

---

következőket írja: „Lasker (*Die Philosophie des Unvollendbaren*) és Salamon (*Grundlegung der Rechtsphilosophie*) és Somló (*Juristische Grundlehre*) voltak az első filozófusok, akiket valaha is olvastam... Mély benyomást tett rám Somló erudíciója és az általa felhasznált apparátus. Ő könnyed, világos stílusban írt. Nyelvezetének egyszerűsége és áttetszősége miatt az olvasó könnyen következtetett gondolatainak igazságára. Mégis, az első pillanatban láttam, hogy Somló elmélete messze nem olyan szilárd, mint amilyen briliáns volt tudományos apparátusa. Ő úgy vélte, hogy a jog egy legfelső hatalom normája. Hazai barátom odairta a margóra: »Mí a hatalom?« Ez volt a kezdete kritikámnak a »Machttheorie« fölért. Ezt a gondolatot ismétli meg egy egészen más összefüggésben (Szerelmi fáklyák), Stern Jolánhoz fűződő első szerelmére visszatekintve, a szerelemélmény emlékét a fogalmi gondolkodás, a végső értékválasztások nyelvére lefordítva: „Emlékezetemben ő a forradalmat személyesítette meg, és döntő hatást gyakorolt nézeteimre. Vele szembeni tévedéseimet könyveimben és tanaimban akartam jóvátenni. Harcoltam a pacifizmusért. Egy pillanatilag sem inogtam meg az imperializmus elleni harcban. Mint anarchistát és kozmopolitát ócsároltak. *Tettem valamit a »Machtlehre« megtöréséért.* (Kiemelés: Cs. K. L.) Rettenetes nyomás alatt hirdetem a demokráciát és szocializmust és harcoltam az antiszemitizmus ellen. A legvadabb harcok közepette első szerelmem eleven emléke, valamint tudatalatti befolyása volt az én legerősebb védőbástyám elméleti nézeteim frontvonalán, és kitartott akkor is, amikor minden barátom elhagyott és az ég a fejem felett összeomlani látszott.” (Horváth 1993. 42–43., 46–47., 86.) Az önéletrajz elemzéséhez lásd Cs. Kiss Lajos: Szabadság és kényszer: Horváth Barna szellemi pályája. In: Horváth 2001. 569–611; Szabadfalvi 1994; Szabadfalvi 2014; Nagy 2016.

- 22 A magyar Austin-recepció konstruktív szakasza Somló Bódog *Juristische Grundlehre*jével kezdődött, amely a szabály (norma) és a hatalom (tény) nézőpontjait „a jogalkotó hatalom” képzetében egyesítő, a szabályfogalmat a parancsjog és ígérési jog megkülönböztetésével értelmező követési elmélet formájában kísérelte meg az imperatív jogelméletet korrigálni és továbbfejleszteni. (Vö. Somló 1917; Somló 1995; Somló Bódog Austin-értelmezéséhez lásd Horváth 2004. 185., 220.; Zódi 1995. 11–112.) Horváth Barna munkásságában a *Jogszociológia. A jogelmélet vázlata* és az *Angol jogelmélet* jelenti a második kritikai, Szabó Miklós és Takács Péter idézett írásai pedig a harmadik, lezáró szakaszt, amelyben John Austin iránt, tudománytörténeti megkerülhetetlensége okán, inkább csak kötelességszerű érdeklődést mutatnak. Mindez arra utal, hogy a magyar jogfilozófia az Austin-ügyet egyszerűen elintéztettnak, következőképp érdektelennek tekintti. Ezen a helyzeten a magyar Hart-recepció sem változtatott, sőt egyenesen rontott, két vonatkozásban is. Egyfelől, mert Hart szabályalapú jogelméletét bár fontosnak, de mégiscsak meghaladásra ítélt fordulópontnak tekintik (vö. Bódig–Györfi–Szabó 2004), s ezzel Hart Austin-kritikája is, minden közelebbi elemzés nélkül, kutatási szempontból lényegtelen tudománytörténeti ballasztá vált, másfelől, mert magától értetődőnek tartják, hogy Hart jogelmélete államelméleti szempontból teljesen irreleváns (vö. Bódig–Györfi 2002), ami persze, más elméletalkotási megfontolásokkal együtt hatva, Austin politikai államkonstrukcióját is eleve az érdektelenség homályába taszította.

golszász jogi gondolkodásra, a jogtudományi kutatás és oktatás intézményesülési folyamatára gyakorolt.

Ezzel összefüggésben ismételten meg kell jegyeznünk, hogy a magyar Hart-recepció nézőpontjából is csak egy ilyen megközelítésben tudjuk valóban a helyi értékén kezelni *A jog fogalmában*²³ kifejtett Austin-kritikát, amely kétségtelenül ugyanerről a hatástörténeti jelentőségről tanúskodik.²⁴

Módszertani probléma

A szinoptikus eljárás jogelmélet kifejtésének szerkezetéhez igazodva Horváth a jog keletkezésének, helyességének és fogalmának nézőpontjaiból tárgyalja Austin felfogását.²⁵ Ez a megközelítés azzal jár, hogy az imperatív jogelmélet konstrukciós központját – Horváth szóhasználatában: a „szívét”, Austin egész jogelméletének „talán legfontosabb, legjellemzőbb részét”²⁶ – jelentő szuverenitáselmélet az *Angol jogelméletben* három helyen kerül tárgyalásra és kritikai megítélésre. Ez a megoldás az értelmező számára jelentősen megnehezíti az imperatív jogelmélet

23 Hart: i. m. 30–146.

24 És közvetve, az elhallgatás módján, erről a jelentőségről tanúskodik az is, hogy Boden, Hobbes, Rousseau, Austin után a modern szuverenitáselmélet legjelentősebb képviselőjének tekinthető Carl Schmitt a problémát tárgyaló írásaiban meg sem említi John Austin nevét, ahogyan Jeremy Benthamét sem (vö. Schmitt 1928; Schmitt 1992; Schmitt 2002). Ebben a vonatkozásban csak látszólag képez kivételt Schmitt *Die Lage der europäischen Rechtswissenschaft* című előadása, amelyben Jeremy Benthamre és John Austinra mindössze „a jog halált hozó eltörvényesítésének” (totbringende Vergesetzlichung des Rechts), a jog törvényre, a legitimitás legalításra történő redukciójának az összefüggésében hivatkozik. Mint írja, Angliában, a francia mintát követve, ők voltak azok a szerzők, akik „elfordultak a jogtól, hogy a polgári törvénykönyv és pozitivistá normativizmus biztonságába (securité) meneküljenek” (Schmitt 1995. 425.). Első megközelítésben ebből arra lehet következtetni, hogy Austin, a döntésgondolkodást és normagondolkodást egyesítő decizionista törvénypozitivismus fogalmi keretében a „halálos legalitás” jogelméletét dolgozta ki, ami Schmitt rendgondolkodása, a jogelmélet politikai felől történő állam- és intézményelméleti megalapozása számára nem jelentett komolyan veendő alternatívát. Ám az mindenesetre elgondolkodtató, hogy Austinra egyáltalán nem illik Schmitt leírása, amely szerint az etikaiban és gazdaságiban gyökerező következetes liberalizmus (a) „az állam gyengítésére szolgáló módszerek művészi rendszere”, (b) „főlöttebb szisztematikus módon kerül meg vagy hagyja figyelmen kívül az államot és a politikát”, (c) a politikait tagadva pusztán „minden elgondolható politikai hatalommal és államformával szembeni bizalmatlanság politikai gyakorlatához” vezet, de az állam és politika saját elméletéhez sohasem” (vö. Schmitt 2002. 206., 48.).

25 A szinoptikus jogelmélet megközelítésében a jog a keletkezés nézőpontjából tény, a helyesség nézőpontjából érték, a jogfogalom meghatározása a két nézőpont megkülönböztetése és egysége. Horváth *A jogelmélet vázlatában* a jogelméleti rendszeres kifejtésének keretében, jóllehet inkább csak az utalások szintjén, de a következő pontokon már világosan előre rajzolja a későbbi részletes Austin-kritika szerkezetét: (a) a jog helyessége: utilitarizmus (Horváth 2004. 119–120.); (b) a jog fogalma: imperatív vagy hatalmi elmélet (i. m. 185.); analitikus jogelmélet (i. m. 220.); (c) alanyi jog; alanyi joghelyzetek (i. m. 132.); jogalany: jogi személy (i. m. 145.).

26 Horváth 2001. 273., 387.

megértését, pozicionálását, tárgyszerű értékelését,²⁷ azonban egyúttal annak jelzése is, hogy Horváth kritikai rekonstrukciójában a szuverenitásfogalom központi helyet foglal el. És ez nem véletlen. Horváth számára a szuverenitásfogalom elemzése teszi áttekinthetővé, kritizálhatóvá és a végkövetkezményt tekintve megsemmisíthetővé az imperatív jogelmélet egész fogalmi építményét. Ez a megközelítés és eljárás számunkra nem tanulságok nélküli. Úgy véljük, az analitikus jogelmélet államtani megalapozása és annak megsemmisítő kritikája ösztönzést jelent a jogelmélet és államelmélet viszonyának, a tudomány és nem tudomány közötti határmegvonás problémájának újragondolására.

Elsőként Horváth álláspontját foglaljuk össze illő rövidséggel (1) a kritikai rekonstrukció alapjául szolgáló eljárással, valamint (2) a kritika tárgyát képező megalapozási problémával kapcsolatban.

(1) Módszertani probléma. Horváth első megállapításai Austinról, az imperatív jogelmélet jogfogalom-konstrukciójáról már előre jelzik a rekonstrukció irányultságát. „Austin egész jogelméletének lényege fogalmak elemzése”, a „kodifikáló élőlényként” besorolt Benthamhez képest „egy fogalomelemző élőlény”, aki a hangsúlyt a különféle pozitív jogrendszerekben szükségképpen közös fogalmak, megkülönböztetések és elvek elemzésére helyezte, s emellett háttérbe szorult a jog változásának és helyességének kérdése. Ennek tudható be, írja Horváth, hogy a változás és helyesség problémáinak fogalmi tisztázása „érdekesen válik ki” Austin jogelméletéből. Sőt, az elemzés több pontján azt a látszatot kelti, mintha Austin *nem* a jogfogalom kifejtésének a részeként tárgyalná a jog helyességének és változásának a problémáját, mintha ki akarná kerülni ezek vizsgálatát, de nem tudja, mert az általános jogelmélet univerzalizálás-igényéből következően a tárgyalásnak átfogónak, a jogfenomén minden vonatkozására kiterjedőnek kell lennie. „A szükségképpeni jogfogalmakra szorító jogelmélet tehát a jog változására és helyességére vonatkozó törvényszerűségeket *nem képes nélkülözni vagy kikerülni* (Kiemelés: Cs. K. L.)”²⁸ Horváth ezzel indokolja, hogy nem követi Austin eljárást, azaz nem a jogfogalom elemzésével kezdi a kritikai rekonstrukciót, hanem a jog változásának és helyességének az elemzésével.²⁹

27 I. m. 227–228., 272–298., 303–307., 351–365., 370–371., 377–431.

28 I. m. 351.

29 Ezt a módszertani döntését Horváth, önmagának ellentmondva, a következőképpen indokolja: (a) Austin a jogot fogalmilag csak úgy tudja megkülönböztetni attól, ami nem jog, hogy „megjelöli sajátos eredetét. A jogot e szerint épp a keletkezése, eredete jellemzi és különbözteti meg a leginkább. A logikai megkülönböztetés és tényleges eredet és keletkezés kérdése elválaszthatatlanul összekapcsolódik (i. m. 272–273.). Mivel a jog a szuverentól, maga a szuverenitás a jog hasznosságának belátásából és a neki való szokásos engedelmességből ered, ezért a szuverenitás és a vele fogalmilag összefüggő politikai társadalom eredete és okai a jog változását és a helyességet is érintik. (b) „Mindazonáltal Austin II–IV. előadásában (103–166.) kizárólagosan a hasznosság elvével foglalkozik, amelyet a jog helyessége mértékének tart. Sőt kijelenti, hogy a hasznosság, az erkölcsi érzék etikája és a kettő között közvetítő felfogás elemzése szükségképpeni lépések a jogelméletben, mivel a tételes jognak természetes és tételes jogra való felosztása a közvetítő felfogást rejti magában” (i. m. 351.). (c) Az ellentmondás akkor

(2) Megalapozási probléma. Austin a pozitív jog filozófiájaként dolgozta ki az általános analitikus jogelméletet.³⁰ Az imperatív jogelmélet egész építménye Horváth szerint a következő tétel igazságán nyugszik: a jog létezésének alapja a szuverenitás, a szuverenitás a társadalmi-politikai hatalom ténye, amely jogi (intézményes) formában nem jelenik meg, illetve nem fejezhető ki. A jogelmélet igazságképességének bizonyítása szempontjából döntő austiniai állítás: a szuverenitásnak *léteznie kell* ahhoz, hogy a jog is létezzen, ezáltal megfigyelhető, leírható és értékelhető legyen. Vagy az állítást jogfilozófiai megközelítésében megismételve: a jog létezése, értékelése, megismerése, nyelvi kifejezése elgondolhatatlan a szuverenitás nélkül. Ebből az következik, hogy a jogelmélet helyes, azaz tárgynak megfelelő konstrukciója érdekében a szuverenitást az alapfogalom pozíciójába kell emelni.

Horváth kritikája mindennek az ellenkezőjét hivatott bizonyítani: a szuverenitásnak *nem kell léteznie* ahhoz, hogy a jog létezhessen, fogalmilag elgondolható és kifejezhető legyen, illetve, amennyiben létezik, csak a jog nézőpontjából, a jog szerkezeti elemeként, illetve funkciójaként azonosítható és írható le.

Austin általános jogelmélete eszerint a társadalmi-politikai hatalom tényét kifejező szuverenitásfogalmon nyugszik, amely a jog létalapjának a nézőpontjából foglalja egységbe a jog értékalapját, ismeretalapját, logikai alapját. Horváth a szuverenitás alapfogalmi státusával indokolja meg, hogy a kritikai rekonstrukciót a jog keletkezésének és változásának problémájával kezdi, a jog helyességének vizsgálatával folytatja és a jogfogalom bemutatásával fejezi be.³¹ Ennek azonban, mint jeleztük, a nehezen áttekinthetőség és érthetőség lesz a következménye, mivel a szuverenitás három helyen kerül tárgyalásra. A világosság érdekében ezen a ponton eltérünk az *Angol jogelmélet* tárgyalási módjától, és az austiniai szuverenitáselmélet horváthi rekonstrukcióját tematikai-logikai egységként kezeljük.³²

---

válik nyilvánvalóvá, amikor Horváth elismeri, hogy Austin „jog változásáról és helyességéről szóló fejtegetései a jog fogalmi elemzésénél nyerne teljes logikai kicsiszolást. A jogfogalom elemzése tehát az a különleges gondolkodási stílus vagy elméleti forma, amelyben Austinnál az egész utilitarizmus jogelméleti mondanivalója legjellegzetesebb tantörténeti vonásait magára felölti (i. m. 377–378.). Horváth állításaival szemben Austin a jogfogalom elemzését az első előadásában kezdi meg, amelyből szervesen következik a jog helyességének és a változásának vizsgálata, a szuverenitáselméletet a VI. előadásban fejt ki.

30 Ezzel magától értetődő kapcsolatot tételezett a jog filozófia és tudományos elmélete között.

31 Ehhez lásd 29. lábjegyzet.

32 Ez lehetővé teszi, hogy modellformában körvonalazzuk a jogfogalom hatalomelméleti, államközpontú meghatározását, a jogelmélet államtani megalapozásának eljárását, s ehhez kapcsolódva a joguralom-elméletek – bizonyos megszorításokkal *protoszociológiai*nak nevezhető – austiniai kritikáját. Itt természetesen csak a többirányú összehasonlítást módszertanilag lehetővé tevő modell egyik változatának felvázolásáról lehet csak szó. De már ennek alapján is feltételezhető, eltekintve Schmitt hallgatásától (vö. 24. lábjegyzet), hogy Austin imperatív jogelmélete a megalapozás szempontjából több ponton párhuzamot mutat Schmitt államelméletével. Az eltérések ugyanakkor a kontinentális és angol politikai-jogi gondolkodás jellegzetes szerkezeti különbségeit teszik láthatóvá.

Mindezzel a következő, az eljárási jogelmélet konstrukciója szempontjából döntő összefüggésre kívánjuk ráirányítani a figyelmet: Horváth Austin-kritikájából nemcsak az következik, hogy a jogelmélet nem szorul államelméleti megalapozásra, hanem az is, hogy az állam specifikus politikai jelenségként való azonosítása fogalmilag lehetetlenné válik. Az eljárási jogelmélet azzal, hogy az államot elsődlegesen jogi jelenségként fogta fel, kizárta az önálló államelmélet lehetőségét, és – anélkül, hogy a messzebb ható tudományelméleti, tudomány-rendszer-tani következményeket tudatosította volna – elvitatta az önálló, jogtudománytól független állam- és politikatudományi megismerés lehetőségét, amelyet, ha nem is nyilvánított szükségtelennek, de a jogszociológia formájában kifejtett normatív társadalomelmélet keretében hierarchikusan alárendelte a jogtudománynak.³³

Horváth felfogásával szemben amellet érvelünk, hogy az austini szuverenitás-elmélet mintaszerűen tárja elénk a jog államvonatkozású meghatározásának szükségességét, s ezzel a jogelmélet államtani megalapozásának eljárását, szemben a joguralom-felfogások különböző változataival, amelyek éppenséggel elrejtik ezt az összefüggést. Austin analitikus jogfilozófiája az államelmélet és jogelmélet elválaszthatatlanságát, valamint azt bizonyítja, hogy a szuverenitáselmélet szükségképpen az állam politikai fogalmára utal, illetve annak valamilyen konstrukcióját foglalja magában. Mindebből az következik, hogy Horváth Barnával szemben védelmünkbe vesszük az imperatív jogelméletet, és ezzel az állam úgynevezett hatalomelméleti felfogását.³⁴

Szuverenitáselmélet

Az alapproblémát és Horváth kritikájának a kiindulópontját a szociális rend felépülésének, a társadalmi integráció intézményesülési módjának jogelméleti értelmezésében fennálló álláspontkülönbség jelenti. A kérdés az, hogy a szociális rend integrációproblémájának a felvetésében és megfogalmazásában játszhat-e konstitutív szerepet a társadalom és állam megkülönböztetése. A szociológiai eljárási jogelmélet érvényteleníti ezt a megkülönböztetést. Horváth alapvető állítása az, hogy a szociális rend tényéből – az egymással érintkező magatartások szabályosságából, társulásából, illetve közösséggé szerveződéséből, intézményesüléséből – nem lehet arra következtetni, hogy a rend a szuverén parancsainak való szokásszerű engedelmeskedésen alapul. Ebből az következik, hogy a szociális rend létezésének nem feltétele a szuverenitás, a szocialitás szerkezete nem írható le az állam és társadalom megkülönböztetésével, a jogelmélet nem szorul állam-

33 Az eljárás és a jog alapfogalmaiból kifejtett társadalomelméletben a politika problémája és fogalma, a politika funkcionálisan elkülönült tárgyi területe és fogalma feloldódik a harc és hatalom társadalmi objektívációjában.

34 Érvelésünk a szinoptikus megközelítés fenomenológiai-tudásszociológiai értelmezésén alapul.

elméleti megalapozásra.³⁵ Az imperatív jogelmélet teljes tudományos kudarcát ennek az állítássorozatnak az igazsága bizonyítja.

Az austini szuverenitás fogalom elemeinek a rekonstrukcióját megkönnyíti, ha a filozófiai pozitivizmus előfeltevései alapján, a szociális rend felépülésének statikai és dinamikai nézőpontjaiból teszünk kísérletet a releváns szövegek rendezésére és elemzésére. Erre nemcsak azért van szükség, mert Horváth eljárása, destruktív megközelítése majdhogynem áttekinthetlenné tette a szuverenitásjelenség értelmezésére tett austini vállalkozást s ezzel magát a problémát,³⁶ hanem azért is, mert a pozitivisták állam- és jogelméletek felépülése ehhez a megkülönböztetéshez igazodik.³⁷ A statikai és dinamikai elemzési szintek megkülönböztetése lehetővé teszi, hogy a szuverénnel kapcsolatos austini állításokból értelmes egységként rajzolódjon ki a jogelmélet megalapozásának funkcióját teljesítő szuverenitáselmélet szerkezete.

Társadalmi statika

Statikai szempontból Austin különbséget tesz a társadalom természetes és politikai formája között. A természetes, a „vadság állapotában” létező társadalom szerkezete a kölcsönösség elvén alapul, differenciálódási formája szegmentáris jellegű, alapegysége a család, a társadalomtagok cselekvéseinek összehangolását a szokás és a vélemény szabályai irányítják. A családon belül megjelenik az alá-fölérendeltség, de a családok nem engedelmeskednek meghatározott és közös fölérendeltnek. Austin a természetes társadalom kifejezést a társadalom állam és jog előtti szerkezeti formájának leírására használja. A politikai társadalom a „jog állapotában” létezik, szerkezete a hierarchia elvén alapul, differenciálódási formája stratifikációs, illetve funkcionális jellegű, alapegységei a természetes és a politikai megkülönböztetése mentén határozhatók meg, a társadalomtagok cselekvéseinek összehangolását az erkölcs és a jog szabályai irányítják. A társadalom azáltal politikai, hogy tagjai meghatározott és közös fölérendeltnek szokásszerűen engedelmeskednek. A természetes és politikai társadalom közötti átmenet, a tulajdonképpen politikai társadalomhoz vezető szerkezeti változások fejlődéstörténeti

35 Vö. i. m. 418–419. Ezzel adva van az eljárási jogelméletben már előre rajzolt kritika fő vonala, mely szerint a jog problémáját nem az államhatalom politikai, hanem a társadalmi rend keletkezésének és felépülésének szociológiai nézőpontjából kell felvetnie. Ez a *Jogszociológia* megközelítésében azt jelenti, hogy a jogot szociológiailag az eljárások és intézményesült területek komplex rendszereként felépülő társadalom (és kultúra) nézőpontjából, társadalom- és történelemelméleti keretbe helyezve kell értelmezni. A jogszociológia ebben az értelemben, mintegy Kelsen tiszta jogtanának szellemében, nem egyszerűen lehetővé teszi, hanem egyenesen kikényszeríti az államprobléma következetesen depolitizált értelmezését, szemben Max Weber és Carl Schmitt megközelítésével.

36 Vö. 28. lábjegyzet.

37 Vö. Kelsen 1990. IV. Rechtsstatik, V. Rechtsdynamik, VI. Recht und Staat, VII. Staat und Völkerrecht.

leírása a társadalmi dinamika tárgya. A társadalmi statika a társadalmat, minden differenciálódási formájában, szabályok által irányított és integrált normatív rendként azonosítja, azokat az állandó tulajdonságokat, konstitutív feltételeket írja le, amelyek nélkül a társadalom mint rend létezése és megismerése nem gondolható el. A következőkben azon formális ismérvek rekonstrukciójára teszünk kísérletet, amelyekkel Austin azonosítja és leírja a politikai társadalom alapszerkezetét.

(a) Hierarchia. Az emberek meghatározott csoportja (összessége) csak akkor alkot politikai társadalmat, ha a csoport tagjai között alá-fölérendeltségi viszonyok alakulnak ki. A politikai fölérendelt irányítása hangolja össze a csoporttagok cselekvéseit az önfenntartás és a hasznossági elv alapján felfogott közjó „mindenki” által elismert céljának elérésére.

(b) Szabály. A társadalom irányítása szabályok által történik. Az emberi cselekvéseket szabályok vezérlik, az emberek között kialakuló kapcsolatok szabályvezérelt normatív képződmények. Austin a szabály általános fogalmán (emberi magatartás orientációs mintája) belül határolja el a törvény fogalmát a pusztán szabálytól. A megkülönböztetés ismérve az idegen és a saját akarat irányításának módja: a törvény parancs, a parancs az idegen akaratnak való alávetést jelent (szankció, kötelezettség); a szabály, bár a törvényhez hasonlóan a magatartás mintája, nem parancs, a szabállyal az ember saját magát kötelezi cselekvésre.

(c) Hatalom. A fölérendeltség, a szabályok által vezérelt irányítás fogalmi implikálják a hatalom fogalmát. A fölérendeltség, irányítás, szabály, hatalom korrelatív fogalmak. „A fölérendeltség hatalmat jelent, azt a képességet, hogy másoknak rosszat vagy fájdalmat okozzunk, s e rossztól való félelem révén arra kényszerítjük, hogy magatartását kívánságunk szerint irányítsa.”³⁸ Austin a társadalmi fölérendeltségben – a szabályok általi irányításban és a szabálykövetés szankcionálásában – immanens hatalom jelenségének, a társadalmi hatalomnak mint *politikai* jelenségnek és ténynek a fogalmi megragadására vezette be a szuverén, szuverenitás kifejezéseket a szociális rend normatív felfogásának a keretében.

(d) Szuverén. „Ha *meghatározott* emberi fölérendelt, aki *nem* engedelmeskedik szokásosan hasonló fölérendeltnek, valamely társadalom *nagyobb részétől* szokásos engedelmisségben részesül, az a meghatározott fölérendelt szuverén abban a társadalomban, és az a társadalom (beleértve a fölérendeltet) *politikai* és *független* társadalom.”³⁹ A társadalom a szuverén irányítása és parancsainak való

38 Austin 1873. Austin a hatalom, az akarat, ok jelenségeit a fölérendeltség, kívánság, vágy empirikus fogalmaival fejezi ki: A „rossztól való félelem” kifejezés jelentését a vágy-transzformáció lélektani mechanizmusa adja meg, ez szolgál alapul a szankció és kötelezettség fogalmainak. Két vágy, a szankciótól mint rossztól való mentesülés vágya fokozatos eszmetársítások útján megsemmisíti a tett elkövetésének vágyát. A vágyak összeütközése és az ellentmondás feloldása képezi a cselekvés indítékát, nem pedig az „akarat”, amelyet a cselekvő heteronóm vagy autonóm módon szabályok alá rendel a csak számára hozzáférhető lelkiismeretében.

39 „If a *determinate* human superior, *not* in a habit of obedience to a likesuperior, receive *habituel* obedience from the *bulk* of a givensociety, that determinate superior is sovereign in that society, and the society (including the superior) is a society political and independent.” (I. m. 226.

szokásszerű engedelmesség által válik politikaivá és függetlenné, azaz állammá. A szuverén a politikai hatalommal való *funkcióképes* rendelkezés összefüggésében válik „közös” és „meghatározott” politikai fölérendeltté, s mint ilyen felhatalmazott bocsát ki általános parancsokat, illetve fogadja az engedelmisséget az alattvalók részéről. Egy társadalom akkor képez „politikai társadalmat”, azaz akkor jön létre állam újkori-modern értelemben,⁴⁰ ha van olyan fölérendelt (hatalom), amely meghatározott és közös, akinek az adott társadalomban szokásszerűen engedelmeskednek. Az állítást megfordítva: az engedelmisség szokása csak meghatározott és közös politikai fölérendelt irányában alakulhat ki. Ha nincs közös és meghatározott politikai fölérendelt, azaz parancsolni tudó cselekvőképes szuverén, akkor nem jön létre vagy elenyészik az engedelmisség szokása, a társadalom a polgárháború állapotába kerül, több egymással versengő „politikai társadalom” alakul ki, atomizálódik és anarchiába zuhan. A funkcióképesség kifejezés a szuverén rendeltetésére, a társadalmi rend feltételei biztosításának a feladatára utal, amely elsődlegesen az adott társadalom politikai egységének a fenntartását jelenti.

Amikor Austin a szuverén helyének a meghatározhatatlanságáról beszél,⁴¹ akkor nemcsak a definíció konkrét esetekre történő alkalmazásának nehézségeit szemlélteti történelmi példákkal, hanem a politikai mélyebben fekvő problémájára, a társadalmak politikai egységének szükségszerű relativitására is ráirányítja a figyelmet. A meghatározott és közös ismérvek, amelyekkel Austin a politikai fogalmát specifikálja, éppen arra utalnak, hogy a szuverén mint legfőbb hatalom politikai értelemben sohasem lehet abszolút. Hasonló a helyzet a függetlenség ismérvével, amellyel Austin a politikai társadalmat elhatárolja egyfelől a természetes (szegmentáris) társadalmaktól, a családtól, másfelől a többi politikai társadalomtól (államtól). A politikai társadalom abszolút függetlensége nem létezik, sem tényszerűen, sem lehetőség szerint, vagyis abban az értelemben, hogy elgondolható lenne a szuverenitás fogalmában. Következésképp nem létezik abszolút szuverenitás, olyan politikai kormányzat sem, amelynek belpolitikai és külpolitikai síkon kizárólag engedelmeskednek, de amely maga nem engedelmeskedik senkinek. Minden politikai kormányzat engedelmeskedik valamilyen módon és fokban, külpolitikailag szokásszerűen a nemzetközi jognak, illetve más kormányoknak, illetve belpolitikailag szokásszerűen a pozitív erkölcsi törvényeknek, az alattvalók által kifejezett közvéleménynek, közérzelmeknek. Itt az a kérdés, hogy ez az engedelmisség milyen mértékben jelenti a meghatározott és közös politikai fölérendeltnek (más szuveréneknek) való szokásos engedelmisség hiányát, azaz a politikai társadalom (állam) függetlensége csak negatív módon, való-

Kiemelés a magyar fordításban: Cs. K. L.) Horváth Barna nem szó szerinti és gyakran nem is pontos fordításait a lehetőségekhez mérten pontosítani törekedtünk.

40 A politikai társadalom, az állam keletkezésének a problémáját a társadalmi dinamika tárgyalja a jogfejlődés összefüggésében.

41 Vö. i. m. 235.

színűségi állításokkal határozható meg. Az ilyen típusú állítások csak a tényleges függés hiányának a mértékét mint valószínűséget rögzíthetik a szuverén (állam) mindenkori helyzetére tekintettel.

A szuverén parancsai a jogot tulajdonképpeni értelemben hozzák létre,⁴² a politikai fölérendeltnek való engedelmesség uralmi viszony, amely jogon alapul. „Minden pozitív jogot a szuverén személy vagy személyek szuverén testülete intéz azon független politikai társadalom tagjához vagy tagjaihoz, amelyben ama személy vagy testület szuverén vagy fölérendelt. Vagy (a kifejezést megváltoztatva) a pozitív jogot a monarchia vagy a szuverén szám intézi a pozitív jog szerzőjének alárendelt (in a state of subjection) személyhez vagy személyekhez.”⁴³ Austin kategorikus állítása (a politikai fölérendelt parancsa törvény), és az állításban implikált azonosságok (parancs=törvény, törvény=jog) jelzik, hogy a szuverenitásfogalom összefüggésében értelmezett politikai, s ezzel a későbbi elemzésre kerülő szuverenitásparadoxon jelenti a jogelmélet államelméleti megalapozásának és a jogfogalom kifejtésének a döntő mozzanatát. Ezen a ponton, a politikai austini felfogás további megvilágítása érdekében, röviden ki kell térni a parancsfogalom szerkezetének az elemzésére.

Az általános jogelmélet alapfogalma a parancs, amely Austin szerint a jogelmélet és az erkölcsök tudományának a „kulcsa”.⁴⁴ „Minden jog vagy szabály (a szónak helyesen adható, lehető legtágabb jelentést alapul véve) parancs. Vagy, inkább, a törvény és szabály tulajdonképpen a parancs fajtái.” „A törvények helyesen, vagy tulajdonképpeni értelemben, parancsok; a törvények, amelyek nem parancsok, helytelenül, vagy nem tulajdonképpeni értelemben törvények.”⁴⁵ A parancs=törvény=jog képlet azt implikálja, hogy a parancs a döntés és a szabály egymást kölcsönösen feltételező nézőpontjából határozza meg a jogot. A parancsfogalom a döntés és a szabáleylemeinek egységformája, s mint ilyen implikálja a pozitivitás, a politikai fölérendelt (political superior), a szankció, a kötelezettség további fogalmait. Az elméletalkotás menetében a parancs formális kritérium- és referenciafogalomként teljesíti az osztályozási és megalapozási funkciót:⁴⁶ a pozi-

42 Vö. társadalmi dinamika.

43 I. m. 225–226. A jogtudományi megismerés erre a pozitív jogra irányul. „A maga különféle szakágaiban felfogott jogtudomány (jurisprudence) valódi (appropriate) tárgya a pozitív jog. A pozitív jog (vagy a jog határozott értelemben) valamely független politikai közösségben megállapított vagy tételezett (positum) jogot jelent, olyan jogot, amely a politikai közösség szuverén vagy legfőbb kormányzatának kifejezett vagy hallgatóságos autoritása által jön létre.” (Austin 1873. 1107.)

44 I. m. 90.

45 I. m. 81.

46 A parancs mint alapfogalom a jogelméleti fogalomalkotás számára kritériumként lehetővé teszi a törvény (szabály) osztályainak megkülönböztetését, és ellátja a megalapozás funkcióját. Austin a parancsfogalom segítségével, az általános hasznosság etikai-politikai és jogi elvével kombinálva, a jog metafizikai értelmezésének a szekularizációját hajtja végre egyfajta utilitarista teológia (természetjog) formájában, amely a hasznossági elv segítségével oldja meg a teodícea problémáját. Az imperatív jogszemlélet a szabály- és döntésalapú jogelmélet kidolgozásához

tivítás és a politikai fogalmaival a törvények fajtáinak megkülönböztetését, illetve osztályozását, a szankció és a kötelezettség fogalmaival a jogfogalom meghatározását teszi lehetővé.

A törvény „a fogalom legáltalánosabb és legátfogóbb irodalmi jelentésében” olyan szabály, amelyet intelligens lények irányítása céljából a fölérendelt, hatalommal rendelkező intelligens lény fektet le (*laid down, set*): a törvény a döntés és a szabály megkülönböztetése. A törvény (szabály) intelligens lények, Istennek az emberhez, illetve az embernek más emberhez intézett parancsa. Isten az emberekkel kinyilatkoztatás (*reveal*) útján közli törvényeit (*divinelaws*), az ember tételezés vagy intézményesítés (*position or institution*) útján intézi más emberekhez a törvényeket (*positiv laws*). Austin a transzcendens és immanens parancs megkülönböztetéséhez igazodva az isteni törvényektől a pozitivitás fogalmával különbözteti meg az emberi törvényeket, az ember által alkotott pozitív törvények osztályán belül a jogot a politikai (fölérendelt) fogalmával különbözteti meg az erkölcsi törvényektől.

A pozitív erkölcs szabályait (*positive moral rules*) nem politikai fölérendeltek bocsátják ki. Az általános erkölcsi parancsok a kibocsátó helyzetétől (*status*) függően sorolhatók a tulajdonképpeni és a nem tulajdonképpeni erkölcsi törvények osztályába. A tulajdonképpeni erkölcsi törvények két csoportba sorolhatók. Az egyik csoportba a természetes állapotban, anarchiában élő emberek, illetve a szuverének (államok) viszonyát szabályozó erkölcsi törvények, a másik csoportba a magánszemélyek nem jogi viszonyait (szülő–gyermek, kölcsönadó–kölcsönvevő, mester–szolga, klubtagok) szabályozó erkölcsi törvények tartoznak. A nem tulajdonképpeni erkölcsi törvények osztályát a közvélemény és a nemzetközi jog szabályai alkotják.

Austin, mint látható, a politikait a parancsfogalom implikációi segítségével, a jog és az erkölcs megkülönböztetése által megvont fogalmi keretben azonosította, és a szuverenitáselmélet összefüggésében államra vonatkoztatott módon értelmezte. A szuverenitás (állam) a parancs fogalmának specifikálásaként, mint politikai fogalom vált a jogelmélet alapfogalmává. Ennek megfelelően a jogelmélet megalapozásának és igazolásának funkcióját teljesítő szuverenitástan lényegét tekintve államelmélet, amely a politikai kormányzat szükségszerű szerkezetét írja le.

(*e*) Szuverenitásparadoxon. A szuverenitásfogalom szükségszerű elemeit Austin közvetlenül a hatalom (parancs) fogalomimplikációiként határozta meg az engedelmisség és nem engedelmisség, illetve a korlátozhatóság és nem korlátozhatóság ismerveivel.

(1) Engedelmisség – nem engedelmisség. A szuverén mint politikai fölérendelt parancsainak (törvényeinek) a társadalomban az alárendeltek szokásszerűen engedelmeskednek, de maga a szuverén nem engedelmeskedik szokásszerűen

---

vezet, amelyben a szabály és a döntés, kölcsönös rendvonatkozásuk alapján, egyenértékű nézőpontjai és elemei a jogfogalomnak.

más, hozzá hasonló szuverénnek (személynek vagy testületnek) sem a politikai társadalmon belül, sem azon kívül. A szuverenitás létezésének feltétele az alárendelt nézőpontjából az engedelmeskedés szokása, a fölérendelt nézőpontjából az engedelmisség szokásának a hiánya. A politikai fölérendelt pozíciójának meghatározását illetően szükségszerű fogalmi elemek a szuverén identitását (önmagával való azonosságát) kifejező ismérvek (határozott és közös), amelyekből általános elvként, illetve követelményként a politikai hatalom oszthatatlansága következik. Ez a követelmény formálisan akkor teljesül, ha a parancsok kifejezett vagy hallgatóságos kibocsátója *egyetlen* személy (szuverén) vagy személy-együttes (szuverén szám). Az engedelmisség szokása és a parancsok általánossága csak egységes és oszthatatlan politikai hatalom esetén alakulhat ki, a megosztott hatalom az anarchia, illetve polgárháború állapota.

A fölérendeltek és alárendeltek elkülönülésének tényszerűségében a társadalom kormányzás iránti általános szükséglete fejeződik ki. Ennek a szükségletnek a megléte teszi lehetővé az engedelmisség szokásának a kialakulását és állandóságát, amely az engedelmeskedők részéről a kormányzat hasznosságának a belátásán alapul. Az engedelmisség szokásának a kialakulása és tartós fennállása az alárendeltek és fölérendeltek ismétlődő, hasznossági belátás által vezérelt cselekvéseinek a kölcsönhatásaiból keletkező személytelen társadalmi törvényszerűségnek a következménye. A politikai kormányzat alapja többek között ezért nem lehet sem a beleegyezés, sem a szerződés.⁴⁷

(2) Korlátozhatóság – nem korlátozhatóság. A szuverén hatalmát mint legfőbb hatalmat Austin politikai hatalomként határozta meg, amely jogilag, azaz a saját maga által tételezett pozitív törvényekkel nem korlátozható. A szuverén parancsadási hatalma jogilag nem, politikailag azonban korlátozható.

A jogi korlátozhatatlanság fogalmi elemével kapcsolatban Austin álláspontja az öntörvényadásként felfogott autonómia modelljének az elvetésén alapul. Az öntörvényadás gondolata, mely szerint a szuverén mint legfőbb hatalom a saját akaratának parancsolva törvénnyel jogosítja és kötelezi önmagát, fogalmilag (és funkcionálisan) ellentmondást tartalmaz.⁴⁸ A szuverén nem az öntörvényadás, hanem az idegen akarat – jogi köteleességtől és felhatalmazástól független – meghatározásának az értelmében autonóm, azaz jogalkotói hatalma pozitív jogi értelemben korlátlan. Ebből két következtetés adódik. Az egyik szerint fogalmilag kizárt, hogy jogellenesen tételezzen törvényt: minden törvény, amit kifejezett vagy hallgatóságos parancs formájában alkotott, alkot, illetve alkothat, eleve jogszerű

47 Ez az érv bővebb kifejtésre szorul.

Ez a statikai törvényszerűség vonatkozik az előjog korszakára is, amikor quasi politikai kormányzat biztosítja a társadalmi rend feltételeit.

48 „A pozitív jog által korlátozott főhatalom kifejezett ellentmondás a fogalomban.” (Supreme power limited by positive law, is a flat contradiction interms.) (Austin 1873. 270.) Az öntörvényadás modellje szerint a szuverén csak szabályt adhatna magának, nem pedig törvényt. A törvény és szabály megkülönböztetéséhez lásd i. m. 213–214.

(érvényes), a másik szerint a szuverént az általa tételezett pozitív jog nem kötelezheti és nem jogosíthatja,⁴⁹ így alattvalóival szemben a szuverénnek nem lehetnek sem jogosultságai, sem kötelezettségei. Ha jogilag kötelezhető lenne, az azt jelentené, hogy egy másik szuverénnek (államnak) lenne az alattvalója: egyidejűleg szuverén lenne és nem lenne szuverén. Ha pozitív jogi értelemben jogosultságai lennének másokkal, saját alattvalóival vagy más politikai társadalmakkal szemben, az azt jelentené, hogy jogosultságai egy harmadik, azaz a ténylegesen szuverén által kibocsátott törvényen alapulnának.

A politikai korlátozhatóság fogalmi elemével kapcsolatban Austin álláspontja a szociális rend normatív (szabályvezérelt) felfogásából érthető meg. A szuverén politikai fölérendeltként tekintendő a legfőbb hatalomnak, amelynek jogon túli, de a jogot megalapozó és igazoló megnyilvánulásai értelemszerűen politikai cselekvések. A szuverén jogon túli politikai cselekvései nem a „normatív semmiben”⁵⁰ mennek végbe, hanem szabályok alá rendelt módon. A szuverén politikai cselekvéseinek szabályait – amelyek *nem* jogi értelemben tartalmazzák a felhatalmazással, jogosultsággal, kötelezettséggel kapcsolatos normatív elvárásokat – Austin a tulajdonképpeni pozitív erkölcsi törvény fogalmával írta le. Ebben az összefüggésben Austin implicit állítása az, hogy a szuverén nem jogi, hanem politikai értelemben tekinthető felhatalmazottnak, jogosultnak, kötelezettnek. Ennek megfelelően az alkotmányjognak és a nemzetközi jognak a szuverént kötelező szabályai nem jogi, hanem pozitív erkölcsi törvényeknek tekintendők, amelyekből politikai felhatalmazások és kötelezettségek hármanak a szuverénre. A szuverén alkotmányjogot és nemzetközi jogot sértő aktusai ebben az értelemben politikaiak, és nem tekinthetők jogszerűtlennek.

Amikor a szuverén nem engedelmeskedik a jognak, politikai kötelezettség alatt áll, azaz szokásszerűen betartja az adott helyzetben tanúsítandó magatartás szempontjából releváns pozitív erkölcs törvényeit. A szuverén erkölcsi-politikai felhatalmazottságának, jogosultságának, kötelezettségének tartalmait a társadalmi-állami rend fenntartásával, a politikai kormányzat legitim és hatékony működtetésével, az alattvalók és a hivatalos személyek (delegált politikai fölérendeltek) szokásszerű engedelmisségének biztosításával kapcsolatos normatív elvárások képezik. Austin ezért érvel amellett, hogy a szabad és a zsarnoki kormányzatok megkülönböztetésének a kritériumát nem lehet a jog segítségével meghatározni. A legfőbb hatalom ugyanis a pozitív jog nézőpontjából szükségképpen zsarnoki, azaz jogilag nem korlátozható, tehát abszolút. A legfőbb hatalom csak politikailag korlátozható, és ebben az értelemben már nem lehet abszolút. A szuverén tényszerű és normaszzerű meghatározottsága politikai probléma, a szuverenitás politikai minőség, s mint ilyen eredendően relatív. Ez az oka annak, hogy „a szuverén

49 A szuverént és utódait „kötelező” szabályokat Austin csak metaforikus, illetve erkölcsi értelemben tekinti törvényeknek.

50 Vö. Schmitt 1992. 1–7.

legfőbb hatalom” kifejezés jelentése, s ehhez kapcsolódva a szuverén „helye” az adott politikai társadalomban nem határozható meg egyértelműen és végérvényesen, különösen nem a jog nézőpontjából. A szuverenitás létezése szükségszerű, a helye azonban bizonytalan, mert a politikai probléma mindenkori megoldásától, Austin utilitarista felfogásában a szokásszerű engedelmisség nagy valószínűségének mindenkori biztosításától függ: szuverén az, akinek egy adott társadalomban szokásszerűen engedelmeskednek. Ezért hangsúlyozza Austin: „Teljesen lehetetlennek találjuk annak biztos meghatározását, hogy hol tartózkodik a szuverenitás”.⁵¹

A szuverén legfőbb hatalma tehát csak a jog nézőpontjából, mint törvényalkotó hatalom abszolút és teljes, és kizárólag abban az értelemben, hogy nincs kötve sem a szokásjoghoz, sem bírói precedensjoghoz, az isteni joghoz is csak annyiban, hogy mind az isteni, mind az emberi törvényhozó parancsainak az igazolásai egyaránt a hasznossági elv alkalmazási esetei.⁵² A szuverént, mint láttuk, csak ennek alapján lehetne zsarnoknak tekinteni, s ezen nem változtatna az sem, ha jogilag korlátoznák jogalkotói hatalmát. A szuverén legfőbb hatalma a politika nézőpontjából relatív és nem teljes. Az abszolút törvényalkotói hatalom a szuverén politikai hatalmának a tényén alapul, amely kettős értelemben is korlátozva van. Egyfelől *tényszerűen* azért, hogy a politikai hatalom ténye pusztán a szokásszerű engedelmisség esélyét, az engedelmisség ezen alapuló valószínűségét jelenti, s ezáltal a társadalmi-állami rend stabilitásának a mindenkori fokmérője. A szuverénnek erkölcsi-politikai kötelessége ezt a stabilitást legitim módon fenntartani, és mint legfőbb államcél⁵³ az utilitarizmus hasznossági elvéhez igazodó ágazati politikákkal megvalósítani. Másfelől *normaszerűen* azért, hogy a szuverén hatalma politikailag szabályoknak, azaz erkölcsi törvényeknek van alávetve. A szuverenitás politikai értelemben eleve korlátozott, illetve folyamatosan korlátozható és sohasem teljes. Ezért egy társadalomban a legfőbb hatalmat azonosító és leíró fogalomként a szuverenitást csak a politikai és jogi hatalom, az abszolút és relatív elem egységeként, azaz paradoxonformában lehet meghatározni.⁵⁴

51 Austin 1873. 235.

52 Az analógia entis utilitarista átértelmezése alapján az isteni kinyilatkoztatás és az emberi tételezés helyességének a közös mércéje a hasznossági elv.

53 A „legfőbb államcél” fogalmán az állam formális értelemcélját (Staatszweck) értjük, megkülönböztetve az értelemcél a mindenkori társadalmi-történelmi helyzetben politikailag aktualizáló államcéloktól (Staatsziele) és konkrét állami feladatoktól (Staatsaufgabe).

54 Austin gondolatmenetéből az következik, hogy a politikai szempontból korlátlan, abszolút szuverenitással rendelkező állam per definitionem kizárt lehetőség, a határesetként elképzelt világgállam esetében is. Az abszolút szuverenitás, olyan formában, ahogyan az elmélet kritikusai állítják, soha nem létezett. Még a fogalom megalkotója, Jean Bodin sem a totális korlátozhatatlanság értelmében használta a szuverenitás kifejezést. Bodin a királyt közvetlenül Isten képmásának, ember feletti embernek (Übermensch) tekintette. A királyi hatalomnak az abszolút (eloldott, elválasztott), abszolutizmus fogalma alá sorolt ismérveit (függetlenség, feltétlenség, transzcendencia, oszthatatlanság, teljesség, elidegeníthetlenség) közjogilag, teológiaiellenes kontextusban, az Isten képmása hasonlat mint szimbólum és evilági igazolás

Ha az (1) és (2) feltétel teljesül, akkor az adott társadalomban létezik szuverén legfőbb hatalom, a társadalom tulajdonképpeni értelemben államként, vagy Austin szóhasználatában „független politikai társadalomként” szerveződik meg.

(f) A szuverén kormányzat formái. Elméletileg lehetséges, hogy a társadalom minden tagja szuverén legyen, tapasztalatilag azonban, biológiai-lélektani és társadalmi okok miatt, ennek kicsi a valószínűsége.⁵⁵ Austin a legfőbb kormányzat alapformáit az egy személy és a több személy (szuverén szám), az egyénileg és kollektíve-testületes birtokolt szuverenitás közötti skálán határozza meg. A személyes és a testületi szuverenitás, a monarchia és arisztokrácia (szuverén szám), kifejezés általános jelentésében felfogva jelenti a legfőbb kormányzat két alapformáját. A monarchia tisztán személyes szuverenitás, míg az általános jelentésében felfogott arisztokrácia vegyes szuverenitáson alapul. Ez utóbbi esetben a társadalom szuverén része az egyik szempontból szuverén, de a másik szempontból alattvaló: a szuverén testület tagjai egyénekenként alattvalók is. Az általános jelentésében felfogott arisztokrácia alapformáján belül különbözteti meg az oligarchikus, arisztokratikus (specifikus jelentésében) és a demokratikus kormányzatot, aszerint, hogy a kollektív szuverén (testület) tagjainak száma hogyan aránylik az egész társadalomhoz, az alattvalók számához.⁵⁶

(g) Államfogalom. Austin nem használja az állam (the state) fogalmát. A legfőbb kormányzati formák tárgyalása során, amikor a korlátozott monarchiáról (limited monarchy) kimutatja, hogy se nem szuverén, se nem monarchia a fogalom általa adott jelentésében, egy lábjegyzetben tisztázza a szuverén (sovereign, the sovereign), a köztársaság (republic), közösség (commonwealth), az állam (the state) és a nemzet (nation) terminusok jelentésváltozatait. „Az állam rendszerint szinonim a szuverénnel. Az individuális személyt vagy individuális személyek testületét jelöli, amely a legfőbb hatalommal rendelkezik a független politikai társadalomban. Ez az a jelentés, amelyet a fogalomhoz kapcsolok, hacsak nem alkalmazom kifejezetten ettől különböző jelentésben.”⁵⁷ Az állam és a szuverén fogalmainak

---

foglalta egységbe. A hasonlat szerint a király a bibliai első és második ember evilági újra testet öltése. Azonban figyelembe véve egyfelől a fogalom keletkezésének történelmi-politikai kontextusát, a hitfelekezeti vallásháborúk korszakát, másfelől azt, hogy a királyi hatalom természetjogi korlátozása a szuverenitás szükségszerű fogalmi eleme, csak megszorításokkal, pontosabban a politikai és a jogi hatalom egységét kifejező módon lehet abszolút szuverenitásról beszélni. A szuverenitásfogalom keletkezésétől fogva a politikai és a jogi megkülönböztetésének egységét jelölte, azonban csak fokozatosan, a modern állam szerkezetváltozásaival, a funkciók szerinti munkamegosztás kibontakozásával vált nyilvánvalóvá, hogy differenciafogalom, amelyet csak paradoxonformában lehet meghatározni. A modern állam keletkezése a politikai problémájának olyan megoldását jelentette, amely kezdettől fogva, tehát már az abszolutizmusnak nevezett korszakban is, csak korlátozott értelemben engedte meg az „abszolút” jelző használatát, és ez a helyzet nem változott meg a 19–20. században sem.

55 Austin 1873. 243.

56 Vö. i. m.

57 „The state is usually synonymous with the sovereign. It denotes the individual person or body of individual persons, which bears the supreme powers in an independent political society. This

azonossága arra utal, hogy Austin a szuverén kifejezéssel az államot jelöli szűk értelemben mint legfőbb kormányzati hatalmat, amely a szuverént képviselő politikai alárendeltek és delegáltak által irányítja a társadalmat, a politikai társadalom kifejezéssel pedig az államot jelöli tág, szociológiai és fejlődéstörténeti értelemben.

Társadalmi dinamika

A társadalmi dinamika a jogkeletkezési folyamat leírásának az összefüggésében azonosítja azt a fejlődéstörténeti pontot, illetve korszakot, ahol megjelenik a szuverenitás, azaz létrejön a modern állam. A dinamikai modell a jog fejlődését az erkölcs és a jog elkülönülési folyamatként, a szuverenitás irányába történő haladás-ként írja le. Az első korszakban a társadalmat pozitív erkölcsi szabályok vezérlik, a másodikban létrejönnek a bíróságok. Amikor a bíróságok elkezdik alkalmazni és kikényszeríteni a pozitív erkölcsi szabályokat, megjelenik az *előjog*, amely a jog intézményesülésének első foka, és a quasi politikai kormányzat. A harmadik korszakban a bíróságok következtetés és analógia módszerével ítélkezési szabályokat fejlesztenek ki, elkezdődik az *előjog* racionalizációja. A negyedik korszakban a bírák *proprio arbitrio* új szabályokat vezetnek be, illetve az ezekből levont következtetések alapján szabályokat alkotnak, folytatódik az *előjog* racionalizációja.

Az ötödik korszak, a szuverén megjelenésével fordulatot, a jogfejlődés döntő szakaszát jelenti. A szuverén állam keletkezésével a társadalmat irányító szabályokat törvényhozás útján vezetik be, s ezzel az *előjog* tulajdonképpeni értelemben *joggá* válik. A szuverén kifejezett vagy hallgatólagos parancsa törvény, a szuverén a jog kizárólagos, közvetlen és közvetett forrása, a quasi politikai kormányzat tulajdonképpeni politikai kormányzattá, modern állammá fejlődött. A hatodik korszakban a szuverén és a bírói jogalkotás kölcsönhatásában elkezdődik a jog racionalizációja, azaz rendszerré válása. A hetedik szakaszban a státútum-jog rendszerezése és törvénykönyvekbe foglalása, a szuverén által alkotott modern jog uralkodóvá válik.⁵⁸ A jogfejlődés elsőtől negyedikig tartó, azaz *előjog*ként jellemzett, szuverenitás előtti korszakaiban az igazságszolgáltató állam tartja fenn a társadalmi rendet, az ötödiktől, azaz a jogiként jellemzett korszakaiban pedig a szuverén törvényhozó állam.⁵⁹

---

is the meaning which I annex to the term, unless I employ expressly with a different import.” (Austin 1873. 249.)

58 I. m. 282.

59 A szuverenitásról és a jogfejlődésről szóló, egymással szorosan összefüggő elméletekben megjelenő statikai és dinamikai megközelítés, bár Austin csak a történelmi irányzathoz sorolja Benthamet és magát, a 19. századi pozitív szociológia szemléletmódjához igazodik. Horváth azonban komolytalannak, eszmetörténetileg tévesnek tartja Austin történelmi iskolába való önbesorolását: „Austinnak ez a nézete azonban az eszmetörténeti fejlődés bírálata alapján nemcsak hogy nem igazolható, hanem súlyos félreértésnél egyébnek aligha minősíthető”. (Horváth 2001. 285.). Ehhez kapcsolódik egy másik kifogása, amely nem egyszerűen a szociológiai megközelítés hiánya miatt, hanem arra hivatkozva marasztalja el az imperatív

Austin a társadalom és az állam megkülönböztetésének a nézőpontjából, a természetes, a quasi politikai, a független politikai társadalom és a szuverén korrelatív, egymásból levezetett és egymásra utaló fogalmainak a segítségével tett kísérletet a szociális rend leírására a társadalmi statika és dinamika nézőpontjaiból. A szuverenitás szociológiai és fejlődéstörténeti leírásával az imperatív jogelmélet kizárta a szociális rend magyarázatából a beleegyezés- és szerződéselméleti felfogásokat, és érvénytelenítette a joguralom elméletét.

A szuverenitáselmélet mint ideológia és mítosz

Horváth szerint a szuverenitáselmélet azzal, hogy a jogot a szuverén társadalmi-politikai hatalmának tényéből eredezteti, a hatalom és jog kapcsolatát államra vonatkoztatott módon a parancs fogalmával, illetve a parancs=törvény=jog képlettel írja le, alapvetően egy jogon kívüli nézőpontból teszi fel és válaszolja meg a jog értelmére irányuló (mi a jog?) kérdést. Így a jog létezése – amely a szuverenitás mint legfőbb hatalom létezésének a tényén alapul – csak a politikai létezőként felfogott állam felől érthető meg. Horváth ezt az állítást és magát a megközelítést abszurdnak és elfogadhatatlannak tartja.

Horváth kritikája, bár ez a rekonstrukció menetében ebben a formában kifejezetten nem fogalmazódik meg, az állam lényegével kapcsolatos feltevésen alapul. Ha a jogelmélet az államot (kormányzatot) jogon kívüli létezőként *is* azonosítja, akkor a jogelmélet kifejtése és igazolása, az államtani megalapozás következtében, feloldhatatlan ellentmondásokba bonyolódik. A jogelmélet hangsúlya észrevétlenül az igazolás kontextusára helyeződik, a tudományból kilépve mitológivá és ideológiává változik, s lerombolja a saját elméleti építményét. Austin imperatív jogelmélete Horváth szerint ennek az ideológiai transzformációnak és önfelszámolásnak a modellje.⁶⁰

Horváth azt állítja, hogy a szuverenitás austin fogalmával az államot (szuverént) mint jogtól független társadalmi-politikai létezőt nem lehet sem azonosítani, sem leírni: a szuverenitáselmélet nem igazságképes. A tézis bizonyítása során négy állítást fogalmaz meg: (1) A szuverenitás mint legfőbb hatalom (államhatalom) *nem* pozicionálható, a hatalommegoszlás mintázatában nem rendelhető egyértelműen valamely társadalmi csoporthoz vagy intézményi helyzethez, ezáltal a saját nézőpontjából „megfoghatatlanná” válik. (2) A szuverenitás fogalmi meghatározása logikai hibában szenved, ami az imperatív jogelméletet a saját

---

jogelméletet, hogy az éppenséggel kizárja a jog szociológiai leírásának a lehetőségét: „A jog társadalmi tényezői és funkciói (?) kutatásának eltorlaszolására, az ily irányú kutatás iránti ellenszenvnek, türelmetlenségnek vagy kedvetlenségnek az elleplezésére keresve sem lehetne megfelelőbb köpenyeket találni, mint amilyen a szuverenitásideológia.” (I. m. 353.)

60 Horváth azt tekinti Austin elemzései „egyik gyöngyszemének, ahol igen közel jár saját elmélete fő hibájának a leleplezéséhez”. (I. m. 386.)

nézőpontjából megoldhatatlan *szemantikai* csapdába vezet. (3) A szuverenitás perszonalifikáló fogalomalkotás eredménye, amely az imperatív jogelméletet a saját nézőpontjából megoldhatatlan *pszichológiai* csapdába vezet. (4) A szuverenitás-tan csak látszólag tudományos elmélet, valójában a jog ideológiája és mitológiája. Az első, második és harmadik állítással Horváth amellet érvel, hogy a szuverenitással nem lehet a jogelméletet megalapozni, alapfogalomként történő meghatározása ellentmondásokhoz vezet a kifejtés során. A negyedik állítás szerint az imperatív jogelmélet lényege nem a megismerés, hanem az igazolás, azaz tudományon kívüli értékek és érdekek képviselője, ezért kivezet a jogtudományból.

A négy állítás a tudománytalanság kifogásának a megfogalmazásával minden vonatkozásban elvitatja a szuverenitáselmélet igazságképességét. Ez a végkövetkeztetés, mint az „eszmetörténész édes fáradságának” a gyümölcse, egyúttal annak kétségtelen jelzése, hogy a kritikai rekonstrukció, a hatalomelmélettel folytatott harc kontextusában, a totális destrukció irányába tolódott el. A destrukció nyilvánított célja az imperatív jogelmélet nyilvános szellemi megsemmisítése,⁶¹ és egyértelmű állásfoglalás a joguralom-elméletek és imperatív jogelméletek „nagy tantörténeti párbeszédében”. A destrukció négy állítását Horváth a következőképpen bizonyítja:

(1) Az első állítás szerint Austin, bár maga is tisztában volt a nehézséggel, nem tudta kielégítően elhelyezni a szuverént, amely ezért jogelméletileg megfoghatatlanná vált, és a „végtelen mennyiség titokzatos szerepét játszva” mintegy spiritualizálódott.⁶² A szuverén jogon túli létező, amelynek tényleges pozícióját nem lehet egyértelműen meghatározni a politikai tapasztalat alapján. Amikor a szuverén azonosíthatónak látszik, kiderül, hogy nem az igazi szuverénról van szó, mint például a szövetségállamban, ahol, mondja Horváth, a szuverén valóságos bújócskát játszik: „Nem szuverén sem a tagállam, sem a központi kormányzat, hanem szuverén a tagállamok kormányzatainak kollektív testülete, amely mint ilyen, tulajdonképpen nem is működik. Az USA-ban például Austin szerint az egyes tagállamok választóinak kollektív testületében kell keresnünk a szuverenitást.”⁶³

61 A destrukció, a szellemi megsemmisítés átfogó abban az értelemben, hogy Horváth mind tudományelméletként, mind tárgyelmeletként egyértelmű kudarcnak tekinti az imperatív jogelméletet. Tudományelméletként azért, mert nem volt képes megvonni a jogtudomány külső és belső értelemlátárait, azaz nem volt képes különbséget tenni tudomány és nem tudomány, illetve tulajdonképpeni és nem-tulajdonképpeni tudomány között. Tárgyelmeletként azért, mert nem volt képes a jogot társadalmi-történelmi megjelenésében szociológiailag azonosítani és leírni. A modern jogelméletek reflexivitásának a problémájához lásd Cs. Kiss 2007d; Cs. Kiss 2007e.

62 Horváth 2001. 418.

63 Uo. A *Jogszociológiában* Horváth a szuverenitás megfoghatatlansága tézissel a hatalom növekedésének, differenciálódásának és integrálódásának új szakaszát és alakzatát jellemzi, amelyet a monarchiát felváltó polyarchia hatalmi formájaként ír le. A polyarchia új hatalmi alakzata egyfelől az uralkodó (szuverén) meghatározhatatlanságának negatív, másfelől a terv uralmának pozitív ismérvével jellemezhető. Az elsöre az USA alkotmánya, a másodikra a nagy terv- és rendszerhatalmak, a Szovjetunió, fasiszta-nemzetiszocialista berendezkedések szolgálnak példával. (Vö. Horváth 1995. 265–266.)

A jogfogalom meghatározhatósága érdekében azonban a szuverenitásnak *lennie kell*. Ezért a tényeket kell hozzáigazítani az elmélethez, és nem fordítva. Ehhez pedig, mint azt a szuverenitás korlátozhatatlanságáról szóló fejtegetések mutatják, Austinnak fel kellett állítania a végtelenbe való visszamenetel tilalmát, amelyet Horváth az USA példájával szemléltet: „Amíg jogilag korlátozhatatlan szuverénhez nem érkezünk, a szuveréneknek egy, a végtelenségbe felszálló sorával fogunk találkozni, akik egymást korlátozzák. A szuverénnek tehát kell lennie, és szuperlatívumnak kell lennie.”⁶⁴ A szuverenitás eszerint egy önkényesen konstruált társadalmi-politikai tény, olyan fikció, amelynek létezését nem igazolják a tények. A fogalom meghatározása így Austin tényellenes, önkényes teoretikus döntése, amely a jogi nézőpont elhagyásának a következménye. Ehhez kapcsolódva Horváth emellett érvel, hogy az imperatív jogelmélet keretében a szuverén sem jogilag, sem politikailag nem azonosítható. Az egyik esetben azért nem, mert ha jogi fogalmakkal leírható jogi jelenségként fogják fel, nem lehetne szuverén, amely fogalma szerint jogon kívüli és jogilag korlátozhatatlan hatalmat jelent. A másik esetben azért nem, mert az a társadalmi-politikai hatalom stabil hordozókhoz való hozzárendelését, a hatalom áttekinthető és kiszámítható eloszlását előfeltételezi, s nem elegendő „a választók kollektív testületére” való hivatkozás. Amikor pedig Austin kritikussai, például Venn Dicey és James Bryce, a problémát az intézményi dimenzióba helyezve megkülönböztették a szuverenitás jogi és politikai jelentését vagy a *de jure* és *de facto* szuverenitást,⁶⁵ Horváth szerint voltaképpen politikai nézőpontból tették láthatatlanná a szuverenitást: „A jogi szuverén lehet valamely meghatározott szerv, de a politikai szuverenitás úgy mozog a társadalomban, mint az ide-oda lóbált, vízzel félig telt dézsa súlypontja.”⁶⁶

Az intézményeket tekintve viszonylag egyértelműen meghatározható és lokalizálható, hogy *jogi* szempontból az a testület szuverén, jelen esetben a parlament, amely „jogilag korlátlan jogalkotói hatáskörrel rendelkezik”. Azonban *politikai* szempontból tekintve a szuverenitás formális definíciója („az a testület politikailag szuverén, amelynek akarata végelemzésben engedelmességre talál az állampolgárok részéről”) nem teszi lehetővé az egyértelmű azonosítást, mert itt, még stabil és kiszámítható hatalommegoszlás előfeltételezése esetén is, mindig csak a szokásos engedelmesség esélyéről és valószínűségéről lehet szó, amely az erőviszonyok alakulásától függően változik.⁶⁷

64 Horváth 2001. 418.

65 I. m. 436–437., 442–444.

66 I. m. 418. Horváth számára ez az út sem járható. A szuverenitáselmélet destrukciójának a célja az, hogy a hatalomelmélet megsemmisítésével az eljogiasítás alternatíváját rákényszerítse a jogelméletre. Ezzel kizárja azt a lehetőséget, hogy a politikai és a jogi hatalom különbözőségének csak paradoxonformában elgondolható egységét tegyék az állam- és az alkotmányfogalom meghatározásának az alapjává.

67 Erre a tényre hivatkozva történik a szuverenitás depolitizálása: a mindenkori szuverén azonosítása csak a politika, illetve a politikai tapasztalat előzetes jogi megformálása alapján lehetséges.

(2) A második állítás szerint Austin a szuverenitásfogalom meghatározása során az *idem per idem* logikai hibáját követi el, amely, kapcsolódva az előző állításhoz, a szuverenitás pozicionálhatatlanságát és megfoghatatlanságát fejezi ki. A logikai hiba a szemantikai csapdaként leírt helyzetet szemlélteti, amelyből a szuverenitáselmélet nem tud kimenekülni,⁶⁸ és azt bizonyítja, hogy a jogfogalomnak a jogtól független szuverénre alapított meghatározása értelmetlenséghez vezet. A jog fogalmának szuverénre (államra) vonatkoztatott meghatározása során ugyanis nem lehet elkerülni a pozitív jogot, mert csak a jog rendelkezéseire támaszkodva lehet megmondani, hogy „tulajdonképpen ki tartozik valamely társadalomhoz, valamint azt is, hogy kiket kötelez a tételes jog ezeken kívül. Ez tulajdonképpen a híres *idem per idem* Austin elméletében: hogy mi a tételes jog, azt csak onnan lehet megtudni, hogy kitől ered, ezt pedig végelemzésben csak a tételes jogból lehet megállapítani”.⁶⁹ Eszerint a jog ténybeli (nem normatív) eredetének az állítása, amely a szuverén jogilag korlátozhatatlan döntési kompetenciájának a feltételezésén alapul, logikailag lehetetlen és fogalmilag kifejezhetetlen. Vagy Horváth kritikai tézise egy másik megfogalmazásban: „Mivel Austin a szuverenitás meghatározásánál a végső pillanatban a tételes jogra nyúl vissza, az ő szuverénje, noha nyilvánvalóan tényleges szuverén akarna lenni, végszóra mégis jogi szuverénvé válik vissza. Ha mármost azt mondja valaki, hogy ő megjelöli minden jog ténybeli eredetét, és azután mégis a jog rendelkezéseire megy vissza e ténybeli eredet megjelölése közben: ez tényleg az *idem per idem* logikai hibáját rejt magában.”⁷⁰ Ebből Horváth szerint az következik, hogy a szuverénről egyfelől nem adhatók általános vagy teljes leírások, másfelől a különös, államtípustól függő leírások – úgymint *a király, a parlament, a választó, a képviselő, a testület* – csak akkor lehetnek értelmesek, igazságképesek, ha a pozitív jogon alapulnak. A végtelenbe való visszamenetel és a különös leírások paradoxonja csak a jogra való referálással oldhatók fel.

A politikai és jogi nézőpontok Austin által javasolt összekapcsolása Horváth szerint nem teszi lehetővé a fogalomszintézist, amely a szuverenitást egyidejűleg valóságra (létre) vonatkoztatott tényfogalomként és értékre vonatkoztatott normafogalomként határozza meg. A tény (van) és norma (kell) szintézise az austinai szuverenitásfogalomban egyfelől logikailag lehetetlen, másfelől szinkretizmushoz vezet. A szinkretizmus kifogása a szemantikai csapda feloldhatatlanságát jelzi, s egyúttal előkészíti, illetve megindokolja a legsúlyosabb vádat, a tudománytalan-

68 A társadalomelméleti álláspontok különbözősége alapján érthető meg Horváth ellenvetése: a társadalom normatív konstitúciója a legfejlettebb társadalmi eljárásként felfogott jog teljesítménye. A jog pozitivitása a tételes jog és természetjog szinoptikus egysége: az erkölcsi normativitás önálló politikai transzformációja nem lehetséges, minden társadalmi-történelmi feloldódik a jogban, illetve végső kifejlődésében jogivá, a legfejlettebb társadalmi eljárás elemévé válik.

69 I. m. 418.

70 I. m. 420.

ság kifogását,⁷¹ mely szerint a szuverenitáselmélet s ezzel a jog államnézőpontú megalapozás, mítosz és ideológia, s mint ilyen, átvezeti a jogelmélet a politikai tartományába.⁷²

(3) A harmadik állítás szerint a szuverenitás perszónifikáló fogalomalkotás eredménye, amely megoldhatatlan pszichológiai csapdába vezeti a jogelméletet. Az imperatív jogelmélet a szuverén fogalmával szükségképpen megszemélyesíti és az individuális lélektani síkján értelmezi a jog eredetét és intézményesült létezését. „Az Austin-féle elmélet gyökeréhibája a megszemélyesítő ideológia. Ezzel emberszabású magyarázatot ad a szuverenitásnak.”⁷³ A megszemélyesítés eljárása a szuverenitást, s ezzel a jog társadalmi intézmény jellegét mint komplex tény- és értékösszefüggést az egyén lélektani folyamataival magyarázza. A parancs, szankció (büntetés), engedelmisség, kötelesség szükségszerű fogalmi perszónifikált

71 A szuverén kifejezett, illetve hallgatóságos parancsa törvény. A törvény létrehozza, igazolja, érvényben tartja a jogot mint kötelezettséget, s az ehhez reflexív módon kapcsolódó jogosultságot. A szuverén parancsa a hatalom jogfüggetlen ténye. A tényállítás nem analitikus, hanem tapasztalaton alapuló szintetikus ítélet. Austin az imperatív jogelmélet megalapozásának döntő pontján, amikor azt a szuverenitásra alapítja, a parancs=törvény fogalmából analitikusan kifejti a jog fogalmát, s ezzel a tényítéletekből (valóság) értékítéleteket (norma) vezet le. Ezzel kategóriahibát követ el (ti. úgy beszél a tényekről, mintha értékek volnának) és megkérdőjelezi önnön analitikus jellegét. Horváth szerint a jogelmélet csak akkor lehet valóban analitikus, ha képes a jog fogalmát olyan fogalmak segítségével kifejezni, amelyek már magában a jogfogalomban előzetesen tartalmazva, illetve implikálva vannak, így a fogalomelemzés előfeltételeként és kiindulópontjaként szolgálhatnak. Ebből az következik, hogy Austin jogelmélete csak látszólag analitikus. Az analitikusság követelményének csak a módszertani szinkretizmust elkerülő, a szinoptikus módszer kidolgozó és alkalmazó eljárási jogelmélet felel meg. Horváth szerint a jog fogalmát analitikusan egyedül aszinoptikus módszerrel lehet kifejezni. A módszerek módszereként felfogott szinopszis a lét (valóság: tény) és kellés (norma: érték) világtérületeinek, a természettudományi (okság) és normatudományi (beszámítás) módszerek tiszta elválasztásán alapul, és képes a két módszer funkcionális (hozzárendelő) alkalmazásával a két ismerettárgy együttlétét lehetővé tenni. A szinoptikus fogalomelemzés Horváth által ajánlott eljárása logikailag kizárja a kategóriahiba lehetőségét, amely a jogi valóságot és jogi normát kifejező fogalmak felcseréléséhez, illetve keveredéséhez vezet. (Vö. Horváth 1995. 95–127.)

72 És ezzel anélkül, hogy mint problémát egyáltalán felvetné, kizárja a jogival egyenértékű politikai szemantika lehetőségét, azt a megközelítést, amely a szuverenitásfogalom eredendő perspektivitásának tényszerűségéből kiindulva, annak kettős, paradoxonformában kifejezhető jelentését a politika és jog szemantikai mezőinek érintkezési pontján ragadja meg. Horváth, bár kritikai szociológiájában nem hagyja figyelmen kívül a fogalmak perspektivizmusának tudásszociológiai tényét, azonban a perspektivizmusfenomént belekényszeríti a tény és érték megkülönböztetésének neokantiánus sémájába. A perspektivizmus problémájával Austin az utilitarizmus által rendelkezésére bocsátott módszertani-fogalmi eszközökkel a maga módján próbál megküzdeni, amit a csatlakozóképes összefüggések feltárásával méltányolni kell, és nem megsemmisíteni. A probléma megoldásának az egyik lehetséges, fogalomszociológiai változatát Carl Schmitt dolgozta ki, egyfelől a szuverenitás mint perspektivikus határfogalom konstrukciójában, másfelől az állam politikai fogalmát tárgyaló politika- és államelméleti írásaiban (vö. Schmitt 1928; Schmitt 1922; magyar nyelven Schmitt 1992; Schmitt 2002). Figyelemre méltó tény, hogy Schmitt egyetlen ponton sem hivatkozott Austin szuverenitáselméletére, amely, mint jeleztük, egy más fogalomrendszerben, de mégiscsak érintkezik, illetve párhuzamos az általa képviselt felfogással.

73 I. m. 419.

ideológiai fogalmak, amelyekkel nem lehet sem azonosítani, sem leírni a társadalmi intézményként létező jogot. Azonban, írja Horváth, a hatalomelmélet modern képviselőivel szemben Austin következetesen „végig is játssza a megszemélyesítés színjátékát”, s ezzel „ad absurdum viszi az elméletet”.⁷⁴ Austin álláspontja, és itt Horváth megismétli a *Jogszociológia* kritikáját, az egyéni szuverén esetére, fejlődéstörténetileg a monarchiára korlátozódik. A szuverenitáselmélet csak ebben az egyetlen esetben közelít valamelyest a tényekhez. „Csak az embereknek van lelke, testületeknek nincsenek lelki folyamataik abban az értelemben, mint az egyénnek... Csak az egyén tud kívánni, fenyegetni, kilátásba helyezni, büntetést kimérni akarni és büntetni. A joggal kapcsolatos folyamatok emberekben játszódhatnak le csupán.”⁷⁵ Austin a megszemélyesítéssel, a fogalomalkotás lélektani síkra történő visszavezetésével ad absurdum viszi az imperatív jogelméletet. A szuverén így megengedhetetlen általánosítás, tényellenes „rövidítő jelkép”. „Ez a megszemélyesítő kifejezőmód a tényeket arcul csapó sűrű mitológia.”⁷⁶

(4) A negyedik állítás, mintegy összefoglalva az előzőeket, a tudománytalanság vádját fogalmazza meg, a következő formában: a szuverenitáselmélet a megszemélyesítés és lélektani racionalizáció következtében jogi mitológiává válik, olyan ideológiaként érvényesül, amely a jogelmélet súlypontját az igazolási problémára helyezve kivezeti azt a tudomány területéről, az igazságkeresés diskurzusából, és a mindenkori társadalmi-politikai színjáték résztvevőjévé teszi.⁷⁷ Az angol jog logikai-fogalmi rendszerezésére irányuló nagyszabású austinai vállalkozás teoretikus végkifejletében azért szenvedett kudarcot, mert az alapját képező szuverenitáselmélet nem tudományos elmélet, nem a jog intézményesült társadalmi létezésének, működésének tényeknek megfelelő magyarázata, hanem mítosz és ideológia.⁷⁸ Horváth ezen a ponton idézi Brown „találó megjegyzését”, mely szerint

74 „Mégfoghatóvá válik, mert konkrét lélektani tényezőket visz bele a képbe a megszemélyesítéssel. Vagy talán lélektanilag épkezláb dolog a szuverén és az alattvaló jelleg szembeállítása ugyanabban a személyben (ti. a testületi szuverenitás, a szuverén szám esetén: Cs. K. L.). Lehet-e józanul állítani azt, hogy a képviselők mint feljebbvalók szavazzák meg a fizetést önmaguknak mint alárendelteknek? Nem agyrém-e a szuveréneknek a végtelenségbe felszálló sora, ameddig csak jogilag korlátlan szuverénre nem bukkanunk?” (I. m. 419.)

75 Uo.

76 I. m. 420.

77 Az emberi lélek, az én (Ich) belső meghasonlottságának, kettéosztottságának (Es, Über-Ich) a szublimációjáról van szó, a parancsoló és engedelmeskedő, a zarnokoskodó és meghunyászkodó lélekrésznek a társadalmi intézmények világára történő kivetítéséről és bálványozásáról (vö. 418–419.). A mítosz a jog létalapjának, értékalapjának, ismeretalapjának a félreértése, durva kategóriahiba, a lélektani tudás ideologikus formája, amely nem feltárja, hanem elleplezi az intézményesült társadalmi valóságként létező jog szociológiailag megismerhető tényszerű és értékszerű alapjait, funkcióit, összefüggéseit.

78 De ismételtén jelezni kell, hogy Horváth destruktív eljárása, mint azt a következő idézet is szemlélteti, ambivalenciáktól terhelt. „A felhozott kifogások azonban bizonyára nem érintették azt az indokolt benyomást, hogy Austin jogelméletében az egész jogelméleti gondolkodásnak egyik legnagyobb teljesítményével állunk szemben. Minél világosabban átlátjuk és átérjük fogatékosságait, talán annál inkább tanuljuk meg bámulni magasrendűségét. Az angol

„a szuverenitáselméletek gyakrabban voltak valamely ügynek a vádiratai, mint az igazság elfogulatlan (disinterested) keresésének a kifejezései”.⁷⁹

Véggövetkeztetés

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy Horváth Barna szerint végül is mi tekinthető a szuverenitáselmélet számtalan hibája közül a legsúlyosabbnak, az általa diagnosztizált „halálos betegségek” közül melyik tekinthető a leginkább halálosnak, akkor a szuverén létezésével kapcsolatos állítást kell a tudománytalanság kifogásának az összefüggésében további elemzésnek alávetni. Úgy véljük, ezzel kielégítően megindokolható, miért tekintjük Horváth eljárását destruktívnek, amely egyoldalúan, nem reflektált ideológiai elfogultságok által vezérelve vonja kétségbe az austini szuverenitáselmélet igazságképességét.

Horváth véggövetkeztetése az, hogy a jogelméleti alapfogalomként definiált szuverenitás, amely jogon túli létezőként konstitutív feltétele egyfelől a jog létezésének, másfelől a jog megismerésének, társadalmi-történelmi értelemben *nem létező valamit* jelöl, ezért nem más, mint puszta látszat. A véggövetkeztetés itt kapcsolódik a tudománytalanság vádjához: a szuverenitás nem-létezése abban mutatkozik meg, hogy nem bizonyítható és nem cáfolható, sem tapasztalatilag, sem logikailag. „Az imperatív jogelméletnek egyik legnagyobb baja, hogy nem lehet megfogni, nem lehet cáfolni, mert nem lehet igazolni (ti. bizonyítani: Cs. K. L.) sem... Hol a legfőbb hatalom? Valahol csak van. Hogy van, nem tudja bizonyítani, hogy hol van, nem tudja megmutatni, mégis azt állítja, hogy szükségképpen lennie kell.”⁸⁰ Eszerint a szuverenitás austini fogalma láthatatlan és elgondolha-

---

jogelméletet tanulmányozni egyedül azért is érdemes, hogy Austin szellemtörténelmi környezetét teljesen áttekinthessük.” (I. m. 297–98.)

79 I. m. 419. A tudománytalanság vádja azonban nemcsak a jogelmélet megalapozására és igazolására vonatkozik, hanem kiterjed annak kifejtésére is. Austin, mint láttuk, az isteni és emberi törvényeket a pozitívítás, az emberi törvények osztályán belül a jogi és erkölcsi törvényeket a politikai (political superior) kritériumfogalmával különböztette meg. Horváth ezzel kapcsolatban, egyébként tévesen, azt állítja, hogy „az erkölcs szóval” történik a jogi és az erkölcsi szabályok megkülönböztetése, s hogy a jogi és erkölcsi szabályok elválasztása csak akkor lehet meggyőző, ha „a szuverenitásideológia egész dogmatikus tömbjét eltávolítottuk a jogelméletből... csak akkor nyílik meg az út a tétéles erkölcs és a tétéles jog közötti úszó határvonal elméleti meghatározásához” (i. m. 378., 412–417.).

80 I. m. 419. A „társadalmi-történelmi értelemben létezik” állítás Horváth szerint azt jelenti, hogy „valami” társadalmilag objektíválódik a mindenkori eljárás apparátus által szabályozott módon, és így társadalmi objektívációként, illetve társadalmi objektíváció „elemeként” azonosítható és leírható. A „szükségképpen lennie kell” állítás jelentése: teoretikus normativitás kifejeződése. Amikor Horváth azt állítja, hogy fejlődéstörténetileg egy ponton, az abszolút monarchiák korszakában létrejön a szuverén állam, akkor a szuverenitáselmélet megfelel a tényeknek, így ellentmondás keletkezik. Ez azonban csak látszólagos, mivel sem a hatalom mint társadalmi objektíváció, sem a legfőbb hatalom mint állam nem azonosítható puszta tényként (természetként), hanem a természet (okság) és norma (beszámítás) megkülönböztetésének szinoptikus

tatlan létezőt jelöl: láthatatlan, mert a tapasztalati valóságban, a tények (okság) világában „nem mutatható meg” sem a helye, sem a hordozója, elgondolhatatlan, mert fogalmi meghatározása logikai hibát tartalmaz.

A tényállás a következő paradoxonnal fejezhető ki: a szuverenitás nem létezik, azaz tapasztalatilag, mint tény, nem ragadható meg, de *megmutatkozik*, illetve *megjelenik*. A szuverenitás a mitológia formájában csupán megmutatkozik; nem jelenség, nem jelöl semmit a társadalmi-történelmi valóságban, nincs jelentése, így a jogtudomány nézőpontjából pusztán látszat.⁸¹ A jog formájában azonban megjelenik, van jelölete, így igazságképes jelentése, mert a lényege nem más, mint az „a viszonylag legteljesebb hatáskör, amelyet a jog adhat”.⁸² Ezen a ponton, a destrukció alapjának és igazolásának megvilágítása érdekében, vissza kell utalni a *Jogszociológiára*, ahol Horváth a következő állításokat fogalmazta meg.

(a) Nem az államhatalom a jog forrása és alapja, hanem fordítva, a jog mint a legkomplexebb eljárási apparátus és szerkezet „a legfőbb társadalmi hatalom előfeltétele”, amelynek fejlődéstörténetileg „legszilárdabb alapzatává, nélkülözhetetlen, figyelmen kívül nem hagyható alapstruktúrájává válik”.⁸³

(b) A jognak, ahhoz hogy létezzen, nincs szüksége hatalomra, „hanem csupán a hatalom általi fenyegetettség hiányára, tehát szabadságra van szüksége”.⁸⁴ Horváth a hatalmat – Max Weber cselekvéseméleti fogalomrendszerét és ezen belül a hatalom és uralom fogalmait intézményelméleti kontextusba helyezve és korrigálva – társadalmi objektívációként határozta meg. Eszerint „a hatalom azt a valószínűséget jelenti, hogy valamely magatartás érinti egy másik emberi magatartás feltételeit. Az emberi magatartás feltételeinek kívülről történő tényleges érintettségében a kényszer, érintetlenségében pedig a szabadság nyilvánul meg. Ily módon a hatalom

---

egységeként, azaz a jog nézőpontjából, illetve a jog mint eljárási apparátus fejlődésének (differenciáltsági fokának) szervezeti formájaként. A fejlődéstörténetileg a synarchia (vérségi, nemzetségi, törzsi társadalmak) és polyarchia (tervtársadalmak) között pozicionált monarchia mint szuverén állam a jog mint legfejlettebb eljárási apparátus differenciálódásának a szervezeti (technikai-funkcionális) megjelenése, az állam jogintézmény.

81 Az austin szuverenitás Horváth szerint az egyéni lelki élet szublimációja, tehát nem annak a létezőnek, tudniillik az intézményesült legfőbb társadalmi-politikai hatalomnak a megjelenése, amit a szuverén fogalmával Austin ténylegesen jelölni akar. A kifejezéssel Austin lélektani folyamatot, nem pedig szociológiai mechanizmust azonosít, a szuverén fogalma lélektani projekciót jelöl, nem pedig szociológiai tény. A szuverenitás akkor „jelenik meg”, akkor azonosítható társadalmi-történelmi jelenséggé, azaz a legfejlettebb társadalmi eljárási apparátusként felfogott jog specifikus funkciójának intézményesüléseként, ha szociológiai nézőpontból közelítik meg. A „megmutatkozás” és „megjelenés” kifejezések a két nézőpont érvényesülésének a különbözőségét szemléltetik.

82 I. m. 420. A megmutatkozás és megjelenés megkülönböztetésében felfogott szuverenitás Horváth Barna értelmezésében a látszat (mitológia: politika) és jelenség (jog: tudomány) megkülönböztetése.

83 Horváth 1995. 269. Az „államhatalom” kifejezésnek Horváth specifikus jelentést tulajdonít, amennyiben a társadalmi hatalom jog által történő szervezeti egyesítésének egyik történelmi formáját jelöli a vallási (egyházi) és a gazdasági hatalom szervezeti formái mellett.

84 I. m. 276., 277., 278.

csupán egy specifikus, más emberi magatartásból kiinduló kényszer valószínűsége. Amennyiben a társadalmat egymást érintő emberi magatartások összességként fogjuk fel, úgy az kölcsönös kényszert jelent. A társadalmi objektivációként értelmezett hatalom pedig az *egyoldalú* érintettség valószínűségeinek szabályossága. Magatartásról mint olyanról azonban mégis csak a szabadság minimuma esetén beszélhetünk. A kényszer és a hatalom tehát maguk is előfeltételezik a szabadság minimumát (*coactus tamen volui*). Jóllehet a társadalom szükségképpen kölcsönös kényszert jelent, mégis létezik benne mozgás a szabadság, illetve a kényszer minimuma és maximuma között, vagyis magában foglalja a hatalomkorlátozás és szabadságkiterjesztés, vagy a kényszercsökkentés és szabadságkorlátozás lehetőségét és valóságát... Itt válik láthatóvá, hogy a hatalom kétféle dolgot jelent: az idegen magatartás pozitív és negatív érintettségét. Ebben az utóbbi értelemben *a legfőbb hatalom* (ti. az állam: Cs. K. L.) *az ellenállás hatalmaként, ellenhatalmaként a szabadságban ölt testet*. A szabadságnál nincs nagyobb hatalom. Voltaképpen ebben rejlik minden pozitív hatalom gyengesége. E pozitív hatalom éppoly nagy, mint a tévedés és a kötelességszegés szabadsága, vagy magának a pozitív hatalomnak a negatív hatalom támogatása érdekében történő felhasználása, ami persze a pozitív hatalom növekvő mértékű korlátozását jelenti.”⁸⁵ A legfőbb hatalom, vagyis az ellenállás hatalmaként felfogott állam ezért a jogon alapul, amely a szabadság általános törvénye az önkény kölcsönös korlátozásának az értelmében, mint azt Kant és Hegel állítja, Horváth szerint egybehangzóan. A jog lényegéhez nem az tartozik, hogy megsértik, hanem csak az, hogy megsérthetik, ezért ha nem sértik meg, nem szorul rá a hatalomra. A jog követése az általános, a jog megsértése a kivétel, így csak a megsértés arányában van szükség az ellenállás negatív hatalmára, az állami erőszakra. A hatalom szervezete, amely a hatalom specifikus technikáit jelenti, a jog közvetítésével alakul ki, a jog teljesítménye, ezért szükségképpen „a szabadság szervezete”. Horváth, jellemző módon, a társadalmi hatalom „egyesítésének és tervszerű” (funkcióspecifikus) elosztásának a szervezeti formái közül a katonai, gazdasági, törvényhozói, bírói, végrehajtói hatalmat és az egyházi hatalmat nevezi meg, az állam kifejezés használata nélkül (amely implikálná az állam és egyház, a társadalom és állam elválását). „A legfejlettebb eljárási szerkezet ellenében nem állhat fenn semmiféle hatalom, mert annak joggá kell válnia vagy pedig el kell enyésznie... A hatalom eme szervezettségére irányuló szükségletben a *jog szupremáciájának* gyökereit pillanthatjuk meg. Ugyanis semmiféle hatalom nem állhat fenn a teljes következetességgel kifejlesztett jogi szervezet ellenálló hatalmával szemben. A hatalom rá van utalva a jogra, ezzel szemben a jog nem szorul rá a hatalomra, vagy ha igen, akkor sem abban az értelemben, mintha valamilyen alapzatra lenne szüksége. A jog csupán a leküzdendő ellenállás érdekében igényli a hatalmat (ti. az államot).”⁸⁶

85 I. m. 270–271., 276. Kiemelés: Cs. K. L.

86 I. m. 270–271., 276.

(c) Az állam csak a jog szerkezetének⁸⁷ szinoptikus nézőpontjából azonosítható, és csak az eljárás alapfogalmára épített fogalomrendszer keretében írható le a tény (jog létvonatkozása: kellésre irányuló lét) és a norma (jog értékvonatkozása: létre irányuló kellés) szinoptikus megkülönböztetéseként és egységeként, azaz jogintézményként. Az állam lényege szerint jogintézmény, s mint ilyen abban a korlátozott értelemben szuverén, hogy a nemzetközi jogközösség hatásköréhez képest a legtágabb, viszonylag teljes hatáskört jelent.⁸⁸

(d) A társadalmi hatalom (államhatalom) és a jog, a hatalom mint tény (valóság) és a jog mint norma (érték) nem állítható egymással szembe, mert a világnak ugyanazon a síkján helyezkednek el. „Nézetünk szerint mindkettőt *szinoptikus fogalomként* kell felfognunk, a természet és norma, a lét és kellés összenézéseként. Míg a jogban... az irreális, normatív jogtételt nézzük össze a reális jogesettel, addig a hatalomban a másik magatartást mint külső eseményt, tehát mint okozatos létet, vagyis természetet szemléljük együtt az irreális, normatív beszámítási pontként tételezett saját magatartással, saját szabadsággal. A szinoptikus szemléletmód perspektívájában tehát a megismerés e két különböző síkja mind a hatalom, mind a jog esetén érinti egymást.”⁸⁹ A szuverenitás mint legfőbb társadalmi hatalom (állam) ezért nem lehet normától független, pusztán tény, tapasztalatilag ezért nem azonosítható az okozatos valóságban. Ezért lehetetlen logikailag a hatalom tényéből a jogra következtetni, illetve a parancs és a szokásszerű engedelmisség tényéből a jogi norma kötelező erejét levezetni, a jog pozitivitásának és normativitásának természetét megérteni. Austin a módszertani szinkretizmus hibáját követte el, amikor azt állította, hogy a jog létalapja a legfőbb hatalom ténye: a szuverén parancsa és a neki való engedelmisség szokása.⁹⁰

87 A jog szerkezete a felépülés, keletkezés, rendeltetés

88 Horváth 2004. 172. „A szuverenitás a hibaklauzulával fedett jogi tévedhetetlenségnek (infallibilitásnak) a legnagyobb szabású esete: a viszonylag legszélesebb körű autonómia... A szuverenitás az államnak az egyéb területi jogközösségekkel szemben kizárólagos kiváltsága. A szuverenitás nem abszolút, hanem viszonylagos fogalom. Az államnak mint területi jogközösségnek szuverenitása nem zárja ki más jogközösségek – egyház, munkaszervezetek, nemzetek, kisebbségek stb. – szuverenitását. Nem zárja ki más államokét, sőt, a nemzetközi jogközösséget – civitas maxima – sem. Hogy a jogközösségek közül mennyi szuverén, az hatáskörüknek a legtágabb nemzetközi hatáskörhöz viszonyított teljességétől függ.” (I. m. 172–173.) Ez a szuverenitás pluralista értelmezése, amely a tiszta jogtanhoz hasonlóan, de attól eltérő módon, szociológiailag relativizálja az államot.

89 I. m. 271.

90 „A módszer szinkretizmus lényege szerint a létre irányuló kérdésnek a kellés, illetve a kellésre irányuló kérdésnek a lét által történő megválaszolása. Arról van szó ugyanis, hogy az okot felcserélik a kellés alapjával, az okozatot pedig a kellés következményével. Azt mondják például, hogy a *jogi norma érvényességi alapja* a hatalom, az elismerés stb. ténye, vagy hogy az *eredmény oka a gondatlanság*... A módszerszinkretizmus veszélye azért jelentős, mivel a „létre irányuló kellés” funkciója azt a gondolatot sulykolja, mintha a létet a kellés okaként, vagy a kellést a lét alapjaként gondolnák el.” „Az okozatnak nem lehet kellésalapja, hanem csupán oka, a kelléskövetkezménynek pedig nem lehet oka, hanem csak kellésalapja.” (Horváth 1995. 120.)

Mindebből az következik, hogy a szuverenitás (személyként, testületként) kizárólag a jogi valóságban létezhet. Az állam jogintézmény az eljárási apparátus egyik specifikus szervezeti formája, amely igazságképesen csak a szinoptikus jogelmélet nézőpontjából ragadható meg. Horváth ennek alapján állítja, hogy az imperatív jogelmélet a megalapozása során, bizonyíthatatlansága és cáfolhatatlansága következtében a tudomány területéről átlépett a politika tartományába, a hatalom ideológiájává és mítoszává, a versengő politikai legitimációk egyikévé vált. „Ha napfényre jut, hogy parancsainak senki sem engedelmeskedik, azokat első alkalommal bárki megszegi, akkor nem arra következtet a hatalomelmélet képviselője, hogy nem is volt hatalom és jog, hanem arra, hogy ami jog volt, egyszerűen megszűnt jog lenni, végső esetben pedig menekül azzal a kifogással, hogy a hatalom helyébe lépett a forradalom és jobbizonytalanság. Ezt a megcáfolhatatlanságot (ti. hogy a jog létezése szükségszerűen előfeltételezi a szuverén hatalom létezését) azonban a hatalomelmélet azon az áron kénytelen megvásárolni, hogy állításait viszont bizonyítani sem tudja, mivel szándékosan kivonja azokat a tudományos bizonyítás és cáfolat lehetősége alól.”⁹¹

Összefoglalva: A szuverenitás mint legfőbb hatalom társadalmi-történelmi létezésére vonatkozó állításkategória hibán alapul, szinkretikus, tényellenes, abszurd. A szuverén (állam) jogtól független létezőként sem tapasztalatilag, sem logikailag nem azonosítható, ezért nem lehet a jogelmélet alapfogalma, nem alkalmas a jogelmélet megalapozására, nem szolgálhat a kifejtés kiindulópontjául, az igazolás kontextusában pedig ideológiának és mítosznak bizonyul, amely kivezet a jogtudományból.

Záró megjegyzések

Austin imperatív jogelméletét illetően számunkra éppen az az érdekes és megvilágító erejű, ami Horváth Barna számára elfogadhatatlan volt. Austin jogelméletében éppen azt tartjuk csatlakozóképesnek és ezzel kutatásra méltónak, amit Horváth, állítólagos nagyrabecsülése ellenére, az európai jogelmélet katasztrófájának tekintett, nevezetesen a politikai államfogalom hatalomelméleti konstrukcióját, a jogi és a politikai nézőpont összekapcsolásának paradoxonját a szuverenitás (állam) fogalmában, egyszóval a jogelmélet államtani megalapozásának következetes pozitivistá modelljét.⁹²

Erre való tekintettel Horváth Barna destrukciójával szemben a következőket állítjuk: (a) Austin szuverenitáselmélete, a saját jogelméleti nézőpontján és fogalomrendszerén belül mozogva, megnyitotta az államhatalom öntörvényű, a jogtól függetleníthető politikai dimenziójának a leírásához vezető utat. (b) A szuvereni-

91 Uo.

92 Az államelméleti megalapozás nem pozitivistá modelljéhez lásd Szilágyi 2011.

táselmélet az államelmélet és jogelmélet elválaszthatatlanságát bizonyítja az elméletalkotásban, és így teremti meg a kapcsolódás lehetőségét az alkotmányjog és a nemzetközi jog specifikus elméleteivel. (c) Horváth figyelmen kívül hagyta azt a körülményt, hogy a legfőbb hatalom tényét Austin jogelméletében nem lehet csupasz, értékvonatkozás nélküli fakticitásként elgondolni, mivel a hatalom (politikai fölérendelt) csak normatív kontextusban értelmezhető. Egyfelől nem létezik olyan szuverén hatalom, amely a pozitív erkölcsi törvények és a közvélemény felől, azaz politikailag ne lenne korlátozható, ne lenne kitéve a legitimitásigazolás kényszerének: az állam végső értelelcélja (Staatszweck) mint legfőbb államcél, a társadalmi rend stabilitásának fenntartása csak legitim módon valósítható meg. Másfelől a társadalmi-politikai hatalom csak egy előzetesen létező, a pozitív erkölcsi törvény fogalmával azonosított normatív kontextuselemeként létezhet, csak ilyenként gondolható el, és mint politikai tény, ennek a kontextusnak a kifejeződése. Austin, függetlenül attól, hogy elutasítja a beleegyezés és az eredeti szerződés felfogását, a szuverenitás alapfogalmát az utilitarizmus normatív társadalomelméletének a nézőpontjaként, annak részeként fejtette ki, és a maga módszertani-fogalmi eszközeivel az erkölcsi és jogi szabály megkülönböztetésében felépülő normatív valóságartomány leírására tett kísérletet.⁹³ A szuverén hatalom ténye, bár független a jogtól, de a pozitív erkölcs normatív kontextusának a kifejeződéseként nincs megfosztva az értékvonatkozástól, nem pusztán tény, mint azt Horváth állítja, hanem politikai tény. A politikai tények mindig csak politikai nézőpontból, a hatalomtekintély, lojalitás, legitimitás fogalmaival jelzett normatív kontextusában azonosíthatók. (d) A szuverenitáselmélet mitológiaként, pusztán hatalomideológiaként való diszkreditálása egyfelől az állam politikai jellegének a meg nem értését és ideológiai elleppezését jelenti, másfelől az állam relativizálásának liberális, jogelméleti formában kifejeződő stratégiáját szemlélteti, következésképp maga a kritika is, előfeltevéseit, következtetéseit és következményeit tekintve, elkerülhetetlenül politikaiává válik. Ez utóbbi értelemben Horváth Austin-kritikája azt szemlélteti modellszerűen, mit jelent, hogyan megy végbe a saját nézőpont abszolutizálása a jogelméleti diskurzusban, az értelmezési monopóliumért, a szellemi hegemóniáért folytatott harcban milyen teoretikus árat kell fizetni a tudomány és politika határainak összemosásáért.⁹⁴

Austin számunkra fontos tudományos teljesítménye és érdeme, hogy a politikai és jogi nézőpontnak a szuverenitás fogalmában történő, az elméletalkotás szempontjából konstruktív egyesítésével megnyitotta az utat az állam olyan leírása felé, amely az angol jogi gondolkodásban is, bár más terminológiában és

93 Austin pozitív filozófiája tárgyát tekintve normatív, a tudományos megfigyelő nézőpontját és módszerét tekintve analitikus és leíró. Ezt szemlélteti a pozitív jogfilozófia programjának alapjául szolgáló, elsősorban a jogi képzés didaktikai céljait szolgáló tudományrendszertani vázlat (Idea of a Complete Legal Education), amelyben Austin mind a politikatudományt, mind a jogtudomány általános és különös formáját a tág, illetve a szűk értelemben felfogott etikán belül helyezi (vö. Austin 1873. 1138.).

94 Hart eljárása Austinnal szemben lényegében hasonló (vö. Hart 1995; Hart 2014).

a szükséges megszorításokkal, a politikai államfogalom konstrukciójának az irányába mutat.⁹⁵ A társadalmi rend normatív felfogásának keretében definiált austini szuverenitásfogalom kísérlet arra, hogy a joguralmi és imperatív jogelméletek vitáját kivezesse a jog és állam, illetve a politika és állam, s ezzel összefüggésben a politikai és jogi hatalom megkülönböztetéseinek egységét paradoxonként elgondolni képtelen és ezáltal terméketlenné váló kérdésfeltevés csapdájából: A jog alapul-e a hatalmon, vagy a hatalom a jogon?⁹⁶

Austin a hatalom és a jog problémáját – mint a politikai és jogi hatalom viszonyának paradoxonját – a pozitivitás és a szuverenitás fogalmai által határolt elméleti keretben a társadalmi rend normativitásának síkjára telepítette, és a maga módján beépítette a szuverenitás fogalmába. A szuverenitás így differenciafogalommá vált, amely az erkölcsiként azonosított politikai és jogi normativitás, a politikai és jogi hatalom megkülönböztetése és egysége. Az imperatív jogelmélet és az ennek keretében érvényre juttatott államtani megközelítés ezzel az európai államelmélet fejlődését előmozdító teljesítmény, amely – mint azt a kontinentális és ezen belül a magyar jogelméletre gyakorolt paradigmaképző hatása mutatja – mértékadó elméleti hagyománnyá vált.

Az általunk képviselt, szinoptikusan eljáró értelmezéstan a szellemi versengés és a tudományos kritika olyan felfogásában alapul, amely a problematizált tárgy, jelen esetben az állam perspektivikus megközelítését nem a katasztrófa, hanem a tudományos előrehaladás jelének tekinti. Ennek megfelelően nem vitatja el a „nagy tantörténeti párbeszéd” egyik álláspontjától sem az igazságképességet, s így a joguralmi és imperatív jogelméleteket, nézőpontjuk különbözősége ellenére, funkcionálisan egyenértékűeknek, elméleti teljesítményeiket – bizonyos társadalomelméleti előfeltevések teljesülése alapján – összehasonlíthatónak és a tudományon belül megítélhetőnek tekinti. Ez azonban, mint azt Horváth Barna eljárási és Herbert Hart szabályalapú szociológiai jogelméletei, s különösen az általuk végrehajtott, hasonló irányba mutató Austin-kritika példaszerűen mutatják, egyáltalán nem magától értetődő.

Az európai modernítésban a tudományos kutatás szabadságát illetően kialakult alkotmányos konszenzus konvencionális, hagyományképző érvényesítése megköveteli az ilyesfajta szellemi megsemmisítések kritikai leleplezését, s annak kinyilvánítását, hogy maga a szándék is veszélyt jelent az állam- és jogelméleti kutatás állaga és haladása szempontjából. A veszély mindenekelőtt azokban a megközelítésekben jelentkezik, amelyek a társadalomelmélet különös alapfogalmaiban⁹⁷

95 Vö. Cs. Kiss 2005.

96 Horváth szerint ez a kérdésfeltevés kísérte a jogelméletet, ez az alapvető oka a jogelmélet tanácstalanságnak. A tanácstalanságot kérdésre adott helyes válasszal a szinoptikus, eljárási jogelmélet szünteti meg.

97 Ezek az alapfogalmak a társadalom és kultúra elkülönült, funkcióspecifikus területeinek (vallás, művészet, tudomány, gazdaság, jog, politika, intim szféra) azonosítására és teljes leírására szolgálnak.

rejlő perspektivizmus tapasztalati evidenciáját, a belőle szükségképpen következő paradoxonokat hibaforrásnak tartják, s a versengő álláspontok valamelyikét abszolutizálva a tudományos diskurzusban kísérletet tesznek az értelmezési monopólium megszerzésére. Bármely álláspont abszolutizálása ahhoz vezet, hogy az ellenfél jogelméleti álláspontjának tudományos kritikája totálissá, megfelelő demarkációs elmélet hiányában⁹⁸ a politikai területére öntudatlanul átcsúszva, a megsemmisítés ideológiai eszközévé válik. Az ilyesfajta határátlépés egyúttal azonban önleleplezés is, amennyiben láthatóvá teszi a tudományos kritika mögött meghúzódó végső politikai-világnézeti álláspontot és döntést.⁹⁹ Ekkor a „nagy tantörténeti párbeszéd” résztvevői, s maguk az értelmezők is, még ha ennek nincsenek is tudatában, tudományos vitapartnerekből ideológiai vetélytársakká, politikai ellenfelekké válnak, s az imperatív jogelméletekkel szemben a joguralmi jogelméletek már nem tudományként, hanem ideológiaként állnak szemben. Ez a politikai logikája, amely alól Horváth Barna eljárási jogelmélete sem vonhatja ki magát. Ha a tudományos és politikai diskurzus határainak ilyen típusú egybecsúszása végbemegy, ami Horváth esetében nem pusztán vélelmezhető, hanem bizonyítható is,¹⁰⁰ akkor ez ideológiailag leárnyékolja, háttérbe tolja és jelentéktelenné teszi azt az összefüggést, ami Austin imperatív jogelméletének megértése, tudománytörténeti jelentőségének megítélése, valamint a saját kutatási problémánk szempontjából fontos.

A szellemi megsemmisítésnek az a módja, amelyet Horváth Barna „A szuverenitáselmélet nem tudomány, hanem ideológia és mítosz” formulában foglalt össze, és amellyel az imperatív jogelméletet lényegében kiűzte a tudományból a politika területére, a politikai ideológiai logikájának engedelmessé válik, és magát a kritikust is határátlépésre kényszeríti, kitéve az ellenfél hasonlóképpen totális kritikájának. A szellemi megsemmisítés ellenformulája – „A joguralmi jogelmélet nem tudomány, hanem ideológia és mítosz”¹⁰¹ – hasonlóképpen abszolút érvényességet igényel, és nincs olyan tudomány, amely a két álláspont között dönteni tudna.

98 A modern államelméletek, politikaelméletek, jogelméletek reflexív elméletek, önvonatkozási módon épülnek fel: nemcsak a tárgy (állam, politika, jog), hanem a tárgy megfigyelőjének az elméletei is, azaz tudományelméletek, amelyeknek meg kell oldaniuk a határmegvonás problémáját. Feltevésünk szerint az „elmélet” reflexivitásának és önvonatkozásának tudományelméleti problémája a modern szociológiai társadalomelméletek keretében meggyőzően értelmezhető.

99 Vö. 14. lábjegyzet.

100 E határátlépéssel járó transzformáció egyébként világosan jelzi az értelmező kritikájának alapjául szolgáló végső „metafizikai-politikai” indítékot, Horváth Barna esetén a liberalizmus joguralom- és jogállamelméleteinek való elköteleződését. A megértést nehezítő kapcsolódás és keveredés a tudományos elméletkritika és ideológiai kritika síkjai között nem tisztázható Horváth saját ideológia-utópia felfogásához igazodva, amely a mannheimi tudásszociológia részleges recepcióján és korrekcióján alapul. Az ideológia és utópia fogalompár elemzéséhez lásd Horváth 1995. 301–323; Horváth 1939. Horváth tudásszociológiai álláspontjának értelmezéséhez lásd Cs. Kiss 1997; Cs. Kiss 2007b; Cs. Kiss 2007c.

101 Úgy véljük, ez a visszafordíthatóság láthatóvá teszi s egyúttal igazolja a szinoptikus értelmezéstan alap gondolatát, amely a jogelméleti álláspontok relacionizmusának és funkcionális egyenértékűségének az előfeltételezésén nyugszik.

Irodalom

- Austin, J. 1873. *Lectures on Jurisprudence or the Philosophy of Positive Law*. 4th edition. London
- Austin, J. 1954. *Province of Jurisprudence Determined and the Uses of the Study of Jurisprudence*. London.
- Austin, J. 1977. *Über den Nutzen des Studiums der Wissenschaft vom Recht*.
- Bódig, M. – Győrfi, T. 2002. *Államelmélet. A mérsékelt állam eszméje és elemei*. I–II. Miskolc.
- Bódig, M. – Győrfi, T. – Szabó, M. (ed.) 2004. *A Hart utáni jogelmélet problémái*. Miskolc.
- Cs. Kiss, L. 1997. Utópia és valóság. *Világosság*, 1997/11. 36–49.
- Cs. Kiss, L. 2001. Szabadság és kényszer: Horváth Barna szellemi pályája. In: Horváth, B. *Angol jogelmélet*, 569–611.
- Cs. Kiss, L. 2004. Állam, politika, erkölcs. In: Cs. Kiss, L. – Karádi, É. (ed.) *Az igazságosság dilemmái. Ünnepi kötet Földesi Tamás 75. születésnapjára*. Budapest, 80–105.
- Cs. Kiss, L. 2005. Elméletalkotási stratégiák az államelméletben. In: Szigeti, P. (ed.) *Államelmélet – politikai filozófia – jogbölcselet*. Leviatán (külön szám), Győr, 51–84.
- Cs. Kiss, L. 2007a. A szociológiai államfogalom jogtudományi dekonstrukciója. In: Cs. Kiss, L. (ed.) *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről*. Budapest, 326–366.
- Cs. Kiss, L. 2007b. Begegnungen mit Karl Mannheim. Mannheim-Rezeption in Ungarn. In: Balla, B. – Sparshuh, V. – Sterbling, A. (ed.) *Karl Mannheim: Leben, Werk und Bedeutung für die Osteuropaforschung*. Hamburg, 109–128.
- Cs. Kiss, L. 2007c. Találkozások Mannheim Károllyal. Mannheim-recepció Magyarországon. In: Cs. Kiss, L. – Fábri, Gy. Mannheim Károly európai perspektívájában. *Világosság*, 2007/7–8. 207.
- Cs. Kiss, L. 2007d. Bevezetés. Hans Kelsen jelentősége. In: Cs. Kiss, L. (ed.) *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről*. Budapest, 16–32.
- Cs. Kiss, L. 2007e. A tiszta jogtudomány eszméje és hivatása. In: Cs. Kiss, L. (ed.) *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről*. Budapest. 125–158.
- Cs. Kiss, L. 2009. Köszöntő. *Jog – Állam – Politika*, 2009/1. 3–6. Győr.
- Cs. Kiss, L. 2010a. A szociológiai rendszerelmélet államfelfogása. *Jog – Állam – Politika*, 2010/3. 3–34.
- Cs. Kiss, L. 2010b. A totális állam elmélete és mítosza. *Világosság* 2010, ősz, 19–40.
- Cs. Kiss, L. 2010c. Totális állam és totalitarizmus. In: Bihari, M. – Patyi, A. (ed.) *Ünnepi kötet Szalay Gyula tiszteletére, 65. születésnapjára*. Győr, 98–116.

- Cs. Kiss, L. 2012. *Herbert L. A. Hart „hallgatóságos” államelmélete*. Kézirat. Budapest.
- Cs. Kiss, L. 2014. (ed.): *Herbert L. A. Hart jogtudománya kritikai kontextusban*. Budapest.
- Cs. Kiss, L. 2015. *Herbert L. A. Hart implicit államelmélete*. Kézirat. Budapest.
- Hart, H. L. A. 1982. *Essays on Bentham. Studies in Jurisprudence and Political Theory*. Oxford.
- Hart, H. L. A. 1995. *A jog fogalma*. (Ford. Takács Péter). Budapest.
- Hart, H. L. A. 2014. Szuverenitás és jogilag korlátozott kormányzat. In: Cs. Kiss, L. (ed.) *Herbert L. A. Hart jogtudománya kritikai kontextusban*, 365–381.
- Horváth, B. 1939. *Az utópia értelme*. Budapest.
- Horváth, B. 1993. *Forradalom és alkotmány. Önéletrajz 1944–45-ből*. (Ford. Nagy Endre) Budapest.
- Horváth, B. 1995. *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái*. Budapest.
- Horváth, B. 2001. *Angol jogelmélet*. Budapest.
- Horváth, B. 2004. *A jogelmélet vázlatja*. Máriabesnyő–Gödöllő.
- Horváth, B. 2009. Mező törvény, törvény mező. I. (Ford. Rigó Anett) *Jog – Állam – Politika*, 2009/1–2. 129–146.
- Jellinek, G. 1922. *Allgemeine Staatslehre*. Berlin.
- Kelsen, H. 1990. *Reine Rechtslehre*. Zweite, vollständig neubearbeitete und erweiterte Auflage 1960. Wien.
- Nagy, J. E. 2016. Horváth Barna „színeváltozása” – a szerelem konzekvenciái. *ACTA Univ. Sapientiae. Legal Studies*, Vol. V/2.
- Löwenhaupt, W. 1972. *Politischer Utilitarismus und bürgerliches Rechtsdenken. John Austin (1790-1859) und die Philosophie des Rechts*. Berlin.
- Schmitt, C. 1922. *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre der Souveränität*. München–Leipzig.
- Schmitt, C. 1928. *Diktatur. Von den Anfängen des modernen Souveränitätsgedankens bis zum proletarischen Klassenkampf*. München–Leipzig.
- Schmitt, C. 1933. *Staat, Bewegung, Volk*. Hamburg.
- Schmitt, C. 1936. *Über die drei Arten des rechtswissenschaftlichen Denkens*. Hamburg.
- Schmitt, C. 1992. *Politikai teológia*. (Ford. Paczolay Péter). Budapest.
- Schmitt, C. 1995. Die Lage der europäischen Rechtswissenschaft. In: Schmitt, C. *Verfassungsrechtliche Aufsätze. Arbeiten aus den Jahre 1916-1969*. (Hrsg. Günter Maschke). Berlin.
- Schmitt, C. 2002. *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. (Ford., vál., szerk. Cs. Kiss Lajos). Budapest.
- Somló, B. 1917. *Juristische Grundlehre*. Leipzig.

- Somló, B. 1995. *Jogbölcsezet. A Juristische Grundlehre* kivonata. (Szerk. Takács Péter) Miskolc.
- Szabadfalvi, J. 1994. Vonzások és taszítások – Moór Gyula és Horváth Barna kapcsolata. *Magyar Jog*, 1994/11. 654–660.
- Szabadfalvi, J. 2014. Az angolszász társadalom és jogelmélet recepciója Magyarországon a 20. század közepéig. In: Cs. Kiss, L. (ed.) *Herbert L. A. Hart jogtudománya kritikai kontextusban*, 123–154.
- Szabó, M. 1999. John Austin. In: Szabó Miklós: *Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Miskolc.
- Szilágyi, P. 2011. *Jogi alaptan*. Budapest.
- Takács, P. 2010. *John Austin és az angol analitikus iskola jogelmélet*. Budapest.
- Zódi, Zs. 1995. Erény és jogtudomány. Somló Bódog állam- és jogbölcseleti munkássága. In: Szabó, M. (ed.) *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás köréből*. Miskolc, 11–112.
- Weber, M. 1987. *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. 1. (Ford. Erdélyi Ágnes) Budapest.

Balogh Artúr és a kisebbségi jogok liberális igazolása¹

Demeter M. Attila

egyetemi docens, PhD, Babeş–Bolyai Tudományegyetem

E-mail: demeter.attila@ubbcluj.ro

Összefoglalás. Előadásom, szándéka szerint, egyszerre elméleti és történeti. Céloom nem csupán Balogh Artúrnak a kisebbségelméleti nézeteit minél pontosabban rekonstruálni, hanem egyszeresmind arra az elvi kérdésre is keresem a választ, hogy elképzelhető-e a kisebbségi jogok valamilyen liberális igazolása. Balogh Artúrnak volt egy ilyen irányú javaslata vagy elképzelése, amennyiben a kisebbségi jogokat egyéni jogok szükséges kiegészítésének tekintette, amelyek ugyanúgy az emberi méltóságból fakadnak, akárcsak az egyéni jogok. Álláspontom szerint azonban a kisebbségi és az egyéni jogok kapcsolata nem lehet deduktív, s a kisebbségi jogok nem alapozhatók az emberi méltóság eszméjére. A kisebbségi jogok az ember partikuláris, nemzeti identitásából fakadó igények elismerését jelentik, míg a méltóság, mint az embernek egy sajátos erkölcsi vagy metafizikai minősége, minden emberi lényt megillet. A partikulárisnak az egyetemesből való levezetése pedig mindig logikai és filozófiai problémákat fog felvetni.

Kulcsszavak: Balogh Artúr, liberalizmus, kisebbségi jogok, egyéni jogok, emberi méltóság

Abstract. Balogh Artúr and the Liberal Grounding of Minority Rights

My presentation is both theoretical and historical in its purpose. My aim isn't just an accurate reconstruction of Balogh Artur's theory about minority rights, but also to answer a theoretical question: is there a liberal grounding for minority rights even conceivable? Balogh Artúr had an idea or a proposal pointing in that direction: he perceived the minority rights as necessary "amendments" to the fundamental human rights and thought that they are based in the same way on human dignity. But according to my view the logical connection between human rights and minority rights couldn't be a deductive one and minority rights couldn't be based simply on the concept of human dignity. Minority rights are the recognition of those particular needs which emerge from the national identity of each human being, whilst the human dignity is a moral or a metaphysical quality of all human beings. And any attempt to deduce particular needs from universal qualities will raise always logical and philosophical dilemmas.

1 A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

Keywords: Balogh Artúr, liberalism, minority rights, human rights, human dignity

Két oka is van annak, hogy a mai előadásom² témájául Balogh Artúr személyét és munkásságát választottam. Az egyik, hogy ennek az egyetemnek (pontosabban az egyetemünk jogelődjének, a Ferenc József Tudományegyetemnek) a tanára volt 1904-től kezdődően egészen nyugdíjazásáig (1925-ig), s rövid ideig rektora is.³ A másik, hogy megítélésem szerint méltatlanul keveset beszélünk ma róla. Méltatlanul keveset ahhoz képest, hogy milyen jelentős tanáregyéniség volt (ezt az egykori tanítványainak visszaemlékezéseiből tudjuk); méltatlanul keveset ahhoz képest, hogy milyen jelentős szakértője volt az adott korban a kisebbségi jogoknak (akinek ilyen tárgyú könyveit a maga korában német és francia nyelvre is fordították); és méltatlanul keveset ahhoz képest (ezt ugyan halkan, de határozottan jegyzem meg), hogy mennyire jelentős politikai gondolkodó volt.

Még mielőtt az életművének az ismertetésére rátérnék, hadd mondjak el még annyit előljáróban, hogy – miként azt filozófus kollégáim tudják is – szakmám szerint nem vagyok filozófiatörténész, s még kevésbé vagyok a magyar vagy az erdélyi magyar filozófia történetének kutatója. Szóval ez részemről egy félig-meddig műkedvelő előadás, kirándulás egy olyan tudományterületre, amelyen nem – vagy csak részben – vagyok otthon. Ez pedig nem az előadásom tudományos hitelét akarja csorbítani – azért minden további nélkül vállalom a szakmai felelősséget –, hanem inkább jelezni akarja azt, hogy a szempontom, a téma tárgyalásának szempontja nem lesz feltétlenül „történeti”. Szándékom inkább az, hogy Balogh életművének egyfajta „elméleti” olvasatát nyújtsam. És nem csupán azért, mert nem vagyok filozófiatörténész, hanem azért is, mert – a történeti kuriozitás kielégítése mellett – ennek az életműnek a mához szóló tanulságait is meg akarom szólaltatni (feltéve, hogy egy száz évvel ezelőtt keletkezett életműnek vannak – vagy lehetnek – mához szóló tanulságai).

Mivel nem vagyok filozófiatörténész, Balogh munkásságával is szinte véletlenszerűen találkoztam, ennek ellenére rögtön felkeltette a figyelmemet. Mégpedig (megint csak) legalább két oknál fogva. Először is azért, mert számos kortársától eltérően írásaiban nem egyszerűen leleplezi a kisebbségi helyzet súlyos igazságtalanságait (azt is megteszi – tudjuk például, hogy Jakabffy Elemérrel párban, az Erdélyi Magyar Párt „külgügyeként” többször is képviselte a romániai magyar kisebbség ügyét a Nemzetek Szövetsége előtt), hanem megpróbálja ennek a politikai helyzetnek a specifikumát is végiggondolni, a jog-, de ugyanakkor a politikaelmélet kategóriáinak is a segítségével. Más szavakkal: elméleti érvénnyel

2 Jelen tanulmány a 2015. november 6-án elhangzott, azonos című előadás szöveghű változata.

3 A személyéről, oktatói tevékenységéről csupán annyit, hogy jogtudományt adott elő, de a két világháború között nemzetközi hírű szakértőjévé vált a kisebbségi jogoknak is. Abonyban született, tehát nem volt erdélyi származású, de az első világháború után önként vállalta a kisebbségi élethelyzetet, s Kolozsváron maradt, nem telepedett át (vagyis haza) Magyarországra.

is igyekszik leképezni ezt a sajátos politikai szituációt. S teszi ezt úgy, hogy mindközben az európai politikai gondolkodás legjobb hagyományaihoz zárkózik fel, olyan szerzőkre való állandó hivatkozással, mint például Benjamin Constant.⁴

Természetesen (hogy rögtön csorbítsam is az érdemeit, hiszen eddig csak dicsértem) munkássága ilyen téren nem egyedülálló és nem is előzmények nélkül való: ő maga hivatkozik állandó jelleggel Eötvös Józsefre, a nemzetiségi kérdés legnagyobb 19. századi szakértőjére, akit úgymond „tanítómesterének” tekint. Mindazonáltal Eötvös nemzetiségi nézetei és Balogh kisebbségelméleti megfontolásai között nyilvánvalóak a különbségek, tartalmiak és strukturálisak egyaránt, amit nem csupán eltérő gondolkodói habitusuk és szemléletviláguk, hanem a megváltozott történelmi helyzet is magyaráz.

Először is, mert Eötvös számára a „nemzetiségi” kérdés soha nem a magyar kisebbség szempontjából merült fel, lévén hogy az ő korában, a 19. század második felében a magyarok relatív többséget alkottak Magyarországon: a nemzetiségi kérdés számára tehát mindig a „más ajkú” népek kérdését jelentette. Balogh számára viszont a „nemzeti kisebbségek” kérdése döntően és elsősorban mindig a romániai magyarság ügyét jelentette.⁵ Másfelől Eötvösnek, aki a Monarchiának mindig lojális alattvalója volt, ezt a kérdést soha nem kellett nemzetállami keretben végiggondolnia, hanem egy dualista szerkezetű, többnyelvű és alapvetően többnemzetiségű monarchia adta meg gondolkodása számára a szükséges államjogi keretet. Mondják ugyan történészek, hogy a kiegyezést, azaz az 1867-es esztendő követően Magyarország is elindult a nemzetállammá válás útján (s ez valószínűleg így is van), ekkor azonban már Eötvös nem volt aktív elméleti szakember – legfontosabb elméleti munkáit negyedszázaddal azelőtt már megírta. Még aktív politikus ugyan (sőt, politikai tevékenységének talán legtermékenyebb korszaka ez a halálát megelőző néhány év), de már nem aktív elméletíró. Harmadrészt, s talán ez a legfontosabb különbség, Eötvös számára a kisebbségek nemzetközi védelme teljességgel ismeretlen volt – mint ahogyan abban a korban a kisebbségek nemzetközi védelme általában is ismeretlen volt. Ha a korabeli példákra gondolunk: az 1865-ös osztrák alkotmány a birodalom területén élő „néptörzsek” számára biztosított egyenjogúságot, az 1868-as magyar nemzetiségi törvény pedig értelemszerűen csupán a

4 Azt is tudjuk egyébként, egyik, később hírnevet szerzett tanítványától, Cs. Szabó Lászlótól, hogy Balognál nem lehetett megúszni a vizsgát Benjamin Constant nélkül: az a tanítvány, aki nem olvasta Constant műveit – eredetiben, franciául –, nem remélhetett nála átmenő osztályzatot. Még a Magyar Tudományos Akadémián is Benjamin Constantról tartott felolvasást (1914. december 7-én) *Benjamin Constant és az alkotmányos állam tana* címmel.

5 A terminológiai korszakváltást az első világháborút lezáró békeszerződések nyomán megszülető úgynevezett „kisebbségi szerződések” képezték, amelyek immár nem „nemzetiségekről”, hanem „nemzeti kisebbségekről” beszéltek. Egy viszonylag későn, 1940-ben írt rövid szemantikai dolgozatában (lásd Balogh 1940) arra is felhívja a figyelmet, hogy ez a terminológiai váltás nem volt minden politikai jelentőség nélkül való. A nemzetiség fogalma, írja, a magyar politikai és jogi nyelvezetben elvileg a többségi nemzet tagjaira is alkalmazható volt, ellentétben a kisebbséggel, ami egy olyan címke, amit mindig a numerikus többség adományoz a kisebbségnek.

Magyarország területén élő „nemzetiségek” számára biztosított bizonyos nyelvi jogokat – ezek a jogszabályok vagy alkotmányos rendelkezések nem lépték túl (és nem is léphettek túl) a birodalom, illetve Magyarország határait.

Balogh számára azonban az első világháború lezárása nyomán az utódállamokkal megkötött úgynevezett „kisebbségi szerződések” elméletben is megkerülhetetlenek voltak; olyan dokumentumok, amelyeknek érvényét jogászként eszébe sem jutott vitatni, s amelyeknek szemléletmódjához és fogalomhasználatához ő maga is mintegy „kötelezően” mindig felzárkózott. Tulajdonképpen azt gondolom, hogy Balogh kisebbségelméleti nézeteinek egyik legfontosabb szerkezeti jellemvonása, tudniillik ezek szemmel látható „liberális” jellege éppen a kisebbségi szerződések szemléletmódjához való felzárkózás elméleti kényszeréből fakadt: ezek a szerződések nem ismertek el úgynevezett „kollektív” jogokat, s ritka kivételektől eltekintve szigorúan az egyéni jogok talaján álltak: nem a kisebbségeknek, hanem azok „tagjainak” (vagyis az egyéneknek) biztosítottak jogi védelmet. Egyszóval egy individualista szemléletmódot képviseltek, márpedig minden liberális elmélet szükségképpen individualista.

De igazságtalanok lennénk Balogh Artúrral szemben, ha azt mondanánk, hogy elméletének liberális jellege kizárólag a kisebbségi szerződéseknek való megfelelés kényszeréből fakadt. Következetes és művelt, eszmetörténetben is igen jártas politikai gondolkodóként a liberalizmust és annak hagyományait nem csupán alaposan ismerte, hanem azokat minden helyzetben fel is vállalta, így értelemszerűen a kisebbségi élethelyzetben is. Ő maga mondja egy, a *Liberalizmusról* szóló előadásában, amit az Erdélyi Múzeum-Egyesület keretében, 1930-ban tartott, hogy liberális „belkormányzat”⁶ nélkül a nemzetiségi vagy kisebbségi kérdés megnyugtató megoldása eleve elképzelhetetlen. Vagyis az ő esetében a liberális alapvetés nem csak a helyzeti kényszerekhez (a kisebbségi szerződésekhez) való igazodás eredménye, hanem minden alkalommal tudatos elvi opció is.

És ez volt a másik ok, ami miatt Balogh munkássága felkeltette az érdeklődésemet: tudniillik az elméletének a liberális jellege. Idestova tizenhét esztendeje foglalkozom politikai filozófiával (értelemszerűen: angolszász politikai filozófiával, hiszen ezt a diszciplínát – tetszik ez nekünk vagy sem – ma az angolszászok uralják), s ezen belül is több mint tíz esztendeje a multikulturalizmus tágabb problémakörével, valamint kisebbségelmélettel. És első látásra is szembetűnő volt, hogy milyen nagymérvű szellemi rokonság van Balogh életműve és a mai angolszász szerzők munkássága között; s hogy ez a rokonság nem csupán tárgyi természetű (ami valahol természetes), hanem egyszersmind szemmel látható strukturális affinitás is. Ami, azt gondolom, megint csak döntően abból a tényből fakad, hogy a mai angolszász szerzők megközelítésmódját is alapvetően a liberális szemléletmód uralja.

Esetükben is igaz viszont az, amit Balognál már mondtam: ez a liberális alapvetés csupán részben elvi opció, részben viszont helyzeti kényszereknek

6 Balogh 1997b. 141–142.

való megfelelés eredménye. Vagyis szó nincs arról, hogy azok a mai angolszász szerzők, akik kisebbségelmélettel foglalkoznak, mindahányan liberális meggyőződésűek volnának. Ha a kisebbségi élethelyzet elméleti leképzésében mégis ragaszkodnak a liberális alapvetéshez (vagy legalábbis bizonyos liberális alapvetésekhez), akkor ez főként azért van, mert számukra evidencia (ami számunkra is az kellene legyen), hogy demokratikus politikai rendszereink – intézményi karakterüket, jogrendjüket tekintve – liberálisak. Azaz liberális demokráciákban élünk, következésképpen a kisebbségi kérdés rendezésében sem fogadhatók el nem demokratikus – és főként nem liberális – megoldások.

A kérdés tehát az – és erre a kérdésre kerestem a választ Balogh Artúr műveiben is (ezért vált tehát ez az életmű számomra fontossá, és ezért gondolom azt, hogy tanulságos lehet számunkra ma is) –, hogy létezik-e a kisebbségi kérdésnek úgymond „liberális” megoldása. S ha igen, akkor az hogyan is néz ki?

Sajnálatos módon Baloghnak a *Liberalizmusról* szóló, imént már említett előadásában erre nézvést meglehetősen kevés támpontot találunk. Az előadás láthatóan jó alkalom volt Balogh számára arra, hogy saját, egyéni liberalizmusának eszmei gyökereit vázolja, és kitetszik belőle az is, hogy liberalizmusáé hangúlyosan kontinentális jellegű (vagyis nem angolszász típusú) volt. Ráadásul az a tény, hogy a tanulmány bevezetőjében alaposan és részletezően ismerteti Benjamin Constant polémiáját Rousseau-nak *A társadalmi szerződésben* kifejtett nézeteivel, arra enged következtetni, hogy a népszuverenitás (demokratikus, rousseau-i) gondolatkörével szemben Balogh is fontosnak tartotta az egyéni szabadság elvét hangsúlyozni, továbbá hogy az egyéni, emberi jogokat a szabadság végső garanciáinak, az államhatalom külső korlátainak, a szuverenitás visszaszorítására alkalmas eszközöknek tekintette. Még magát a „mestert”, Eötvöst is megidézi adott ponton, hogy ebbéli álláspontját alátámassza: „Az egyéni szabadságnak egy másik nagy védője, a mi Eötvösünk is azért foglalt állást a népfelség ellen, mert ha ennek a népszuverenitásnak csalhatatlan és csak maga korlátozta hatalma van, mi tere marad akkor az egész szabadságnak.”⁷

Az előadás konklúziójában azonban Balogh eltér az addig követett, tisztán eszmetörténeti iránytól, és valamiféleképpen „aktualizálni” vagy „applikálni” próbálja a liberális eszmeekört, kétféle értelemben is. Egyfelől liberális alapokról bírálja kora szocialista eszmeekörét – ez a kritika szándékát tekintve komoly, elméleti igényességét tekintve azonban messze elmarad Eötvös hasonló kritikájától.⁸ Másfelől leszögezi azt, hogy a liberális alapelveknek érvényeseknek kell lenniük a kisebbségi kérdés rendezésében is.

7 Uo., 122.

8 S ennek az állításnak a súlyát akkor tudjuk igazán felmérni, ha arra gondolunk, hogy a szocializmusnak az Eötvös-féle kritikája a maga során mennyire igénytelenebb, mint a nagy kortárs (barát és levelezőtárs), John Stuart Mill kritikája – holott Baloghnak, a nagy elődöktől eltérően, már volt (vagy lehetett) tapasztalata működő szocialista rendszerrel kapcsolatosan.

Ez a meglehetősen tömör formában előadott elképzelés azonban már túlmutat a szigorúan vett egyéni jogok törvényes védelmének követelményén, mégpedig két értelemben is. Egyfelől, mert Balogh úgy látja – s ezt deklarálja is –, hogy minden liberális állam egyszersmind „jogállam” is – vagy legalábbis annak kellene lennie. Vagyis a liberális „belkormányzás” automatikusan jogállamot eredményez, amelyben a kisebbségek helyzete szinte magától megoldódik. (A mondottak megértéséhez nem árt figyelembe venni, hogy a jogállam fogalma alatt Balogh valami nagyon specifikus dolgot ért. Abban az értelemben használja ugyanis, ahogyan azt Hegel, majd őt követően az egész német jogfilozófiai hagyomány is használta. Az államiságnak olyan formáját érti alatta, amelyben megszűnik a jognak és a hatalomnak a szembenállása, ahol a hatalom és a jog egyugyanazon dolognak, „a nemzet köztudatának” terméke. Vagyis az államiságnak olyan formáját, amelyben a hatalmat a jog révén – rossz szóval élve – mintegy „humanizáljuk”. Így tehát a jogállamiság fentebbi fogalma révén éppen a jognak és a hatalomnak azt a szembenállását akarja meghaladni, amit a természetjogi hagyomány mindig is tételezett, s aminek legradikálisabb szószólója az újkorban talán éppen a Balogh szívének oly kedves Benjamin Constant volt.)

Másfelől viszont, visszatérve a kisebbségi kérdés liberális megoldásához, Balogh ugyanitt azt állítja, hogy a liberális állam szükségképpen toleráns és szabadságot szerető állam. Ami, véleménye szerint, megint csak szinte automatikusan vezet a kisebbségi kérdés tartós, megnyugtató megoldásához. Mindez azonban, mai szemmel nézve a dolgot, meglehetősen alaptalan reménynek tűnik. Mert kétségtelen ugyan, hogy valamire való liberális államban valamiképpen intézményszerű a tolerancia elve (az egyéni szabadság elvével párhuzamosan, de néha azzal összeütközésben is), csakhogy ez a tény önmagában még aligha eredményezi a kisebbségi kérdés tartós megoldását. Ez olyannyira nyilvánvalónak tűnik számomra, hogy nem is kívánom itt hosszasan bizonygatni. Elmondhatjuk tehát, hogy bár a *Liberalizmusról* szóló előadás magát az elvet, miszerint a kisebbségi kérdésnek van liberális megoldása, deklarálja, de a megoldás konkrét modalitáisait nem nevezi meg.

Balogh vonatkozó elképzeléseit (s ami ennél fontosabb: ilyen irányú elvi alapvetéseit) tehát máshol kell keresnünk, s meg is találjuk ezeket más tanulmányai-ban, amelyek közül itt és most – terjedelmi okokra való tekintettel – csupán egyet emelnék ki, bár kétségkívül mind közül a legfontosabbat. Ezt a tanulmányát öt évvel az említett, *Liberalizmusról* szóló előadás előtt, 1925-ben írta, s először a *Magyar Kisebbség* hasábjain jelentette meg *Kisebbségi jogok és azok védelme Romániában* címmel. A tanulmány szövege tematikusan két nagyobb részre bomlik: a második részben Balogh (a címhez hűen) a kisebbségi jogok korabeli romániai állapotát vagy helyzetét jellemzi, az első rész viszont elvi célzatú, amolyan védőbeszéd a kisebbségi jogok szükségessége mellett, s egyszersmind kísérlet arra, hogy ezeket a jogokat elméletileg igazolja.

Mármost ami az utóbbit, vagyis a kisebbségi jogok elméleti igazolását illeti: Balogh törekvése itt láthatóan az, hogy a kisebbségeket megillető jogokat valamiképpen az egyéni, emberi jogokból vezesse le. S mivel az ilyen típusú – liberálisnak gondolt – megoldásoknak ma is számos híve akad, érdemes idevágó okfejtését teljes egészében idézni, mert a benne megfogalmazott érvek ma is gyakran felbukkannak az angolszász politikai filozófiában. „A kisebbségi jogok mint egyéni jogok az egyéni (polgári) szabadságot kitevő alapjogoknak kiegészítései, amely alapjogoknak elismerése az »ember és polgár jogainak« 1789-i francia deklarációja óta foglalt helyet rendszeresen az alkotmányokban. Nem mások ezek tehát, mint az egyéni szabadsághoz tartozó bizonyos jogoknak éppen a jogosított nemzetiségre tekintettel való elismerései. Minthogy pedig a nemzetiség kiváltképpen a nyelvben jut kifejezésre, az úgynevezett kisebbségi jogok legtöbbször tulajdonképpen nem egyebek, mint bizonyos alapjogokban (vallásszabadság, tanszabadság, véleménynyilvánítási szabadság, sajtószabadság, egyesülési és gyülekezési szabadság) a nemzetiségi nyelv érvényre jutásának biztosításai. Világos, hogy pl. a tanszabadság a kisebbséghez tartozó polgárookra csak akkor áll fenn, ha a saját nyelvén való tanítás és tanulás, ily nyelvű iskolák létesítésének és fenntartásának jogát foglalja magában. A kisebbségi jogok ilyenformán egyenesen az emberi minőség elismeréséből folyó jogok, mert a faj, nyelv, vallás elválaszthatatlan sajátsága az egyesnek. Minthogy az egyéni szabadságot biztosító alapjogok az általános emberi minőség, méltóság elismerései, a nemzetiség pedig az emberinek különös kinyomata az egyesben, ennél fogva joggal mondhatjuk, hogy a kisebbségi jogok az emberi különös kinyomatának elismerései, amennyiben ezt az elismerést az egyéni szabadság követeli.”⁹ Balogh tehát tételesen a következőket mondja: a kisebbségi jogok döntően mindig nyelvi jogok, mint ilyenek egyéni jogok, s ilyen minőségükben éppen az egyének „emberi minőségének” vagy „méltóságának” elismeréséből fakadó jogok, mert a nemzetiségi hovatartozás, ami elsősorban a nyelvben jut kifejezésre, „az emberinek különös kinyomata az egyesben”.

Azt gondolom, hogy kevesen vannak az olvasók között, akik ne értenének szinte reflexszerűen egyet a fenti idézetben foglaltakkal. De bármennyire is meggyőzően hangzik ez az érvelés, bármennyire is „kedves” a mi fülünknek, az én kérdésem mégis az, hogy vajon jellegét tekintve liberális-e? Sikerült-e Balognak a kisebbségi jogok jó – liberális – megalapozását adnia? (s ne feledjük el, hogy itt a liberális megoldás kényszerét demokráciáink karakterénél fogva mindig kötelezően fel kell vállalnunk).

Ahhoz, hogy erre a kérdésre választ adjunk, szerintem először az emberi „méltóság” fogalmát kellene közelebbről megnéznünk, amit Balogh maga is a kisebbségi jogok végső morális/metafizikai vagy jogfilozófiai fundamentumának tekint. Mégpedig lehetőleg abban az értelemben, amelyben azt Balogh Artúr is használta, azaz döntően a kifejezés kanti értelmében. Persze itt akár hosszas spekulációba is bonyo-

9 Balogh 1997a. 235–236.

lódhatnánk a méltóság kanti fogalmáról általában, de szerintem legegyszerűbben úgy adhatunk magunknak számot róla, ha áttekintjük a klasszikus emberi jogoknak valamilyen rövid katalógusát, hiszen ezekről gondolták eredetileg azt, hogy az emberi méltóságból fakadnak, s valamiképpen az emberi méltóság „elismerései”.

Ha az olyan 19. századi, „liberális” szabadságjogokra gondolunk, mint például a szólás- és gondolatszabadság joga, vagy a lelkiismereti szabadság (amelyeknek egyébként az egyik első „katalógusát” éppen a sokat emlegetett Benjamin Constant állította össze), akkor azt látjuk, hogy ezek valamiféleképpen az emberi létezés „spirituális” dimenziójához kapcsolódnak, azaz bizonyos „spirituális” (lelki, nem pedig érzéki természetű) igényeket jelenítenek meg. Ugyanezt fogalmazza meg a kanti morálfilozófiának az a jellegzetes gondolata, miszerint az ember egyszerre „két világ polgára”: egyfelől érzéki lény, aki ki van szolgáltatva a saját vágyainak, indulatainak és ösztöneinek, de ugyanakkor „spirituális” lény is, legalábbis a szónak abban az értelmében, hogy felül tud emelkedni a saját érzéki vágyain. Ezt fejezi ki valamiképpen az emberi *méltóság* kanti fogalma, akinek a filozófiája korán hatással volt az eszme kialakulására. Ha tehát az emberi méltóság az alapvető emberi jogok forrása, akkor viszont az a tény jogosít fel minket az emberi jogokra, hogy bennünket, embereket egy, az érzéki természetünktől független indíték, egyfajta „spirituális okság” is mozgathat. (Nem mindig mozgat, de mozgathat.) Kant nyelvén szólva: az emberi méltóság abban áll, hogy mindannyian racionális lények vagyunk, akik képesek az életüket elvek szerint élni. Azóta is valami ilyesmi szolgál az egyenlő emberi méltósággal kapcsolatos intuíciónk alapjául, bár a pontos meghatározása megváltozhatott.

Az emberi méltóság tehát, legalábbis Kant szerint, az ember *emberi*, pusztán emberi természetéből fakad: azaz az emberi *természetből* fakad ugyan, de mégis független a konkrét személy konkrét, érzéki valóságától, természetes szükségleteitől, vágyaitól, indulataitól. Kant a méltóságot az emberi létezés valami olyannyira absztrakt minőségeként kezelte, hogy függetlenítette akár még az egyes egyének erkölcsi habitusától is: függetlenül attól, hogy az egyes egyének gonoszak vagy jók, irigyek vagy nagylelkűek, aljasok vagy őszinték, bátrak vagy gyávák, egyként feltételeznünk kell velük kapcsolatban az erkölcsi méltóságot. Nem véletlenül utalnak manapság arra Kant késői értelmezői, hogy ez tulajdonképpen nem más, mint az emberi nem erkölcsi egységének hipotézise, amennyiben ez a kanti elmélet minden erkölcsi cselekvés végső lehetőség-feltételét, a szabadságot minden egyes emberrel kapcsolatban feltételezi. (Éppen ezért ez egyszersmind természetesen a szabadság egyetemes, kanti hipotézise is).

Summa summarum: az ember tehát azért jogosult emberi jogokra, mert pusztán csak ember és semmi több: de ez a „pusztán csak ember” nem kevesbíti az embert, hanem éppen ellenkezőleg, az ember „spiritualitás” voltának egyetemes elismerésével (vagyis a szabadság egyetemes feltételezésével) egy olyan többletet (szabadságot) ad hozzá az emberi léthez, ami az embert minden más élőlény fölé

emeli. Mivel ezt a „spirituális” létezését, a szabadságnak ezt a lehetőségét, vagyis annak lehetőségét, hogy életünket elvek (és ne indulatok vagy vágyak) szerint éljük le, minden emberi lényvel kapcsolatosan feltételeznünk kell (bár természetesen nem mindenki és nem mindig cselekszik elvek szerint, sőt), ezért az emberi jogok is egyetemesek: minden embert megilletnek. Függetlenül attól, hogy a másik ember gonosz-e vagy jó, függetlenül attól, hogy milyen az identitása (hogy magyar-e vagy román, nő-e vagy férfi, katolikus-e vagy protestáns stb.), feltételeznem kell vele kapcsolatosan az egyetemes emberi méltóságot, és biztosítanom kell ennek tiszteletben tartását az őt megillető alapvető emberi jogok (vagyis a szabadságának) feltétlen tisztelete révén. Ez az a kanti gondolat, ami aztán rendszerint az egyes – demokratikus és liberális – államok alkotmányában is helyet kap az egyenlőség-klauszula valamilyen megfogalmazása révén, miszerint az adott állam polgárai egyenlőek egymással (természetesen csupán jogaik tekintetében) nemre, fajra, felekezetre stb. való tekintet nélkül.

Talán ennyi elég is ahhoz, hogy lássuk: valahányszor az emberi méltóságról gondolkodunk, akkor kötelezően elvonatkoztatunk (kötelezően el kell vonatkoztatnunk) a másik ember konkrét identitásától (legyen az nemzeti, felekezeti vagy másmilyen), és pusztán emberi minőségében kell őt tekintenünk. Ezt kéri tőlünk a liberális gondolati és politikai tradíció. Ugyanígy: valahányszor az emberi jogokról gondolkodunk, el kell vonatkoztatnunk a szóban forgó személyek konkrét identitásától, s csupán általános, emberi minőségükben kell tekintenünk őket. Más szavakkal: a liberális tradíció mindig egyfajta absztrakciós gyakorlatot ír kötelezően elő, folyamatos absztrakciót feltételez, azt kéri, hogy folyton elvonatkoztassunk a mások identitásától, s nemkülönben a sajátunktól. Ezt nem mindig könnyű (sőt, tulajdonképpen soha nem könnyű) megtenni, de úgy néz ki, hogy csak így válik lehetségessé az egyének egyforma tisztelete. S mivel nem könnyű megtenni, ezért néha – szóban és gondolatban – gorombák vagyunk Kanttal. Ilyenkor azt szoktuk mondani, hogy ez tulajdonképpen nem más, mint „az egyén szörnyű kanti elszemélytelenítése”. De amennyire „szörnyű” ez a procedúra, úgy néz ki, legalább annyira szükséges – már ha egyenlő tiszteletet akarunk magunknak és másoknak.

Lehet persze ezek után azt mondani, miként azt Balogh is teszi, hogy valamely partikuláris identitás (például valamilyen nemzeti kisebbséghez tartozó személyek nemzeti identitásának) tiszteletét az egyetemes emberi méltóság tisztelete alapozza meg, de rögtön gondolni kell két dologra. Először is arra, hogy ezzel rögtön kiléptünk a liberális logikából: a szavak (a méltóság tisztelete) megmaradtak, de egészen mást jelentenek, hiszen itt éppen az absztrakciónak, az elvonatkoztatásnak ezt az igényét adtuk máris föl. Másodsorban viszont már most gyanítható, hogy a partikulárisnak (a konkrét identitásnak) az egyetemesre (az emberi méltóságra) való visszavezetése beláthatatlan logikai és filozófiai bonyodalmakat okoz majd – mint ahogyan az esetek többségében okoz is. Azoknál a kortárs, angolszász

szerzőknél, akik a kisebbségi jogok hasonló – deduktív – levezetésével próbálkoznak, éppen ezért rendszerint igen körmönfont és nehézkes megoldásokkal találkozunk, mert a probléma – a sajátos visszavezetése az általánosra – különös logikai eljárásokat igényel.

Számomra azonban ezek a bonyolultabbnál bonyolultabb okfejtések valami egyebet bizonyítanak. Mégpedig azt, hogy – miként azt Egyed Péter kollégám is szóvá tette egyik idevágó tanulmányában – „a kisebbségi-közösségi jogok hagyományos emberjogi alapokból filozófiai-logikai világossággal *nem vezethetők le*”.¹⁰

Irodalom

- Balogh, A. 1940. Kisebbség-nemzetiség. *Magyar Kisebbség*. XIX. évf. Lugos.
- Balogh, A. 1997a. Kisebbségi jogok és azok védelme Romániában. In Balogh, A. *Jogállam és kisebbség*, Bukarest–Kolozsvár, 235–236.
- Balogh, A. 1997b. Liberalizmus. In: Balogh, A. *Jogállam és kisebbség*. Bukarest–Kolozsvár, 141–142.
- Egyed, P. 2002. Kisebbségi jogok mint emberi jogok. *Korunk*, Kolozsvár, 2002/2. 57.

---

10 Egyed 2002. 57.

Az emberi jogok és a szinoptikus jogszemlélet avagy Kiegészítés Horváth Barna politikaelméletéhez

Forró Enikő

Doktorandusz (ELTE-ÁJK, Politikatudományi Doktori iskola); PKE, Nagyvárad
e-mail: forroeniko@gmail.com

Összefoglalás. Jelen vizsgálódás révén arra teszek kísérletet, hogy a Horváth Barna által kidolgozott szinoptikus módszert az emberi jogok elméleteinek politikai elemzésére alkalmazzam. Az előadásban ezt az okfejtést a következő lépések megtételével kívánom megtenni (azzal a megjegyzéssel, hogy az alábbiakban vázolt menetrend nem feltétlenül mot a mot követett és korántsem fejezetszerűen elkülönített):

1. A szinoptikus módszer bemutatása, eltekintve az egyéb jogelméleti paradigmák részletezésétől
2. Horváth Barna politikaelméletének sajátosságai
3. Demokrácia és jog „szinopszisa”

Kulcsszavak: szinoptikus jogszemlélet, emberi jogok, relativizmus, universalizmus, politikai diszkurzivitás

Abstract. Human Rights and the Synoptical Theory of Law

This topic try to demonstrate how Horváth Barna's theory of law, meanly the synoptical view, could be used as a method of interpretation for contemporary theories of Human Rights. The main focus is on synoptic relation between positivism and natural theories of Law trough a political context of nowadays Democracy.

Keywords: synoptical view of Law, human rights, relativism, universalism, political discursivity

Az alcímben szereplő megfogalmazás már önmagában inadekvát megközelítése a horváthi életműnek, ha a „politikaelmélet” kifejezést a tudományági besorolás szigorú értelmében kívánnánk érteni. De ezt nem is tehetnénk meg, mivel Horváth Barna az általa koncipiált *szinoptikus módszer* alkalmazásával az „is-is”, a „többé-kevésbé” integratív szemléletmód elsőbbségét hangsúlyozza. A módszer témánk szempontjából releváns vonatkozásainak ismertetésére a későbbiek során

kerül sor. Erre való tekintettel talán helyesebb, ha az embert és kulturális világát átfogó társadalomelméletről beszélünk, nem pedig külön-külön jog-, politika- vagy szociológiaelméletről. A magam részéről egy ilyen megközelítésben tartom kivitelezhetőnek e rendkívül gazdag és szerfölött bonyolult és magas intellektuális színvonalú szellemi munkásság analitikus vizsgálatát. Ezt a tisztázó szándékú bevezető gondolatot az teszi indokolttá, hogy Horváth Barna tudósi érdemeit elsősorban és vitathatatlanul a jogtudománnyal kapcsolja össze a szakmai közvélemény. Mindemellett, ha nem is olyan terjedelemben és kimunkáltságban, mint a jogelméleti vizsgálódásai, de problémafelvetését tekintve hasonló eredetiségű és fontosságú azon kérdések köre, amelyek inkább a politikatudomány tárgyát képezik. Bár ismételten megjegyzendő, hogy továbbra is érvényes az a megállapítás, hogy egy explicit módon kinyilvánított elköteleződés a mindennemű tudományos gondolkodás szinoptikus jellege mellett ezeket a tudományterületi elhatárolódásokat meglehetősen rugalmasan és sok esetben átjárható módon kezeli.

Ezzel együtt a művek komplexitása nem teszi értelmetlen vállalkozássá azokat az utólagos recepciókat, melyek révén külön artikulálódik Horváth Barna jogelmélete, politikaelmélete, esetleg szociológiája, ugyanis a tematikus hangsúlyok ezeket kellőképpen alátámasztják, ugyanakkor pont ezek által tűnik ki az a szinergikus kapcsolat, mely a társadalmi életvalóságot középpontba helyező elméleti tudományok között fennáll, és amely révén elengedhetetlenné válik a „szinoptikus látás” a tudományos megismerés számára.

Következésképpen az elmélet rekonstruálása indokolja a holisztikus szemléletet, ezzel együtt lehetőségünk van arra, hogy külön specifikáljuk és elemezzük azokat a szövegeket, amelyek *expressis verbis* tárgyak központi magvának a politikaelméletet tekintik. Idesorolandók egyfelől a szerző ilyen tárgyú jelentősebb írásai: *Demokrácia és jog*, *Az ember jogai*, másfelől a recepcióirodalomból Szabadfalvi József *Adalékok Horváth Barna politikaelméletéhez*, illetve Nagy Endre *Horváth Barna politikaelmélete* című tanulmányai.

A már elvégzett és írásba foglalt vizsgálódások vitathatatlan eredményeit felhasználva és ezekre támaszkodva szeretném egy olyan irányba elvinni ezt az elméleti örökséget, amely lehetőséget teremt az emberi jogok elméletének egy olyan interpretációjára, amely egymást hangsúlyozó, szoros összefüggésként láttatja a demokrácia – jog – emberi jogok viszonyrendszerét, politikaelméleti szempontból. Voltaképpen amellett szeretnék érvelni, hogy a szinoptikus módszert alapul véve lehet a leginkább megragadni és a „gondolat spektrumán kifeszítve tartani” azt a hallgatóságos és általános egyetértést övező nézetet, mely szerint az emberi jogok és a demokrácia összetartoznak. Természetesen ez a „magától értetődőség” a hétköznapiság szintjén áll meg, közelebbről már korántsem ilyen egyértelmű ez a képlet. Hogy mégis mi teszi lehetővé a közbeszéden és közgondolkodáson túlmenően ezt az asszociációt, akár tudományos igényességgel, nos, erre adhat lehetőséget a szinoptikus módszer.

Horváth Barna tudományos elismertsége messze alulmúlja az általa létrehozott életmű színvonalát. Külön említésre méltó az a tény, hogy eredetileg gyakorló jogászként kezdte pályafutását, és „menet közben” igazolt át az akadémiai szférába. Ez a tapasztalat is közrejátszott későbbi, szinoptikus módszerének és processzualis jogszemléletének kidolgozásában, ugyanis a gyakorlat és az elmélet között meghúzódó különbségek felismerése kellett ahhoz, hogy teoretikusan is belássa, a „jogi valóság” valamiképpen e két különállónak mondott világ metszéspontján körvonalazódik. De hasonlóképpen, az elméleti tudós nem átalott „gyakorló politikussá lenni”, amikor a helyzet úgy kívánta, megpróbálván ekként is kamatoztatni azt a tudást, aminek az „igazsági” próbaköve mindig a gyakorlati valóság.¹

Horváth Barna politikaelméletének két jellegzetessége van:

a) az elmélet struktúrája, illetve módszeres kifejtése szinoptikus;

b) az elmélet elengedhetetlen és jellegében meghatározó fontosságú kapcsolatot tételez jog és a politika között. Ennek a kapcsolatnak a központját két, egymással összefüggő elv képezi: a jogállamiság és az alkotmányosság értelmében felfogott jogszerűség elve. A két elv egyfelől megfeleltethető az alapvető emberi jogok normatív előírásainak, másfelől ezek jelentik az emberi jogok érvényesülésének politikai és jogi lehetőség-feltételeit.

Összegezve: Horváth Barna politikaelmélete a jog és a politika szinoptikus kapcsolatára épül, melyben az emberi jogi normatíva mint alkotmányossági elv a jogszerű eljárás kritériuma és egyben a hatalmi viszonyok szabályzója.²

Horváth Barna politikaelméletének kifejtése nem függetleníthető a szinoptikus szemlélettől. Bár kifejezett módon nem fogalmazza meg ezt a módszertani megközelítést sem a *Demokrácia és jog*, sem *Az ember jogai* című tanulmányaiban, ám mindkét esetben ez a szisztematikus egymásra vonatkoztatás uralja a tárgyalási módot.

A *Demokrácia és jog* egyik fontos gondolata az, hogy a politika szemszögéből a jog egy emancipatórikus eszköz, amely révén a hatalom számára megteremtődik a szükséges legitimitás, a közösség tagjai pedig a törvények által szavatolt szabadságban részesülhetnek. E két feltétel megteremtése gyakorlatilag a társadalmi béke biztosításával egyenértékű, ami Horváth Barna számára különösen hangsúlyos, egzisztenciális jelentőséggel is bírt, hiszen közvetlen tapasztalatként élt át két világháborút.

Ilyen értelemben a demokrácia maga *en ensemble* tulajdonképpen egy olyan kollektív gyakorlat, melynek révén megteremthető és fenntartható a társadalmi béke. Ennek a technikának az eszköze a jog. „A jog sajátos technikája abban áll (...), hogy mintákat szab a magatartások elé, mederbe szorítja a társadalmi magatartások tömegeit (...) rendet teremt, biztonságot és kiszámíthatóságot, ami feltétele a társadalom nyugodt növekedésének.”³ Voltaképpen a jog a mérleg szere-

1 Lásd erről Szabadfalvi 1990.

2 Lásd erről Horváth 1955.

3 Horváth 1945. 49.

pét tölti be, melynek „egyensúlyállapota” maga az igazságosság, ami nem más, mint a szabadságigények és kölcsönösségi viszonyok közötti kiegyensúlyozottság, arányosság helyzete. Funkcionális értelemben mondhatnánk úgy is, hogy a szabadság és kölcsönösség közötti közvetítést az igazságosság testesíti meg. Vagy ahogyan Horváth maga fogalmaz: „Ennek a kombinációnak a megtalálása és intézményes biztosítása a jogtechnika sajátos feladata.”⁴

Azaz korántsem mellékes, hogy milyen törvények hogyan uralnak egy adott társadalmat. Ebből kifolyólag magától adódik a következtetés, mely szerint a modern demokrácia egyben a jogállamiság megtestesítője, értve ez alatt a jognak azt a funkcionalista felfogását, melynek értelmében „a társadalmi magatartások egymás általi érintettsége” bizonyos szabályszerűségeket követve jogrenddé objektiválódik (jegecesedik). Mít jelent ez? A kijelentés legszűkebb értelmében ez annak a kifejezése, hogy a társadalom (mely ebben az értelemben nem különül el az államtól) minden egyes „objektívációját” (azaz: kultúra, gazdaság, harc, hatalom, eljárás) a jog artikulálja és fordítva, magát a jogot ezek a társadalmi objektivációk hordozzák és jelenítik meg. Plasztikusan fogalmazva: a társadalmi objektivációk és a jog egymás által terhesek. Ilyen értelemben a jogokat nem tekinthetjük holmi szubsztantív attribútumoknak, sokkal inkább viszonyulási módoknak, melyek az egyének, a társadalmi intézmények és az államok között állnak fenn. Természetesen az elméleti vizsgálódás lehetőséget teremt olyan típusú elvonatkoztatásokra, melyek révén a jogot, a jogokat mint önmagukban megálló „valóságokat” szemléljük. Ha pedig akár csak futó pillantást vetünk a sokféle jogelméleti paradigmára, jól látható azon kísérletek sokasága, melyek a jog fogalmának valamilyen szűkített, de a tudományos megismerés számára megragadhatóbb módon igyekeznek kidomborítani a jog valamely aspektusát. Ám ezek a próbálkozások, bár elméleti hozadékkal mindenképp bírnak, mégiscsak közelebb állnak valamifajta fogalmi analízishez (akár nyelvfelmológiai, akár csupán grammatikai vizsgálódások módszertanát követve), mint magához ahhoz a realitáshoz, amit a jog magába foglal és megjelenít.

Voltaképpen erre a tágabb spektrumú szemléletre ad lehetőséget a szinoptikus módszer, melynek lényege röviden a következő: a jog se nem kizárólag *norma*, se nem kizárólag *tény*, hanem a kettő szimultán „egyben látása”, és mint ilyen, tisztán gondolati konstrukció.⁵ Ez a meghatározás lehetőséget teremt egy további megállapításra: „explicit” módon a jogról nem mindent tudunk megfogalmazni (verbálisan nem tudjuk konkrét „alaki formára hozni”), amit „implicite” hordoz a jogról folytatott diskurzus.

Ahogyan a *Jogszociológiában*, de lényegében a többi művében is kifejti, Horváth Barna szerint a jog létalapjai a társadalmi objektivációk: a gazdaság, a harc, a hatalom, a műveltség (kultúra) és az eljárás.⁶ A társadalmi objektivációkat a

4 Uo.

5 Horváth 1995.

6 Vö. Horváth 2004. 37.

következő jegyekkel lehet jellemezni: növekedés és hatásosság – ezek egyben a jog reálisnak mondott létalapjai (reális típusok) és a tények világához tartoznak –, illetve szabadság és kölcsönösség, melyek a jog értékalapjaihoz tartoznak (ideális típusok). Az emberi jogok kialakulása, illetve meggyökereztetése, társadalmi beágyazódása nem nélkülözheti sem a létalapokat (gazdasági fejlődés, társadalmi harc az elismerésért, az identitás intézményesüléséért), sem pedig az értékalapokat. Az értékalapok hangsúlyozása egyben annak a nézetnek a kifejeződése is, hogy „a természetjog a jog értékalapjait és létalapjait tisztán és teljesen kihordó jognak, az *igazságos és tartós* jognak az eszméje; alapja és korlátja a pozitív jog jogi minőségének, tartós létének és igazságosságának”.⁷

Ezek a tényelemek és értékelemek szinoptikusan kapcsolódnak egymáshoz a legfejlettebb társadalmi eljárásban, a jogban, viszont ezt a kapcsolatot megbontja, ha ezek közül a típusok közül bármelyik önmagában, a többitől elszigetelten vagy aránytalanul túlfejlődik. „A reális típusban való fejlődés tehát bizonyos határon túl az ideális típusban való olyan visszafejlődést eredményezhet, amely az értékalapokat s velük magát a jogot vagy a társadalmat szétrombolná. Ugyanez áll az ideális típusban való fejlődésre azon a határon túl, ahol a reális típusokban olyan visszafejlődést eredményez, ami a létalapokat széttroncsolja.”⁸ Az elszigetelt, nem összehangolt fejlődés következménye tehát az, hogy bármelyik típus túlfejlődése – a túlnövekedés például bürokráciát, a túlhatásosság zsarnokságot, a túlzott szabadság libertarianizmust, a túlkölcsönösség pedig tervtársadalmat eredményez, márpedig ezen következmények bármelyikét is nézzük, a jog társadalmi alapjainak az összeomlásával fenyeget.⁹ Ebből következően jut Horváth arra a megállapításra, hogy a társadalom összes objektivációja optimális fejlődésének biztosítéka maga a jog, amely mint a legfejlettebb társadalmi gépezet a legkülönbözőbb teljesítményekre, célok elérésére alkalmas.¹⁰ Értelemszerűen adódik tehát az a következtetés, hogy önmagában a gazdasági fejlődés, a hatalom túlzó jelenléte vagy épp ellenkezőleg, annak hiánya, netán a túlkölcsönösség tervtársadalmá képtelen biztosítani a megfelelő talajt az emberi jogok számára.

Az emberi jogok értelmezésének két versengő alapformája tekinthető a legelterjedtebbnek: az *emberi jogi univerzalizmus* versus *relativizmus*. A két nézet közötti különbség lényege a következőképpen foglalható össze. A relativista felfogás szerint az emberi jogok szorosan kötődnek, illetve egyenesen függvényei egy adott történeti kontextusnak, ami fejlődéstörténetileg az antik-zsidó-keresztény kultúrkörnek feleltethető meg. Ezzel szemben a természetjogi megalapozású univerzalista felfogás képviselői az emberi jogok egyetemes érvényessége mellett érvelnek, és azt állítják, hogy ezt az érvényességet nem kérdőjelezheti meg semmilyen törté-

7 Uo.

8 Horváth 2004. 62–63.

9 Vö. Zsidai 2008. 151–162.

10 Uo. 74–76.

nelmi realitás. A normatív érvényesség szférája az empirikussal szemben abszolút, ellenkező esetben az emberi jogok elveszítenék alapvető minőségüket. Ebben az esetben az „alapvetőnek” mondott minőségen van a hangsúly, amely az emberi jogokat apolitikus és aszociális, pontosabban a társadalom- és politikaelőtti ontológiai státusával ruházza fel. Bár ennek az álláspontnak az utópikus, sőt mi több, ideologikus jellege nehezen cáfolható, azonban figyelemre méltó a kritikai teljesítménye, hogy hatalom elméletileg világossá teszi: a legfőbb hatalom politikai tekintélye nem forrása, csupán „garanciális eleme” az alapvető emberi jogok érvényesülésének. Az emberi jogok „tényszerű érvényessége” nem hatalmi döntés függvénye, a politikai akarat csupán kifejezi e jogok intézményesülésének a fokát.

Álláspontom szerint az emberi jogokról szóló univerzalista, illetve relativista elméletek összevetése a horváthi módszertant követve jól szemléltethetik a szinoptikus megközelítést, amely a tény és érték kettészakíttóságát logikai ellentétként fogja fel. Ennek folyamánya az a következtetés, mely szerint az emberi jogokra mint logikai alanyra egyaránt igaz két állítás.

(a) Az emberi jogok, mint tények, értékesek.

(b) Az emberi jogok, mint értékek, tényszerűek. Az univerzalizmus aktualizálja az emberi jogok értékességét, az értékre jellemző létmód leírásával, a realizmus pedig a tényszerűséget, azoknak a nyugati kultúrkörbe tartozó vívmányoknak a leírásával, amelyek hozzájárultak az emberi jogok intézményesüléséhez.

Igen elterjedt az a nézet, miszerint az emberi jogokat az állammal szemben, az egyén védelmében posztuláljuk. Lényegében a liberális diskurzus hagyományának felel meg ez a megközelítés. A liberálisok, amennyiben a szabadság köreinek megrajzolását tekintjük kiindulási szempontnak, ebben a vagy-vagy-ban látják az emberi jogok érvényesülésének lehetőségét. Azaz a minél szélesebb individuális szabadság (mely ebben az olvasatban az emberi jogi skála egyre nagyobb bővülésével egyenértékű) megkívánja az állam „minimalizálását”, szélsőséges esetben akár ennek teljes felszámolását.

Azonban ha nem a szabadságot tekintjük kiindulási pontnak, hanem azt az arisztotelianus tételt, mely szerint az ember csakis közösségi lényként tud „létezni”, akár szubsztanciális, akár fenomenológiai értelemben is értjük ezt a fogalmat, úgy arra a következtetésre is juthatunk, hogy az emberi jogok tulajdonképpen olyan „életviteli szabályok”, amelyek nélkül az emberi együttélés lehetetlenné válna. Ezeket a „szabályokat” az állam autoritatív döntései ruházzák fel a törvény erejével. Az arisztotelianus olvasatban hibás az a nézet, amely az emberi jogokat szembeállítja az állammal, vagy az államon kívülre helyezi. Ebben az esetben a dolog éppen fordított, az állam jelenti azt a támasztékot, amely által a társadalom szabályozó elveiként érvényesülnek. Ezzel még nem tisztázott ontológiai alapjuk, de logikai struktúrájuk kirajzolódik, és nyilvánvaló lesz, hogy nélkülözhetetlen társadalmi technikákról van szó.

Ugyanakkor könnyen meglehet, hogy nem célravezető az emberi jogok eredetére nem történeti szempontból rákérdezni. Ebben az esetben nyugodtan ráha-

gyatkozhatunk a vöegelini „kérdéstilalom-tézisére”.¹¹ Kiegészítő magyarázatként a Hannah Arendt-i arisztotelianus gyökérzetű republikanizmus tovább árnyalja ezt a problematikát. Arendt szerint a politikai közösség tagja nem a szubsztantív individuum, azaz a magát az állammal szemben külsődlegesnek tekintő egyén, hanem a polgár, pontosabban az „állampolgár”, aki egy közösség részeként integrálódik. Hasonló módon vélekedik erről Horváth is akkor, amikor a részvételi demokrácia melletti kiállását nyomatékosítja, mondván, hogy „(...) minden állampolgárnak *administré*-ből *administrateur*-ré, a közigazgatás tárgyából annak alanyává kell válnia”.¹² Az állampolgárság az a státus, amelynek révén artikulálódnak az emberi jogok, hiszen mindenekelőtt annak az általános és mindent megelőző jogi elvnek kell érvényesülnie, mely szerint jogunk van ahhoz, hogy jogaink legyenek. Az emberi jogok minden embert megilletnek, miközben csak állammal rendelkező nemzetekre vonatkoztathatóak,¹³ ugyanis ezt az igényt a politikai közösség szintjén kizárólag az állam tudja szavatolni. Ugyanakkor a meglévő politikai tér az emberi jogok artikulálódási és elismerési foka szerint szabályozódik (kalibrálódik), formálódik. Vannak, akik az emberi jogok elismerésében és intézményesülésében előbbre járnak, mint mások.

Az állampolgárság mint jogviszony ebben az értelemben politikai viszony is, amely implicit módon magába foglalja az egyének állami közösséghez való tartozását. Ez a kijelentés fogalmi tisztázást igényel: az állampolgárság nem az ember normatív attribútuma, hanem funkcionális tulajdonság, a „politikai közösség” pedig az állam totalitását testesíti meg, mégpedig oly módon, hogy a politikai hatalom és a civil társadalom egymásra vonatkoztatott különbözőségeit szem előtt tartja.

Természetesen ez egy kifejezetten politikai megközelítés, amely számunkra ebben a kontextusban az emberi jogok meggyőző magyarázatát adja. Ezt azonban közvetlenül nem lehet átvinni a jogelméleti reflexió síkjára, vagy ha igen, úgy komoly nehézségekbe ütközünk. Feltételezésem szerint Horváth szinoptikus módszere, erre a kérdésre alkalmazva, hasonlóképpen politikai megközelítés. Ezzel azt állítom, hogy a horváthi jogszemlélet tulajdonképpen egy látens politikaértelmezés is. Ezt a kijelentést egyrészt alátámasztja az a megközelítés, mely a jogot a politikai emancipáció eszközeinek tekinti, másrészt erre erősít rá a politika működésének leírása, mely a jog működésével analóg módon történik. Pontosabban: Horváth szerint a jog az eljárásban tény- és értékelemeket kapcsol össze szinoptikus módon, mely összefüggés mint gondolati konstrukció mutatkozik meg. Ugyanígy a politika voltaképpen nem más, mint célokhoz eszközök rendelése, illetve az eszközök célszerű használata. Példának okáért: a jogállamiság egy olyan „cél-eszköz”, mely egyidejűleg politikai cél és jogi norma, aminek az érvényesülése egy állandósult egymásra vonatkoztatást, kvázi „önteremtést” jelent a politika és jog erőterében.

11 Vö. G. Fodor 2005.

12 Horváth 1945. 47.

13 Vö. Dénes 2003.

Zárógondolatok

Horváth Barna politikaelmélete nem választható el jogelméletétől, de akár azt is állíthatjuk, teljesen helytálló módon, hogy az egész horváthi életmű szövetét átítatja a szinoptikus módszer. Egyrészt az életmű egésze ennek magyarázata és kifejtése, másrészt pedig önmagára alkalmazva,¹⁴ értve ez alatt azt a tudósi attitűdöt, mely megkísérli „saját felfedezésének” magyarázatán túlmenően bemutatni magának a módszernek a működését az elméleten belül.

Horváth Barna tudósi hitvallása fejeződik ki abbéli meggyőződésében, amit *Forradalom és alkotmány* című önéletrrásában maga fogalmaz meg, hogy ugyanis egyetlen tudományos elmélet megalkotása során sem lehet elvonatkoztatni attól a társadalmi valóságtól, azoktól a környezeti hatásoktól, amelyek az alkotót az adott korban érthették. Csakis ezek figyelembevételével érthetjük meg az illető munkásságát, illetve maga az alkotó is ezek felismerése révén építheti fel koherensen a maga tudományos elméletét. Az ilyen típusú „hermeneutikai” vizsgálódás olyan összefüggésekre is rá tud világítani, amelyek az értelmezés aktusát az igazsághoz közelebb viszik.

Előadásomban, mint jeleztem, nem kívántam részletekbe menően kifejteni Horváth Barna szinoptikus jogelméletét. Nem csak azért, mert erre már sokan kísérletet tettek, hanem azért is, mert nem ez a jelen vizsgálódás központi kérdése. Továbbá, a politikaelmélet szempontjából releváns szövegek felemlítésén túlmenően, ezek szoros olvasatától ezúttal eltekintettem, ugyanakkor ezek gondolatisága visszatükröződik az előadás teljes okfejtésén. (Lásd: jog és politika kapcsolata és a demokráciához való viszonyuk, a jogszerűség elve mint az emberi jogok kifejeződése, a szabadság kérdése stb.)

Horváth Barna jogelmélete egyben politikai elmélet is, amit az emberi jogok elméleteinek vázlatos elemzésével és a szinoptikus szemlélet alap-megkülönböztetéseire való lefordítással kívántam igazolni.

Az emberi jogok fogalma politikai konnotációkat hordozó fogalom, bár lényegét tekintve in stricto senso egy jogi alapelvről van szó. Azt állítom, hogy az emberi jogok, fenomenológiailag tekintve, a jog lényegét jelentik. Hogyan kell ezt érteni? Tulajdonképpen egy nagyon tág értelemben minden jog „emberi”, amennyiben az emberi magatartások és viszonyulási módok, valamint az általuk létrehozott intézmények közötti relációk szabályzójaként tekintjük. Ezzel együtt hordozza ez a kifejezés azt az erkölcsi jelentést is, amely a jog „szabályzó elvébe” mintegy belevetíti az igazságosság egyensúlyteremtő eszméjét is, s ezáltal a jogi valóság normatív jelenséggé lényegül át. És ez az a pont, ahol a jog összekapcsolódik a politikával, és megjelenik/nyilvánvalóvá válik az ideológia kísértése. Különösen erős ez a kísértés az emberi jogok vonatkozásában, főleg akkor, amikor

14 Ennek az állításnak az alátámasztására kielégítő bizonyítékkal szolgál Horváth Barna *Forradalom és alkotmány* című önéletrrás.

a fennálló hatalmi rend és a jogrend közötti kapcsolat „ok-okozat determinizmusaként” értelmeződik. Kiváló példa erre az elmúlt totalitárius rezsimek kisajátító, kizárólagos, „hivatalosnak” nyilvánított jogfelfogása, mely doktriner módon az önkényuralom érdekeit volt hivatott kiszolgálni.

A demokrácia és a jog szükségszerű kapcsolatban áll egymással. A mai modern demokrácia a jogállam szinonim fogalma. „A demokrácia csakis a jog módszereivel valósulhat meg, mert a joguralom követelményeit nem lehet büntetlenül elhanyagolni. A jog azonban nem csodaszer. Fel lehet használni rosszra-jóra, kizsákmányolásra és felszabadításra. Nem a szavak, hanem a tettek, nem a szólamok, hanem a tények fontosak benne, nem az, hogy mit mond, hanem hogy miként hat, nem a jog a könyvekben, hanem a jog az életben!”¹⁵

Ugyanakkor az igazsághoz közel állónak vélem azt az állítást, mely szerint a politika valamilyen formában, de mindig „bekandikál a tudomány ablakain”, persze teljesen nem mellékes ennek módja és mértéke, de azt mindenképpen befolyásolja, hogy adott esetben miről és hogyan folytatunk tudományos diskurzust. Különösen érezhető ez a jog és a politika viszonylatában.

Irodalom

- Dénes, I. Z. 2003. Beavatkozástól mentes cselekvés vagy uralomtól mentes emberi állapot? (A liberális és republikánus szabadságfelfogás hasonlóságai és különbségei). *Holmi*, 15. évf. 1–12. *Arcanum Digitalis*.
- Fodor, G. 2005. *Kérdéstilalom – Eric Voegelin politikai filozófiája*. L'Harmattan, Bp.
- Horváth, B. 1945. Demokrácia és jog. In: *Demokrácia*. A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása. Bp.
- Horváth, B. 1995. *Jogszociológia*. Ford. Zsidai Ágnes. Osiris, Bp.
- Horváth, B. 1983. *Forradalom és alkotmány*. Ford. Nagy Endre. ELTE, Bp.
- Horváth, B. 1937. *A jogelmélet vázolata*. Szeged.
- Horváth, B. 1955. Right's of Man. *The American Journal of Comparative Law*, vol. 4. no. 4
- Nagy, E. 1985. *Horváth Barna politikaelmélete*. Medvetánc, Bp.
- Szabadsfalvi, J. 1990. Adalékok Horváth Barna politikaelméletéhez. *Magyar Közigazgatás*, XL. évf. 7. sz.
- Zsidai, Á. 2008. *A tiszta jog szociológia*. Szent István Társulat, Bp.

Horváth Barna „szineváltozása”: A szerelem konzekvenciái

Nagy J. Endre

DSc, Professor emeritus, Semmelweis Egyetem

E-mail: dr.nagy.endre@gmail.com

Összefoglalás. Jelen tanulmányban a szerző korábbi vizsgálódásait folytatja a konverzióról, mely arra irányult, hogy miként lehetséges kitörni abból az osztályhelyzetből, amibe ki-ki beleszületett. Az intragenerációs mobilitásnak egy olyan pályáját fedezte fel, ami eltér a többi osztályos társak pályáivétől. Eszmetörténeti elemzése nyomán (Marx, Mannheim Lucien Goldmann, Paul Ricoeur és Bourdieu) megállapítja, hogy e jelenség magyarázatához nem elégséges sem a tudásszociológia, sem a Sartre-féle eredeti választás, hanem a Heidegger és Polányi Mihály továbbgondolásával vezetett „filogenetikus alanniség” segítségével lehet megmagyarázni, hogy az egyén egy imaginárius referenciacsoportot képes választani, aminek segítségével ki tud törni. Ennek okait kutatva fedezi fel Horváth Barna estében azt, hogy a keresztény középosztályi normális pályájától eltérve egy mérsékelt szocialista pályáivet futott be. Az ok önéletrajza szerint az volt, hogy ifjúkorában beleszeretett egy zsidó lányba, akit szülei tanácsára nem mert elvenni. Ebből a lelkiismeret-furdalásból magyarázza későbbi szocialista, pacifista pályafutását, aminek – a szerző szerint – elméleti következménye lett híres szinoptikus elmélete.

Kulcsszavak: normális és eltérő intragenerációs mobilitás, kitörés a születési környezetből, eredeti választás, imaginárius referenciacsoport, késői bánat, szinoptikus elmélet.

Abstract. „Transsubstantiation” of Horváth Barna: upshots of a love.

The author continues his earlier investigations relying to the „conversions” the ones that seemed to point out deviated courses of life concerning some great intellectuals in the history of ideas in Hungary. The author, by analyzing theories of Marx, of Mannheim, of Lucien Goldmann, of Paul Ricoeur, and of Bourdieu in a row, arrives at the position the one that neither the sociology of knowledge, nor the Sartre’s „original choice” can explain the deviated course of life, but by dint of Heidegger and Michael Polanyi he sets up the concept of „imaginary reference group” that particular individuals capable to make up, and by doing so he/she can break out. In the case of Barna Horváth the story resides in that that he was born in a „Christian middle-class”, and broke out of it, and got at a moderate socialist, pacifist position. As he later explained in his autobiography the main reason for it lay in his

falling love in a Jewish girl whom he had recoiled to marry on advice of his parents. As a late remorse of his cowardice he sought to recompensate his vice by becoming a progressive left-wing intellectual not spoiled by the dominant political establishment. This was his „transsubstantiation” that explains his „synoptic theory” – according to the author.

Keywords: normal and deviated course of life, breaking out of a born class, original choice, imaginary reference group, late remorse, compensation, „synoptic theory”.

Eszmetörténeti problémaexponálás

Ezen esszé korábbi tanulmányaink folytatásának tekintendő, melyekben Bibó István életműve,¹ valamint Polányi Károly és Polányi Mihály pályájának tanulmányozása alapján² azt a problémát exponáltuk, miszerint a hivatkozott szerzők pályájuk során radikális változást produkáltak ahhoz a szociokulturális miliőhöz képest, amelybe beleszülettek és amelyben ifjúkorukban növekedtek. Az ő esetükben a változást, mely osztályos társaik (azaz réteg-hovatartozásuk szerinti azonos pályatársaik) normális pályáivéhoz képest radikális eltérést mutatott, mint intragenerációs mobilitási „elhajlást”, majd később mint „megtérést”, „konverziót” kíséreltük meg leírni és megmagyarázni.³ Bár a megtérés terminusa eredendően a vallási tapasztalatszférában keletkezett, felfogásunkban a megtérés nem csupán a vallási, vagyis a valláshoz vagy a valláson belül az egyik vallásos meggyőződésről a másikhoz való áttérésre korlátozódik, hanem általánosabb érvényű. Ezért is használjuk a továbbiakban a magyarul „semlegesebben”, „szekularizáltabban” hangzó és a művelt közbeszédben használatos „konverzió” terminust. Ebben az értelemben konverciónak tekintjük az éppen a vallásos világszemlélettől való elszakadást is, mivel a konverziót mint egy *intellektuális illuminációt* és egyben az emberi belső „lényegének”, habitusnak együttes radikális transzformációját fogjuk fel. Tehát intellektuális és alkati (habituális, pszichikumumbeli vagy emocionális stb.) transzszubsztanciáról van szó. Csak intellektuális illumináció esetében, mint pl. a nagy tudományos felfedezések esetén nem beszélhetünk konverzióról. Ehhez szükséges még a belátásnak megfelelő gyakorlati viselkedés változtatása is, amit Tengelyi László nyomán⁴ „sorseseménynek” nevezzük. A konverzió terminusa tehát mindenféle, mind a vallásos, mind a nem vallásos konverziók mint individuális transzszubsztanciációk nemfogalmának számít.

A konverzió archetípusának az európai zsidó-keresztény kultúrában minden bizonnyal a páli fordulat tekintendő (ld. Ap. Csel. 1–22.), első „fenomenológiai

1 Ld. Nagy 2001a. és Nagy 2004.

2 Ld. Nagy 2001b.

3 Ld. Nagy 1993b.

4 Ld. Tengelyi 1998.

ai” leírásnak pedig Szent Ágoston önvallomása.⁵ Utóbbinak a narratíváját mint az „eredeti élettapasztalat” megfogalmazását önmagában Heidegger is úgy tekintette, mint fenomenológiát, mivel az általa megfogalmazott fenomenológiai programot („vissza a dolgokhoz”) teljesítette, s csak annak interpretációjában esett később az antik metafizikai fogalmiság áldozatául.⁶ Korábbi hivatkozott írásainkban Szent Ágoston megtérését mind szerkezeti elemeit, mind lefolyását tekintve a konverzió paradigmátikus esetének vettük, majd a Mannheim-féle tudásszociológia, továbbá a Sartre-féle egzisztenciális pszichoanalízis fenomenológiai megközelítésén⁷ át Polányi Mihály tudáselemelétéig jutottunk,⁸ hogy végül is utóbbi továbbépítésével s az imaginárius referenciacsoport, valamint az intellektuális szerepjáték fogalmának bevezetésével egy egyelőre átmeneti megoldáshoz eljussunk.⁹

Az eddigiekből világosan látható, hogy a problémát szociológiai nézőpontból kezdtük megközelíteni. Ám megfontolásaink oda vezettek, hogy nemhogy az osztály, de a csoport (ez Horváth Barna esetében az általunk nemzeti-urbánusnak nevezett társadalmi réteg volt¹⁰) szociokulturális miliője sem tehető „felelőssé” az atipikus pályáért, azaz nincsen kimutatható oksági összefüggés az osztályhelyzet, valamint a között a rendhagyó pályáív között, amelyet olyan jellemek, mint Bibó István, Polányi Károly és Mihály és természetesen Horváth Barna befutottak. Összehasonlításként vettünk egy „normális” pályát, amikor is egy olyan keresztény középosztálybeli alkotó, mint Szekfű Gyula,¹¹ aki ugyanebből a keresztény középosztályból jött és teljesen más pályát futott be, kiegészített a kommunista rendszerrel. Ezzel szemben Horváth Barna, csalódván a kiépülő kommunista rendszerben, 1949-ben az emigrációt választotta.¹² Ez mindenképpen rendhagyó pálya, még akkor is, ha akár az 1919-ben eltávozott Lukács Györggyel vagy a Polányiakkal avagy az 1949 után belső emigrációba vonult Bibó Istvánéval vetjük is össze.

A marxizmusból úgy ismerjük ezt a tényállást, hogy „az osztálykorlátok áttörése”. Marx persze nem foglalkozott szisztematikusan ezzel a problémával, így azzal sem, hogy ő ezt miként volt képes végrehajtani (bár a nagypolgárból forradalmárrá válást jól nyomon lehet követni a marxista szakirodalomban, ld. A. Cornu vagy L. Althusser). E vonatkozásban a legkiválóbb neomarxista értelmezések egyike Lucien Goldmanné,¹³ aki Pascal és Racine elemzéseiben továbbment és

5 Ld. Augustinus 1982. Természetesen már korábban is voltak „megvilágosodások”, pl. Plotinosz állítólag 28 éves korában tért meg filozófusnak, ld. Harder 1973. 245.

6 Ld. erről: Fehér 1989. 26.

7 Ld. Sartre 2006.

8 Polányi 1993. 105–115., 332–343.

9 Ld. Nagy 2001b.

10 Ld. Nagy 2001a. 135–142.

11 Nagy 2006. 78–109.

12 Ld. erről írásainkat: Nagy 1985. 295–303., valamint 1993c. 827–833.; továbbá: H. Szilágyi 1999; Szabadfalvi 1999. 125–144.; Zsidai 2008. E munkákban az olvasó Horváth Barna pályájáról és munkásságáról egyaránt kimerítő ismertetést talál.

13 Ld. Goldmann 1977.

felvett egy közvetítő fogalmat, az ő esetükben a tragikus világlátás fogalmát, mely szerinte a csoport vagy osztály és ideológiája és az osztály vagy csoport valósága között közvetít. Ebben az esetben a tragikus világlátást az udvari nemesség politikai háttérbe szorítottsága jelentette (röviden: a királyi kormányzat az intendánsok kinevezésével háttérbe szorította a korábbi önkormányzati tisztviselőket),¹⁴ amely osztály speciálisan vonzódott a janzenizmushoz. Goldmann tagadja, hogy egyedi sajtoságokra lehetne visszavezetni a nagy gondolkodók beállítódását.¹⁵ Erre a fogalomra, a tragikus világlátásra az jellemző, hogy eljut a racionalizmus elvetéséig, ami erkölcsi nihilizmushoz vezethetne, de időtlenné válva (azaz: Istenre nézve) nem képes eljutni odáig, hogy „visszaállítsa az egyén feletti erkölcsi értékeket”, hogy meg tudja újra találni Istent, mert még nem juthatott el, majd csak Marxszal, hogy megtalálja a közösséget, vagyis a kommunista perspektívát.¹⁶ Ennek az útnak a problematikusságát másutt már felvázoltuk.¹⁷

A 20. században a tudásszociológia megalapítója, Mannheim már megszabadul az osztálykötöttségtől, amikor kidolgozza a létezőkötöttség fogalmát, ami egy jóval plauzibilisebb megközelítési lehetőséget jelent. Ugyanis a distancionálás, relacionálás és partikularizáció módszerével olyan finom strukturális különbségek azonosíthatók, mint az, hogy a Max Weber által kidolgozott tisztán formális fogalom, mint pl. a racionális cselekvés ideáltípusa mögött a konzervatív és liberális csoportok küzdelme áll.¹⁸ Sőt a történeti megértést is segítheti. Mannheim képes kimutatni pl., hogy kereszténység, amely eredeti intencióját tekintve politikailag semleges volt („adjátok meg a császárnak, ami a császáré”), ami eredetileg a zsidó nép ressentimentjából származott s egy törzsi etikának felelt meg, miként vált világetikává, s ezáltal politikai jelentőségűvé.¹⁹ E ponton Mannheim behozza a kollektív tudattalan fogalmát. Példának hozza fel saját elemzését a konzervatív gondolkodásról.²⁰ Mannheim ebben a műben azonban megmarad a gondolkodási struktúrák vizsgálatánál.²¹ Nem tudunk ezekkel itt foglalkozni, azonban a tudásszociológia atyjának, Mannheimnek a kísérletét az osztálykorlát lehetséges meghaladására a „szabadon lebegő értelmiség” fogalmával semmiképpen sem hagyhatjuk szó nélkül.

Mannheim először is megállapítja, hogy a partikuláris koncepciókkal szemben, azokra építve lehetséges szintetikus koncepciót alkotni. Már Hegel is meg-

14 Goldmann 1977. 151–181.

15 Ld. Almási Miklós megállapítását: „Goldmann sem tud elszakadni attól a közvetítőtől, amit a hatszáz oldalas elemzés ki akart kapcsolni – a személyes, egyedi élet konfliktusaitól, az egyéni biográfia központi közvetítő szerepétől. Az életmű legbenső tartója mégis csak az életrajz”. Almási 1977. 758.

16 Goldmann 1977. 67.

17 Ld. Nagy 2014.

18 Ld. Mannheim 1959. 664.

19 Ld. Mannheim 1996. 58.

20 Ld. Mannheim 1994.

21 Az ő nyomán járó Szabó Miklós azonban sikeres kísérleteket tesz a konzervativizmus magyar társadalom strukturális elemzésére. Ld. Szabó 1989.

tette ezt, s hogy a szintézise halála után szétbomlott a bal- és jobboldali hege-
liánusokban, csak azt mutatja, hogy minden szintézis relatív. De lehetséges,
mondja, és aztán azt a kérdést veti fel, hogy ki lehet a szintézis „társadalmi és
politikai hordozója”?²² Erre egy viszonylag osztály nélküli réteg képes. Ez sze-
rinte a legkülönbözőbb osztály meghatározottságú lehet tagjaiban, akik azonban
„mégis rendelkeznek egy olyan szociológiai kötelékkel, amely összefűzi őket: a
műveltséggel, amely merőben új módon teremt kapcsolatot közöttük. A közös
műveltségben való részesedés egyre inkább háttérbe szorítja a születés szerin-
ti rendi, foglalkozás- és vagyonsbeli különbségeket, és a művelt egyéneket épp
e műveltség jegyében fűzi egymáshoz”. Így a „valamennyi polaritást magában
foglaló szellemi közeg”²³ hozza magával, hogy az értelmiségi – még akkor is, ha
csatlakozik valamely párthoz! – képes a csoportérdeket átszellemíteni, ha pedig
egyik osztályhoz sem csatlakozik pártosan, akkor képes megkeresni azt a fix pon-
tot, ahonnan tájékozódhat az összefolyamatban, a történet egészében. Ilyenkor az
értelmiségiek „örzök az egyébként sötét éjszakában” (i. m. 185.), ők hozzák lét-
re az eleven közvetítést a korábbi összétájékozódással, melyet ők maguk elvégez-
tek. Nem ők döntenek, de ők maguk az „eleven közvetítés” az ösztörténetben
és összefolyamatban való tájékozódás és a politikai döntés között. A szabadon
lebegő értelmiségi ekkor hallgatóihoz „a maga megvívott centrumából” beszél,
„és ily módon totális összefüggésről ad képet”.²⁴ Konkrétan a szabadon lebegő
értelmiségi azt teszi, amit majd később Mannheim „relacionálásnak” nevez: a
léthez kötöttség semlegesítését formális fogalmak alkotása révén.²⁵ A relacioná-
lás lényegileg viszonylagosítja a különböző konkuráló nézeteket és partikuláris
konceptiókat. Ezt közelebről az *Ideológia és utópia*ban abban a formában írja
le, hogy mit nyújthat a szabadon lebegő értelmiségi önmagának meg a döntés-
hozónak: „ha valaki ezt vagy azt akarja, a történet adott időpontjában így és így
fog gondolkodni, így és így fogja látni az összefolyamatot. Az pedig, hogy ezt vagy
azt akarja, az adott, ilyen vagy olyan hagyománnyal függ össze, amely viszont a
társadalmi tér ilyen vagy olyan strukturális adottságra vezethető vissza. Csak az
lesz képes a mások számára közvetíteni a politikai mező strukturális képét és le-
hetővé tenni a totalitás viszonylag legteljesebb megragadását, aki képes így tenni
fel a kérdést”.²⁶ Ez nagyon emlékeztet arra, amit Weber mond akkor, mikor felvá-
zolja, hogy mit képes nyújtani az értékmentes tudomány a cselekvő, akaró ember
számára (Mannheim maga e ponton a lábjegyzetben Weberre hivatkozik). Ez szin-
tiszta „formális” tevékenység, a kutató pozíciója értékmentes, nem foglal állást.
Majdnem azt lehetne mondani, hogy a szabadon lebegő értelmiségi egyrészt a

22 Mannheim 1996. 178.

23 Mannheim 1996. 181., 182.

24 Mannheim 1996. 187.

25 Mannheim 1959. 662.

26 Mannheim 1996. 188.

politikus *kompilátora* (amennyiben felmutatja a sokféle felfogást), másfelől pedig *szociológusa*, aki bemutatja – amit Max Weber a vallásszociológiájában –, hogy bizonyos nézetek és felfogások milyen hagyományra és strukturális adottságokra mennek vissza (mondjuk, ahogy Weber kimutatja, hogy a Mithrász vallásosság miért lép fel római katonatiszteknel).²⁷

Paul Ricoeur, aki nagy hermeneutikai tanulmányokban többször foglalkozik Mannheimel,²⁸ kiemeli, hogy már Mannheim szerint a *distanciálás* egyben *magunktól való distanciálás* is, nem csak a mások ideológiai pozíciójától.²⁹ Ami számunkra azért érdekes, mert ezáltal az önreflexivításban megjelenik egy locus, ahol egy hermeneutikai aktusban (amit egyébként Ricoeur nem gondol tovább) az alany sui generis transzcendálhatja a léthezkötöttséget. Anticipálva egy pillanatra tanulmányunk végének eredményét: *ebbe a locusba fogjuk elhelyezni Polányi Mihály „magasabb rendű tudás” fogalmát, majd ezt összekapcsolva az imaginárius referenciacsoport fogalmával megtalálni véljük azt a vehiculumot, amellyel a kitörés (vagy megtérés) végbemehet.* Mannheimnél megvan e hely a sajátos „kulturális közegben”, de az a felismerés, hogy *ezt a közeget mikrocsoportok is létrehozhatják, sőt azt meg is meg tudják kreálni maguknak, és ezáltal túl tudnak lépni kulturális és történeti hovatartozásukon, nos, ez hiányzik.* Maga Ricoeur nem ebben az irányban megy tovább bírálataival, hanem Heideggerre és Gadamerre támaszkodva a szöveginterpretációban véli megtalálni a *distanciálás* relatív lehetőségességét. Mert ahogy egy szöveg megértésében el kell távolodnunk a szerzőtől és szövegétől, ami eltér a mi időbeli és szociális kontextusunktól, „tudatunkat kiteszi a történelem hatásának”.³⁰ Ez a *distanciálás* azonban – mondja realistán Ricoeur – sohasem válhat totálissá, azaz az elszakadás mindig befejezhetetlen. Azt aztán, hogy a végső soron eltéphetetlen kapocs egy közösséghez való hozzátartozáshoz milyen arányban és miként keveredik a *distanciálással*, itt nem vizsgálja. Egyébként is a szövegértelmezés ehelyütt Ricoeurnál csak analógia, s nem megy itt tovább annak elemzésével, hogy *mi tesz lehetővé az alany számára egy másfajta világeértelmezést, mint amiben benne van.* Minket viszont éppen ez érdekel.

Látjuk ugyan, hogy Mannheimnél a szabadon lebegő értelmiségi a leírásban transzcendálja a saját kibocsátó osztályát vagy csoportját, de ezt a tudásszociológia nem tudja tudásszociológiával megmagyarázni. Nem kapunk választ arra, hogy miért és kauzálisan konkrétan hogyan győz a kulturális determináció (a „homogén műveltségi közeg”) az osztály- vagy csoportdeterminációval szemben. Azt is csupán leírja, de nem magyarázza meg Mannheim, hogy miért optálnak egyes, egyébként szabadon lebegő értelmiségiek bizonyos osztályok mellett, mégpedig

27 Weber 1992. 180.

28 Ricoeur 1986. 158–180., 269–284.

29 Ld. Ricoeur 1991. 268.

30 Uo.

nem saját származási osztályuk mellett, mások meg nem. Vagy – ad hominem demonstrandum – miért lesz ugyanazon Vasárnapi Körben a világháború előtt együtt szabadon lebegő Lukácsból és Mannheimből az előbbi esetben forradalmár és marxista teoretikus, utóbbiból pedig értékmentes liberális katedratudós? Tudásszociológiailag nem lehet a léthezkötöttségéből kiszakadást ezek szerint megmagyarázni. Honnan van a szabaddá válás az osztálykötöttségéből? Igaz, az egy fontos tudásszociológiai megfigyelés, hogy a csoportot egy sajátos kultúra koherálja.³¹

De tegyük fel ezen a ponton a kérdést: képes-e a szociológiai oknyomozás, akár a mannheimi „léthez kötöttség” továbbfejlesztett vagy a Lucien Goldmann-i világlátás közvetítő fogalmával tovább finomított alakjában is magyarázatot adni olyan különböző pályafutásokra, mint egyfelől pl. a Polányiak és Lukács György vagy Mannheim, másfelől Bibó István és Horváth Barna, vagy olyanokéra, mint: Szekfű Gyula, Moór Gyula, Weis István. Ugyanis ezeket az értelmiségieket mi hipotetikusan (mivel itt nincsenek történet-szociológiai kutatások, csupán irodalmi előzmények, pl. Halász Gábor tanulmánya magyar viktoriánusokról, Rónay György egy recenziója, továbbá Erdei Ferenc magyar társadalomrajzából egy-egy töredék), besoroltuk a már többször említett **nemzeti urbánus rétegek** nevezett szociális képződménybe. Csak példálózva: milyen családból jött Horváth Barna? A válasz: kismemesi családból.³² Milyen családból jött Bibó István? A válasz: kismemesi családból.³³ De tovább folytathatjuk a sort a literátus értelmiséggel. Milyen családból jött Ady Endre? Kismemesi családból. Milyen családból jött Babits Mihály? Kismemesi családból. Milyen családból jött Kosztolányi Dezső? Kismemesi családból. Másfelől hozzájuk csatlakozik egy városi lateiner réteg, mint pl. Szekfű Gyula, az erdélyi szász-német származású Moór Gyula,³⁴ vagy Weis István. (A harmadik „blokk”, mely idetartozott, a zsidó származású értelmiségiek, akikkel másutt foglalkoztunk.³⁵)

Mármost tehát hipotézisünk szerint minden társadalmi osztály, réteg vagy rend megnyit egy életpályaesélyt a beleszületett tagjainak, nevezetesen egy intragenerációs mobilitási lehetőséget, ahová nemcsak gazdaságilag (mint pl. az osztályok weberi definíciója szerint vagy Bourdieu szerint: osztályhelyzet), tehát a vagyon megőrzése vagy gyarapítása értelmében, hanem az életstílus, beleértve a műveltséget (Bourdieu: kulturális és társadalmi tőke) és azokat a világnézeti (politikai, vallási) beállítódásokat is (melyeket Weber a rendi minőséghez tartozókként definiál), amire egyáltalán eljuthatnak, magában foglal. Ezt nevezhetnénk normális életpályának. Mondjuk Babitsnak mint jellegzetes nemzeti-urbánus réteghez tartozónak a pályája az a szélső pont, ameddig egy hivatalos Magyarország bel-

31 Mannheim 1996. 178–182. Ld ezzel kapcsolatban elemzésünket: Nagy 2001a. 46–52.

32 Ld. Horváth 1993.

33 Ld. Huszár 1989. 13.

34 Ld. Szabadfalvi 1989, továbbá uő: 1999.

35 Ld. Nagy 2001b. 55–58.

ső, morális „ellenzéke” eljuthatott, de pl. már Bibó István 1944-ig túljutott szocialista irányban ezen a határon. Babitsról nehéz elképzelni, hogy csatlakozott volna a nemzeti parasztpárt szervezkedéséhez, vagy – horribile dictu – a szászói konferenciához (pláne hogy már halott volt 1941-ben, de mégis...), míg Bibó Erdeivel 1938 tavaszán megszövegezte a *Politikai tűzparancsolat* vázlatát.³⁶ Ezt a problémát, tehát egy osztály inter- és intragenerációs pályájának problémáját ismereteim szerint Bourdieu vetette fel *Az osztályok pályája és a valószínűségi okság* című tanulmányában.³⁷ Bourdieu a habitusból indul ki és Weberből, aki szerint a racionális cselekvést nem lehet a gyakorlat antropológiai leírásának tekinteni, s azt vizsgálja, hogy a gazdasági, kulturális, társadalmi tőkék milyen módon működnek az adott hatalmi és gazdasági struktúra fenntartásában. Bourdieu a mechanikus okozatosság és a szubjektivista perszonalizmus csapdáját akarja elkerülni, s olyan beállítódásban vizsgálódik, amely „az objektív stratégiákat olyan strukturált gyakorlatok sorozatának tekint[i], amelyek objektív funkciójukhoz képest szerveződnek és orientálódnak. Ezek generáló elve a habitus, ami feloldja a szubjektív szándékot nélkülöző objektív értelem paradoxonait, többek között azért, mert világosan teszi fel saját kollektív és egyéni keletkezésének kérdését”.³⁸ Bourdieu azonban az átlagos, tipikus valószínűségeket, azaz szociológiai tömegjelenségek iránt érdeklődik, az észszerű gyakorlatok iránt, amelyek bizonyos szabályszerűségek határain belül lehetségesek. Ám kizárja „a „könnyelmű örültségeket”, amelyek elítéltetnek az adott csoport által, hiszen azok összeegyeztethetetlenek az objektív lehetőségekkel.³⁹ Számunkra viszont ezek a „könnyelmű örültségek” az érdekesek, amelyekkel az osztály egyes tagjai kitérnek a számukra lehetségesnek tartott pályáivból.

Így például számunkra érdekes lehet, hogy az 1896-ban született Horváth Barnáról, egy tipikus keresztény középosztálybeli ágensről hogyan fogalmazhatta meg egy tanítványa (Bibó István), a huszas–harmincas évek fordulóján kapcsolatba kerülve vele, a következőket: „Horváth Barna nyugat-európai típusú tudós volt, Bécsben és Angliában járt először, mielőtt professzor lett volna, Bécsben Kelsent hallgatta, aki egy hallatlan szép, egy kissé formalista, normatív épületnek volt a felépítője; Angliában ellenben Harold Laski tanítványa lett, aki a munkáspárt baloldalának volt az ideológusa. Horváth Barnának volt egy finoman prezentált, semmiképpen sem harcos, liberális anarchista álláspontja, és ebben a liberális angol szocialistákhoz állott közel. Ugyanakkor a tudományt szenvedélyesen komolyan vevő, igazi jóféle európai értelmiségi jelenség volt.”⁴⁰ Vagyis: hogyan lesz egy keresztény középosztályhoz tartozó tudósból Laskit követő mérsékelt szocialista?

36 Ld. Huszár 1989. 39., 257–258.

37 Bourdieu 1978. 237. sköv.

38 Bourdieu 1978. 238.

39 Bourdieu 1978. 241.

40 Huszár 1989. 24.

Egy biztos: egy ilyen pálya biztosan kitörést jelent a normális pályáivból, és az is biztos, hogy – mint erre már korábban utaltunk – nem lehet tömegszociológiai megközelítéssel megválaszolni. E probléma megértéséhez először is olyasvalakihez fordultunk, aki expliciten felvetette a normálistól eltérő, kitérő pálya problémáját, nevezetesen Jean-Paul Sartre-hoz. *A Lét és semminek* van egy fejezete, mely a freudi pszichoanalízissel indít, s ezzel szembeszegezi a maga ún. egzisztenciális pszichoanalízisét. (Ami mellesleg, tudomásunk szerint, semmi figyelmet nem keltett Magyarországon a pszichológusok között, noha Halász László igen közel járt a problémához *A hasonmás* című könyvében.)⁴¹ Nos, az egzisztenciális pszichoanalízis valóban *az egyedi oksági magyarázathoz* akar eljutni. Mint Sartre a pszichoanalízissel szemben kérdésként megfogalmazza: „Ez az ember miért hiszi magát éppen ennek a történelmi személyiségnek és nem bármelyik másiknak.”⁴²

Sartre és az egzisztenciális pszichoanalízis

Sartre kiindulópontja az ember nem-szabadsága: „úgy tűnik, az ember nem »önmagát határozza meg«, inkább »őt határozzák meg« – mégpedig az éghajlat s a föld, a faj és az osztály, a nyelv, annak a közösségnek a története, amelyikhez tartozik, az örökölt vagyona, gyermekkorai sajátos körülményei, szerzett tulajdonságai, élete jelentős és jelentéktelen eseményei”.⁴³ Sartre ebből a hétköznapi látszathoz fejleszti ki az ember szabadságát. Kiindul a heideggeri ontikus és ontológiai különbségtévesztésből, és a létezés és lét kontextusában oda jut, hogy az ember igazi magánvalóságát csak magáért-valósága révén érheti el. A magáért-valóság egy projekció, ami azt jelenti, hogy az ember Istenné akar válni. Az ember alapvetően egy létvágy, a létet pedig a priori ismerjük. Így foglalja össze ezt: „Ami a vágy tárgyát alkotó létet illeti, ezt a létet *a priori* ismerjük. Az önmagáért való lét az a lét, ami önmagának saját léthiánya. Az a lét pedig, aminek híjával van, az önmagábanvaló. Az önmagáért-való az önmagában való semmítéseként bukkan fel, és ez a semmítés az önmagában való kivetülésként határozható meg: a semmített önmagában-való és a kivetített önmagában-való között az önmagáért-való semmi. A semmítésnek tehát, ami én vagyok, az *önmagában-való* lét az értelme és célja... Az önmagáért-való vágyának tárgya tehát egy olyan önmagában-való, amely saját maga alapja, vagyis amely úgy viszonyul a fakticitáshoz, ahogy az önmagáért-való viszonyul indítékaihoz. Azonkívül mivel az önmagáért-való az önmagában-való tagadása, nem vágyhat az önmagában-való pusztára és egyszerű visszatérésére.”⁴⁴ Az tehát, hogy az ember önmaga akar lenni, kivetülést, projekciót vagy tervet jelent, ami egy

41 Halász 1992.

42 Sartre 2006. 657.

43 Sartre 2006. 569.

44 Sartre 2006. 664.

külvilágban lejátszódó akció, s ez az, amiben az ember megsemmisíti először azt, ami (magában-való lét 1), és azt a környezetet is, amivel szembetalálja magát (azaz a nyers fakticitást magához formálja), és ezáltal válik egyedivé, vagyis önmagában önmagáért valóvá (magában-való lét 2). Ez egy absztrakt struktúra, amiben felbukkant a szabadság, és amiben a „létezés megelőzi a lényezet”⁴⁵ – előlegezi meg Sartre azt, amit majd később *Az egzisztencializmus humanizmus* című írásában fog kifejteni... Tehát az ember szabadsága, akinek állandó határa Isten mint transzcendencia, de e létvágy kivetülésben mutatkozik meg, és mint ilyen konstituálja a szituációt (vagyis amivel semmíti korábbi önmagát és a környezetet), és ezáltal egy *létmódra* irányulót is meghatároz. Így, vagyis azáltal lesz személy, hogy konkrét értelmet ad a létre irányuló vágyának. Ez történik meg az eredeti választásban, és ennek kikutatására szolgál az egzisztenciális pszichoanalízis.

Sartre szerint az *empirikus* pszichoanalízis és az *egzisztenciális pszichoanalízis* egyaránt a szituációban való „egy olyan **alapvető magatartást** keres, amely nem fejezhető ki szimpla és logikai definíciókkal, mert megelőz minden logikát... Az empirikus pszichoanalízis azt a *komplexust* akarja meghatározni, amelynek már a neve is jelzi, hogy a benne található jelentések többértelműek. Az egzisztenciális pszichoanalízis az *eredeti választást* próbálja meghatározni. Ez az eredeti választás a világgal szemben történik, s mivel a világban való pozíció megválasztását jelenti, ezért éppúgy felölel mindent, mint a komplexus; megelőzi a logikát, ahogy a komplexus is; *ő választja meg* a logikával és az elvekkel szembeni magatartását: a logika alapján tehát nem vizsgálható. Egy prelogikus szintézisbe fogja össze a létező teljességét, és mint ilyen többértékű jelentések végtelenjének referencia-középpontját jelenti”⁴⁶

Az eredeti választás tehát logika *előtti* és van *referencia-középpontja*. Az egzisztenciális pszichoanalízis elveti a tudattalan posztulátumát. Számára a pszichikai tény egykiterjedésű a tudattal. A tudat magába foglalja, Sartre szerint, a nem-reflexív tudatot is. A személy, aki átéli az eredeti választást, nem biztos, hogy *ismeri* is. „Itt egyáltalán nem egy megfejthetetlen rejtélyről van szó, mint a freudisták gondolják: minden itt van, meg van világitva, a reflexió mindent átél, mindent megragad. Vagyis e választás nem egyéb, mint minden egyes emberi realitás léte, vagy ami ugyanazt jelenti; ez a rész-viselkedés maga az emberi realitás eredeti választása vagy kifejezi azt, mivel az emberi realitás számára nincs különbség **létezés** és **önmagátválasztás** között. Ebből a tényből megértjük, hogy az egzisztenciális pszichoanalízisnek nem kell eljutnia az alapvető komplexumtól, vagyis pontosan a létválasztástól egy olyan absztrakcióig, mint pl. az azt magyarázó libidó.”⁴⁷ „Olyan módszer ez, melynek feladata, hogy *szigorúan objektív formában kell feltárnia azt a szubjektív választást, amellyel minden személy*

45 Sartre 2006. 666.

46 Sartre 2006. 668–669.

47 Sartre 2006. 671.

személlyé teszi magát, vagyis önmaga tudomására hozza, hogy mi. S mivel amit keres, az egyszerre lét-választás és egy lét is, az egyedi viselkedéseket az alapvető viszonyokra kell redukálnia, ám nem a szexualitás vagy a hatalom akarására, **hanem azokra a létviszonyokra, amelyek ezekben a viselkedésekben kifejeződnek.** Kezdetől fogva a lét megértésére irányul tehát, és csakis azt a célt kell maga elé tűznie, hogy rátaláljon a létre és a létnek ezzel a léttel szembeni létmódjára.” De a lét talányos megfogalmazást nyer Sartre-nál. Szerinte az „az emberi valóság alapvető kivételése”, hogy az ember „Isten legyen. Isten mint transzcendencia legfőbb értéke és célja azt az állandó határt jelenti, amelynek alapján az ember tudatosítja magában, hogy mi... az ember alapvetően Istenné válásra irányuló vágya”.⁴⁸ Ezt jegyezzük meg, mert ez az állítólagos emberi törekvés annyira elvont, hogy Sartre csak annyi tud hozzátenni – érzékelve az elvontságot –, hogy a vágy egyedi módon kitalálja, ő mi akar lenni. Azaz: „a létre irányuló vágy mindig egy létmódra irányuló vágyként valósul meg”.⁴⁹ Ehhez még azt teszi hozzá, hogy az ember a választás szabadságában magáért-valóvá válásán keresztül visszaérkezik *lett* magánvalóságához. De hallgassuk csak tovább.

Sartre elveti a pszichoanalízis ama törekvését, hogy a komplexust visszavezeti valamely „pszichobiológiai reziduumra”, mint libido vagy a hatalom akarása, mint másra már vissza nem vezethető entitásokra. „Semmi akadálya nincs – szögezi le nyomatékkal –, hogy a priori megkonstruáljunk egy olyan »ember-realitást«, amely nem fejeződik ki a hatalom akarásában, amelynek a libido nem alkotná eredeti és differenciálatlan projektumát. A választás, éppen ellenkezőleg..., pontosan azért, mert választás, az ő eredeti kontingenciájáról ad számot, mert a választás kontingenciája saját szabadságának a visszája.”⁵⁰ Na mármost, Sartre e ponton jut oda, nevezetesen a szabadság, a döntés vagy választás abszolút szabadságához. Mert Sartre e ponton a választást teljességgel elszakítja a szubjektumot körülvevő empirikus valóságtól. De található a szövegben realistább megfogalmazás is: az egzisztenciális pszichoanalízis „ezáltal elveti azt a feltételezést, hogy a miliő a szóban forgó alanyra mechanikus hatást gyakorolna. A miliő csak addig az egzakt határig tud hatást gyakorolni az alanyra, ahol ő azt felfogja, azaz szituációvá transzformálja. Semmilyen objektív leírása a miliőnek nem tesz nekünk szolgálatot. A felfogott miliő mint szituáció kezdetől fogva a választó magáért-valóra szorul, pontosan ugyanúgy, ahogy a magáértvaló a miliőre a világban való léte által”.⁵¹ Ha Sartre pontosan tartaná magát ehhez a megfogalmazáshoz, mely verbálisan csak a miliő mechanikus okozását veti el, ennyiben legitim kritikai mozzanatot foglal magában a tudásszociológiával szemben, de a probléma az, hogy Sartre egész „üzenete” a magáértvaló létválasztás kontingenciájára fut ki,

48 Sartre 2006. 664–665.

49 Sartre 2006. 665.

50 Sartre 2006. 617.

51 Sartre 2006. 618.

s a szabadság hangsúlyozása az eredeti választás léthez kötöttségének gyakorlati elszakításához vezet. Ez a Sartre-kritikákban annyira kitárgyalt dolog, hogy nem szükséges vele tovább foglalkoznunk. Céljainkra itt elegendő az eredeti választás dialektikájának megvilágítása.

Az nevezetesen, hogy az eredeti választásban valóban olyan szabadság rejlik, amely abban az értelemben a Semmiből jön, hogy azt semmilyen adott pillanatban nem lehetne belőle logikusan levezetni. De másfelől lehetetlen, hogy a semmiből lett valami, következésképpen, amikor lett valamivé, már korábban is az volt, csak nem abban a formában.

Mert a személy transzformációja az intellektuális illuminációban ritkán változik meg totálisan. Mi az ilyen hirtelen világnézetváltást rétegezetten értjük. Mint Bibó kapcsán kifejtettük: minden embernek van világnézete, világlátása és világnézete. Miközben Bibó világnézete megváltozott, megőrizte világlátása invarianciáját.⁵² Mindezen megfontolásokból az a következtetés adódik számunkra, hogy az eredeti választásban valóban benne van a Lét és Semmi, de úgy, hogy az ember a különbségben önmagával azonos marad. És mivel ez egy választás eredménye, olyan döntésé, amely megváltoztatta azt, aki hozta, tényleg abszolút konstitutív a személyre mint olyanra nézve.

Ennyiben az eredeti választás tagadja a miliőt, a mi esetünkben a nemzeti urbánus osztálylétet, és a családi miliőt is. De ugyanakkor a tagadás, vagy ahogy Sartre nevezi, a Semmités sohasem totális. Ezt már az is mutatja, hogy Horváth Barna csak utólag döbönt rá a találkozás jelentőségére, és éppen ezért bánja, hogy elfogadta családjának és a társadalomnak a kényszereit. Abban persze Sartre-nak igaza van, hogy a miliő okozatossága nem mechanikus.

Mármost itt Sartre pozitív kritikájaként meg kell jegyezni, hogy ő *A lét és semmi*-ben Heideggerből indult ki, de a *Lét és idő* Heideggeréből,⁵³ és nem ismerhette a *Levél a humanizmusról*⁵⁴ szülő művét, ami *A lét és semmi* után jelent meg, s amiben Heidegger majd meg fogja őt támadni. Mégpedig azért, mert a lényeg (essentia) és létezést (existentia) meghagyja hagyományos metafizikai értelmükben, holott Heidegger szerint az ember lényege „a jelenvalólét ek-szisztenciájában határozódik meg. Ek-szisztálóan állja ki az ember a jelenvalóléte azzal, hogy a lét világló tisztásaként [Lichtung, kb. nyíladék] felfogott jelenvalóságot »gondjába« veszi. A létnek mint küldő sorsszerűnek (Geschick) a vetésében (Wurf) létezik”.⁵⁵ Tehát Heidegger „Európa-fordulata” után az ember az ek-szisztálásban lényeg (wesen), mint „benneállás a lét igazságában”.⁵⁶ De mi a lét? – vetjük fel még egyszer a kérdést, ezúttal Heidegger oldaláról. Heidegger itt azt a meglepő és misz-

52 Ld. Nagy 66–68.

53 Ld. Sartre 2006. 305–311.

54 Ld. Heidegger 1994. 117–170.

55 Heidegger 1994. 131.

56 Heidegger 1994. 134.

tikus tételt állítja fel, hogy „az ember a lét pásztora”, azaz nem akarja uralma alá hajtani a világot és a természetet, hanem maga „a lét hívja igazába”, s a hívásból az ember belévetettsége származik. Ez a beleállítás a lét által küldött igazságba az igazi humanizmus. „A lét a gondolkodás küldetéses sorsaként *van*. Ez pedig már önmagában történeti. Története a gondolkodók mondásában már szóhoz jutott.”⁵⁷ Ám a *gondolkodás* Heidegger szerint nem azonos a filozófiával, mert amaz az elmélet előtt és a gyakorlat előtt van. De, tesszük mi hozzá: manifesztálódik. Mint másutt kifejtettük: a személytelenül, de személyeken keresztül érvényesülő „gondolkodók mondásában”, amit Polányi Mihály „transznaturális entitások” fogalmának továbbfejlesztésével mint „filogenetikus alanyiságot” határozunk meg.⁵⁸ Példának az angol common law-t idéztük, ami „a múlt és jelen számtalan bírójának elméjében és szellemében” létezik. De ugyanígy a tudományok, képzőművészetek, költők, művészek, varázslók, papok stb. működésében van és hatályosul. Ezek, bár transznaturálisak, mégis valóságosabbak – hogy Polányi egyik hasonlatát idézzük –, mint a macskakő.⁵⁹ Tehát a jelenvaló létnek azaz az embernek beleállni a lét igazságába azt jelenti, hogy *kapcsolódunk a filogenetikus alanyiság valamelyik áramába, amit a személytelen-személyes lét vet előnkbe*. Vagy, ahogy Durkheim nevezte: engedelmeskedünk a társadalmi tényeknek, amiket azonban, Durkheimtől eltérően, *mi választunk*. Beleértve társadalmi, politikai vagy vallási áramlatokat is, amelyek egymással kollízióba juthatnak. Nem volt mindegy, hogy csak egy példát hozzunk, hogy mondjuk a 20. század elején valaki a polgári radikális Jászi híve volt-e vagy Tisza Istvánhoz csatlakozott. És nekünk kell döntenet. Sartre, mint láttuk, azt tanítja meg nekünk, hogy mindenkinek van egy eredeti választása, ami nagymértékben meghatározza életpályáját. Mégpedig a szubjektum megvilágosodása, vagy Polányival kegyelem vagy intuíció, ez az, amit igyekszik feltárni az egzisztenciális pszichoanalízis, „amelynek szigorúan objektív formában kell feltárnia azt a szubjektív választást, amellyel minden személy személylété teszi magát, vagyis tudomására hozza önmagának, hogy mi”.⁶⁰

Mármost fenti megfontolásaink oda vezettek, hogy a rendhagyó pálya, mely eltér a fejtegetett értelemben a normálistól, mint folyamat három szakaszt foglal magában: 1. inkubációs szakasz, amiben anticipálható mozzanatok vannak, s amelyek a konverzió, vagyis az intellektuális illumináció álláspontjáról visszatekintve, valamiképpen *összefüggésbe hozhatók* a nagy felismeréssel; de semmi esetre sem *magyarázzák* meg a nagy váltást (Polányi tudáselmélete értelmében); 2. az intellektuális illumináció pillanata, amikor valaki hirtelen, villámcsapásszerűen rádöbben eddigi hibás útjára, és belátja, hogy más útra kell térnie; 3. a sorsesemény „mozgása”, amikor a belátást gyakorlatban kell kivitelezni, ami a

57 Heidegger 1994. 168.

58 Nagy 2013. 93.

59 Polányi 1967. 32–33.

60 Sartre 2006. 673.

legkeményebb; (pl. Szt. Ágoston estében el kellett volna bocsátani ágyasát és gyermekét, ami rajta kívül úgy oldódott meg, hogy a nő önként elhagyta).

A narratív identitás dilemmái: a történet

Horváth Barna *Forradalom és Alkotmány* című önéletírásában⁶¹ elmondja nagy szerelme történetét, melyet röviden felidézünk, hogy elemezhessük rajta a konverzió szakaszait.

„Első szerelmem külső körülményei könnyen elbeszélhetőek. Olyan volt, mint egy meteor, amely vakító fényt áraszt, rövid ideig ragyog, s hirtelen huny ki. Stern Jolánnal a Hűvösvölgyben találkoztam össze egy kirándulás alkalmával, 1915 májusában, éppen bevonulásom előtt, s először volt rajtam a fess tüzér önkéntesi uniformis. Az első pillanatban tudtam, hogy valami rendkívüli történt az életemben... Legközelebb szeptemberben találkoztunk Budapesten, ahová áthelyeztek. Decemberben kimentem a frontra. Közben egy elragadó délutánon elrabortam ártatlanságát a hűvösvölgyi erdőben. Hamarosan elkezdtünk veszekedni. Levizitelt anyámnál, de nem sikerült magának megnyernie. Szüleim világosan értésemre adták: házasság egy zsidó nővel társasági ellehetetlenülést és a karrier megtörését jelenti. Ettől is megriadtam, és elkezdtem kifogásolni némileg extravagáns viselkedését. De újra összebarátkoztunk, amikor 1916 májusában hazajöttem. Néhány csodálatos hetet töltöttünk együtt. De egy visegrádi kirándulás után végleg szétmentünk. Én kifakadtam viselkedésbeli hiányosságai miatt, mire ő szembeköpött a vonat közönsége előtt. Visszaküldtem neki összes levelét és ajándékát. 1918 nyarán még egyszer találkoztam vele, de ő nem akart velem szóba állni és elrohant. Mégis küldött egyszer egy levelet Bécsből, 1919 őszén, melyben segítséget kért a Horthy-rezsim egyik áldozata számára. Nyitray barátom találkozott vele egy szanatóriumban 1919 nyarán; akkor Hevesi népbiztos felesége volt.

Harminc év távlatából tekintek most vissza első szerelmemre... Amikor találkoztam vele, tizenhét vagy tizennyolc éves szegény zsidó lány volt, akinek egy irodában kellett dolgoznia, s még a középiskolát sem fejezhette be. Nagynénjeivel az Állami Statisztikai Hivatal mellett laktak, és állandó pénzzavarral küszködtek. Zsidósága miatt sokat szenvedett az iskolában, ahol gúnyolták és sértegették is. Szenvedett a szegénységtől és különösen attól, hogy el volt zárva a tudományos képzéstől és a magasabb kultúrától. Lázasan tanult, pénzét könyvekre költötte. Megvoltak a saját tervei. Teljes tudatossággal hivatást és nem foglalkozást akart. Szenvedett a nők társadalmi helyzete miatt, és reálisan látta a női hátramaradottság okait. Terveket szőtt arról, hogy hogyan lehetne a nőket gazdasági helyzetük miatt gúzsbakötöttségükből felemelni és emancipálni. Világosan kezdte látni, hogy a rossz gyökere a kapitalizmus, amely szenvedéseit okozza, és megdönté-

61 Horváth 1993. (A továbbiakban szövegekőzi zárójelben idézzük.)

sétől egy jobb világot várt... Kalandunk, amelynek háttérben az osztályviszály rejtett elemei is meghúzódtak – egy csapással váltott ki rendkívüli mennyiségű szerelmi energiát és annak tökéletes elenyészését.

Annak ellenére, hogy ezt mondom, még mindig csodálom fiatalos lendületét és erős intellektusát. Be kell vallanom, hogy sohasem találkoztam hozzá hasonlóval. Arra is felfigyelek, hogy az ő intellektus típusa mennyire emlékeztet az enyémmre... Mit várt ő tőlem? Anyagi biztonságot és kulturális fejlődést. Teljesebb életet akart élni. Miután én nem voltam képes mindezeket nyújtani, a proletariátus ügyének lelkes harcosa lett. Nem tudom, hogy él-e még. De az ügynek a győzelme, amelyet szolgált, hozzátesz valamit a rá való emlékezés szépségéhez. Ő maga lázadás volt mindenféle igazságtalanság ellen. Szenvedett az osztályigazságtalanságoktól. Összes barátaim között egyedül ő vonta le a következtetéseket. Saját személyes felháborodását annak végső elvére redukálta, az osztályharcra. Híven ehhez, saját személyes sérelmeit egybeolvasztotta a proletariátus végtelen szerencsétlenségével, és ment feltartóztathatatlanul küzdeni az osztályelnyomás minden fajtája ellen.

Feleségül ment egy népbiztoshoz. Bécsbe emigrált és onnan valószínűleg Oroszországba. Mi lett belőle? Talán hamarosan megtudom. Mert, most, amikor e sorokat írom, a Vörös Hadsereg éppen Budapest ostromára készül... De ő talán éppen most ül egy elegáns kocsin, amely szülővárosunkhoz közeledik. Várom őt, és kíváncsi vagyok, mi mondanivalója van számomra.

Emlékezetemben ő a forradalmat személyesítette meg, és döntő hatást gyakorolt nézeteimre. Vele szembeni tévedésemet könyveimben és tanaimban akartam jóvá tenni. Harcoltam a pacifizmusért. Egy pillanatig sem inogtam meg az imperializmus elleni harcban. Mint anarchistát és kozmopolitát ócsároltak. Tettem valamit a »Machtlehre« megtöréséért. Rettenetes nyomás alatt hirdetem a demokráciát és szocializmust és a harcot az antiszemitizmus ellen. A legvadabb harcok közepette első szerelmem eleven emléke, valamint tudatalatti befolyása volt az én legerősebb védőbástyám elméleti nézeteim frontvonalán, és kitartott akkor is, amikor minden barátom elhagyott és az ég a fejem felett összeomlani látszott...”

Ha most a narratív identitások irodalmára tekintvén meg akarjuk határozni ennek a visszaemlékezésnek a státuszát, először is a hely s időpont meghatározása a fontos. Láttuk: HB közli, az önéletírást akkor kezdi, amikor a szovjet csapatok Budapest ostromához közelednek, tehát valamikor 1944–45 fordulóján. Mivel magát háttérbe szorítottnak érezte a Horthy-rezsimben, várja, hogy ettől az új rendszer meg fogja szabadítani. Kis szorongással néz elébe a találkozásnak. Ha meg akarjuk határozni HB narratív identitását, talán úgy lehetne kifejezni: reményteljes aggodás. Egyébként Stern Jolán 1898-ban született, és 1919. július 19-én Hevesi Gyula mérnökhöz ment feleségül, aki korábban, a Tanácsköztársaság idején három és fél hónapig szociális népbiztos volt; utána emigráltak a Szovjetunióba.

Ott 1938-tól munkatáborban volt, majd 1947-ben hazatért, 1948-ban az Országos Találmányi Hivatal elnöke lett; 1956-tól 1960-ig az Akadémia titkára, 1960–67 között alelnöke volt. 1956 után megszervezte a szektás Táncsics kört. Egyébként 1969-ben, feleségével együtt, a Tanácsköztársaság 50. évfordulóján magas állami kitüntetésben részesült, és egy fényképen feleségével együtt látható Kádár János társaságában. 1970 februárjában halt meg. Stern Jolán, aki állítólag a Kommunisták Pártja alapító tagja volt, a Tanácsköztársaság alatt a *Szociális Termelés* című lapot szerkesztette (Csepel info.2007, dec. 11.). Lengyel József pedig a *Visegrádi utcában* elmondja, hogy Stern Jolán is benne volt azokban a tervezetésekből, melyeknek célja egy Tisza István elleni merénylet lett volna.⁶² Ennél többet nem sikerült megtudni Stern Jolánról.

Mindenesetre rendkívüli személyiség volt, és mint HB jellemezte: „Ő maga lázadás volt mindenféle igazságtalanság ellen. Szenvedett az osztályigazságtalanságoktól. Összes barátaim között egyedül ő vonta le a következtetéseket. Saját személyes felháborodását annak végső elvére redukálta, az osztályharcra. Híven ehhez, saját személyes sérelmeit egybeolvasztotta a proletariátus végtelen szerencsétlenségével, és ment feltartóztatlanul küzdeni az osztályelnyomás minden fajtája ellen” (44–47.). A találkozásuk „egy csapásra váltott ki rendkívüli mennyiségű szerelmi energiát” (46.). Mindenesetre most, 1944–45 fordulóján HB úgy érzi, hogy Stern Jolán tudat alatti befolyása inspirálta fontosabb meggyőződéseit: pacifizmusát, kozmopolitizmus és ellenállását a hatalomelméletnek. HB eleinte komolyan gondolta, hogy feleségül veszi, hiszen bemutatta a szüleinek. De végül is győzött a józan ész: „házasság egy zsidó nővel társasági ellehetetlenülést és a karrier megtörését” (44.) jelentette volna szülei szerint, és ő ettől „megriadt” (uo.). Stern Jolán pedig valószínűleg azért köpte szembe 1918-ban visegrádi kirándulásuk után, mert rádöbbsent: HB inkább a kispolgári megalkuvást választja, semmint a proletariátus ügyével való szolidaritást.

Mármost HB retrospektíve vallja meg, hogy első szerelme volt „a védőbástyája nézetei frontvonalán”, amikor hirdette „a demokráciát és szocializmust” (47.). Nem tudjuk, mikor döbbsent rá erre, vagyis mikor világosodott meg intellektuálisan. Mindenesetre az, hogy Bibó István, aki a húszas évek végén ismerte meg őt, tényleg arról beszélt, hogy „finoman prezentált szocialista” volt, ami azt jelenti, hogy ez a megvilágosodás – ekkor már végbemehetett a szakítás, amelyben „az osztályviszály rejtett elmei is meghúzódtak” –, mint írja, nagyjából 1919 és 1929 között történt. Önéletrajza is ezt látszik igazolni.

Felvethető persze a kérdés: vajon őszinte-e Horváth Barna 1944–45 fordulóján? Vajon megjegyzése: „kíváncsi vagyok, mi mondanivalója van számomra” (46.), nem egy rejtett aggodalmat fogalmaz-e meg, különösen Stern Jolán excentrikus személyisége fényében? Mindenesetre az, hogy Horváth Barna tényleg jóvá akarta tenni szokatlan nézeteivel, szocializmusával, kozmopolitizmusával, pacifizmu-

62 Lengyel 1972. 72. A 130. oldalon S. Jolánról van szó, aki feltehetőleg szintén ő volt.

sával, ifjúkori mulasztását, bátortalanságát, nos, ez őszintének látszik. Nyilván tudta, hogy ifjúkori szerelme belevetette magát a kommunista mozgalomba, még ha nem is tudhatott például a Tisza István elleni merényletkísérletben való közreműködéséről. De azt tudta, hogy „ment feltartóztathatatlanul az osztályelnyomás minden fajtája ellen” (46.). Ne tévesszen meg bennünket, amit ma tudunk a sztálinizmus törvénytelenségeiről. Lehet, hogy Horváth Barna erről nem sokat tudott, bár naplói majd felvilágosíthatnak. Mindenesetre ’45 utáni szereplése a Demokrata Pártban egy olyan személy mérsékelt baloldaliságára enged következtetni, aki feltehetőleg nem csatlakozott még a szociáldemokráciához sem. Valószínűleg látta, hogy a magyar szociáldemokrácia balra van a Laski-féle angol szocializmustól. Az, hogy nem volt marxista, világos, de egy magyar októbrizmus közel állt volna hozzá.

Az inkubációs időszak egy meglehetősen rendhagyó gyerek- és ifjúkort idéz fel: szexuális szabadosság homoszexuális élményekkel (29.), prostituáltakkal való kapcsolatok; a vallásban „papi színjátékot” látott (30.), és azt tapasztalta, hogy „a vallásosság a legtöbb embernél azonos az őszinteséghiánnyal és az intellektuális gyengeséggel” (30.), ámbár elfogadta felesége vallásosságát s azt, hogy a gyerekek étkezések előtt imádkoztak (49.). Mint dékán észlelte az antiszemitizmust p. Kelsen, Verdross vagy Laski díszdoktorrá avatása körüli hercehurcákban, Vas Tibor mentesítő kérelmének az egyetemi professzorok (Heller, Búza és Tury) általi elutasításában (amit aztán Bibó és Moór Gyula támogatásával a magyar jogteoretikusok megtettek) (79.); azzal, hogy Titulescu román külügyminiszter jelszavát „a határok spiritualizálásáról” átvette és ezzel a pacifizmus és kozmopolitizmus vádját is magára vette (ami miatt össze is különbözött Moór Gyulával).⁶³ De itt is voltak már előző nyomok az inkubációs időszakban, mert a művészeteket tanulmányozva arra jött rá, hogy „a modern művészet is legjobb teljesítményeiben pacifista” és „kozmpolita” (39.). Ebben az is segítette, hogy a háború első évében elolvasta Tolsztoj *Háború és békéjét*, ami oda vezette, hogy az „evangéliumi pacifizmus szellemében” (57.) megállapítsa: „az imperializmus rossz, a béke jó” (42.), és közvetlen háborús tapasztalataira is támaszkodva levonta a végső tanulságot is a háborúból: „Meginthathatlan hitemmé vált, hogy a modern háború olyan borzalmas, hogy általában a békét kell preferálni a háborúval szemben minden feltétel nélkül”. Sőt az 1918-as őszirózsás forradalmat szimpátiával nézte, „amikor – mint írja – a régi rend összeomlása mérhetetlen örömet és lelkesedést váltott ki, és az egész népet kíváncsivá tette jövőjének korlátlan perspektívájára” (59.). De ő megmaradt októbristának, és az sem véletlen, hogy emigrációja első napjaiban Jászi Oszkárnak írt levelet Ausztriából.⁶⁴ Októbrista létére pedig megmaradt „a szocialista kísérlet jóakarató megfigyelőjének”, s látta „a magyar kommünben a tervezett társadalom első kísérletét” (42.).

63 A kettejük vitáját feldolgozta: Szabadfalvi 1999. 11–124. és Zsidai 1989. Ld. Moór 1921.

64 Ld. Nagy 1993c.

Ám ellenére a szabadelvű magánéleti beállítottságának, szocialista meggyőződésének és a kommunista kísérlet jóindulatú megfigyelésének, nos, renitens élet- és világnézetével, mindezek ellenére, HB megmaradt a polgári magánélet keretei között. A szerelmi fákllyák cím alatt elmondott nagy szerelem után rögtön következik házassága Sándy Natáliával, anyja tanácsát követve: „egy fiatalembernek azt kell elvennie feleségül, akit szeret, és aki olyan családból való, mely valamiképpen jobb társadalmi állású, mint a magáé” (47.). Sándy Nátit a Lutheránus Nőegylet teáján ismerte meg, apja ismert építész és egyetemi tanár. 1923 áprilisában házasodtak össze, s annak ellenére beilleszkedett felesége családi körébe, hogy az „első években meglehetősen bajokat okozott neki a presszió, amelyet az ő nagy patricius családja gyakorolt rá (48.). Felesége nem érte el intelligenciáját, akivel megpróbált Rickertet együtt olvasni, sikertelenül, míg Stern Jolánnak nem győzte csodálni intelligenciáját (46.). A házasság után észrevette a felesége családjának „politikáját”, amely éreztetni akarta, hogy mennyire rájuk vannak utalva. Ő maga különösen a vasárnapi ebédeket havi egyszerire redukálva, „állta a családi osztályharcot”. Mint a Horthy-korszak egyetemi tanárának volt alkalmja megtapasztalni a rejtett antiszemitizmust (Kelsen meghívásának visszautasítása Magyary Zoltán által, 69.). „Ez az est magyarázza azt a frusztrációérzést, ami az egész minisztériumi munkánkat megrontotta. Ez volt az ellenforradalom szelleme” (69.) – teszi hozzá. Megtapasztalta, hogy akadémiai tagságát mindig megtorpedózzák (73.). Így összegez: „Huszonöt évig politikai elnyomás alatt éltem. Ha valaki kommunistának vallotta magát, az egyenlő volt a börtönnel vagy a halállal. A szociáldemokratákhoz tartozni megtört karriert jelentett. Ha valaki magát republikánusnak vagy demokratának nyilvánította, az társadalmi kiközösítést jelentett, és végül, még liberálisnak lenni is bűn volt” (52.). Ezért leplezni kellett. „Absztrakciókba és homályba menekültünk, hogy a büntetést elkerüljük, s hűek maradjunk leplezett nézeteinkhez” (uo.).

Összefoglalás helyett: elmélet és élet

Ebből a vallomásból süt a szinoptikus szemlélet bázisa. Horváth Barna saját életének belső ellentmondásából fejlesztette ki azt a szemléletet, amely szerint csak szemléletmódok vannak, s a tárgy mint olyan nem lehetséges, hanem csak „reflexív gondolati képződmény”. A társadalom csak a szinopszisban létezik. S ugyanígy a nagy ellentmondások: „szabadság és szükségszerűség, az érték és valóság, a norma és a tény közötti ellentmondás mint ilyen hamis látszatként magyarázható. A jog nem tiszta norma..., sem tiszta tény, hanem örökös vonatkoztatás tényektől normákhoz és normáktól tényekhez. A jog a dolgok egy szemléletmódja. A jog ideológia” (86.).

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy Horváth Barna tényleg keresztülment egy konverzión. Őt negatív élmény érte, hogy tudniillik megfutamodott a szerelem

radikális következményei elől. Ha felvállalta volna mint Stern Jolán férje, biztosan belesodródott volna a kommunista kísérletbe, s valószínűleg ő is menekülni kényszerült volna, mint Hevesi Gyula. S akárcsak az utóbbi, ő sem menekülhetett volna meg a Gulagoktól.

Az önéletírás narratív identitását viszont a lelkiismeret-furdalás hatja át. Az önéletírás ideológiai konnotációja érthető: most számít arra, hogy nyíltan lehet beszélni, ahogy 1945-ben mint a Polgári Demokrata Párt aktivistája megírta a párt programját, amibe bevette kedvenc ötletét, az állami nagy közvélemény-kutató intézetet.⁶⁵ Aztán amikor bezárul előtte a lehetőség, hogy átvegye az elhunyt Moór Gyulától a budapesti jogbölcseleti tanszéket, mert azt már csak marxisták tölthették be – ezt Mártonffy dékán közölte vele, így aztán Szabó Imre következett –, ettől kezdve már csak az emigrációra gondol, és 1949. november 17-én átlépi az osztrák–magyar határt.⁶⁶

Irodalom

- Almási, M. 1977. A transzcendencia filozófiatörténete. In: Goldmann, L. *A rejtőzködő Isten*. Budapest.
- Augustinus, A. 1982. *Vallomások*. Budapest.
- Bourdieu, P. 1978. *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest.
- Harder, R. 1973. Zu Plotin's Leben, Wirkung und Lehre. In: Plotin *Ausgewählte Schriften*. Stuttgart.
- Fehér M. I. 1989. Előszó. Heidegger útja a Lét és időig. In: Heidegger, M. *Lét és idő*. (fordította: Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István, Vajda Mihály). Budapest.
- Goldmann, L. 1977. *A rejtőzködő Isten*. Budapest.
- Halász, L. 1992. *A hasonmás (Az ember kettőssége)*. Budapest.
- Heidegger, M. 1994. „... költőien lakozik az ember...” (Válogatott írások) Budapest–Szeged.
- H. Szilágyi, I. 1999. Dráma és jogfilozófia Horváth Barna életművében. In: Loss, S. – Szabadfalvi, J. – Szabó, M. – H. Szilágyi, I. – Zódi, Zs. *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetében*. Miskolc, 217–266.
- Horváth, B. 1993. *Forradalom és alkotmány. Önéletrajz 1944–45-ből*. (Fordította: Nagy Endre). Budapest.
- Huszár, T. 1989. *Bibó István. Beszélgetések és életrajzi dokumentumok*. Debrecen.
- Izsák, L. 1983. *Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944–1949*. Budapest.
- Lengyel, J. 1972. *Visegrádi utca*. Budapest.

65 Ld. Izsák 1983. 190., 291.

66 Ld. Nagy 1985; Szabadfalvi 1999. 125–144.; Zsidai 1995. 11–58.; Szilágyi 1995. 211–266.

- Mannheim, K. 1959. Wissensoziologie. In: Vierkandt, A. (ed.) *Handbuch der Soziologie*. Stuttgart.
- Mannheim, K. 1996. *Ideológia és utópia*. Budapest.
- Mannheim, K. 1994. *A konzervativizmus*. Budapest.
- Moór, Gy. 1921. A bolsevizmus elméleti alapjai. *Társadalomtudomány*, 3. 443–458.
- Nagy, E. 1985. Bevezetés Horváth Barna: Demokrácia és jog című tanulmányához. 5: *Medvetánc*, 2–3. 295–303.
- Nagy, J. E. 1993a. Eszme és valóság. Magyar szociológiatörténeti tanulmányok. *Pesti Szalon*, Budapest–Szombathely.
- Nagy, J. E. 1993b. Elhajló pályaképek. Bibó István és Horváth Barna. In: Dénes, I. Z. (ed.) *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Pécs, 84–90.
- Nagy, J. E. 1993c. Az úri középosztálytól a polgári radikalizmusig: Horváth Barna levele Jászi Oszkárhoz. *Holmi*, 5. 6. 827–833.
- Nagy, J. E. 2001a. A tettbeszéd. Bibó István 1935-ös „megtérése”. In: Dénes, I. Z. (ed.) *Megtalálni a szabadság rendjét. Új Mandátum*. Budapest, 11–145.
- Nagy, J. E. 2001b. Bentlakozás és kitörés. A Polányiak megtérése. In: Nagy, J. E. (ed.) *Szociológia, szociálpolitika, szociális munka*. Pécs, 36–60.
- Nagy, J. E. 2004. *A Tettbeszéd. Prolegomena Bibó István Műveinek tanulmányozásához*. Kézirat. Akadémiai doktori értekezés.
- Nagy, J. E. 2006. Szekfű, avagy a túlrealizmus. *Pro Minoritate*. 1. tél. 78–109.
- Nagy, J. E. 2013. Polányi kitörés (breaking out) fogalmának magyarázata: Adalék a mentálhigiéné elméletéhez. In: *Cura Mentis Salus Populi (Mentálhigiéné a társadalom szolgálatában)*. Budapest, 81–101.
- Nagy, J. E. 2014. Kovács Imre. *Kritika*, 43. 1–2., 3–4., 27–29.
- Polányi, M. 1967. *The Tacit Dimension*. Doubleday Anchor book. New York.
- Polányi, M. 1993. *Személyes tudás* (Fordította: Papp Mária). Budapest.
- Ricoeur, P. 1986. *Lectures on Ideology and Utopia*. New York.
- Ricoeur, P. 1991. *From Text to Action (Essays in Hermeneutics II.)* Evanston.
- Sartre, J.-P. 2006. *A lét és a semmi*. (Fordította: Seregi Tamás). Budapest.
- Szabó, M. 1989. Politikai kultúra Magyarországon 1896–1920. Budapest.
- Szabadfalvi, J. 1989. Moór Gyula pályakezdése (1906–1918). *Jogtudományi Közlemény*, 44. 10. 497–504.
- Szabadfalvi, J. 1999. *Jogbölcseleti hagyományok*. Debrecen.
- Tengelyi, L. 1998. *Élettörténet és sorsesemény*. Budapest.
- Weber, M. 1992. *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/1*. (Fordította Erdélyi Ágnes) Budapest.
- Zsidai, Á. 1989. Tény és érték (Moór Gyula és Horváth Barna jogfilozófiai vitája). *Jogtudományi Közlemény*, 44.10. 513–519.
- Zsidai, Á. 2008. *Tiszta jogszociológia*. Budapest.

Két Horváth Barna-tanítvány kapcsolata: Bibó István és Szabó József

Révész Béla

egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar,
Politológia tanszék
E-mail: reves@polit.u-szeged.hu

Összefoglalás. Egy formálódó barátság kezdeti dokumentumaiból látszólag csak kevésbé valószínűsíthető az, hogy Bibó István és Szabó József későbbi életútja során miként és hogyan alakul ennek a kapcsolatnak a mélysége és tartóssága. Alakulhatott volna úgy is, hogy a térbeli távolság elhalványítja az összetartó emlékeket, új feladatok pedig már nem kötik össze a korábbi munkatársakat. A korai évek mégis meghatározóak voltak számukra. A közös egyetemi korszak és a pályakezdés éveit alatt a Moór Gyula és Horváth Barna alapította Szegedi Iskola olyan szilárd eszmei és etikai alapot jelentett a jogbölcseleti gondolkodás és az emberi kvalitások számára, amelyek erős összetartó erőként hatottak olyan időszakokban is, amikor a hatalom sokkal inkább az ilyen kapcsolatok elszigetelésében, rombolásában, az emberek egymással szembe fordításában látta legfontosabb feladatát. Az ismertetett, elsőként közölt iratok célja azoknak a szegedi és kolozsvári éveknél a felidézése, amelyek során összetartó erőként erősödött meg Bibó István és Szabó József kapcsolata és lett életük végéig tartó barátságuk alapja.

Kulcsszavak: Horváth Barna, Bibó István, Szabó József, Szegedi Iskola, Ferenc József Tudományegyetem, egyetempolitika, Szeged, Kolozsvár

Abstract. The relationship between two disciples of Barna Horvath: Stephan Bibó, Joseph Szabó

Hardly to see in the documents of a juvenile friendship between Stephen Bibo and Joseph Szabo how the depth and durability of this relationship develops decades later.

It could have been that physical distance fades the common memories, new tasks are no longer linked together the former colleagues. However, the early years were decisive for both of them. During the era of joint academic and career beginning years in the so called „School of Szeged” founded by Julius Moor and Barna Horvath means a solid intellectual and ethical base for their thinking of legal philosophy and human qualities, too. These acted a strong cohesive force even at later times, when the dictatorship play an important role in isolation, and destruction of such relationships and turning people against each other. The aim of these first published files is to recall the years

of Szeged and Cluj-Napoca when a cohesive force solidified the relationship between Joseph Szabo and Stephen Bibo, which becomes the basis of a life-long friendship.

Keywords: Barna Horvath, Stephan Bibo, Joseph Szabo, „Szeged School”, Franz Joseph University, Szeged, Cluj-Napoca

„Az igazi barátság arról ismerszik meg – hívta fel a figyelmet egyik esszéjében Leszek Kolakowski –, hogy szinte érintetlenül hagyja az idő; hányszor megesett velünk e nomád korban, hogy évek óta nem látott baráttal sodort össze a sors, s az első perctől feléledt közöttünk a barátság, egymás szavát is úgy értettük, mintha az évek nem is múltak volna közben, mintha a barátságunkon nem fogna az idő!” (Kolakowski 2002. 96.). Pontosabban aligha lehetne jellemezni Bibó István és Szabó József sok évtizedes kapcsolatát, barátságát. Horváth Barna Szegedi Iskolája teremtette meg jogbölcseleti érdeklődésük közös alapjait a 20. század harmincas éveiben, és életük, sorsuk alakulása bármennyire hosszú évekre elválaszthatta őket egymástól, leveleikben, találkozásaikkor „az első perctől feléledt közöttünk a barátság”.

Bibó István és Szabó József életútjának párhuzamos vonásaira Szabó József egy időskori leveléből kaphatjuk meg a leghitelesebb információkat. Szabó József nem sokkal halála előtt – 1991. január 25-én – levelet írt Göncz Árpád köztársasági elnöknek, amelyben felidézte Bibó Istvánnal közel fél évszázados ismeretségük, barátságuk néhány mozzanatát is:

„1950-ben megkezdődött a célbavett professzorok kiirtása és a nekik nem tetőző hallgatóknak az egyetemi oktatásból való eltávolítása. Mint akkor már (szegedi) jogi kari dékán, az egyetemi tanács tagja voltam, és természetesen az egyik első áldozat, Bibó Istvánnal együttesen, kit tudom, hogy Ön is ismert.

Vele kb. egy időben voltam ott (Szegeden) hallgató, majd párhuzamosan telt ösztöndíjas időnk is Bécsben, majd Genfben. Ugyanígy magántanárságunk, majd nyilvános rendes egyetemi tanárságunk is, de ő a politológiai tanszéket vezette, én az alkotmányjogi és sokáig a jogbölcseletet és – az egyetem mellett a főiskolai hallgatók számára – szociológiát is előadtam. Engem 1950. szeptember 8-án, prodékánságom alatt rúgtak ki, egy régi B-listázási rendelet ürügyén, őt valamivel később. Ez az eltávolítások legelső csoportja volt. Börtönbe (Márianosztrára) én 1950-ben kerültem, ő előbb kényszerpályára, majd ugyancsak Vácra és Nosztrára, 1957-ben. Mivel ide később került, velem ekkor nagyon nagy jót tudott tenni szakkönyvek beküldésének miniszteri engedélyeztetésével.

Én viszont, szabadulásom után teljes outlaw állapotában voltam, érte sem sokat tehettem mást, mint, hogy Erdei Ferencet sürgettem (akivel egyetemre együtt jártunk, s akkor az MTA főtitkára volt). De akkor már ő is túl volt 1956-on, s csak azt mondhatta, hogy magától is megpróbált segíteni, de Münnich konykul elzárkózott. »Mit ér, akármilyen demokrata, ha nem kommunista«. (Rám,

ugyanakkor, más helyen: »Mit ér, hogy tudna húzni, de nem húz«.)” [...] A mi nemzedékünkre, hosszan élt vagy röviden, nem sok öröm várt. Életünk se siker, se diadal nem volt.”¹

Két mozzanat talán kiragadható ennek a szinte a 20. század egészét átérő kapcsolatnak az össze-összefonódó történetéből, amelyek érzékeltethetik a két jogbölcseleti szakmai és emberi viszonya mélyen humánus tartalmának kialakulását. Az egyik az egyetemi évek periódusa, a másik a pályakezdés korai korszaka.

Az egyetemi évek

Az 1921. évi XXV. törvénycikk értelmében kolozsvári székhelyének „a trianoni béke következtében történt elvesztése miatt az 1872. évi XIX. törvénycikkel felállított m. kir. Ferenc József Tudományegyetem ideiglenesen Szegeden... nyert elhelyezést”. A Kolozsváron habilitált Moór Gyula lett a szegedi jogi kar jogfilozófiai tanszékének első vezetője. Bár 1928-ban budapestire cserélte szegedi katedráját, a szegedi időszakában írt *Bevezetés a jogfilozófiába* című munkája hosszú időre meghatározta a szegedi jogbölcseleti és szociológiai gondolkodás és oktatás irányát. Nagy szerepe volt ebben Horváth Barnának, akinek 1929-ben történt tanszékvezetői kinevezését maga Moór Gyula is támogatta. Szandtner Pál, a politikai tanszék első vezetője, Moór Gyulához hasonlóan, 1928-ban távozott a budapesti egyetemre, helyét röviddel ezután Csekey István vette át, aki hosszú időre a tanszék vezetője lett. Buza László, a második világháborút követő három év kivételével, 1923-tól közel négy évtizeden keresztül állt a nemzetközi jogi tanszék élén. A nagy hatású professzorok közül mind Bibó István, mind Szabó József főként Horváth Barnában találták meg szellemi mentorukat. Bibó, bár Moór Gyula előadásait már nem hallgathatta, visszatekintve akaratlanul is állást foglalt a Moór és Horváth között folyó szellemi versengésben: „az én pályámat döntően befolyásolta Horváth Barna jogfilozófus-professzor”. Bibóval ellentétben a jogi tanulmányait két évvel korábban megkezdett Szabó József Horváth Barna előadásait még nem hallgatta, viszont az 1928/29-es tanévben még volt alkalma Moór Gyulánál – „akinek lenyűgöző előadásai és szemináriumai voltak” – kitűnően kollokválnia jogfilozófiából. Később – 1935-től mint belföldi ösztöndíjas – már munkatársaként tudta Horváth Barna munkamódszerét összehasonlítani Moór Gyuláéval, levonva a következtetését: „mindketten élenjártak koruk jogbölcseletében” (Szabó 1991. 16.).

A fenti nevekből körvonalazódik a *Szegedi Iskolának* nevezett jogbölcseleti gondolkodási irány, mely megjelölést maga Horváth Barna is érvényesnek tekin-

1 Szabó József levele Göncz Árpád köztársasági elnöknek. Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg-Könyvtár Társadalomelméleti Gyűjtemény Szabó József Különgyűjtemény (továbbiakban: SZTE TEGY SZJK) levelezés, 1991. január 25.

tette.² Az elnevezés – amint erre a kevésbé köztudott körülményre Szabadfalvi József felhívta a figyelmet – Bibó Istvánhoz köthető. Eszerint a *Jog* folyóirat 1935-ös évfolyamában Vas Tibor tanulmányának recenziójában használta először a nagybetűs kifejezést: „munkája... értékes terméke a magyar jogfilozófia dr. Horváth Barna vezetése alatt álló Szegedi Iskolának” (Szabadfalvi 1999. 125–126.).

A Ferenc József Tudományegyetem 1921–1940 közötti hallgatói összlétszáma – miközben 1928-tól a Budapestről Szegedre költözött tanárképző főiskolát is befogadta – kétezer és négyezer-négyszáz között mozgott. A Jog- és Államtudományi Karra ennek közel a fele hallgató járt. A témánk szempontjából fontos időszakban, az 1927/28-as tanévben 1327, az 1932/33-as tanévre pedig 2053 joghallgató iratkozott be (Bisztray–Szabó T.–Tamás 1941. 341.). Hogy egyetemi éveik alatt Bibó István és Szabó József kapcsolatba kerültek volna egymással, megeshetett ugyan, de ennek egyelőre nincsenek elérhető dokumentumai.³ Ezt nem feltétlenül a népes jogi kari hallgatóság vagy a közöttük lévő két évfolyamnyi különbség magyarázza. Szabó József özvegy édesanyjával lakott, Hódmezővásárhelyről járt be a szegedi előadásokra. A zajos egyetemi élettől főként édesapja intelmére – aki ekkoriban az egyetemi könyvtár igazgatója – Bibó István is tartózkodott, valójában Erdei Ferencen keresztül a Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiuma érdekelte igazán (Huszár 1995. 30.). Fennmaradt viszont egy érdekes dokumentum, amely talán az első olyan irat, amelyen mégis együtt szerepelt kettőjük neve. Ez a quaesturának a tandíjmentességgel kapcsolatos döntését közlő irat. A harmincas évek elején a rendes hallgatók a Ferenc József Tudományegyetemen félévenként 102 pengő tandíjat tartoztak fizetni. Tandíjmentességben csak olyan rendes egyetemi hallgató részesülhetett, aki ezt szorgalmával, tanulmányi előmenetelével és hitelesen igazolt szegénységével megérdemelte. Utóbbi volt a „szegénységi bizonyítvány”. A jog- és államtudományi kar tandíjmentességi szabályzata további feltételeket is megfogalmazott: „Tandíjmentességben csak az részesülhet, aki az előző félévben megfelelő szorgalmat tanúsított és ezen felül a kötelező jogi tárgyakra legalább feléből, és ha ezeknek száma a négyet meg nem haladja, legalább kettőből s legalább jó eredménnyel kollokvált.” (A Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem tanrendje 1930. 9., 11.) Az 1930–31-es tanév első félévének tandíjmentességét kihirdető jog- és államtudományi kari határozatban az ötvenöt hallgató között a hatodik Bibó István, a negyvennyolcadik Szabó József.⁴ Az összehasonlítás a beadott kérelmek vonatkozásában érdekes:

2 „Nagyon szép, hogy a szegedi iskola szempontjából is mérlegelt a dolgot.” – írja Horváth Barna Bibó Istvánnak Kolozsvárról 1942. december 31-én, de nem egyértelműen dicsérőleg. Bibó a *Magyar Jogi Szemlénél* történő segédszerkesztői feladatvállalását méltányolja, de rögtön korholja is: „A tudomány művelésére való hivatottságot mint valami nagy dolgot kell megőrizni és nem szabad aprópénzre felváltani.” (Huszár Tibor 1995. 197.)

3 Egy visszaemlékezésében Szabó József arra a kérdésre, honnan származik Bibóval az ismeretsége, azt válaszolta: „Bibóval egyetemre jártunk együtt, de akkor felületes volt.” Nagy Endre 1986. 15.

4 A Szegedi Ferenc József Tudományegyetem Jogi Karának iratai 1930/31. Csongrád Megyei Levéltár, Intézetek, intézmények VIII. 4. b. F. 13. d. 305. ő. e.

„Tandíjmentességi kérelmek 1930/31. tanév I. félévre

76. Szabó József VIII. féléves;

Volt-e előzőleg tandíjmentessége: teljes felmentésű;

Anyagi körülményeinek igazolása: szegénységi bizonyítvány, 16980. sz.

Tanulmányok: 5 kitűnő kollokvium; 5 szorgalmi jegy; II. a. v. [alapvizsga] kitűnő;

Atyja vagy gyámja társadalmi állása: állami tanítónő

Javaslat: 1 – igen (0 – nem)

81. ifj. Bibó István III. féléves;

Volt-e előzőleg tandíjmentessége: teljes felmentésű;

Anyagi körülményeinek igazolása: szegénységi bizonyítvány
1929. IX. hó.

Tanulmányok: 3 kitűnő kollokvium; 3 szorgalmi jegy; I. a. v. [alapvizsga] kitűnő;

Atyja vagy gyámja társadalmi állása: egyetemi könyvtári igazgató;
javaslat: 1 – igen (0 – nem).”

A kérdés magától adódik, miként kerülhetett a teljes tandíjmentességet igénylő hadiárva egyetemi hallgató, akit tanítónő édesanyja egyedül nevelt fel, azonos elbírálás alá az egyetemi könyvtári igazgató joghallgató fiával. A választ Bibótól kapjuk meg, méghozzá némi társadalomkritikába foglalva: „Arra emlékszem, hogy családomban is normális magatartás volt az, ami akkor az egész tisztviselőrétegnek a magatartása volt: hogy ez a tisztviselőréteg annyi rengeteget vesztett és szenvedett, hogy minden előny, minden kedvezmény, ingyenjuttatás stb. jár neki... Ez akkor bevett magatartás volt, és édesanyám is – a családi egzisztencia érdekében – ehhez tartotta magát. Szegeden édesapám miniszteriális múltja révén az egyetemi tanárok együttesébe tartozott. Bár egészében a tudománynak inkább a perifériáján foglalt helyet, de mint szerkesztő és tudományszervező mégis oda tartozott, ami társasági szempontból anyagi erőnkön felüli meghívásokkal és hasonlókkal járt. Az egyetemi tanárok hozzánk képest többszörösen vagyonos emberek voltak, vizsgadíjakon és egyéb dolgokon keresztül. Úgyhogy még itt is módomban lett volna nem észrevenni, hogy privilegizált elem vagyok... A középiskolában megkaptam az úgynevezett köztisztviselői ösztöndíjat, amit kizárólag a köztisztviselők gyermekeinek adtak. Ez egyik formája volt az úriemberek öntámogatásának, akik mind túlnyomóbb számban voltak köztisztviselők. A húszas évektől kezdve a magyar hivatalnoki kar, a magyar köztisztviselők, akik nagyjában és egészében majdnem azonosak a keresztény középosztállyal, lassan és szívósan felfejlődtek harmadik egyenrangú hatalmassággá a nagybirtok és a nagytőke mellé... Na, egyszerűen megkaptam a köztisztviselői ösztöndíjat. Ugyanezt osztálytársaim, például Reitzer Béla, akinek egy átlagos, normális keresetű magántisztviselő volt az édesapja, természetesen nem kapták meg. Ortutay Gyula, mint nagyon szegény körülmények között élő fiú, kapott segítségül ezt-azt, de

köztisztviselőit ő sem. De azon felül, hogy megkaptam az ösztöndíjat, még tandíjkedvezményem is volt. Szóval, nekem fizettek azért, hogy tanuljak. Másoknak szabad volt tanulniuk és ismét másoknak még nagyon is fizetniük kellett ezért...” (Huszár 1995. 28.)

A fenti összehasonlítást az érintettek – akkoriban feltehetően még nem ismerve egymást – valószínűleg nem tették meg, ahogyan azokat a már komolyabb következményekkel járó döntéseket sem vetették egybe, amely a külső szemlélő számára még inkább rávilágít családi és életkörülményeik gyökeresen eltérő voltára – kitüntetéses doktorrá avatásukról van szó.

A sub auspiciis Regis („a király védnöksége alatti”) jutalmazás szokása a bécsi egyetemen a 17. századtól volt ismert. A kiváló tanulók esetében az uralkodó az egyetemen már az alapítást követő évektől megengedte, hogy a hivatkozás a fokozat megszerzésére az ő védnökségével történjen. A jelöltnek tehát szabad volt disszertációját az uralkodónak ajánlania, és ha ő ezt elfogadta, előbb aranyláncot, majd 1895-től címeres aranygyűrűt kaptak az erre érdemesek, akiket a király képviselője jelenlétében avattak ünnepélyesen doktorrá (Papp 1982. 29.).

Az első világháborút követően megszakadt hagyomány éppen a szegedi egyetem közreműködésével született újjá. Már az első év végén nagy feladat nehezedett az egyetem tanácsára; ekkor kellett ugyanis megünnepelni az egyetem alapításának első fél évszázados fordulóját. Mindenekelőtt elhatározták, hogy megíratták az egyetem történetét. Erre a neves történész, Márki Sándor vállalkozott. Kieszközölték azt is, hogy a régi királygyűrűs doktoravatások helyébe „sub auspiciis Gubernatoris”, „a kormányzó pártfogásával” történhessék az egyetem kiváló növendékeinek doktorrá avatása.⁵ Tervbe vették közéleti kitűnőségek díszdoktorrá avatását, és mindezek mellé „sikerült megnyerni a Kormányzó Úr magas megjelenését is, aki ebben az egy tanévben megjelenésével kétszer is megtisztelte a száműzötteket” (Bisztray–Szabó T.–Tamás 1941. 336.).

Az egyetem Tanácsa 1934. május 19-én tartott ünnepi ülésén ifj. dr. Bibó István államtudományi doktorjelöltet „a Kormányzó Úr Ó Főméltóságának Budapesten 1943. évi május hó 1.-én kelt legfelsőbb engedélyével »sub auspiciis Gubernatoris« doktorrá avatta”.⁶ Az avató ülésen a kormányzót Szily Kálmán vallás- és közoktatásügyi államtitkár képviselte. Ünnepi beszédében hangsúlyozta: „Önök méltónak bizonyultak arra, hogy a szellemi életpályára készülő magyar ifjútól elérhető legnagyobb kitüntetést, a Főméltóságú Kormányzó legmagasabb pártfogása alatt végbemenő doktorrá avatást elnyerjék. Önök középiskolai és egyetemi tanulmányaik során minden vizsgán a legjobb eredményt mutatták fel; ezzel

5 Promotio sub auspiciis Gubernatoris-ról szóló 80.160/1922. Vkm. számú rendelet. Lásd: Magyar 1927. 195.

6 Bibó Istvánnal együtt került sor Papp János bölcsészettudományi doktorjelölt avatására is. Beszámoló a Szegedi M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem 1933–34. évi működéséről. Széki Tibor 1935. 45.

tanúsítják, hogy meg volt Önökben állandóan a vasakarat, a jellemzilárdság, a szívós kitartás arra, hogy Istentől kapott szép tehetségüket, szüleiknek szerető nevelését és tanáraiknak nemes buzgalmű tudás-átplántálását teljes mértékben értékesítsék, és hogy hősiezen le tudták küzdeni az oly sokszor és sokféle formában jelentkező kísértéseket. Abban a hadjáratban, amit a diáknak kell végigharcolni az iskola évei alatt, Önök nemes veretű, kitűnő fegyverekkel voltak ellátva; az Önök érdeme az, hogy ezeket forgatták, hogy diadalmaskodtak.” (Széki 1935. 46.)

Szabó József éppen két évvel korábban nyújtotta be a Károlyi Gyula egy évig működő kormányában – Klebelsberg Kunó és Hóman Bálint minisztersége között – a vallás- és közoktatásügyi tárca élén álló Karafiáth Jenő miniszternek „sub auspiciis Gubernatoris” avatása iránti kérelmét. Folyamodványának azonban egészen más sorsa lett, mint Bibó Istvánénak. Felidézni azért is érdemes, mert más (ön) életrajzi írásokban nem található körülményekre is kitér a dokumentum.

„Nagyméltóságú Miniszter Úr! Kegyelmes Uram!

Mély tisztelettel kérem, hogy »sub auspiciis Gubernatoris« való jogtudorral avatásomat engedélyezni kegyeskedjék. Kérésem indokául felhozom: 1. édesapámnak a világháborúban történt hősi halálát s 2. tanulmányi eredményeimet.

Ad 1. Édesapám a doberdói harctéren esett el, 32 éves korában s halála után édesanyám vállaira nehezült egy négy gyermekes nagycsalád eltartásának a gondja, akik közül én, akkor 6 éves, voltam a legnagyobb. Azt hiszem, hogy midőn a Kormányzó Ur őfőméltósága elé járulok kérésemmel, aki mindig méltányolta a magyar nemzeti eszméhez való törhetetlen ragaszkodást, a magyar föld imádatát s a honfűi önfeláldozásnak a sírig hűen kitartó megnyilvánulását, aki mindig latba vetette az elébe járulók megítélésénél a hazáért kiömlött vérüknek és könnyüknek a súlyát is: azt hiszem, méltán bocsáthatom előre édesapám közéleti működésének és hősi halálának minden szubjektív méltatása helyett szószerinti idézésben Fejérvári: »Vásárhely történeté«-nek róla szóló részeit s a vásárhelyi Reggeli Újságban az ő emlékére (halála után két évvel) írt megemlékezéseket akkori közéleti férfiak tollából. Én csak annyit fűzök ezekhez, hogy önként ment a harctérré, mert mint hírlapíró ez alól felmentést kaphatott volna; ott mind haláláig hősiezen harcolt. Egész életét a köznek szentelte s tetteit mindvégig az ekkor ébredező magyar nemzeti gondolat hajnalcsillaga vezérelte. Ez a gondolat irányította lépteit akkor is, mikor önként bedobta életét a világháború vérzivatarába és hősi halálával méltó pontot tett a hazájáért való küzdelemben eltöltött élete után.

Ad 2. Bizonyítványaim három csoportja közül kettőre: elemi iskolai és egyetemi bizonyítványaimra nem szükséges bővebben kitérnem, mivel ezek mindig tiszta jelesek voltak, sőt egyetemen úgyszólván az összes melléktárgyakból is (és pedig jeles eredménnyel) kollokváltam. Bővebben szükséges azonban kitérnem középiskolai bizonyítványaimra. A gimnáziumi érettségi vizsgát u.i. színjeles eredménnyel tettem le, s őt máig is őrzöm Tormay Cecilenek, híres írónőnknek azon ajándékát, amelyet nekem ünnepélyes keretek között, mint a hódmezővá-

sárhelyi ref. főgimnázium legjobb tanulójának nyújtott át. És máig is őrzöm a budapesti és szegedi tanulmányi versenyek (magyar irodalom, latin nyelv) emléktárgyait, amely versenyekre az Alma Mater bizalma engem, mint az intézetnek azon tárgyából legjobb tanulóját szemelt ki. Máig is őrzöm azon emléktárgyakat, amelyeket VIII-os koromban, mint a magyar irodalom legjobb tanulója, az önképzőkör legmunkásabb tagja, az intézet matematikai versenyének győztese stb. kaptam. És máig is őrzöm egykori igazgatónak ajánló levelét, amellyel megtisztelt akkor, amikor az intézet védőszárnyai alól kibocsájtott s amelyet II. b. alatt ezen kérvényemhez csatolok.

Ámde bármilyen eredményesen végeztem is be középiskolai pályafutásomat, jelen kérelmem szempontjából mégis nehézséget okozhat az, hogy nem minden bizonyítványom jeles eredményű, sőt III-os bizonyítványom két jegye elégséges. Ennek azonban egészen különleges okai vannak. Édesapám harctéri halála folytán u.i. édesanyám ötödmagával egyedül maradván, a kistisztviselők akkor is nyomorúságos ellátása mellett elemi tanítónői fizetéséből ezt a nagycsaládot fenntartani, s a lassanként felnövő gyerekeket iskoláztatni segítség nélkül nem tudhatta. Ez pedig abban állott, hogy én, mint legnagyobb gyerek, kénytelen voltam instruktorokhoz és – mikor nyomorúságunk a tetőpontra hágott – a gimnázium III. osztályának első felében a debreceni árvaházba elmenni. A szervezetem azonban túlságosan gyenge volt s a hideg debreceni tél annyira megártott neki, hogy ápr. 21-én édesanyám mégis kénytelen volt hazavitetni. Ekkor ágynak estem és csak vizsga előtt két héttel kezdtem el az iskolába járást. Természetesen Debrecenben egészen másokat és máshogy tanultam, főleg a német és magyar tanáromnak volt egészen más módszere és így a vásárhelyi anyag úgyszólván egészen új volt előttem. A két hét túlságosan rövidnek bizonyult. Megszületett a III-os bizonyítványom. Ámde legyen szabad megemlítenem, hogy az osztályzatot képviselő számok nemcsak önmagukban beszélnek, hanem egymáshoz való viszonyukban is. Pl. ugyanazon tanárnál, aki ekkor hármast adott nekem magyarból, a IV. o.-ban már én voltam a legjobb tanuló, s a bizonyítványomban már jeles áll. De jellemző az is, hogy míg Debrecenben szerzett betegségem következtében III-os koromban a testnevelésből fel voltam mentve, IV-es koromban elégséges voltam és 244 órát (!) mulasztottam, addig V-es koromtól javult az egészségem, s ezzel együtt a tornajegyem is. Ezen javulás zenitjén azután nemcsak színjeles bizonyítványaim állanak, hanem az a tény is, hogy én, aki III-os koromban az akkori viszonyaim következtében annyira elsatnyultam, hogy tornából fel voltam mentve, felsős koromban egymásután nyertem meg Dél-magyarország összes középiskolai tornász- és vívóbajnokságait, Győrött első helyezettje lettem az országos középiskolai vidéki vívóbajnokságnak, Budapesten második helyezettje a középiskolai, majd a főiskolai országos tornászbajnokságnak stb. s 28 sportérmet szereztem össze.

Nagyméltóságú Miniszter Úr! A kifejtettek alapján még egyszer megújítom fenti alázatos kérelmemet. Hangsúlyoztam az eddigiekben, hogy nemcsak egyetemet: a

középiskolát is, mint első eminens végeztem el s azt a néhány hiányt, amire fenn rámutattam, hiszem, hogy sikerült emberileg érthetővé tennem. És hiszem, hogy ezek értékelésének az ítélőszéke előtt fent ismertetett körülményeim mellettem fognak szólani. Ha tehát van is némi hiányosság bizonyítványaimban, arra kérem a Nagyméltóságú Miniszter Urat, hogy legyen tekintettel arra, hogy:

1. Az egy gimn. alsós bizonyítványban forog fenn. S a kifejtettekől folyólag: önhibámon kívül. Egyébként is az itt szóba jövő bizonyítvány immár 17 éve tartó tanulói pályámnak csak igen kis töredékét tükrözteti vissza s ha a többi bizonyítványaimmal való rendszeri összefüggésében és nem azoktól elszigetelten vizsgáljuk, akkor fokozatos és rohamos fejlődést észlelhetünk ezen szerencsétlen esztendő után. Ez a fejlődés a tiszta jeles gimn. bizonyítványokhoz, érettségihez és egyetemi vizsgákhoz vezetett, sőt, bár egyetemi éveimet úgy kellett végigküzdenem, hogy mindennap 60 km vonatutat tettem meg Szeged és Vásárhely között: mégis a szemináriumokban és praktikumokon is állandóan dolgoztam, jórészt idegen (német, angol, francia, olasz) nyelvű forrásokból s a nemzetközi jogból még pályadíjat is nyertem egy kb. 500 oldalas munkámmal.

2. Elhelyezkedésem kérésem teljesítése nélkül megoldhatatlan problémaképp tornyosul elébem. Egyhangú kiténtetéssel letett vizsgáimnak – szomorúan tapasztalom – az életben semmi hasznát nem veszem s viszont édesanyám kis nyugdíjából sem élhetek tovább. Végül: Édesapám önfeláldozó hazaszeretetére és hősi halálára is kérem, hogy legyen tekintettel a Nagyméltósága Miniszter Úr akkor, mikor kérésemnek a Kormányzó Úr elé terjesztése felől dönt.

Kérem, hogy ismertetett, méltánylást érdemlő mellékkörülményeimre tekintettel kérésemet a Kormányzó Úr Őfőméltósága elé terjeszteni kegyeskedjék, ha a szabályzat formális előírásainak nem minden bizonyítványom felelne is meg. Hiszen Őfőméltóságának megadatott alkotmányunk értelmében a kegyelmezés joga olyan esetekre, mikor az előírások és szabályok merevsége ezt méltányossá teszi s én hiszem, hogy az ismertetett körülmények indokolttá tennék ezen jognak a gyakorlását. Főleg mivel tudtommal egyedül én kérem egyetemünkről a »sub auspiciis Gubernatoris« való avatást. Ezért kérésemet megújítva s Nagyméltóságod jóakarátát kérve maradok mély tisztelettel.”

„Mélyszegénységnek” nevezi napjaink szociálpolitikája azokat a körülményeket, ahonnan Szabó József elindult. Komor történetét orvosi bizonyítványokkal, „árvaházban létel igazolásá”-val, tanítónőség igazolásával, szegénységi bizonyítvány csatolásával hitelesíti. Folyamodványa azonban nemhogy a kormányzóig, de még a kultusztárcáig sem jut el. Alig egy hónappal később az egyetem rektora, Veress Elemér átiratban fordult a Kar vezetőségéhez: „hivatkozással 850/1931-32 számú átiratra tisztelettel értesítem a tekintetes Kart, hogy Egyetemünk Tanácsa 1932. évi június hó 18-iki VIII. rendes ülésében úgy határozott, hogy SZABÓ JÓZSEF jogtudományi doktorjelöltnek azon kérését, hogy kormányzói gyűrével avattassék fel a jogtudományok doktorává – figyelemmel arra, hogy folyamodó-

nak középiskolai tanulmányi előmenetele az előírt követelményeknek nem felel meg – illetékes helyre nem terjeszti elő.” Hogy a Szabó József által említett méltányosság gyakorlása, amennyiben „a szabályzat formális előírásainak nem minden bizonyítvány felelne is meg” példa nélküli volt-e a kormányzó döntései során, nem tudni. Az viszont biztos, hogy még a minisztériumnak sem kívánta az egyetem a folyamodványt felterjeszteni, esetleg rájuk bízva a kérelem további útját. Elgondolkodtató viszont a tanulmányi teljesítmény mellett felhozott más-ik érv, Szabó József édesapjának a sorsa. Nem a világháborúban bekövetkezett hősi halála, sokkal inkább a háború előtti politikai pályafutása. Szabó Imre tanító ugyanis aktív részese volt a Hódmezővásárhelyen 1911-ben megindult *Magyar Köztársaság* című politikai folyóiratnak, majd az egy évvel később megalakult Országos Köztársasági Pártnak (Bónis 1962. 112.). Nem biztos, hogy a politikatörténetben polgári radikális pártként számon tartott szerveződés egyik vezetője fiának húsz évvel később a kormányzóhoz intézett kérelme megítélésére hatás nélkül maradtak volna ezen előzmények. Édesapja „elismerésre méltó közéleti működését” 1914-ben a tanfelügyelőségen vizsgálattal ellenőrizték, de az 1913-ban meghozott királlysértési törvény is súlyos szankciókkal fenyegette a pártot. Ha az egyetemi vezetés tájékozódni kívánt Szabó József politikai környezetéről, az „átvilágításhoz” elég lett volna csak annyit megállapítani, hogy a párt 1913-as programtervezete – a magyar párttörténetben egyedülállóként – április 14-ének, az első, 1849-es magyar köztársaság debreceni kikiáltásának évfordulóját kívánták nemzeti ünneppé nyilvánítani (Mérei 1971. 289.). Ugyanezen okból jelent meg 1911-től a *Magyar Köztársaság* című folyóirat minden hónap 14. napján, egészen a betiltásáig. Az pedig egyáltalán nem Szabó József megfelelési kényszerét, sokkal inkább a korszak abszurditását jelzi, hogy apjának a kormányzói kérelemben jelzett közéleti szereplése újabb húsz év elteltével miként jelenik meg az egyetemi pártbizottságnál katedrája visszaszerzését célzó beadványában: „Életrajzomból megállapíthatja a t. Pártbizottság, hogy egyszerű tanítói családból származom s a demokráciát már a családi életben tanultam meg. Édesapám, n. Szabó Imre tanító, a 48-as Munkáskörnek, az 1910-ben alakult Országos Köztársasági Párt hódmezővásárhelyi tagozatának elnöke, és az Országos Köztársasági Pártnak pénztárnoka volt. Ez a párt az akkori idők leghaladóbb mozgalma volt. Törvényt hoztak ellene, vezetőit, köztük édesapámat is, demokratikus magatartásuk miatt börtönre ítélték, majd a közben kitört első világháborúban oly súlyos katonai beosztásba rakták, hogy édesapám már a háború legelején elesett.”⁷

Valószínűnek látszik, hogy első tudományos munkáik kapcsán Bibó István és Szabó József már kölcsönösen felfigyelhettek egymásra. Azok a pályázatok, illetve az ezekre beküldött pályamunkák, amelyek díjazásban részesültek, nem csak az egyetemen kaptak nagyobb nyilvánosságot, de a város is megismerkedhetett a pályázatok nyerteseivel. A díjazás ugyanis nem elsősorban az egyetem költségve-

7 SZTE TEGY SZJK levelezés 1956. szeptember 22.

tését terhelte, hanem a kor szokásainak megfelelően Szeged város önkormányzata, bankok, vállalkozások és magánszemélyek is hozzájárultak a pénzdíjak összegéhez. Ezek pedig természetesen elvárták, hogy a város nyilvánossága tudomást szerezzen ne csak a győztes pályamunkákról, de ezek díjainak finanszírozóiról is.

A pályatételekre benyújtott munkákról a kari ülésen döntöttek két-két, a témában érintett professzor bírálata nyomán. A gyakorlatban ugyan csak egyik opponens foglalkozott a tanulmány részletekbe menő áttekintésével és értékelésével – ez került az ülés elé –, ezek a véleményezések azonban mindig a teljes kolegialitás, az egyenrangúnak elfogadott kezdő kutató megtisztelésének jegyében születtek. A jeligés pályaművek szerzői az eredmény kihirdetéséig az ismeretlenség homályába rejtőztek (a neveket tartalmazó kis borítékokat viaszpecséttel biztosították), így az egyetlen mérce a bírálatok számára valóban a tanulmányok tudományos értéke maradhatott.

Bibó István az 1932–33-as tanévre kiírt pályázatra a jogbölcselet témakörében nyújtotta be 99 oldalas munkáját. A pályaműnek a Horváth Barna és Ereky István professzorok által jegyzett bírálata közismert (Huszár 1995. 94–96.), ahogyan pályamunkája, a *Kényszer, jog, szabadság* is több kiadásban ismert.⁸ A bírálat a mű kiváló tulajdonságainak és a szerző invenciózus, lendületes és erőteljes gondolkodásának méltatása mellett nem mellőzte koncepcionális fenntartásait sem: „Kényszert és szabadságot a társadalomban kontradiktórius ellentétnek mondani, a jottól a szabadságfunkciót elvitatni, de ugyanakkor kényszerfunkcióját a szabadságfunkcióval való egybeesésig felhígítani vagy átértelmezni: hintázást jelent a kényszerelmélet és a szabadságelmélet között” (Huszár 1995. 96.). A nyertes pályamunka nagyban hozzájárult ahhoz is, hogy még ebben az évben „ifj. Bibó István joghallgató úr a m. kir. vallás és közoktatásügyi minisztérium 17806-1932. sz. rendeletével a bécsi Collegium Hungaricum-ba beutaltatott”.⁹

Szabó József munkája a két évvel korábbi pályázati kiírásra érkezett, „az állami suverenitás nemzetközi jogi fogalma” címmel meghirdetett nemzetközi jogi pályatételre nyújtotta be. A beérkezett pályamunkák elbírálására vonatkozó jelentéseket a jog- és államtudományi kar 1931. május 15-i rendkívüli ülésén mutatták be.¹⁰ Búza László professzor olvasta fel a nemzetközi jogi pályatételre beérkezett pályaműre vonatkozó szakbírálatát. Rendkívül figyelemre méltónak találta, hogy a mintegy száznegyven szakmunkát felhasználó mű a magyar, német, francia, angol, olasz, latin nyelvű források mellett még spanyolul megjelent munkákból is idézett. A negyvenhárom oldalas bevezető talán csak azért nem jelentett meglepetést, mivel maga a pályamunka egésze meghaladta a négyszáz oldalt. Elismerése

8 Első megjelenése: Bibó István 1935.

9 A Szegedi Ferenc József Tudományegyetem Jogi Karának iratai. Csongrád megyei Levéltár (Továbbiakban CSML Jogi Kar) VIII. 4.b/ 1930/31/32. 15. d. 1-221. ő. e. 1077-1931/2.

10 Jegyzőkönyv a jog- és államtudományi kar 1931. május 15-i VI. rendkívüli üléséről. CSML Jogi Kar. VIII. 4.b/ 1930/31/32. 15. d. 1-221. ő. e.

mellett Búza László sem tartózkodott keményhangú megjegyzéseitől.¹¹ „Szerző nagyon jól ismeri a szuverenitás nemzetközi jogi fogalmának megállapítására irányuló tudományos vizsgálatokat, de egyszerűen kijelenti, hogy »az ezek által konstruált fogalom nem szuverenitás, hanem inkább tagadása annak«, s éppen ezért az efféle szuverenitás-fogalmaknak a pozitív nemzetközi jog szempontjából való vizsgálatát teljesen feleslegesnek tartja... »a nemzetközi jog nemcsak fogalmilag zárja ki az állami szuverenitást, hanem pozitív rendelkezéseivel is«”. Búza kifogásai a munkának a „szuverenitás korlátai”-ról szóló részére vonatkozóan a legélesebbek: „a szuverenitásnak nem lehetnek korlátai, mert nincs korlátozott szuverenitás”. A részletekbe menő bírálat olvastán gyorsan kiderül, hogy a „mester és tanítványa” közötti koncepcionális nézeteltérésről van szó, amelynek eredményeképpen a pályadíj kiadását ugyan „nem hozhatta javaslatba” Búza László, de „szerző szorgalmára és a kérdés helytelen felfogása mellett is megnyilatkozó értékes képességeire tekintettel” javasolta, hogy a pályadíj szorgalmi díj címen kiadassék. Az első bíráló javaslatával Horváth Barna mint második bíráló is egyetértett. Ennek alapján a kari ülés „a bíráló szaktanárok jelentését – amely szerint a pályamunka igen széleskörű forrástanulmányok alapján készült, de mert a szerző a szuverenitás helytelen fogalmából indul ki, nem a kitűzött kérdés megoldását adja – egyhangúlag elfogadva elhatározta, hogy a pályadíjat nem adja ki, hanem szerzőjét a pályadíj összegének megfelelő szorgalmi díjban részesíti (100 P). A »Vom Secundenzeiger der Weltgeschichte« jeligés levél felbontatván Elnök megállapítja, hogy a pályamű szerzője Szabó József jogszigorló.”

Bár Bibó István két évvel később írta meg nyertes pályaművét, az mégis egy évvel korábban megjelent, mint Szabó Józsefé.¹² Vélhetnénk, hogy erre a kése-delemre Búza intelme nyomán – „Ha szerző saját megállapításaival szemben is olyan erősen kritikus lesz, a minek a tudományosan uralkodó nézetekkel szemben igyekszik lenni..., remélhetjük, hogy a jogi irodalomnak érdemes munkásává válhatik.” – a javasolt korrekciók elvégzése a magyarázat. De éppen fordítva történt. A Búza támogatásával megnyert Collegium Hungaricum-pályázat¹³ idejét Bécsben arra használta fel, hogy 1931-es szuverenitáselméletének kifogásolt tételeit a Nemzetek Szövetsége mellett működő Állandó Nemzetközi Bíróság gyakorlatában érvényesülő érvekkel erősítse meg. Nem lát ellentmondást abban, hogy a Cour Permanente de Justice Internationale a szuverenitásról hol mint hatalomról, hol mint szabadságról beszél, hiszen „minden hatalom szabadság és minden szabadság hatalom is egyúttal. A lényeg az, hogy ez a szuverenitás akár pozitív, akár

11 Szabó József nemzetközi jogi pályaművének értékelése. 1931. május 10., uo. 1–4.

12 Nem a pályaművek voltak első könyvpublikációik. Bibó Istvántól 1934-ben jelent meg Szegeden *A szankciók kérdése a nemzetközi jogban*, Szabó József *Dancig (sic!) nemzetközi jogi helyzete* című tanulmányát ekkor közölték.

13 Az ösztöndíj odaítéléséről szóló értesítést a Budapest, Aréna u. 51. alatti „Vonatlaktanyába” kézbesítették, ahol Szabó József „kpvj. C. tizedes” rövid katonai szolgálatot teljesített. SZTE TEGY SZJK Pályakezddés iratai 1933. augusztus 17.1273-1932/33. j. k. sz.

negatív megnyilvánulásait vizsgáljuk, nem abszolút, hanem korlátozott, relatív: korlátozza a nemzetközi jog, amelyet a bíróság a nemzetközi szerződések összességével azonosít” (Szabó 1936. 25–26.). Hogy öt év elteltével módosult-e és ha igen, miképpen Búza László álláspontja, kevésbé ismert, mint Szabó Józsefnek a korlátozott szuverénítás tana melletti változatlan elkötelezettsége.¹⁴ Mindenesetre a Búza Lászlónak meleg hangon ajánlott dedikációból az derül ki, hogy a „mester és tanítványa” közötti kapcsolatnak nem ártott a kérdésben mutatkozó nézeteltérés. Ugyanakkor a Collegium Hungaricum bécsi időszaka a szakmai tudásszerzésen túl azzal a személyes hozadékkal is járt, hogy Szabó József és Bibó István tulajdonképpen ekkor kerültek közelebbi kapcsolatba egymással.

I. Érintkező pályakezdések

Amely találkozás Szegeden nem következett be, megtörtént Bécsben: „És ekkor futott össze életünk Bibó Istvánnal is. Mindketten kollégisták voltunk, szobáink egymás mellett voltak. Azonos professzorokat hallgattunk, hasonló német, francia, angol, olasz nyelvoktatásban részesültünk... De a legtöbb időnket a kari könyvtárban, az egyetemi előadásokon és az egyetemi könyvtárban, továbbá a Nationalbibliothekben töltöttük” (Szabó 1991. 14–15.). Más visszaemlékezése szerint „a közelebbi ismeretség Bécsben kezdődött. Mert egy évben kaptunk ösztöndíjat. Vele együtt voltam kint 1933-34-ben” (Nagy 1986. 15.). Mindkettőjüket megdöbbentette a konszolidálnak hitt „császárváros” hirtelen jött felfordulása:¹⁵ „Bécsben létünk alatt folyt a két forradalom, amikor a másodikban Dollfuss kancellárt is megölték. Az állandó ágyúzás és géppuskarú miatt három héten át nem lehetett utcára lépni” (Szabó 1991. 15.). Bibó István Erdei Ferencnek írt levelében számolt be a történekről: „Közben végigasszisztáltam egy forradalmat, s a biztos és nyugodalmas belvárosból hallgattam, hogyan lövik egymást bécsi embertársaim. Azután kimentem és megnéztem a Karl-Marx-Hofot összelöve. S szomorkodva emlékeztem vissza összelövetlen állapotára...” (Huszár 1995. 123.)

Bécsi, illetve genfi tanulmányaikat követően egyikőjük sem folytatta korábban megkezdett ügyvédjelöltségét. Bibó István 1938 júniusában bírósági jegyző lett,

14 Búza László korábbi tartózkodása megváltozása jeleként olvasható a Szabó József habilitációs eljárásban megfogalmazott véleményes jelentése: „Szabó József egész munkássága egy sokra hivatott ifjú értékes alkotása. Ki kell emelnünk alaposágát, éles elméjű kritikáját s sokszor figyelemre méltó új szempontjait. Egyelőre hibája az ifjúság temperamentumából folyó bizonyos szertelenség. Nehezen tud fegyelmet parancsolni önmagára. Kutatásaiban nem marad meg a kitűzött célnál. Ha felmerül előtte egy új tetszetős probléma, utána fut, nem törődve azzal, hogy ezzel új mezőkre kerül.” Dr. Buza László ny. r. tanár véleményes jelentése Dr. Szabó József kir. bírósági jegyző úrnak a jogbölcseletről egyetemi magántanára képesítése végett bemutatott dolgozatairól. Szeged, 1940. 28–29.; idézi Szabadfalvi 1998. 497.

15 1934 februárjában valóságos csata zajlott le a Dollfuß kancellár kormányával szembe fordult félkatonai szervezetek és a hadserege között.

majd 1938 novemberétől az Igazságügyi Minisztériumban dolgozott. Szabó József viszont ösztöndíjas gyakornokként a szegedi jogi kar nemzetközi jogi, közjogi és jogbölcseleti tanszékein tevékenykedett, illetve az egyesített szemináriumi könyvtárat vezette. Pályázatának az Országos Ösztöndíjtanácshoz továbbított ajánlásában a kari ülés megállapította: „A múlt tanévben a bécsi Collegium Hungaricumban folyamatban lévő kutatásainak folytatásaképpen az állami szuverénitás nemzetközi jogi fogalmával és ezzel kapcsolatos nemzetközi jogi problémákkal foglalkozott s azóta is a nemzetközi közjogban sokat ígérő sikerrel dolgozik. Nyomatásban megjelent értekezése igen ügyesen fejti ki Dancig nemzetközi jogi helyzetét. Sajtókészen álló nagyobb tanulmánya, mely a szuverénitás nemzetközi jogi fogalmát tárgyalja, az irodalom alapos ismeretéről s figyelemreméltó kritikai erőről tanúskodik. Nagyon kívánatos lenne, hogy belföldi kutató ösztöndíjjal tanulmányait tovább folytathassa s feldolgozhassa a hágai Állandó Nemzetközi Bíróságnak az állami szuverénitás kérdésére vonatkozó gyakorlatát.”¹⁶

A belföldi ösztöndíját azonban 1935-ben történt házasságkötését követően jövedelmezőbbnek ígérkező pénzügyminisztériumi állással cseréli fel, majd 1939-től a budapesti törvényszékre került, ahol szakvizsgáját követően törvényszéki bírónak nevezték ki. Rövid ideig az Igazságügyi Minisztériumba került, majd a Közigazgatási Bíróság tanácsjegyzője lett. Ez volt az a néhány év, amikor a *Szegedi Iskola* szinte áttette a székhelyét Budapestre, ugyanis a Szegedről sűrűn felutazó Horvát Barna gyakran találkozott a már ott élő Bibó Istvánnal és Szabó Józseffel. Röviddel ezután azonban már Erdély lehetett ez a találkahely, hiszen a Ferenc József Tudományegyetem újjászervezéséről szóló 1940. évi XXVIII. Törvénycikk kimondta: „az ideiglenesen Szegeden elhelyezett Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem működését az 1940/41. tanévtől kezdve újból alapításának helyén, Kolozsvárott folytatja”. Horváth Barnát tanítványai már mint magántanárok követik – rendszeresen együtt utazva Budapestről – a régi-új egyetem jogi karára.

A visszatérést követő első kolozsvári egyetemi almanach adatai szerint a jog- és államtudományi karon megerősítést nyert Dr. Horváth Barna ny. r. tanár, a jogbölcseleti tanszékre: „Szül. 1896. Budapest. Róm. kat. Tanulmányait Szegeden és Budapesten végezte. Tagja volt a bécsi Collegium Hungaricumnak. 1926-ban magántanárrá képesített. 1933-ban a szegedi tudományegyetem jogbölcseleti tanszékének tanárává nevezetett ki. A Magyar Társadalomtudományi Társulat alelnöke. Több tudományos előadást tartott külföldön. Nagyszámú jogbölcseleti műve jelent meg magyar, német és francia nyelven.” (Beszámoló. 1942. 276.)

Magántanári képesítést szerzett Bibó István jogtudor, sub auspiciis gubernatoris államtudor, miniszteri titkár a Jogbölcselet című tárgykörből 1941. május 10-én,¹⁷ Szabó József jogtudor, kir. bírósági titkár, közigazgatási bírósági tanácsjegyző pedig

16 Kivonat a jog- és államtudományi karnak 1935. február hó 27-én tartott VI. rendes üléséről felvett jegyzőkönyvből. SZTE TEGY SZJK Pályakezds iratai 875-1934/35. j. k. sz.

17 Kari ülés hat. sz. 37.756/1941. IV. 1. uo.

ugyancsak a Jobbölcsélet című tárgykörből 1941. március 8-án képesítettett magántanárnárrá.¹⁸ Életútjaik hasonlósága azonban a tudományos munkán túli különlegességet is mutatnak a háború éveiben. Ez pedig az ellenállási mozgalomban való részvételük.

Bibó István közreműködése a Márciusi Front 1938-as (második) programnyilatkozatának szövegezésében, illetve a Reinitz Bélával közösen kidolgozott ponttervezetben közismert.¹⁹ 1944 közepén pedig megfogalmazta a munkásság és a középosztály közti *Békeajánlat* tervezetét (Huszár 1995. 204–211.). „Emlékszem például – mondja Bibó –, hogy 44-ben, a német megszállás után volt nekem egy gondolatom: az, hogy kellene szerkeszteni egy formális békeajánlatot, amit a magyar munkásság tenne a magyar közép-osztályi értelmiségnek. Ennek elkészítettem egy tervezetét, amiben sok minden volt; például hogy a munkásság respektálni fogja az értelmiségi közép-osztálynak a lakáshoz való, számukra legalábbis túlzottnak érzett ragaszkodását; tudomásul veszi, hogy az értelmiségi középosztály még mindig nem vesztette el a Horthy Miklós iránti respektusát, és hajlandó Horthy Miklóssal szemben, ha az utolsó időkben valami szörnyűséget nem követ el, némi kíméletet gyakorolni, s egy sor ilyenféle dolog, amiket én a magyar értelmiség pszichológiájának a jó ismeretében fogalmaztam meg.” A német megszállás alatt minisztériumi állását²⁰ felhasználva zsidókat mentett meg, menleveleket állított ki részükre: „44 nyarán az Igazságügyi Minisztériumban árja-párja mentesítő írásokat kezdtem osztogatni, először szabályosan, aztán amikor letiltottak róla, mindinkább szabálytalanul. Ezért október 16-án reggel a hivatalban letartóztattak és elvitték a Fő utcába, átadták a németeknek. Ott ültem három napot, amikor a minisztérium közbelépésére kiengedtek” (Huszár 1989. 51.).

Hogy az utókor számon tartotta az ekkor történeteket, az furcsa módon majd 1958. augusztus 2-án lesz „életbevágóan” fontos. A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának népbírósági tanácsa ugyanis ekkor hirdet ítéletet a népi demokratikus államrend ellen irányuló szervezkedés vezetésével elkövetett bűntettel, valamint hűtlenség bűntettével vádolt Bibó István és társai bűnügyében. Borbély János tanácsvezető bíró indoklásából kiderül, miért nem született esetében halálos ítélet, „csak” életfogytiglani börtönbüntetés. Eszerint ami a törvény szerint a legsúlyosabb büntetés kiszabásától való eltérést indokolttá tette Bibó István esetében, az „a felszabadulás előtti antifasiszta magatartása, a felszabadulást követő első években a haladás irányába ható társadalmi erőket támogató tevékenysége, másrészt ténybeli, nagy részben feltáró jellegű beismerő vallomása, büntetlen előlétele és több gyermekes családos állapota.”²¹

18 Kari ülés hat. sz. 34.692/1941. IV. uo.

19 A Márciusi Front 1938. évi programjának Bibó István és Reitzer Béla által elkészített ponttervezete. In: Huszár 1991. 132–133., továbbá: Huszár 2012. 528.

20 Bibó István 1938 és 1944 között dolgozott az Igazságügyi Minisztériumban. Az 1944-es feladataival kapcsolatos dokumentumokból lásd: Révész 2015. 103–119.

21 Bibó István és társai. Tárgyalási jegyzőkönyv és ítélet. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban ÁBTL) 3.1.9. V-150.003/6., 30.

A fentiek ismeretében érdemes felidézni a középosztály megnyugtatóására a baloldali munkásság számára Bibó által javasolt *Békeajánlat*-fogalmazvány első pontját: a magyar munkásosztály „politikai hatalomra tör és szocialista államot akar, azonban nem tör kizárólagos hatalomra, nem akarja a proletariátus diktatúráját, hanem együtt akar kormányozni mindazokkal az erővel, melyek a zsarnokságnak, embertelenségnek és rabszolgatartásnak a hitlerizmusban megtestesült szörnyű erői ellen készek az együttes harcra” (Huszár 1995. 205.).

Szabó József szerepe az ellenállási mozgalomban jóval kevésbé ismert, de Bibóhoz hasonlóan, az ő esetében szintén fontos szerephez jut az ő életét is döntően befolyásoló perben. Több forrásból és többféle változatban bukkannak fel a háború alatti tevékenységének dokumentumai. Az 1945 elején megindított igazoló eljárások természetesen őt is érintették. Ezek elsődleges célja az volt, hogy az államigazgatásban az új politikai berendezkedést támogató tisztviselői kar legyen jelen. A későbbiek során azonban a magyar lakosság egyre szélesebb körét vonták igazolás alá, így folyamatosan megalakították a honvédség, az egyetemi oktatók, a szabad pályán működő értelmiségiek, a hatósági jogosítvánnyal rendelkezők, ügyvédek, közjegyzők, magánalkalmazottak, egyetemi hallgatók igazoló bizottságait. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. évi 15. M. E. számú rendeletének bevezetője fontos közérdekre hivatkozva még a népbírók felállítását megelőzően elrendelte az igazoló eljárás lefolytatását a közalkalmazottakkal szemben. A vizsgálat során főként azt vizsgálták, hogy a közalkalmazott 1939. szeptember 1. napját követő magatartása „sértette-e a magyar nép érdekeit”.²²

Szabó József 1945 tavaszától két éven át – egészen szegedi egyetemi tanári ki nevezéséig – az Ideiglenes Nemzeti Kormány Iparügyi Minisztériuma Törvényelő készítő és Jogi Főosztályának első vezetője lett. Közrejátszott ebben az a régi kapcsolat, amely a szintén hódmezővásárhelyi születésű szociáldemokrata iparügyi miniszterhez, Takács Ferenchez fűzte. Az igazoló eljárás során felhasznált dokumentumok²³ egy része közjegyzői hitelesítés formájában, másolatban maradtak fent, és élete legkülönbözőbb időszakaiban, a legkülönbözőbb célokra szolgáltak bizonyítékként. Bibó Istvánhoz hasonlóan ő is bujkáló zsidó családoknak nyújtott segítséget. Ez elsősorban önéletrajzaiból ismert: „Egy Horváth Józsefné nevű üldözött hónapokig, a felszabadulásig lakásomon rejtegettem. Minden papír nélkül, közvetlen életveszélynek téve ki magam és családomat. Egy Szabó Sándorné nevű üldözött egész családjának papírokat szereztem, amivel a legszörnyűbb időket átvészelték.”²⁴ Szabó József öccse – „mint egyedül élő tanú” – ismeretlen céllal készített Tanúsítványa megerősítette ezt a történetet,²⁵ azonban a Szabó József ek-

22 Az igazoló bizottságok megszervezésének részletes szabályait az 1080/1945. M.E. számú rendelet tartalmazta.

23 Lásd a Magyar Közigazgatási Bíróság 238/b. NB. sz. alatt kiküldött igazoló bizottság által 13/1945. sz. alatt hozott határozat. SZTE TEGY SZJK Életrajzok 1948. május 6.

24 SZTE TEGY SZJK Életrajzok 1956. szeptember 22.

25 Szabó András: Tanúsítvány. SZTE TEGY SZJK Életrajzok 1991. február 11., 1.

kori helyzetére vonatkozó információk egészen különös forrásból származnak. A Csongrád Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya²⁶ jelezte a Belügyminisztérium II. 2. (kémelhárítási) Osztály Vidéki Alosztály vezetőjének, hogy a helyi V. (belső reakció elhárítás) Alosztállyal közösen „operatív feldolgozás, illetve a későbbiek folyamán szervezési céllal foglalkozunk Dr. Szabó Józseffel”.²⁷ A belügyminisztérium illetékes szervei a kérésnek megfelelően kiegészítő környezettanulmányozást végeztek Szabó József budapesti tartózkodásának időszakára vonatkozóan. Ennek során egy, a XI. Kléh István u. 3/b. szám alatti házban élő házaspár – itt lakott Szabó József is 1938 és 1945 között – beszámolt arról is, hogy „nevezett 1944-ben egy vallása miatt üldözött személyt bujtatott a lakásán”.²⁸

Az ellenállásra vonatkozó dokumentumok némelyike egészen komoly és veszélyes körülményekre utalnak. 1956-os önéletrajzában Szabó József megemlíti, hogy katonai szolgálata alatt csatlakozott az ellenállási mozgalomhoz, „Tartsay Vilmos ezredessel a kapcsolatomban csak az ő kivégzésével szakadt meg”.²⁹ Tartsay Vilmos vezérkari százados 1944 végén kapcsolódott be a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága katonai vezérkarának munkájába. 1944. november 22-én tartóztatták le saját lakásán több katonatiszttal együtt, akikkel éppen gyűlést tartottak (Török 2008. 63–83.). Bíróság elé állították, majd 1944. december 8-án kivégezték. A kapcsolat hitelességét az igazoló eljárás során a közigazgatási bíróság egyik tanácselnöke igazolta. Eszerint Szabó József miniszteri tanácsos „németellenes gondolkodásának 1944. október 15- előtt és után állandó tevőleges tanújeleit adta. Segítségemre volt a megsemmisítendő fasiszta jogszabályok összegyűjtésében 1944 októberében és novemberében. Tudomásom van arról, hogy amikor a vezérkari főnökség, amelynél szolgált, Sopronba menekült, ő nem követte azt, hanem az oroszok bevonulásáig hamis iratokkal itthon bujkált. Az én közbejárásomra összejött Tartsay Vilmos ezredessel (akkor századossal), s további tevőleges együttműködésüket csak Tartsayék felfedeztetése és letartóztatása akadályozta meg.”³⁰

De nem kisebb személyiségek állnak Szabó József mellé, mint Nagy Ferenc miniszterelnök vagy Tildy Zoltán, ő „pártvezéri” minőségében. Előbbi igazolja és elismeri, hogy Szabó József egyetemi magántanár, miniszteri tanácsos „a Nemzeti Ellenállási Mozgalomban és a fasizmus elleni harcban önfeláldozó magatartást tanúsított”,³¹ utóbbi pedig Szabó Józsefnek a Kisgazdapárt tagjai előtt, a demok-

26 1957 és 1962 között a korábbi államvédelmi, illetve a későbbi állambiztonsági szervek Politikai Nyomozó (a BM-ben: Fő)osztály néven látták el a titkosszolgálatok feladatait.

27 Dr. Szabó József. ÁBTL 3.1.5. O-14958/524. 1958. február 27. 205-PO-107/1958.

28 BM II/0-d. Alosztály jelentése a Csongrád megyei Rendőr-főkapitányság részére. Dr. Szabó József. ÁBTL 3.1.5. O-14958/524. Budapest, 1958. március 15. i. m.

29 Az utcaelnevezések furcsa szeszélye folytán a Kléh István utcát, ahol Szabó József akkoriban lakott, jelenleg délről éppen a Tartsay Vilmosról, északon pedig a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottság másik mártírjáról, a Kiss János altábornagyról elnevezett utcák határolják.

30 Borsos Endre, a Magyar Közigazgatási Bíróság tanácselnöke nyilatkozata. SZTE TEGY SZJK Életrajzok 1945. szeptember 15.

31 Magyarország Miniszterelnökének igazolása. 1261. sorszám 16.422. M.E. 1946. SZTE TEGY

ratikus nyugati államokban felmerült béketervekről 1943 novemberében tartott előadásáról ad igazolást. Ráadásul „az előadás szövegét sokszorosítottuk, hogy az ott jelen nem lévő tagjaink számára is hozzáférhető legyen”.³² De kapcsolatba kerültek a délszláv partizánokkal is. A vezérkari főnökségen egy tisztjárta ugyanis 1944 őszén „Bartha Alberttel, majd a Jugoszláv Felszabadító Bizottság két tagjával, Mirkovits Andrijával és Jeszenszki Nikolával, végül Dr. Csorba János csoportjának egyik emberével” hozta össze. Szabó József „1944. október 15-én a nyilasok által a kint küzdő csapatok további ellenállására kiadott távirati utasítást rejtjelző minőségében késleltetni segítette”.³³ Mindenesetre ellenállói múltja büntetőítéletében nem minősült enyhítő körülménynek, bármennyire is hivatkozott erre védőügyvéde, Gonda József. Arra pedig, hogy Szabó József történetébe hogyan fonódik bele a vezérkari főnökség, az Államvédelmi Hatóság iratai szolgálnak magyarázattal.

A visszaemlékezésekben és dokumentumokban vissza-visszatérő mozzanat Szabó Józsefnek a VKF/2-es osztályhoz való 1942 és 1944 közötti viszonya. Tény, hogy sikertelen disszidálási kísérlete utáni kihallgatásakor, gyanúsított adatlapjának 1950. október 19-i kitöltésekor a 18. pont kérdésére – Szolgál-e fasiszta erőszakszerveknél? – azt válaszolta: „Igen, VKF. 2. hírszerző, rejtjelező csoport”.³⁴ Pedig az Államvédelmi Hatóságnak semmi[s] adata nem volt erre nézve, sőt, amikor 1958-ban beszerzési céllal foglalkoztak Szabó Józseffel, a jelentés szerint: „Nevezettre nyilvántartásunkban, vagy az illetékes operatív osztálynál, mint VKF/2-es KOFFA szolgálatos nem szerepel, de az 1950. október 19-én történt őrizetbevételekor saját maga vallotta, hogy 1942-től dolgozott a VKF/2-nél”.³⁵ Szabó József nyilván arra gondolhatott, hogy az államvédelem birtokában van a rá vonatkozó terhelő adatoknak, így VKF/2-es múltját is felesleges tagadnia.

A vezérkari főnökség 2. osztály az államvédelem fogalomtárában mint a Horthy-rendszer egyik legjelentősebb, politikai nyomozásokkal, hírszerzéssel és elhárítással foglalkozó titkosszolgálat volt számon tartva, amely nem csupán a hadsereg szervezeti keretében, hanem a jobboldali társadalmi szervezetekkel, sőt esetenként a szélsőjobboldali mozgalmakkal együttműködve végezte munkáját (Hollós 1971. 127.). A VKF (Vezérkari Főnökség) 2. osztály fő feladatai 1939–1945 között a következők voltak: a kül- és belpolitika figyelemmel kísérése magasabb katonai szempontok szerint; a hírszerző tevékenység irányítása; a külföldi államok katonai felkészültségének nyilvántartása, ezekből jelentések, tájékoztatók összeállítása; a katonai attachék kijelölése és szolgálatának szabályozása; kémelhárító szol-

SZJK Életrajzok 1946. november 13.

32 Tildy Zoltán pártvezér nyilatkozata. SZTE TEGY SZJK Életrajzok 1945. szeptember 15.

33 Kuba János t. százados két tanú előtt tett nyilatkozata. SZTE TEGY SZJK Életrajzok 1945. szeptember 25.

34 Szabó József gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest. 1950. október 19. ÁBTL 3.1.5. V-85122 10-50.373/1950.

35 BM II/2-j. alosztály jelentése a Csongrád Megyei Politikai Nyomozó Osztály vezetőjének 1958. március 15. Dr. Szabó József. ÁBTL 3.1.5. O-14958/524.

gálat vezetése és a Honvédség nemzetvédelmi szerveinek irányítása; a feltehetően külföldi irányítás alatt álló mozgalmak nemzeti szempontból való megfigyelése és az ezek elleni védekezés a közbiztonsági szervekkel egyetértésben.³⁶ A KOFFA – központi offenzív alosztály – tisztjei, ahol Szabó József tartalékos főhadnagy is dolgozott, a hírszerzés munkáját végezte.³⁷ Ebből a szempontból feltáratlan Szabó József történetének idevonatkozó része, mint ahogyan az is nehezen képzelhető el, hogy amikor Keresztes-Fischer Ferencről, a Kállay-kormány belügyminiszteréről dr. Szabó József kir. törvényszéki bíró, egyetemi magántanár 1943 februárjában engedélyt kapott „Svájcba utazásra és ott hat hónapi tartózkodásra”,³⁸ a VKF/2. ne élt volna ezzel a kiváló lehetőséggel, hiszen a világháború közepén Genf volt a világ hírszerzőinek elismert gyülekezőhelye, feltéve, hogy nem maga a VKF/2. szervezte meg az utazást tanulmányi ösztöndíj fedőtörténettel. Az kétségtelen, hogy itteni tartózkodása Szabó József külföldi útjainak szakmai csúcspontját jelentette;³⁹ az viszont, hogy a felderítés mit profitálhatott abból, hogy egy hírszerzője a „mély” információkhoz jutás szempontjából ilyen kivételesen kedvező pozícióba jutott, egyelőre ismeretlen.

*

Egy formálódó barátság kezdeti architektúrájából természetesen csak felületesen ítéltethető meg későbbi mélysége és tartóssága. Annyi viszont talán a fentiekből is érezhető, mi alapozhatta meg, hogy Bibó Istvánnak Szabó Józseffel való baráti kapcsolata túlélte megpróbáltatásokat, börtönöket, elhallgatást és elhallgattatást egyaránt. Hogy Bibó István munkássága elhalványította volna Szabó Józsefét, nem életművük kvalitásainak különbségeire, sokkal inkább életpályájuk eltérő történelmi meghatározottságára, illetve megítélésére érthető. Műveik egymásra vonatkoztatása annyiban lehetséges, amennyire gondolatviláguk konzisztenciája megengedi ezt az egybevetést – egyébként pedig önmagukra, belső fejlődésére reflektálnak.

36 VKF/2. osztály szervezeti felépítése és működés – ÁVK. A 11-10.138/51. sz. objektumdosszié 9. sz. melléklete ÁBTL 4.1. A-858. Továbbá: Szakály 2015.

37 A VKF/2. Osztály hírszerző és kémelhárító szervezete. Kádár Gyula feljegyzései. ÁBTL 4.1. A-859.

38 A Magyar Közigazgatási Bíróság elnökének levele Kállay Miklós, a külügyminisztérium vezetésével megbízott m. kir. miniszterelnöknek Szabó József vízumkiadása ügyében. SZTE TEGY SZJK Pályakezdet iratai, 1943. február 3.

39 Szabó József nyolc évvel Bibó István után jut el Genfbe az Institut Universitaire de Hautes Etudes International olyan professzoraihoz, mint Hans Kelsen, Guglielmo Ferrero, Paul Guggenheim, Wilhelm Röpkke. Lásd: Trócsányi 1995. 121.

Irodalom

- (sz. n.) 1930 *A Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem tanrendje MCMXXX–XXXI. tanév második felére*. Szeged.
- (sz. n.) Beszámoló a kolozsvári m. kir. Ferenc József Tudományegyetem 1940–41. tanévi működéséről. 1942. *Acta Universitatis Litterarum Regiae Hungaricae Francisco-Iosephinae annorum. 1940–41*. Kolozsvár.
- Bibó, I. Ifj. dr. 1935. Kényszer, jog, szabadság. *Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis-Hung. Francisco-Josephinae: Sectio Juridico-Politica VII*. Szeged.
- Bisztray, Gy. – Szabó, T. A. – Tamás, L. (ed.) 1941. *Az erdélyi tudományosság és a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története*. Kolozsvár.
- Bónis, Gy. 1962. Nagy György és az 1914 előtti magyar köztársasági mozgalom. *Értekezések a történeti tudományok köréből*. Új sorozat 26. Budapest.
- Hollós, E. 1971. *Rendőrség, csendőrség, VKF 2*. Budapest.
- Huszár, T. 1989. Bibó István. Beszélések, politikai-életrajzi dokumentumok. *Magyar krónika*. Budapest.
- Huszár, T. 1991. Párhuzamok és kereszteződések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front. *A Makói Múzeum Füzetei* 68. Makó.
- Huszár, T. (ed.) 1995. *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. Budapest.
- Huszár, T. 2012. *Erdei Ferenc 1910–1971. Politikai életrajz*. Budapest.
- Kolakowski, L. 2002. Az ellenségről és a barátról. In: *Legújabb kis előadásaim nagy kérdésekről*. Budapest.
- Magyary, Z. 1927. A tudományegyetemek. In: Magyary, Z. (ed.) *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Budapest.
- Mérei, Gy. (ed.) 1971. Az Országos Köztársasági Párt programtervezete 1913. április 14. In: *A magyar polgári pártok programjai 1967–1918*. Budapest.
- Nagy, E. 1986. *Beszélgetés Szabó Józseffel*. ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ Könyvtára. Kézirat.
- Papp, J. 1982. A kitüntetéses doktoravatás. In: Papp, J. *Hagyományok és tárgyi emlékek az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből* 7. Budapest.
- Révész, B. (ed.) 2014. „Most megint Európában vagyunk...” Szabó József emlékkönyv. Pólay Szeged.
- Révész, B. (ed.) 2015. *Vladár Gábor emlékkötet (1881–1972)*. Budapest.
- Szabadsfalvi, J. 1998. Egy derékba tört életmű margójára: Szabó József jogbölcseleti munkássága. *Jogtudományi Közlöny*, 1998. december
- Szabadsfalvi, J. 1999. Bibó István és a Szegedi Iskola. In: Dénes, I. Z. (ed.) *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest.

- Szabó, J. 1936. A szuverénitás. Nemzetközi jogi tanulmány. *Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis-Hung. Franciscus-Josephinae: Sectio Juridico-Politica* XI. 1. Szeged.
- Szabó, J. 1991. Negyven év. Egy professzor útja az önkényuralom alatt. In: Szabó, J. *Ki a káoszból, vissza Európába. Életrajzi, jogbölcseleti, alkotmányjogi és jogpublicisztikai írások*. Budapest.
- Szakály, S. 2015. *A 2. vkf. osztály. Tanulmányok a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás történetéből 1918–1945*. Budapest.
- Széki, T. (ed.) 1935. *Beszámoló a Szegedi M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem 1933–34. évi működéséről. Szerk. az 1933–34. tanév rector magnificusa*. Szeged.
- Török, B. 2008. Két ellenálló katonatiszt – Emlékezés Kudar Lajosra és Mikó Zoltánra. *Magyar Szemle* 2008. 6–7. Budapest.
- Trócsányi, L. 1995. Szabó József emlékezete. *Szegedi Műhely*, 1995. 1–4. Szeged.

A kolozsvári egyetem szerepe a magyar jogbölcseleti gondolkodás megújításában

Szabadfalvi József

egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar,
Jogbölcseleti és Jogszociológiai Tanszék
E-mail: szabadfalvi.jozsef@law.unideb.hu

Összefoglalás. A tanulmány célja, hogy áttekintse, milyen szerepet játszott a kolozsvári egyetem a magyar jogbölcseleti gondolkodás megújításában. Ennek jegyében bemutatásra kerül Jenei Viktor, Werner Rudolf, Somló Bódog, Moór Gyula, Horváth Barna, Bibó István, Szabó József Kolozsvárhoz kötődő munkássága.

Kulcsszavak: magyar jogbölcseleti gondolkodás, kolozsvári egyetem, Werner Rudolf, Somló Bódog, Moór Gyula, Horváth Barna, Bibó István, Szabó József

Abstract. The role of the University of Kolozsvár in renewal of Hungarian legal philosophical thinking

The purpose of this study is to review the role of the University of Kolozsvár in renewal of Hungarian legal philosophical thinking. So that will be presented the activity of Viktor Jenei, Rudolf Werner, Bódog Somló, Gyula Moór, Barna Horváth, István Bibó, József Szabó in Kolozsvár.

Keywords: Hungarian legal philosophical thinking, University of Kolozsvár, Rudolf Werner, Bódog Somló, Gyula Moór, Barna Horváth, István Bibó, József Szabó

Prológus. Az egykori Magyarország második tudományegyeteme 1872-ben kezdte meg működését Kolozsvárott. Erdély sok évszázados törekvése volt az intézmény megalapítása, mely egyfajta ellensúlyt képezett a fővárossal szemben. Különös érdekességként említhető meg, hogy az új intézmény létrehozásában a korszak emblematis magyar jogbölcseleje is részt vett. Ferenc József a törvényhozás utólagos jóváhagyásának reményében – a neves jogtudós – Pauler Tivadar vallás- és közoktatási miniszter előterjesztésére 1872. május 29-én döntött az egyetem felállításáról, egyben elrendelte a tanszékekre való pályázatok kihirdetését is. Az egyetem a későbbiekben ezt a napot tekintette az alapítás időpontjának, nem pedig Trefort Ágost, az új miniszter által az ősz folyamán benyújtott, majd

a parlament mindkét háza által elfogadott törvény király általi szentesítésének (1872. október 12.) a napját.

Az egyetemi szintű képzés és tudományművelés decentralizálásának jelentős korszaka kezdődött el ezzel, melyet 1912-ben a debreceni, illetve pozsonyi székhelyű újabb egyetemalapítások követtek. A néhány év múlva bekövetkező háborúvesztés, majd pedig a trianoni határok meghúzása Kolozsvár és Pozsony egyetemeinek – rövid budapesti kitérővel – Szegedre, illetve Pécsre való „menekülését” eredményezte, mivel az új szlovák, illetve román állam nem tartott igényt szolgálataikra. A székhelyváltás a tanári kar távozását is jelentette. 1940-ben, a második bécsi döntés következtében Észak-Erdély részeként Kolozsvár ismét magyar fennhatóság alá került. Az 1881-től Ferencz Józsefről elnevezett – a nevet Szegeden is megőrző – tudományegyetem és annak jogi kara az alapítás székhelyére visszaköltözött. A repatriálása közismert történelmi tények hatására csak a második világháború végéig tartott. E tanulmány eddig kíséri figyelemmel a jogbölcselet művelésében a kolozsvári székhellyel működő jogtudósok tevékenységét.

Kezdetek. A kolozsvári egyetem szervezete az alapításkor igazodott a kor szokásaihoz, így már az induláskor ott találjuk a négy klasszikus fakultás között a jog- és államtudományi kart. A fakultás kezdetben 12 tanszékkal működött, majd fokozatosan 16-ra nőtt a katedrák száma. A jogbölcselet oktatásának megszervezése és megalapozása Jenei Viktor (1840–1887) nevéhez kötődik, aki 1872 és 1887 között a jogbölcselet mellett többek között a jogi enciklopédia nevű tárgyat is előadta.¹ Az utókor semmilyen jelentősebb elméleti tárgyú művét nem ismeri. Jeneit a jogbölcselet oktatásában 1888-tól Werner (Rezső) Rudolf (1838–1907), a kassai jogakadémiáról érkező jogtanár követte, aki 1905-ig töltötte be a katedrát.² Munkásságát tekintve Friedrich Adolph Schilling észjogi felfogását követte, akinek fő művét magyar nyelvre is lefordította.³ Néhány évvel később – 1875-ben –

1 Jenei Viktor (Marosvásárhely, 1840. december 23. – Budapest, 1887. október 8.) 1859-től 1861-ig ösztöndíjjal Bécsben mérnöki tanulmányokat folytatott. 1861–1862 között Marosvásárhelyen – Dosa Elek tanítványaként –, majd 1862-től 1865-ig a pesti egyetem jogi karán tanult. 1868-ban avatták a jog- és államtudományok doktorává. A kolozsvári tudományegyetem felállítását követően 1872-től haláláig a kolozsvári egyetem „észjog, encyclopaediai és protestáns egyházjog” tanszékének (1872–1874), majd a nemzetközi jog tanszékének (1875–1887) rendes tanára volt.

2 Werner (Rezső) Rudolf (Kalocsa, 1838. július 12. – Budapest, 1907. április 15.) Kalocsán folytatott teológiai tanulmányait követően 1859-ben iratkozott be a budapesti egyetem jogi karára. 1865-ben jogi doktorrá avatták, és ugyanabban az évben az újonnan megnyílt pécsi püspöki jogi lyceumban segédtanárként helyezkedett el. 1866-ban rendkívüli, 1869-ben pedig rendes tanári kinevezést kapott a bölcseleti és jogtudományok előadásával megbízott tanszékre. 1873-tól a kassai királyi jogakadémia tanára lett. 1888-tól nyugdíjazásáig a bölcseleti jogtan, a jogtudományi enciklopédia és a tételes nemzetközi jog egyetemi tanára volt a kolozsvári egyetemen. A jogbölcseleten kívül a büntetőjog területén is otthonosan mozgott. 1899-ben véleményes jelentést írt Somló Bódog habilitálási értekezése tárgyában. 1905-ben nyugállományba vonult, utána Budapestre költözött.

3 Vö. Schilling 1869. További kiadások módosított címen: *A bölcseleti jogtudomány kézikönyve.*

szükségét érezte, hogy az eredeti opusból hiányzó történeti áttekintés megírásával kiegészítse annak hiányosságát, amit a jogtanuló ifjúság számára mint jogbölcseleti tananyagot ajánlott föl. Ezt később az eredeti műhöz csatolva, majd külön is megjelentette. Werner nagy hatású műve – mely 1875 és 1903 között öt kiadást ért meg – a hazai jogi oktatásban az idő tájt tan- és kézikönyvként használt elmélet-történeti alpmunka volt.⁴ Ehelyütt érdemes megemlíteni, hogy a kolozsvári egyetemen 1912 és 1915 között a jogi kar első büntető-eljárásjogi professzoraként tevékenykedő Finkey Ferenc nevéhez fűződik a magyar jogirodalom következő, korszakos jogbölcselet-történeti monográfiájának megírása, mely nyomtatásban 1908-ban egy neves budapesti kiadó gondozásában látott napvilágot.⁵

A jogbölcselet művelésének élvonalában. Az elmúlt századforduló és az azt követő időszak jelentős változást hozott az európai, illetve a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetében. A kontinensen ekkoriban formálódó neokantiánus jogfilozófia végleg háttérbe szorította a hagyományos természetjogi (észjogi) és a korabeli pozitivisták megközelítéseket. A magyar jogbölcseleti gondolkodásban Somló Bódog (1873–1920) volt az a jogtudós, akinek a kolozsvári egyetemhez köthető viszonylag rövidre szabott alkotómunkássága révén lehetővé vált a korábbi fejlődésbeli fáziskésés felszámolása és az akkoriban élenjáró újkantiánus jogfilozófiai gondolkodás hazai megalapozása.⁶

Összehasonlító tekintettel a tételesjogi intézményekre. (Ford.: Werner Rudolf) Franklin Társulat, Budapest, 1874², 1880³. (A mű eredetileg 1859-ben és 1863-ban két kötetben jelent meg Lipcsében *Lehrbuch des Naturrechts oder der philosophischen Rechtswissenschaft* címen.)

4 Lásd Werner 1875, 1881², 1892³, 1900⁴, 1903⁵. (A második kötet már alcím nélkül került kiadásra. Az 1881-ben megjelent kötetben a szerző Werner Rezső néven szerepel.)

5 Finkey 1908. (Finkey jogbölcseleti munkásságáról lásd bővebben: Szabadfalvi 2014a.)

6 *Somló Bódog* (Pozsony, 1873. július 21. – Kolozsvár, 1920. szeptember 28.) Gimnáziumi tanulmányait Zsolnán, Trencsénben és Temesváron végezte. 1891-ben a budapesti egyetem jogi karára iratkozott be, de egy szemeszter elvégzése után a kolozsvári karon folytatta tanulmányait, ahol 1895-ben jogtudományi, egy évvel később államtudományi doktorátust szerzett. 1896/97-ben egy-egy szemesztert töltött ösztöndíjas tanulmányokat folytatva Lipcsében és Heidelbergben. 1898 és 1903 között Budapesten a MÁV Központi Igazgatóságán fogalmazóként dolgozott. 1899-ben a kolozsvári egyetemen jogbölcseletből, három évvel később politikatudományból magántanári habilitációt szerzett. 1900-ban részt vett a *Huszádik Század* folyóirat megalapításában. Három sikertelen próbálkozást (máramarosszigeti, pécsi és pozsonyi jogakadémiák) követően 1903-tól a nagyváradai jogakadémia politika, magyar közjog és enciklopédia tanára lett. 1905-től professzori kinevezést nyert a kolozsvári egyetemre, ahol jogbölcseletet és nemzetközi jogot adott elő. Az 1917-es tanévben a kar dékánjává választották. 1918 késő őszen a budapesti jogi karon kapott professzori kinevezést. Hosszú éveken keresztül volt a Társadalomtudományi Társaság titkára, majd alelnöke. 1920 őszen – negyvenhét éves korában – Kolozsvárott önkézeivel vetett véget életének. A Házsongárdi temetőben lelt végső nyugalmat. Temetésén Ravasz László református püspökhelyettes mondott felekezetekhez nem kötődő búcsúbeszédet.

Somló életét és tudományos pályafutását bemutató szakirodalomból a teljesség igénye nélkül lásd: Finkey 1908. 413–419.; Moór 1921; Moór 1926; Horváth 1930–31. 59–73.; Szabó I. 1955. 266–275., 360–384.; Seres 1970; Litván 1973; Sándor 1973. 357–377.; Litván 1977; Varga 1980; Nagy 1981; Szájer 1985; Nagy 1986; Kostyákné Vass–Pethő 1990; Szegő 1994; Zódi 1995; Kupa

Az ifjú Somló 1891 őszén a budapesti egyetem jogi karára iratkozott be, de egy szemeszter elvégzése után – a család Temesvárról Kolozsvárra való költözését követően – a kolozsvári egyetemen folytatta tanulmányait. Már joghallgatóként publikált a kolozsvári *Élet*, illetve *Erdélyi Híradó* című lapokban. Utóbbiban több fiatal értelmiségi társával együtt – így Kacsóh Pongrácz és Gratz Gusztáv társaságában – jelentek meg írásai. 1895 szeptemberében jogtudományi, egy évvel később államtudományi doktorátust szerzett. Eközben – 1895–1896 folyamán – egyévnyi, „szokásos” önkéntes katonáskodás, majd nyolchónapnyi kolozsvári ügyvédjelöltség után állami ösztöndíjjal Pikler Gyula tanácsára 1896 őszén a lipcsei, majd 1897 tavaszán a heidelbergi egyetemen folytatott tanulmányokat.

Somló kezdetektől fogva céltudatosan készült a tudományos pályára, melynek elengedhetetlen feltétele volt a magántanári habilitáció megszerzése. Az ambiciózus tudósjelölt 1899-ben a kolozsvári egyetemen kezdeményezte jogbölcseletről az eljárás lefolytatását. Kérelmének bírálói a kolozsvári kar szakmailag legilletékesebb professzorai voltak. Az ifjú tudós addig megjelent publikációit Werner Rudolf, a jogbölcselet, illetve Kuncz Ignác, a politika professzora méltatták.⁷

Somló pályája a naturalista (természettudományos) pozitívizmus és az evolucionizmus gondolatiságának jegyében indult. Szellemi gyökereinek tekintete ebben az időszakban a Spencer-féle individualizmust, a történelmi materializmust és a Pikler-féle jogbölcseletet. A pikleri belátásos elmélet továbbgondolásával szembesülhetünk a magántanári habilitáció alapját jelentő, 1898-ban megjelent *A nemzetközi jog bölcseletének alapelvei* című művében.⁸ Ekkori álláspontja szerint az államok „összeműködésük” során alkotnak nemzetközi jogot, és minden egyes nemzetközi jogelv célszerűségi megfontolás alapján fejlődik ki. Fontos megjegyezni, hogy már itt, a célszerűségi belátás magyarázata mellett megjelenik a hatalmi elem, mint a nemzetközi jog „alakulásának” meghatározó tényezője. Kuncz Ignác „szakbírálataiban” megállapítja, hogy a jelölt „képes szaktudományának önálló művelésére; a tudomány sokat várhat tőle, és ő mai képzettsége mellett is bármely főiskolának díszére lehet a jogbölcseleti tanszéken”.⁹ Négy évvel később, 1903-ban – mint a nagyváradi jogakadémia tanára – magántanári képesítésének a „politikára” való kiterjesztését kezdeményezte.¹⁰ Kérelmének alapját – melynek bírálói a római jogász Kiss Mór és a közjogász Nagy Ernő professzorok voltak – a Társadalomtudományi Könyvtár második köteteként megjelent *Állami*

1998; Perekz 1998, 78–83.; Falus 1999; Szegvári 2004; Funke 2004; Szabadfalvi 2006, 227–241.; Schweitzer–Halász 2010; Szabadfalvi 2010; Kovács (szerk.) 2012. 132–134.; Funke 2012; Funke–Sólyom (Hrsg.) 2013; Szabadfalvi 2014a. 79–102.; Szabadfalvi 2014b. 53–67.; Szabó M. 2015. 462–471.

7 Werner 1899; Kuncz 1899.

8 Vö. Somló 1898.

9 Kuncz 1899. 11.

10 Kiss–Nagy [1903].

beavatkozás és individualizmus című műve képezte.¹¹ Könyvében a korabeli monopolkapitalista fejlődés velejárójának tekinthető fokozott állami szerepvállalás kérdésével foglalkozik, ami kikényszerítette a jog, az állam, a politika funkcióinak és intézményeinek újragondolását, s e tekintetben a spenceri beavatkozásellenes, individualista álláspont meghaladását. Somló szerint az állami beavatkozás nem mond ellent az alkalmazkodás természettörvényének. A természet rendjébe való „mesterséges” beavatkozást, így például a „jogalkotási cselekvőséget” is a természetes fejlődés eredményének tekintette. Mindezek a gondolatok jól mutatják, hogy Somló képes volt az őt egyébként lenyűgöző Spencer gondolatainak kritikus elemzésére, és megpróbált eredeti hangot keresve új utakat találni.

Tudományos-szakmai karrierje ezt követően lendült jelentősen előre. Mint nagyváradi jogakadémiai tanár 1905-ben meghívást kapott a kolozsvári egyetem-től: a nyugdíjba vonuló Werner Rudolf professzori katedráját ajánlották föl számára. Így került vissza harminchárom évesen egykori alma materébe, ahol az első világháború végéig oktatta a jogbölcseletet és a nemzetközi jogot. A korszak bevett szokása szerint a frissen kinevezett professzor egy éven belül közzétette egyetemi előadásainak vázlatát. Az 1906-ban Kolozsvárott megjelent *Jogbölcseleti előadásai*¹² című művében már egy sor kérdésben a későbbi neokantiánus fő művét idéző fogalmak használatával találkozunk. Erre nagyon jó példa a jog fogalmának meghatározása, mely szerint „jog alatt azokat a szabályokat fogjuk érteni, amelyeket valamely társadalom legmagasabb rendű hatalma állít fel”.¹³ Egy évtizeddel később, az 1917-ben megjelent *Juristische Grundlehre*ben annyiban árnyalja a hatalom e formáját, hogy annak speciális típusáról, a „jogalkotó hatalomról” beszél. Alaptanában ugyanakkor a hatalom (jog)szociológiai természetére vonatkozóan már nem találunk érdemi utalást, ezzel szemben a kolozsvári előadásokban külön fejezetet szentel ennek a kérdésnek.¹⁴ A jogbölcselet problémáinak tematizálása-kor a stammleri hatás valójában ezt követően válik igazán szembeszökővé.¹⁵

Somló 1911-ben egy korabeli német jogfilozófiai kongresszuson elhangzott előadásában teszi nyilvánvalóvá a jogbölcselet vizsgálódási problémáinak kifejtésekor a stammleri kiindulópont teljes elfogadását, ezzel megalapozva a neokantiánus szemléletmód hazai térnyerését.¹⁶ A szociológia és a jogfilozófia viszonyáról írt munkájában végleg szakít korábbi szociológiai pozitivista megközelítésével, s a jogfilozófia két „kérdéskomplexumaként” beszél a „mi a jog?” kérdésének meg-

11 Somló 1903.

12 Somló 1906.

13 Somló 1916. 31.

14 Somló 1906. 40–77.

15 Stammler vonatkozó főművére (*Die Lehre von dem richtigen Recht*. Berlin, 1902) való hivatkozást lásd: Somló 1910a. 7–9.

16 Felolvasa az Internationale Vereinigung für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie II. kongresszusán, Darmstadtban, 1911. június 8-án. Előadása később nyomtatásban is megjelent: Vö. Somló 1910/11. 563–569. (Magyarul: Somló 1981. 179–183.)

válaszolásáról, vagyis a jog definiálásáról (itt még nem használja a „jogi alaptan” kifejezést) és a „jog értékelésének”, vagyis a jog helyességének problémájáról. Már itt hitet tett a neokantiánus felfogás egyik klasszikus alaptétele mellett, amikor azt állítja, hogy a szociológia a maga kauzális alapú ténykutatásával nem lehet segítségére sem a jog fogalmi meghatározásának, sem a helyes jog mértéke megállapításának, mivel a jog világában oksági összefüggések nem értelmezhetőek.

A valódi neokantiánus fordulat a helyes jog kérdésköre kapcsán körvonalázódó saját álláspontja kialakításával veszi kezdetét.¹⁷ Ennek során leszámol korábbi naturalista felfogásával, és Stammler hatására a helyes jog kutatásában módszertani problémát vél fölfedezni. Somló vizsgálatai során abból az empirikus tényből indul ki, mely szerint az emberek bírnak a helyesség „érzelmével”. Az erkölcsi értékelésről azt vallja, hogy az lelki életünk „fundamentális ténye”, amelyet nem tudunk más tényre visszavezetni.¹⁸ A helyes cselekvés tartalma – meggyőződése szerint – sohasem lehet más, mint amit a pozitív erkölcs diktál.¹⁹ A jog helyessége vagy helytelensége mindig „egy pozitív erkölcsi mértéknek az alkalmazását jelenti”.²⁰ A helyes jog így az erkölcsös cselekvés alapesete, amely konkrét, társadalmi csoportonként ugyan változó erkölcsi tartalommal bírhat, de általános „érvényességi igénye” révén elégséges alapot nyújt ahhoz, hogy a jog helyességének mértéke legyen. A jog helyességének vizsgálata mind Stammlernél, mind Somlónál nem egy ideális jogrendszernek mint feltétlen mértéknek a felállítását jelenti, hanem egy olyan módszer keresését, amelynek segítségével a változó jogi tartalmat az objektív helyesség alapján lehet megítélni.

Élete főművének megírásához, mely egyben a neokantiánus fordulat igazi beteljesedését is magával hozta, 1912-ben látott hozzá. A nagy opussal kapcsolatos munkálatok minden idejét lefoglalta. A kézirat elkészülte alatt – mely bő négy évet vett igénybe – csupán egy terjedelmesebb tanulmánya, *A szokásjog* címen²¹ és két – Hans Kelsen és Julius Binder egy-egy művéről írt – recenziója jelent meg. A közzétett publikációk a *Juristische Grundlehre* előkészületének, illetve fölhasznált olvasmányélmények interpretációjának tekinthetők.

Egykori kolozsvári joghallgató tanítványa, Lukács György közreműködésével²² és Hans Kelsen ajánlásával 1917-ben német nyelven megjelent öt és félszáz oldalas monográfiája évtizedekre kötelezően hivatkozott szerzővé tette Somlót a nemzetközi jogfilozófiai irodalomban.²³ Felix Kaufmann, a neves pályatárs, egy 1924-es

17 Vö. Somló 1910b; Somló 1910a (Német nyelven: Somló 1909–1910); Somló 1910c; Somló 1911a; Somló 1910d; Somló 1911b (Német nyelven: Somló 1912); Somló 1913.

Somló értékkilozófiai írásai egybegyűjtve hozzáférhetőek: Somló 1999.

18 Somló 1911b. 14.

19 Somló 1911a. 11., illetve Somló 1911b. 27.

20 Somló 1911a. 12.

21 Somló 1914.

22 Vö. Varga 1981. 35–37.

23 Somló 1917. (Második kiadás: 1927; újranyomva: Scientia Verlag, Aalen, 1973.) A szerző saját maga által készített kivonata: Somló 1920. (Újabb kiadás: Somló 1995.)

írásában a modern jogfilozófia sztenderd alapművének nevezte Somló munkáját.²⁴ A magyar jogfilozófiai irodalom mindmáig kivételes jelentőségű művében a kortárs kontinentális – főleg német – és angolszász jogelmélet egyaránt számottevő hatása fedezhető fel. A monográfia a korabeli jogdogmatikai fogalomelemzés nemzetközi mércével mérhető jelentős alkotásának számít. Somló művének legfőbb célja az volt, hogy a jog – tartalomtól független – a priori fogalmának és fogalmi elemeinek analitikus elemzését végezze el, amelyek minden jogszabály jogi mivoltának szükségképpen formális előfeltételei. Az általa művelt jogtudomány ilyenformán mint „léttudomány” (Seinswissenschaft) tölti be hivatását. Ez az apriorisztikus léttudomány olyan fogalmakat dolgoz ki, amelyek nélkül a jog nem képzelhető el. Míg Stammler a kanti módszert követve formális, a priori fogalmak segítségével kísérelte meg definiálni a jogot, addig Somló – korábbi jogszociológiai érdeklődéséből adódóan – nem törekedett a neokantiánus jogfilozófia marburgi iskolájára jellemző „tiszta” fogalomalkotásra. Számára a jog nem gondolkodási forma a tapasztalat kanti a priorija mintájára, hanem csupán a változó jogi tartalmak a prioriját, a változó jogi jelenségek változatlan és maradandó elemeit jelenti.

Somló a klasszikusnak mondható módszert követve a jog „genus proximumát” igyekezett körbejárni, melynek során megállapítja, hogy mindez nem lehet más, mint a „szabály” fogalma, illetve annak nemei. Analitikus elemzése során hasonlítja össze az abszolút és empirikus, a különös és általános, a szankcionált és szankció nélküli szabálytípusokat. E fogalmi distinkció keretében a jogot empirikus-akarati jellegű normatív szabályként mutatja be, amely a „Sollen” világába tartozik, ugyanakkor a megvalósulás, a tényleges érvényesülés bizonyos fokát a jogi norma konstitutív elemei közé sorolja. A Stammler által alkalmazott és a neokantiánus jogfilozófiában később is általánosan követett gyakorlat szerint a jog „differentia specifica”-ja meghatározásaként a jogot módszeresen elhatárolja a többi normafajtától. Ennek kapcsán használja a „nomológia” (Nomologie),²⁵ vagy másképpen jogszabálytan elnevezést, mely a jogot megkülönböztető ismertetőjegyei alapján határozza meg és elemzi. Somló megállapítása szerint a jog végső differentia specificája a jog eredőjeként meghatározott „legmagasabb rendű hatalom”, mely képes „az emberek egy meghatározott körében rendszerint és más hatalmakkal eredményesebben érvényre juttatni a maga parancsait”.²⁶ A jogi norma sajátossága valójában különleges kibocsátójában keresendő, s ezt a hatalmat kell jogalkotói hatalomnak (Rechtsmacht) tekinteni.

24 Vö. Kaufmann 1924. 113–114. Nem véletlenül foglalkozik Andreas Funke 2004-es monográfiájában – többek között – Adolf Merkel, Karl Bergbohm, Ernst Rudolf Bierling, Karl Binding, Rudolf Stammler, Hans Kelsen társaságában az egyik legnagyobb terjedelemben Somlóval, mint az elmúlt századforduló és a 20. század elejének általános jogtanához (allgemeine Rechtslehre) kötődő jogi „Strukturtheorie” kiemelkedő képviselőjével. Vö. Funke 2004.

25 Somló a „Nomologie” fogalmat más értelemben használja, mint Thomas Holland vagy Jeremy Bentham, akiktől egyébként ezt a terminust átvette. Vö. Somló 1917. 66.; Zódi 1995. 118.

26 Somló 1917. 93.; Somló 1995. 23.

Somló jogkoncepciójának különlegességét és a neokantiánus szemléletmódon belüli eredetiségét az adja, hogy felfogása határozottan normativista, ugyanakkor nyilvánvaló szociológiai jellegzetességet is mutat. Álláspontja szerint a jog egyszerre normatív tételezés eredményeképpen létrejött szabály és egy empirikusan létező jogalkotó hatalom akaratmegnyilvánulása. A jogfogalom ennyiben tehát tapasztalati fogalom. A jog fogalmának ilyen relativista megközelítése szerint az alapfogalmak oly módon kötődnek a jog változó tartalmához, hogy ezeken a kereteken belül próbálják feltétlenségüket és általános érvényűségüket biztosítani.²⁷

Somlót könyve lelkes fogadtatása később arra ösztönözte, hogy hasonló alappossággal – túllépve korábbi kísérletén – még tökéletesebben dolgozza ki jogi értékétanát. Legkedvesebb kolozsvári tanítványához, Moór Gyulához írt leveleiben egy átfogó jogi értékétan megalapozása érdekében új etikai elmélet létrehozásának szükségességéről számol be, melynek megalkotása végett a figyelme ismeretelméleti kérdések irányába fordult.²⁸ Egyes vélemények szerint ez a kísérlet képezi Somló végképp befejezetlen, harmadik tudományos korszakát.²⁹ Érdemes itt utalni Somló 1916 nyarán Lukács Györgyhez írt levelére. Ebben arról olvashatunk, hogy a *Juristische Grundlehré*t követően, annak második kötete gyanánt tervezte néhány év múlva *Juristische Wertlehre* címen közzétenni annak folytatásaként a szisztematikus jogi értékétanát.³⁰ Valójában e mű elkészítésének előfeltételeként látott hozzá még Kolozsváron – amiről egykori naplójegyzetében is megemlékezik – önálló ismeretelméleti alapvetése (*Prima philosophia avagy a feltétlenségről szóló tan mint filozófiai alaptudomány*) megírásához.³¹ Ennek elkészülte után lett volna értelme a tudományosan megalapozott jogi értékétanát elkészíteni. 1917-ben ugyanakkor a kolozsvári kar dékánjává választották, ami megnehezítette az elmélyült munkát, majd 1918 késő őszén a háborús események, illetve a hazai politikai történések sodrában Budapestre költözött, ahol Jászi Oszkár és a későbbi miniszterelnök, Berinkey Dénes kezdeményezésére meghívták a pesti jogi karra a számára létrehozott általános jogtan és jogi enciklopédia tanszékre. A Budapesten töltött hónapok, az ott tapasztalt egyre elkeserítőbb morális és közéleti válságjelenségek végső elhatározásra sarkallták. 1920 szeptemberében a román csapatok által megszállt Kolozsvárra utazott, ahol a Házsongárdi temetőben édesanyja sírjánál önkezeivel vetett véget életének. Elutazása előtt vagyonát a Területvédő Ligára, könyvtárát és kéziratait pedig egykori tanítványára, Moór Gyulára hagyta.

27 A „kései” jogfilozófus Somló – bár más módszertani keretben – ennyiben megőrzi a „korai” szociológus szemléletének bizonyos elemeit. Egyes vélemények szerint így alkot egységes egészet az életmű.

28 Levelek Moór Gyulához. OSZK Kézirattár. Levelestár. 1912. szeptember 7.; 1916. október 8.; 1919. augusztus 17. (Hivatkozva Szegő Katalin. Vö. Szegő 1994. 12.)

29 Vö. Szegő 1994. 345.

30 Somló Bódog 1916. augusztus 5-én kelt levele Lukács Györgyhez. A levelet közli: Varga 1981. 35–36.

31 A csupán torzóként hátramaradt kézirat Moór hathatós közreműködésével 1926-ban *Gedanken zu einer Ersten Philosophie* címen jelent meg (vö. Somló 1926).

Negyvenhét évesen, alkotói ereje teljében – megtérve szeretett városába – döntött úgy, hogy a földi élet immár befejeződött számára. Tudósi nagyságát jól jellemzi a halálát követően megjelent nekrológban olvasható méltatás: „Európai tudás és látókör, boncoló elme, bölcsészeti alaposottság, szüntelen tépelődés és az igazság tükrözésében, finoman csillogó gondolatmunka, amely áttetszően világossá formálja a napfényre bányászott igazságokat – ezek voltak Somló Bódog szellemi életének jellemző vonásai.”³²

Somló meghatározó jelentősége a hazai jogbölcséleti gondolkodásban elvitathatatlan. Ő volt az első magyar jogfilozófus, aki a 19. század utolsó harmadában uralkodó – Pulszky Ágost és Pikler Gyula által fémjelzett – szociológiai, majd naturalista pozitívizmust képes volt meghaladni. Munkássága révén – melynek legfontosabb és leghosszabb korszakai Kolozsvárhoz, illetve a kolozsvári jogi karhoz kötődtek – az addig szűk, leginkább hazai körben ismert magyar jogfilozófiát az ország határain túl is ismertté tette. Neokantiánus indíttatású életművével – mely a német jogtudományban az 1870-es évektől meghatározó Begriffsjurisprudenzből kialakult „általános jogtan” (allgemeine Rechtslehre) és a 19. század közepétől Angliában a jogi modernizációt lehetővé tevő analitikai pozitívizmus sajátos szintézisét valósította meg – Európa-szerte közismertté vált. Az 1910-es évek elejétől ő lett – Horváth Barna, az ifjú pályatárs meghatározása szerint – a magyar jogfilozófia „reprezentatív man”-je, akinek elméletével a külföldi szakirodalom kiemelten foglalkozott.³³ Kortársai közül Rudolf Stammler, Adolf Merkl, Hans Kelsen, Josef Kohler, Felix Kaufmann, Walter Heinrich, Julius Binder, Alfred Verdross nagyrabecsülésüket fejezték ki a sokszor eredeti felfogást valló magyar jogtudósnak. Erről számos levél, hivatkozás és naplóbejegyzés is árulkodik.³⁴ Somló jelentőségét a nemzetközi jogirodalomban mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Németországban a főművének számító *Juristische Grundlehré*t az 1917-es megjelenést követően tíz évvel később újból, majd 1973-ban harmadszor is megjelenésre érdemesnek találták.

Somló Bódog legkedvesebb tanítványa. Kolozsvár és a magyar jogbölcséleti gondolkodás történeti folytonossága Somló halálával nem szakadt meg. A hazai jogbölcséleti gondolkodás 20. századi történetének formálódásában meghatározó szerepet játszó Moór Gyula (1888–1950) Somló tanítványaként, majd rövid ideig a kar professzoraként kötődött a kolozsvári jogi fakultáshoz.³⁵ A brassói születésű

32 Somló Bódog [nekrológ] 1920. 158.

33 Vö. Horváth 1923. 153.

34 Vö. Zódi 1995. 71. (21. lábjegyzet), 131. (116. lábjegyzet), illetve Funke–Sólyom (Hrsg.) 2013. 95–250.

35 *Moór Gyula* (Brassó, 1888. augusztus 11. – Budapest, 1950. február 3.). Egyetemi tanulmányait a kolozsvári magyar királyi Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán végezte. 1913-ban avatták „sub auspiciis Regis” a jogtudományok doktorává. Két hosszabb lélegzetű tanulmányutat tett Németországban 1912–1914 között. Hallgatói megismerkedett Rudolf

és középiskoláit is ott végző tehetséges fiatal számára természetes döntés volt, hogy egyetemi tanulmányait 1907 és 1911 között a kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán végezze. Tanárai között olyan jelentős, illetve később azzá váló jogtudósok voltak, mint Ágoston Péter, Balogh Arthur, Boér Elek, Farkas Lajos, Kenéz Béla, Kiss Mór, Kolozsvári Bálint, Kolozsvári Sándor, Kosutány Ignác, Lukáts Adolf, Menyhárt Gáspár, Meszlényi Artur, Navratil Ákos, Óvári Kelemen és a számára legfontosabb – a későbbi atyai jó barát és mester – Somló Bódog, aki ekkor éppen a neokantiánus nézőpont hazai megalapozásán munkálkodott.

Moór szakmai pályafutása kezdetének legjelentősebb műve a *Stammler Helyes jogról szóló tana* című – eredetileg díjazott egyetemi pályamunkaként elkészült – kismonográfiája volt, melyet a Magyar Jogászegylet ülésén is „bemutatott” az érdeklődők számára.³⁶ Művében a kontinentális jogbölcseleti irányzatok közül az akkoriban egyre inkább hegemón helyzetbe kerülő újkantiánizmus alapító atyjának „helyes jog” koncepcióját veszi górcső alá. Moór az általa nagyra becsült német jogfilozófus elméletének szigorú kritikai elemzésével hívta föl magára a szakmai közvélemény figyelmét. Ezt követően 1912 tavaszán a kolozsvári egyetem ösztöndíjával féléves tanulmányutat tett Németországban, ahol a berlini egyetemen általános filozófiai és jogi előadásokat hallgatott, illetve Halléban megismerkedett Stammlerrel. Tudományos pályafutásának mérföldkövét jelentette ez a személyes találkozás. Somló mellett Stammler gyakorolta rá ekkoriban a legjelentősebb hatást, melynek

---

Stammlerrel, a kontinensen ekkor uralkodó neokantiánus jogfilozófiai irányzat megalapítójával. 1914-ben az eperjesi evangélikus jogakadémia tanára lett. 1917-ben jogbölcseletből Kolozsvárott habilitált. 1918 végén Somló Bódog maga mellé hívta a kolozsvári egyetemre, ahol a nemzetközi jog nyilvános rendes tanárává nevezték ki. A háborút követően Szegeden folytatta működését. A szegedi évek alatt (1921–1928) vált szűkebb szakterülete, a jogfilozófia első számú hazai képviselőjévé. 1925 tavaszán a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának választották. 1928-ban a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karára kapott professzori kinevezést. A hazai tudós társaság 1942. május 15-én rendes tagjainak sorába emelte. A háborút követően, az 1945/46-os tanévre az egyetem Rector Magnificusaként tevékenykedett. Az 1945. novemberi választásokat követően a Nemzetgyűlés első ülésén az ország szellemi és közéleti vezető személyiségeinek fenntartott 12 hely egyikére képviselőnek választották. 1945 őszén a Magyar Tudományos Akadémia körül kialakult vita következményeként – a lemondott elnök helyébe – Moórt bízták meg „helyettes elnökként” az Akadémia ideiglenes irányításával. Az 1947. évi választásokon a Magyar Függetlenségi Párt (Pfeiffer-párt) jelöltjeként ismét bejutott a parlamentre, de választási visszaélésekre hivatkozva pártja mandátumait megsemmisítették. 1948. december 31-ével „végleges nyugállományba helyezték”. A Magyar Tudományos Akadémia 1949-es átszervezésekor politikai okokra hivatkozva kizárták a tagok sorából. Moór életét és tudományos pályafutását bemutató szakirodalomból a teljesség igénye nélkül lásd: Horváth 1930–31. 73–83.; Szabó I. 1955. 418–470.; Samu–Szilágyi 1985. 356–366.; Szájer–Tóth Ádám (szerk.) 1988; Szabó J. 1989. (Az eredeti német nyelvű szöveget Horváth Barna 1952-ben saját neve alatt tette közzé. Vö. Horváth 1952.); Szabadfalvi 1989. 7.; Paczolay 1989; Zsidai 1989; Solt 1994; Szabadfalvi 1994a; Szabadfalvi 1994b; Szabadfalvi 1995; *Aus dem Nachlass von Julius Moór / Moór Gyula hagyatékából* 1995; Percz 1998. 83–86.; Szabadfalvi 1999a; Szabadfalvi 2001; Szabadfalvi 2014. 103–147.; Szabó M. 2015. 472–477.

36 Moór 1911a.

következményeként az első világháború előtt, a kolozsvári évek alatt, a helyes jog kérdéskörén túl terjedelmes tanulmányt szentelt a stammleri jog-, illetve társadalom-fogalom elemzésének.³⁷ Bár kezdetektől kritikával fogadta a stammleri elméletet, korai éveiben a neokantiánus kérdésfeltevésekben való elmélyüléshez mégis kiindulási pontnak, fogódzónak tekintette a hírneves német professzor tanait.³⁸

Moór tanulmányai befejezését követően az egyetemi végbizonyítvány megszerzése és a jogi doktorrá avatás között Bíró Balázs kolozsvári ügyvéd, egyetemi magántanár irodájában ügyvédjelölti gyakorlatot folytatott. Egyetemi tanulmányainak zárásaként 1913. május 2-án „sub auspiciis Regis” a jogtudományok doktorává avatták, majd ezt követően – a kolozsvári egyetem javaslatára – 1913 októbere és 1914 márciusa között állami ösztöndíjjal ismét tanulmányúton járt Németországban, ahol filozófiai és társadalomtudományi előadásokat hallgatott. Ezekben a hónapokban született meg, majd látott napvilágot a korabeli hazai esküdtszéki bíraskodás reformjával kapcsolatos nagylélegzetű német nyelvű tanulmánya.³⁹

A frissen végzett Somló-tanítvány számára az egyetemi-tudományos karrier volt igazán vonzó. Ennek érdekében az első világháborút megelőzően két ízben is megpályázta az eperjesi evangélikus jogakadémia által kiírt tanári álláshelyet. Második próbálkozását siker koronázta, így 1914. szeptember 1-jétől jogakadémiai nyilvános rendkívüli tanárnak nevezték ki a magyar büntetőjog, magyar büntető perjog és jogbölcselet tanszékre. A háborús események azonban közbeszóltak, a mozgósítások a frissen kinevezett jogakadémiai tanárt a harctérre szólították. A több mint négyéves – főképpen az északkeleti fronton teljesített – katonai szolgálat megakadályozta, hogy Eperjesen tényleges oktatói tevékenységet folytasson. A frontszolgálat közben alkalmanként lehetősége adódott, hogy figyelemmel kísérje a jogbölcseleti szakirodalom legújabb eredményeit. Ebben nagy segítséget nyújtott számára Somló, aki Kolozsvárról szakkönyveket – többek között az akkor megjelent *Juristische Grundlehre* című munkáját⁴⁰ –, valamint folyóiratokat küldött szellemi táplálékként egykori hallgatójának. A mester és tanítvány levelezéséből tudjuk, hogy Moór az olvasott szakmunkákról kritikai véleményt megfogalmazva számolt be professzorának. Amint azt a hadi események lehetővé tették – 1917 tavaszán – Somló közreműködése mellett folytatták le Kolozsvárott „jogbölcselet tárgykörből” magántanári habilitációs eljárását.

37 Vö. Moór 1911b; Moór 1912.

38 Talán az sem véletlen, hogy 1935-ben akkor avatták Rudolf Stammlert a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem tiszteletbeli doktorává, amikor Moór Gyula volt a jogi kar dékánja.

39 Moór 1914. (Moór pályája elején előszeretettel foglalkozott a büntető igazságszolgáltatással és az esküdtszékekkel kapcsolatos kérdésekkel. Az írás megszületésének előzményeképp Moór Vámbéry Rusztemmel is levelezésben állt, aki a szükséges szakirodalom földolgozásában segítségére volt ifjú kollégájának. Vö. Vámbéry Rusztem 1912. május 6-án kelt levele Moór Gyulának. MTAK Kézirattár Ms 1364/72.)

40 Moór terjedelmes levélben ad számot Somló főművének ismételt elolvasásáról. Az elismerés és nagyrabecsülés mellett hangot ad kritikai észrevételeinek is. (Vö. Moór Gyula 1918. április 18-án kelt levele Somló Bódoghoz. OSZK Kézirattár Levelestár.)

A háború befejezését követően Somló invitálására – aki Moór visszaemlékezése szerint „saját tanszékének megosztásával a kolozsvári egyetemen katedrához segítette” – alma materében folytatta pályafutását.⁴¹ E nem mindennapi gesztusnak köszönhetően Moór 1918. november 25-én a nemzetközi jog tanszékére nyilvános rendes tanári kinevezést kapott. Valószínűsíthető, hogy egyetemi pályafutása kezdetének kényszerű feltétele lehetett a nemzetközi jogi katedra elfogadása, hiszen tudományos érdeklődése és publikációi a jogbölcselet iránti affinitásról tanúskodtak. A harmincéves fiatalember így kerülhetett vissza egyetemi éveinek színhelyére mint egyetemi tanár.

A háború utáni kaotikus viszonyok ugyanakkor 1919 tavaszára végképp ellehetetlenítették az egyetem további működését, s a bekövetkezett változások az alma mater kényszerű „menekülését” eredményezték. Az intézmény Budapesten folytatta tevékenységét. A fennmaradt kari jegyzőkönyvek tanúsága szerint Moór feltehetően 1920 őszétől kapcsolódott be az újjászervezett egyetem, illetve a jogi kar munkájába. A „száműzött” egyetem – remélve a mielőbbi Kolozsvárra való visszatelepülést – az 1921. évi XXV. törvénycikk rendelkezése alapján „ideiglenes” jelleggel Szegeden nyert elhelyezést. 1921 késő ősztől Moór a Tisza-parti városban folytatta tovább tudományos pályafutását. Az ezt követően megjelenő munkáiban – a kolozsvári évek során megalapozott elméleti munícióra támaszkodva – a neokantiánus jogfilozófia alapkérdéseiből kiindulva próbált meg újszerű válaszokat megfogalmazni a kontinensen ekkorra már uralkodó irányzattá váló jogfelfogás keretei között. Alapvető törekvése volt, hogy összhangot teremtsen a jogfilozófia „örök” vizsgálódási tárgyai között. A jogbölcseleti szintézisre tett kísérlete hozta meg számára az igazi szakmai elismerést, aminek révén az 1920-as évek közepétől az ország első számú jogfilozófusaként tekintettek munkásságára. Nem ok nélkül nevezte Horváth Barna az 1920-as évek elején Moórt az „új magyar jogfilozófia” megteremtőjének.⁴² Moór újszerűsége „összefoglaló” szemléletmódjában öltött testet, melyet egyes kritikusai nem minden ok nélkül eklektikus fölfogásnak neveztek. Eredetiségét rendszerező tevékenységében, problémaérzékenységében, logikai módszerében, illetve szintézisre törekvésében kell keresnünk. Az általa kitűzött jogbölcseleti problémák közül számosat (a valóság és érték, a jog értékmérője, a jog fogalma stb.) a kor nemzetközi színvonalának megfelelő módon tárgyalt. Ezzel sikerült a két világháború közötti időszakban a magyar jogfilozófiát európai szinten művelnie, illetve tevékenysége révén a nemzetközi eredményeket a hazai jogtudomány és jogi oktatás számára közvetítenie. Jogbölcselete ugyanakkor jelentős befolyást gyakorolt kora magyar tételes jogtudományi irodalmára, mely egybevágott a jogfilozófia szerepéről és feladatáról vallott felfogásával.

41 Moór 1921. 18.

42 Horváth 1923. 153.

Az újrakezdés reménye. Valójában egy emberöltőnyi időnek kellett ahhoz eltelnie, hogy az „ideiglenesen” elhelyezett egyetem, visszatérve egykori székhelyére, a magyar jogtudomány és jogbölcselet történetében egy új, bár rövid korszakot magába foglaló működését megkezdje. Az újraindulás természetesen nem volt zökkenők nélküli. Ezt bizonyítja Horváth Barna (1896–1973) jogfilozófus példája, aki a szegedi jogi kar professzoraként – ekkoriban egy budapesti egyetemi katedrában reménykedve – a Kolozsvárra való költözést száműzetésként fogta fel.⁴³ 1944/45 fordulóján keletkezett önéletrajzi visszaemlékezésében erről így ír: „Mikor a kart áttelepítették Erdélybe, az újságok megírták, hogy hárman (beleértve engem is) lesznek a kivételek... De nekem mennem kellett. Abból a távoli provinciából nem zavarhattam meg a politikai és tudományos hűbérurak köreit, akik Magyarországot Budapestről hatalmukban tartották.”⁴⁴ A minden ízében budapesti kötődésű professzor, aki 1925-ben Moór Gyula közreműködésével habilitált Szegeden, majd 1929-től mentora tanszékét is megörökölve lett a jogfilozófia professzora, a tudományos vérkeringésből való kiesésként élte meg a kolozsvári éveket. Az itt eltöltött hónapokban jogbölcseleti tárgyú munkáin kívül társadalomtudományi, szociológielméleti, elsősorban a közvélemény vizsgálatával foglalkozó publikációi jelentek meg.⁴⁵ Utóbbi tárgykörben a kolozsvári egyetem kiadásában kismonográfiát is közzétett.⁴⁶

Az 1940-es évek elején – már túl az elméleti-módszertani útkeresésen – Horváthnak szembe kellett néznie szinoptikus (együttnező, egybevető, egybenező látásmód) jogelméletének a „valóságban” való alkalmazhatóságával. Az eddigi Horváth-kutatások egybehangzó véleménye szerint a szinoptikus módszer kidolgozását kell az életmű központi jelentőségű elméleti eredményének tekinteni.⁴⁷

43 *Horváth Barna* (Budapest, 1896. augusztus 25. – Hingham /Massachusetts, AEÁ/, 1973. március 3.). Egyetemi tanulmányait a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán végezte. 1920-ban szerzett jogi doktorátust, majd a közigazgatásban helyezkedett el. 1925-ben Moór Gyula közreműködésével folyt le magántanári habilitációs eljárása a szegedi egyetemen. 1927 és 1929 között Bécsben, majd Londonban töltött hosszabb ösztöndíjas tanulmányutakat. 1929-től 1949-ig – Moór utódként – a jogfilozófia professzora volt a szegedi, illetve (1941 és 1944 között) a kolozsvári egyetemen. 1945-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjainak sorába választották. A háború után aktívan részt vett a politikai közéletben. A „fordulat évét” követően helyzete szakmai és politikai értelemben lehetetlenné vált, így 1949-ben családotul az Egyesült Államokba emigrált. 1950 és 1956 között a New York-i New School for Social Research professzoraként politikatudományt, nemzetközi jogot és jogfilozófiát adott elő. Tanított Zürichben, Bécsben, Berlinben, Freiburgban, Koppenhágában és Genfben. Nehéz anyagi körülményei arra készítették, hogy állást vállaljon az Amerika Hangja Magyar Osztályán, ahonnan 1964-ben vonult nyugdíjba. Külföldre távozását követően sohasem tért haza.

Horváth Barna életéről és munkásságáról a teljesség igénye nélkül lásd: Nagy 1985; Nagy 1993; Horváth 1993; H. Szilágyi 1995; Cs. Kiss 2001; Szabadfalvi 2003; Cs. Kiss 2006; Zsidai 2008a; H. Szilágyi 2010; Szabadfalvi 2014. 147–175.; Szabó M. 2015. 477–483.

44 Horváth 1993. 78.

45 A teljesség igénye nélkül lásd Horváth 1941b; Horváth 1942a; Horváth 1942b; Horváth 1943a.

46 Horváth 1942c.

47 Lásd e témakörben Zsidai Ágnes és H. Szilágyi István számos elemző munkáját.

Ezt maga Horváth is megerősíti *A jogszociológia útja* című 1941-ben közzétett tanulmányában.⁴⁸ Új szemléleti módszerét mindazonáltal a joggyakorlat, illetve a jogélet szempontjából „színtelennek” vélte, s úgy gondolta, elmélete igazolásául foglalkoznia kell a jogeset és jogtétel „küzdelmével”, vagyis azzal, hogy az eset egyedi körülményei miként „súrlódnak”, „horzsolódnak” a „merev, szigorú szabály, rideg, éles szegélyein”. E próbálkozásának eredményeképpen született meg 1942-ben a kolozsvári egyetem jogi kari aktájának könyvsorozatában *A géniusz pere* című munkája, melyben közismert történelmi perek rekonstruálása alapján kívánta ábrázolni a jog működését.⁴⁹ Horváth számára – miként az amerikai jogi realisták esetében – a per szimbolizálta leginkább a jog mibenlétét. Thurman Arnoldhoz hasonlóan a per és a dráma összefüggéseiről írva megállapítja, hogy közös bennük a „különösen megszervezett cselekmények” rendszere, illetve a konfliktushelyzetek sokasága. A per valójában nem más, mint egy „sűrített dráma”. Horváth e kérdéskör elemzéséhez kifejezetten – miként művének bevezetőjében is írja – az amerikai (új)realizmus hatására fogott hozzá, mely a jogban – a fentiekén túl – a „játék” és a „színház” elemét is látni véli. Legnagyszerűbb „szerepeink” a jog által „kiosztott” perbeli szerepek. Az egész nem más, mint – Arnold hasonlatát kölcsönözve – egy „óriási színház”, vagy a jog világára vonatkoztatva, „Circus Juris”. Horváth szerint a per az emberek mindennapi életében a konfliktusok kezelése során a drámai megtisztulás, a katarzis élményét biztosító szimbólummá, a jog jelképévé válik.

A kolozsvári évek alatt jelent meg, majd másfél évtizedes munkájának eredményeként, az *Angol jogelmélet* című hatalmas monográfiája.⁵⁰ Az 1943-ban a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában közzétett mű – mely a mai napig hézagpótló és nélkülözhetetlen alapkötet a hazai jogirodalomban – az angol-amerikai jogi kultúra legfontosabb sajátosságainak bemutatása mellett áttekinti az angolszász jogbölcselet fejlődését a skolasztikusoktól kezdve a középkori és újkori gondolkodókön keresztül John Austinig, illetve az „újabb irányokig”, egészen az amerikai jogi realizmusig. Könyve megírásával Horváth rendkívüli tájékozottságról tesz tanúbizonyságot. Az angol-amerikai szakirodalom ilyen beható ismerete tette lehetővé számára, hogy a 20. századi magyar jogbölcseleti gondolkodás tradicionális, német-osztrák kötődéseit lazítva az angolszász jogtudományi szemléletmódot közvetítse a hazai jogi gondolkodás számára, ezzel új perspektívát teremtett a magyar jogelmélet további fejlődésének. Mindebből elsősorban tanítványai profitáltak, akik szárnypróbálgatásaik során az általa közvetített elméleti, módszertani kérdések továbbgondolásában jeleskedtek.

48 Horváth 1941a. 65–66.

49 Horváth 1942d. (Német nyelven: Horváth 1942e.)

50 Horváth 1943b.

A *szegedi(kolozsvári) iskola reménységei*.⁵¹ Horváth nemcsak tanítványokat nevelt, hanem figyelmet fordított arra is, hogy ifjú kollégái szakmai-tudományos előmenetelét egyengesse. A későbbi egyetemi karrier feltételét jelentő magántanári habilitáció során igyekezett segítségére lenni egykori tanítványainak. Így került sor az 1939/40-es tanévben Bibó István (1911–1979)⁵² és Szabó József (1909–1992)⁵³ jogbölcseletből lefolytatott habilitációs eljárásainak megindítására. A processzusra így emlékezik vissza az ügy körül bábáskodó professzor: „Bibó magántanári habilitációja az utolsó volt Szegeden, a Szabóé az első Kolozsvárott.

51 Vö. Szabadfalvi 1999b.

52 *Bibó István* (Budapest, 1911. augusztus 7. – Budapest, 1979. május 10.). Jogi tanulmányait a szegedi Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán végezte, ahol 1933-ban a jogtudományok, majd egy évvel később az államtudományok „sub auspiciis gubernatoris” doktorává avatták. Rövid ideig ügyvédjelöltként tevékenykedett, majd a Budapesti Törvényszéken bírósági fogalmazógyakornoknak nevezték ki. 1938-tól az Igazságügyi Minisztériumba rendelték szolgálattételre, ahol 1944-ig a magánjogi, majd a magánjogi és közigazgatási ügyosztályon dolgozott. Legmagasabb rangja „miniszteri titkár” volt. 1940 nyarán a szegedi jogi karon jogbölcselet tárgykörből egyetemi magántanári képesítést szerzett. 1941 májusában magántanári habilitációját a kolozsvári egyetemre helyezték át. 1946-ban nevezték ki nyilvános rendes egyetemi tanárrá a Szegedi Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán a politika tanszékre. Ugyanebben az évben az MTA levelező tagjának választották. 1947-ben a Kelet-európai Tudományos Intézet „elnöki teendőinek helyettesként való ellátásával” bízták meg, s egyben kinevezték a Társadalomtudományi Intézet igazgatójává. 1950. szeptember 15-i hatállyal – minden indoklás nélkül – több professzortársával egyetemben fölmentették és harminckilenc évesen „rendelkezési állományba” helyezték. 1951 és 1957 között az ELTE Egyetemi Könyvtárában könyvtárosi beosztásban dolgozott. 1956-ban a Nagy Imre-kormány államminisztereként tevékenykedett. 1957 és 1963 között politikai fogoly volt, illetve börtönbüntetését töltötte. 1963-tól 1971-ig a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárosaként dolgozott.

Bibó István életéről és munkásságáról lásd bővebben: Kenedi 1981; Huszár 1986; Ruszoly 1992; Szabadfalvi 1995b; H. Szilágyi 1995b; Szabadfalvi 1996; Szabadfalvi 2002; Kovács 2004; Zsidai 2008b; Szabadfalvi 2011; Zsidai 2013.

53 *Szabó József* (Hódmezővásárhely, 1909. április 13. – Szeged, 1992. február 15.). Jogi tanulmányait a szegedi Ferenc József Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán végezte, ahol 1932-ben summa cum laude minősítésű jog- és államtudományi doktorátust szerzett. Az egyetem elvégzését követően rövid ideig ösztöndíjként a szegedi jogi karon dolgozott, majd gyakorló jogászként tevékenykedett. 1940-ben bírói-ügyvédi vizsga letétele után törvényszéki bíró lett a Székesfővárosi Törvényszéken. Ezt követően hamarosan berendelték az Igazságügyi Minisztériumba, majd onnan – kérelmére – kirendelték a Közigazgatási Bírósághoz, melynek tanácsjegyzője lett. 1941-ben Kolozsvárott habilitált. 1947-ben egykori alma matere meghívta az alkotmányjogi tanszék élére. 1947 és 1949 között a jogbölcselet oktatásául is megbízták. Az 1948/49-es tanévben a kar dékánja volt. 1950-ben több professzortársával együtt „rendelkezési állományba” helyezték, majd sikertelen disszidálását követően két és fél év börtönbüntetésre ítélték. 1956-ban rehabilitálták, majd a forradalom idején az összehasonlító alkotmányjogi tanszék, később a pénzügyi jogi tanszék élére nevezték ki. 1960-ban végleg nyugdíjba kényszerült. Másodszori rehabilitációjára 1990-ben került sor.

Szabó József életéről és munkásságáról lásd bővebben: Nagy (é. n.); Szabó J. 1993; Ruszoly 1993; Szabadfalvi 1998; Szabadfalvi 1999c; Boleratzky 2007. 25–28.; Szabadfalvi 2009; Boleratzky 2009; Révész (szerk.) 2014. (Különösen: Szabadfalvi József: A jogfilozófus Szabó József, 53–61.; Ruszoly József: Szabó József professzor emlékezete, 107–112.; Nagy J. Endre: Szabó József életútinterjú, 113–145.; Révész Béla: „Az élőhalott értelmiség nemzedéke”. Mozzanatok Szabó József és Bibó István közös történetéből, 147–173.); Szabó M. 2015. 483–485.

Amikor az újságok azt írták, hogy nekem nem kell Kolozsvárra mennem, Buza úr (aki ekkor a kar dékánja volt) leállította Szabó József habilitációs eljárását, és nyíltan a következő alternatíva elé állított: vagy velük megyek Kolozsvárra, vagy mondjak le Szabó habilitációjáról. Ez volt a pszichikai kényszer, ami eldöntötte, hogy Kolozsvárra megyek.”⁵⁴ Bizonyára nem véletlen, hogy mind Szabó, mind pedig Bibó esetében a benyújtott szakirodalmi publikációk értékelését tartalmazó „véleményes jelentést” a kari tanács felkérése alapján Horváth Barna és Buza László készítette el. A sikeres habilitációt követően 1941-től mindkettőjüket Kolozsvárra nevezték ki magántanárnak. Míg Bibó munkásságában az ezt követő években a jogtudománytól, illetve a jogbölcselettől való lassú elszakadás tanúi lehetünk, addig Szabó esetében termékeny alkotóévek következtek.

A magántanári címmel járó teendőiknek mindketten igen nagy kedvvel, a fővárosból lejárva tettek eleget. Bibó az 1941/42-es tanév második szemeszterében „A XX. század jogbölcselete”,⁵⁵ illetve az 1943/44-es tanév második felében „A jogforrások és a társadalmi hatalom többségének (pluralitásának) elmélete és az államhatalmak elválasztása” címmel hirdetett meg magántanári előadásokat. Utóbbi előadás-sorozat már jelzi a közjog, a politikatudomány, ezen belül a demokrácia, az államhatalmi ágak megosztása, illetve az aktuálpolitika kérdései iránti fokozódó érdeklődését. Témánk szempontjából érdekes jogbölcseleti előadásaiban az elmúlt századforduló és a 20. század első harmadának jogelméleti gondolkodását kívánta a joghallgatóknak bemutatni. A hátramaradt kézirat arra enged következtetni, hogy Bibó a szűk két évvel korábban megtartott magántanári próbaelőadásán elmondottakat igyekezett ezúttal részletesebben az érdeklődők számára kifejteni.⁵⁶ Sajnálatos módon az egyébként is töredékes előadásszöveg gondolatmenete Stammler, Kelsen, Somló és Moór – ahogyan fogalmaz – „normatív pozitivistá” jogszemléletének vázlatos bemutatását követően megtörik, s így azt sem tudhatjuk, hogy a Bibó szerint ekkoriban új fejleménynek tekintett, a habilitációs előadása egyik zárógondolataként említett természetjogi gondolkodás megújulásának milyen jövőt jósolt.

Szabó magántanári minőségben tartott kurzusairól nem áll adat rendelkezésre, ugyanakkor egy kései interjúja szerint Horváth rendszeresen megosztotta vele a joghallgatóknak szóló jogbölcselet előadásokat.⁵⁷ A magyar jogfilozófiai gondolkodás fejlődéstörténete szempontjából Szabó kolozsvári magántanári éveiben megjelent művei a neokantiánus jogszemlélet meghaladására tett kísérlet szempontjából jelentősnek tekinthetők. Ezekben az években közzétett munkáinak a legfőbb

54 Horváth 1993. 78.

55 Az előadások gépelt jegyzeteit az MTA Könyvtár Kézirattára őrizte meg számunkra. Vö. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattára Ms 5116/11, 1–83. Nyomtatásban közreadva: Dénes (szerk.) 2004. (Ismertetésként lásd: Szabodfalvi 2004.)

56 Vö. Bibó 1992.

57 Lásd Nagy J. E. 2014. 119.

törekvése az volt, hogy az 1938-ban megjelent *A jog alapjai* című könyvében⁵⁸ fölvezette jogfelfogását részleteiben is kibontsa, illetve tovább finomítsa, ezáltal megteremtve a jog fogalmának „újrealista” koncepcióját.⁵⁹ Ebből a szempontból legfontosabb írása az 1941-ben megjelent *A jogászai gondolkodás bölcselete* című műve, melyben kísérletet tesz annak bemutatására, hogy miképpen befolyásolja a jog(ász)i gondolkodást a jog létének és érvényesülésének alapjait meghatározó „emberi alanyiség”.⁶⁰ A jogászai döntést álláspontja szerint valójában „pszichológiai momentumok” befolyásolják, s a döntés „a premisszában rejlő alogikus, irracionális fogalmak és ténykérdések” értelmezésén nyugszik.⁶¹ Részletesen szól számos jogi gondolkodó illúziójáról, a jog logikai zártságába vetett hitről, illetve a jog logizáló felfogásának következményeként a jogbiztonságba vetett illúzió kialakulásáról. Itt az amerikai jogi realizmus legjelentősebb alakjai közül Jerome Frank, Edward Robinson, Thurmann Arnold gondolatait idézve veszi górcső alá a hibás logikai jogszemlélet által életre keltett emberi ragaszkodást a jogbiztonsághoz. Felfogása szerint a jog nem a tapasztalati valóság része, hanem valójában szimbólum, amely jelképez valamit, de önmagában nem jelent semmit. A jogról alkotott képünk – miként írja – az emberi tudatban bír jelentéssel, így a jog gyökereinek a megértéséhez is „az alanyiség talajának” mélyebb, tudatalatti rétegeibe kell ereszkedni. A jogászai gondolkodás lényege tehát „az a csodálatos alogikus, irracionális képesség, amit általában judíciumnak szoktak nevezni”.⁶² Szabó sorait olvasva az amerikai jogi realizmus szellemisége nyilvánvalóvá válik, s az óvatlan olvasó akár azt is képzelhetné, hogy Jerome Frank szöveget olvas. Ekkoriban, az 1940-es évek elején, ez a fajta gondolatiság a magyar jogbölcseleti irodalomban mindenképpen kivételes. Szabóról talán még inkább elmondható az, amit Horváth Barna jogszemléletének méltatásakor szoktak megállapítani, hogy a klasszikus neokantiánus kérdésfelvetések megválaszolásában az amerikai jogi realizmusra jellemző, sajátos pragmatista magyarázatokat fogalmaz meg. Ezzel lehetőséget teremt két jogi kultúra termékeny egymásra hatásának, fölszámolva ezzel a hazai jogbölcseleti gondolkodásban korábban tapasztalható egyoldalú orientációt.

Az 1942-ben megjelent *Hol az igazság?* című, terjedelmes tanulmányában a bíró „igazságkereső” jogalkalmazó tevékenységének elemzésén keresztül folytatja korábban megkezdett vizsgálódásait.⁶³ Művének alcíme („A bíró lélektani problémái”) jól mutatja, hogy az elmúlt századfordulót követően a jogtudományra alapvető hatást gyakorló mélylélektan kutatási eredményei Szabót is élenként foglalkoztatták. Hasonlóan előző írásaihoz, az angolszász jogtudományban bevett

58 Szabó J. 1938.

59 Szabó József saját jogfelfogására ezt a meghatározást az 1948-ban megjelent írásának címében használta először. Vö. Szabó J. 1948.

60 Szabó J. 1941.

61 Szabó J. 1941. 25–26.

62 Szabó J. 1941. 67.

63 Szabó J. 1942a.

módszert követve, számos jogeset és azokhoz kapcsolódó bírói döntés elemzésén keresztül vizsgálja a bírói döntéshozatal folyamatát. Szubjektív ismeretelméleti felfogásából adódóan nem meglepő az a végső megállapítása, mely szerint „az ítéltő munka nem folyhat le másutt, mint a bíró lelkében”, hiszen az igazság – mint fogalmaz – „bennünk” van. Végső konklúzióként megállapítja, hogy „az igazság kérdése... nem jogi, nem logikai, nem etikai, nem metafizikai, hanem mélylélektani probléma”.⁶⁴ Valójában nem Szabón és kortársain múlt, hogy a második világháborút követően a neokantiánus jogfilozófia megújításán fáradozó, illetve azon túllépni kívánó jogtudós nemzedék nem tudta vállalt feladatát teljesíteni. Valójában innentől számíthatjuk a magyar polgári jogbölcséleti gondolkodás folytonosságának a megszakadását.⁶⁵

Epilógus. A kolozsvári m. kir. Ferenc József Tudományegyetem és annak Jog- és Államtudományi Kara második világháború utáni ellehetetlenülése egybeesik a magyar jogbölcséleti gondolkodás addigi fejlődési pályáivének megtörésével. Az egyetem alapítását követően az első világháború végéig tartó szűk fél évszázad, majd a második világháború alatti ötven hónap során Kolozsvárhoz, illetve az egyetemhez – tanárként, diákként vagy akár mindkét minőségben – a korszak első számú jogbölcselői kötődtek, akiknek a munkássága révén nemzetközi mércével mérhető eredmények, művek születtek. A magyar jogbölcséleti gondolkodás történetébe Kolozsvár és egyeteme örökre beírta a nevét.

Irodalom

- Bibó, I. 1992. A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma. (Bibó István magántanári próbaelőadása, 1940. június 13.) Sajtó alá rendezte és közölte: Ruszoly József egyetemi tanár. *Jogtudományi Közöny*, 3–4. 89–95.
- Boleraczký, L. 2007. *Életformálók*. FÉBÉ, Budapest.
- Boleraczký, L. 2009. Száz éve született Szabó József. *Iustum – Aequum – Salutare* 2. 219–224.
- Cs. Kiss, L. 2001. Szabadság és kényszer (Horváth Barna szellemi pályája). In: Horváth B.: *Angol jogelmélet*. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 569–611.
- Cs. Kiss, L. 2006. Horváth Barna. In: Hamza G.–Siklósi I. (szerk.): *Magyar jogtudósok*. III. köt. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 209–227.

64 Szabó J. 1942a. 50.

65 Szabó József további – a vizsgált időszakban megjelent – jogbölcséleti tárgyú írásai: Szabó J. 1942a; Szabó J. 1943a. Emellett több tanulmánnyal felérő recenziót is közzétett ebben az időszakban, bemutatva a korabeli európai jogfilozófiai törekvések legújabb eredményeit: Vö. Szabó J. 1942c; Szabó J. 1942d; Szabó J. 1943b.

- Dénes, I. Z. (szerk.) 2004. *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Falus, K. 1999. *Fejezetek a magyar jogfilozófiai gondolkodás történetéből. Pulszky, Pikler és Somló jogpozitívizmusa*. Kandidátusi értekezés. (Kézirat) Budapest.
- Finkey, F. 1908. *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi. I. köt. Bevezetés és a jogbölcselet kifejődésének története*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest.
- Funke, A. 2004. *Allgemeine Rechtslehre als juristische Strukturtheorie. Entwicklung und gegenwärtige Bedeutung der Rechtstheorie um 1900*. Mohr Siebeck, Tübingen.
- Funke, A. 2012. Felix Somló's Legal Philosophy: Content, Critique, Counterparts. In: Melkevik, Bjarne (ed.) *Standing Tall: Hommages? Csaba Varga*. Pázmány Press, Budapest, 55–166.
- Funke, A.–Sólyom, P. (Hrsg.) 2013. *Verzweifelt objektiv: Tagebuchnotizen und Briefe des ungarischen Rechtsphilosophen Felix Somló (1873-1920)*. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien.
- H. Szilágyi, I. 1995a. Dráma és jogfilozófia Horváth Barna életművében. In: Loss S.–Szabadfalvi J.–Szabó M.–H. Szilágyi I.–Zódi Zs.: *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 211–266.
- H. Szilágyi, I. 1995b. Etika, jog, politika. Bibó István (1911–1979). In: Loss S.–Szabadfalvi J.–Szabó M.–H. Szilágyi I.–Zódi Zs.: *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 267–310.
- H. Szilágyi, I. 2010. Horváth Barna géniusza. In: H. Szilágyi I. *Jog – irodalom*. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Összehasonlító Jogi Intézet, Szeged, 33–88.
- Horváth, B. 1923. Az új magyar jogfilozófia. *Keresztény Politika*, 3. 152–156.
- Horváth, B. 1930–31. Die ungarische Rechtsphilosophie. *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, 1. 37–85.
- Horváth, B. 1941a. A jogszociológia útján. *Társadalomtudomány*, 1. 43–74.
- Horváth, B. 1941b. Kolozsvári jogászok. *Társadalomtudomány*, 1. 111–115.
- Horváth, B. 1942a. A láthatatlan ember. *Délvidéki Szemle*, 6. 226–233.
- Horváth, B. 1942b. Népszerű szociológia: Munkások számára tartott előadás nyomán. *Szociális Szemle*, 1–3. 4–12.
- Horváth, B. 1942c. *A közvélemény vizsgálata / Die Untersuchung der öffentlichen Meinung / The Examination of Public Opinion*. Universitatis Franciscosephina. Acta Juridica-Politica 8. Kolozsvár.
- Horváth, B. 1942d. *A géniusz pere. Sokrates – Johanna*. Universitatis Franciscosephina Kolozsvár. Acta Juridico-Politica 3. Kolozsvár.
- Horváth, B. 1942e. Der Rechtsstreit des Genius: I. Sokrates; II. Johanna: a) Der Tatbestand, b) Das Verfahren. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, 1. 126–162.; 2–3. 295–342.; 4–5. 395–460.

- Horváth, B. 1943a. Prolegomena zur Soziologie. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* „Ungarn-Heft”. 50–67.
- Horváth, B. 1943b. *Angol jogelmélet*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Horváth, B. 1952. Julius Moór (1888–1950). *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, 4. 385–392.
- Horváth, B. 1993. *Forradalom és alkotmány (Önéletrajz 1944–45-től)*. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest.
- Huszár, T. 1986. Bibó István – a gondolkodó, a politikus. In: Bibó I.: *Válogatott tanulmányok*. III. köt. (1971–1979). Magvető Könyvkiadó, Budapest, 385–534.
- Kaufman, F. 1924. *Die Kriterien des Rechts. Eine Untersuchung über die Prinzipien der juristischen Methodenlehre*. Tübingen.
- Kenedi, J. 1981. Bibó István életrajzi adatai. In: *Bibó István összegyűjtött munkái*. IV. köt. (Sajtó alá rendezte: Kemény István és Sárközi Mátyás). Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1283–1289.
- Kiss, M.–Nagy, E. [1903] *Mór és Nagy Ernő véleményes jelentése Somló Bódog magántanári képesítése tárgyában*. M. Polgár Ny., Kolozsvár.
- Kostyákné Vass, Á.–Pethő, S. 1990. Az evolucionista etikától a transzcendentális normativizmusig. In: Csikós E.–Lakatos L.–Veres I. (szerk.): *A van és a kell világa. Fejezetek a magyar etika történetéből*. Miskolc. 109–135.
- Kovács, G. 2004. Elszigeteltség és nyitottság dinamikája két tudósors tükrében. Horváth Barna és Bibó István tudományos pályafutása. In: Mester B.–Perecz L. (szerk.): *Közelítések a magyar filozófia történetéhez. Magyarország és a modernitás*. Áron Kiadó, Budapest, 392–418.
- Kovács, G. (szerk.) 2012. *Diszkrimináció. Emancipáció – Asszimiláció. Diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Kuncz, I. 1899. *Szabkírálat a dr. Somló Bódog által a magántanári képesítés céljából benyújtott dolgozatok tárgyában*. Kolozsvár, 1899. (OSZK III. Hung. 1.959)
- Kupa, L. 1998. Somló Bódog. *JURA. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos lapja*, 1. 43–48.
- Litván, GY. 1973. Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején. Somló Bódog (1873–1920). *Valóság*, 8. 32–42.
- Litván, GY. 1977. Somló Bódog munkássága. *Szociológia*, 4. 503–507.
- Moór, GY. 1911a. *Stammler „Helyes jogról szóló tana”*. Magyar Jogászegyleti Értekezések. 25. füz. Budapest.
- Moór, GY. 1911b. A jog fogalma és az anarchizmus problémája Stammler jogfilozófiájában. *Athenaeum*, 4. 1–35.
- Moór, GY. 1912. A társadalom fogalmáról. Stammler idevágó tanításainak kritikája. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 3–4. 25–38.

- Moór, GY. 1914. Die Reform des ungarischen Schwurgerichtes. *Der Rechtsgang*, 2. 142–204.
- Moór, GY. 1921. Somló Bódog. *Társadalomtudomány*, 1. 17–40.
- Moór, J. 1926. Vorwort des Herausgebers. In: Somló F.: *Gedanken zu einer Ersten Philosophie*. Walter und Gruyter & Co., Berlin–Leipzig, 3–17.
- Nagy, E. (é. n.) *Interjú dr. Szabó Józseffel*. (Kézirat) ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ Könyvtára, Budapest.
- Nagy, E. 1981. Erény és tudomány. Vázlat Somló Bódog gondolkodói pályájáról. *Világosság*, 12. 764–772.
- Nagy, E. 1985. Bevezetés Horváth Barna: Demokrácia és jog című tanulmányához. *Medvetánc*, 2–3. 295–303.
- Nagy, E. 1986. Sein, Geltung in der Geschichte der ungarischen Rechtsphilosophie (1897–1935). In: Varga, Cs.–Weinberger, O. (Hrsg.): *Rechtsgeltung. Ergebnisse des ungarisch-österreichischen Symposiums des Internationalen Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie 1985*. Stuttgart, 59–66.
- Nagy, E. 1993. Elhajló pályaképek (Bibó és Horváth Barna). In: Dénes I. Z. (szerk.) *A hatalom humanizálása*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 84–90.
- Nagy J. E. 2014. Szabó József életútinterjú. In: Révész B. (szerk.) „*Most megint Európában vagyunk...*” *Szabó József emlékkönyv*. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 113–139.
- Paczolay, P. 1989. Moór Gyula jogfilozófiája. *Jogtudományi Közlöny*, 10, 505–512.
- Perecz, L. 1998. A belátásos elmélettől a mezőelméletig. A magyar jogfilozófia fél évszázada: Pikler, Somló, Moór, Horváth. *Századvég*, Új folyam 10. 73–94.
- Révész, B. (szerk.) 2014. „*Most megint Európában vagyunk...*” *Szabó József emlékkönyv*. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged.
- Ruszoly, J. 1992. Bibó István a szegedi jogi karon. *Jogtudományi Közlöny*, 3–4. 95–111.
- Ruszoly, J. 1993. Egy élet a jog és az ész szolgálatában. Búcsú Szabó József professzortól. In: Szabó J. *Ki a káoszból, vissza Európába. Életrajzi, jogbölcseleti, alkotmányjogi és jogpublicisztikai írások*. Kráter Műhely Egyesület, Budapest, 199–204.
- Samu, M.–Szilágyi, P. 1985. Az állam- és jogelmélet oktatásának története egyetemünkön. In: Horváth P. (szerk.) *Az Állam- és Jogtudományi Kar szerepe a magyar jogtudomány fejlődésében*. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 313–392.
- Sándor, P. 1973. *A magyar filozófia története*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Schilling, F. A. 1869. *A természetjog vagy bölcsészeti jogtudomány kézikönyve. Összehasonlító tekintettel a tételesjog intézkedéseire*. (Ford.: Werner Rudolf) Franklin Társulat, Pest.
- Schweitzer, G.–Halász, I. 2010. Peregrináció Germániában. Somló Bódog a lipcsei és a heidelbergi egyetemen (1896–1897). *Jogtudományi Közlöny*, 6. 286–297.

- Seres, L. 1970. Pozitivisták társadalombölcselet Magyarországon. Somló Bódog halálának 50. évfordulójára. *Magyar Filozófiai Szemle*, 5. 936–954.
- Solt, K. 1994. Moór Gyula jogfilozófiájáról. *Holmi*, 12. 1850–1862.
- Somló, B. 1898. *A nemzetközi jog bölcseletének alapelvei*. Franklin-Társulat, Budapest.
- Somló, B. 1903. *Állami beavatkozás és individualizmus*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest.
- Somló, B. 1906. *Jogbölcseleti előadásai*. Első füzet (Kézirat gyanánt) Kolozsvár.
- Somló, B. 1909–1910. Massstäbe zur Bewertung des Rechts. *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, 508–522., 589–591.
- Somló, B. 1910a. A jog értékmérői. *Husadik Század*, 7. 1–14.
- Somló, B. 1910b. Kauszális vagy normatív etika? In: *Emlékkönyv Alexander Bernát hatvanadik születése napjára*. Franklin-Társulat, Budapest, 125–130.
- Somló, B. 1910c. A helyes jog. *Husadik Század*, 3. 390–395.
- Somló, B. 1910d. Újból a helyes jogról és egy helytelen cikkről. *Husadik Század*, 11. 334–346.
- Somló, B. 1910/11. Das Verhältnis von Soziologie und Rechtsphilosophie, insbesondere die Förderung der Rechtsphilosophie durch die Soziologie. *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, 4. 563–569.
- Somló, B. 1911a. Még egyszer a helyes jogról. *Husadik Század*, 1. 71–73.
- Somló, B. 1911b. Az érték problémája. *Athenaeum*, 2. 84–113., 3. 37–66.
- Somló, B. 1912. Das Wertproblem. *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, 145, 129–158., 146. 64–100.
- Somló, B. 1912–13. A helyes jog elméletéről. *Erdélyi Múzeum-egyesület Jog- és Társadalomtudományi Kiadványai* 5, 196–203.
- Somló, B. 1914. A szokásjog. In: *Emlékkönyv Farkas Lajos tanárságának negyvenötödik éve alkalmából*. Stein János Egyetemi Könyvkereskedése, Kolozsvár, 339–369.
- Somló, B. 1917. *Juristische Grundlehre*. Verlag von Felix Meiner, Leipzig.
- Somló, B. 1920. *Jogbölcselet. Somló Bódog egyetemi ny. r. tanár Jogi Alaptan című műve nyomán*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest.
- Somló Bódog [nekrológ] 1920. *Jogtudományi Közöny*, 20. 158.
- Somló, B. 1926. *Gedanken zu einer Ersten Philosophie*. [Herausgegeben von Julius Moór] Berlin–Leipzig.
- Somló, B. 1981. A szociológia és a jogfilozófia viszonya és különösen a jogfilozófia támogatása a szociológia által. In: Varga Cs. (szerk.) *Jog és filozófia. Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 179–183.
- Somló, B. 1995. *Jogbölcselet. A Juristische Grundlehre kivonata*. (Szerkesztette és a szöveget gondozta: Takács Péter) Bíbor Kiadó, Miskolc.

- Somló, B. 1999. *Értékfilozófiai írások*. (A kötetet szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta: Szegő Katalin) Pro Philosophia Kiadó – JATE BTK Filozófiai Tanszék – JATE Társadalomelméleti Gyűjtemény, Kolozsvár–Szeged.
- Szabadsfalvi, J. 1989. Moór Gyula pályakezdése (1906–1918). *Jogtudományi Közlemény*, 10. 497–504.
- Szabadsfalvi, J. 1994a. Vonzások és taszítások. Moór Gyula és Horváth Barna kapcsolata. *Magyar Jog*, 11. 654–660.
- Szabadsfalvi, J. 1994b. *Moór Gyula. Egy XX. századi magyar jogfilozófus pályaképe*. Osiris–Századvég, Budapest.
- Szabadsfalvi, J. 1995a. Törekvések egy jogfilozófiai szintézisre. Moór Gyula jogbölcselete. In: Loss S.–Szabadsfalvi J.–Szabó M.–H. Szilágyi I.–Zódi Zs.: *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 143–210.
- Szabadsfalvi, J. 1995b. „Coactus tamen volui!” – Bibó István jogbölcseleti munkássága. *Forrás*, 12. 13–21.
- Szabadsfalvi, J. 1996. Egy jogfilozófusnak indult pálya története – Bibó István pályakezdése. *Magyar Tudomány*, 3. 361–368.
- Szabadsfalvi, J. 1998. Egy derékba tört életmű margójára: Szabó József jogbölcseleti munkássága. *Jogtudományi Közlemény*, 12. 493–504.
- Szabadsfalvi, J. 1999a. Wesen und Problematik der Rechtsphilosophie. Die Rechtsphilosophie on Gyula Moór. *Rechtstheorie*, 1. 329–353.
- Szabadsfalvi, J. 1999b. Bibó István és a szegedi iskola. In: Dénes I. Z. (szerk.) *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Osiris Kiadó, Budapest, 125–152.
- Szabadsfalvi, J. 1999c. Egy európeai jogtudós emlékezete. In: Szabó J.: *A jogbölcselet vonzásában. Válogatott tanulmányok*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 197–213.
- Szabadsfalvi, J. 2001. *Moór Gyula*. (Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést írta: Szabadsfalvi József) Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Szabadsfalvi, J. 2002. Bibó István helye a XX. századi magyar jogbölcseletben. *Debreceni Szemle*, 1. 29–36.
- Szabadsfalvi, J. 2003. Egy „európai értelmiségi jelenség” – Horváth Barna emlékezete. *Magyar Jog*, 11. 641–648.
- Szabadsfalvi, J. 2004. A legnagyobb demokrata gondolatai. Bibó István egyetemi előadásai kötetben. *Szeged*, 5. 44–45.
- Szabadsfalvi, J. 2006. A neokantiánus fordulat beteljesedése a magyar jogi gondolkodásban. Vázlat Somló Bódog jogbölcseleti életművéről. In: *Collectio Iuridica Universitatis Debreceniensis VI*. Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Debrecen, 227–241.
- Szabadsfalvi, J. 2009. Hol az igazság? (Száz éve született Szabó József jogászprofesszor) *Szeged (Várostörténet, kulturális és közéleti magazin)*, 6. 22–24.

- Szabadfalvi, J. 2010 Bódog Somló – The „Representative Man” of Hungarian Legal Philosophy. In: Pokrovac, Z. (Hrsg.) *Rechtswissenschaft in Osteuropa. Studien zum 19. und frühen 20. Jahrhundert.* (Rechtskulturen des modernen Osteuropa. Traditionen und Transfers 5.) Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 375–389.
- Szabadfalvi, J. 2011. Bibó István szegedi évei. *Forvm. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica*, 2. 157–168.
- Szabadfalvi, J. 2014a. Somló Bódog (1873–1920). In: Hamza, G. (szerk.) *Magyar Jogtudósok.* IV. köt. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 53–67.
- Szabadfalvi, J. 2014b. *Kísérlet az „új magyar jogfilozófia” megteremtésére a 20. század első felében.* Gondolat Kiadó.
- Szabadfalvi, J. 2014c. Egy „ideálrealista” jogtudós – Finkey Ferenc jogbölcseleti munkássága. In: Elek B.–Háger T.–Tóth A. N. (szerk.) *Igazság, ideál és valóság. Tanulmányok Kardos Sándor 65. születésnapja tiszteletére.* Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Büntető Eljárásjogi Tanszék, Debrecen, 326–333.
- Szabó, I. 1955. *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabó, J. 1938. *A jog alapjai. Különös tekintettel a nemzetközi jogra.* Magyar Társadalomtudományi Társulat, Budapest.
- Szabó, J. 1941. *A jogászai gondolkodás bölcselete.* Acta Universitatis Szegediensis. Sectio: Juridica-Politica. Tom. XVI. Fasc. 2. Szeged.
- Szabó, J. 1942a. Hol az igazság? (A bíró lélektani problémái.) *Társadalomtudomány*, 1. 1–55.
- Szabó, J. 1942b. A jogtudomány helye az emberi gondolkodásban. *Szellem és Élet*, 4. 214–229.
- Szabó, J. 1942c. Vojtech Tuka: Die Rechtssysteme. *Társadalomtudomány*, 2. 297–304.
- Szabó, J. 1942d. Egy új jogelmélet. *Szellem és Élet*, 2. 80–89.
- Szabó, J. 1943a. Wahrheit, Wert und Symbol im Rechte. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* „Ungarn-Heft”. 101–121.
- Szabó, J. 1943b. Kelsen, Hans: Law and Peace in international relation. *Társadalomtudomány*, 4–5. 521–531.
- Szabó, J. 1948. Der Rechtsbegriff in einer neurealistischen Beleuchtung. *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, 3. 291–311.
- Szabó, J. 1989. Moór Gyula emlékezete (1888–1950). *Polisz*, 3. 17–21.
- Szabó, J. 1993. Negyven év. In: Szabó J.: *Ki a káoszából, vissza Európába. Életrajzi, jogbölcseleti, alkotmányjogi és jogpublicisztikai írások.* Kráter Műhely Egyesület, Budapest, 13–48.
- Szabó, M. 2015. Jogelmélet és jogszociológia. In: Jakab, A.–Menyhárd, A. (szerk.): *A jog tudománya. Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal.* HVG-orac Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 451–542.

- Szájer, J. 1985. Somló Bódog tudományelméleti és jogi tanaiból. *Századvég*, 1. 95–114.
- Szájer, J.–Tóth, Á. (szerk.) 1988. *Moór Gyula 1888–1950*. ELTE Jogász Társadalomtudományi Szakkollégium, Budapest.
- Szegő, K. 1994. Somló Bódog értékelmélete. *Magyar Filozófiai Szemle*, 3–4. 343–364.
- Szegő, K. 1999. Somló Bódog értékelmélete. In: Somló, B. *Értékfilozófiai írások*. (A kötetet szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta: Szegő Katalin) Pro Philosophia Kiadó – JATE BTK Filozófiai Tanszék – JATE Társadalomelméleti Gyűjtemény, Kolozsvár–Szeged, 10–37.
- Szegvári, K. 2004. Somló Bódog jogelméleti munkássága. (A kézirat eredetileg 1952–1953-ban készült) *Jogelméleti Szemle*, 4. (<http://jesz.ajk.elte.hu/szegvari20.html>)
- Varga, Cs. 1980. Somló Bódog esete a pécsi jogakadémiával. *Jogtudományi Közlemény*, 8. 543–546.
- Varga, Cs. 1981 *A jog helye Lukács György világképében*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Varga, Cs. 1995 (Sajtó alá rendezte) *Aus dem Nachlass von Julius Moór / Moór Gyula hagyatékából*. Budapest.
- Werner, R. 1875, 1881², 1892³, 1900⁴, 1903⁵. *A bölcsészeti jogtudomány történelme. Kiegészítésül Schilling természetjogi művéhez*. Franklin Társulat, Budapest.
- Werner, R. 1899. *Véleményes jelentése Dr. Werner Rezső ny. r. tanárnak Dr. Somló Bódog úr habilit. értekezése tárgyában*. (OSZK III. Hung. 1.959)
- Zódi, Zs. 1995. Erény és tudomány. Somló Bódog állam- és jogbölcseleti munkássága. In: Loss S.–Szabadfalvi J.–Szabó M.–H. Szilágyi I.–Zódi Zs.: *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Bíbor Kiadó, Miskolc. 63–141.
- Zsidai, Á. 1989. Tény és érték (Moór Gyula és Horváth Barna jogfilozófiai vitája). *Jogtudományi Közlemény*, 10. 513–519.
- Zsidai, Á. 2008a. *A tiszta jogszociológia. Horváth Barna szinoptikus jogelmélete*. Szent István Társulat, Budapest.
- Zsidai, Á. 2008b. *Jogbölcseleti torzó. Bibó István jogelméletének rekonstrukciója*. Szent István Társulat, Budapest.
- Zsidai, Á. 2013. Coactus tanem volui. *Világosság* (tavasz-nyár). 179–194.

„Húsz év” – kettétörve Somló Bódog színeváltozása

Szabó Miklós

egyetemi tanár, Miskolci Egyetem
e-mail: jogszami@uni-miskolc.hu

Összefoglalás. E tanulmány a magyar jogbölcseleti hagyomány legelismertebb alakjának, Somló Bódognak a pályafutását veszi górcső alá, elsősorban naplójegyzeteire támaszkodva. Azt a feltételezést fogalmazza meg, hogy az a szokásos felfogással szemben, amely Somló munkásságát az 1910-es esztendő körül megforduló, egymással szöges ellentétben álló két szakaszra osztja, az valójában három pályaszakaszra bomlik. Az 1918 ősszén induló és a *Prima Philosophia* kéziratában kulmináló harmadik periódus jelenti a legnagyobb törést egész munkásságához képest, s részben ennek kudarca is magyarázhatja élete tragikus végét.

Kulcsszavak: jogfilozófia, Somló Bódog, Prima Philosophia

Abstract. “Twenty years” – broken apart: Transfiguration of Felix Somló

This study scrutinizes the career of Felix Somló, the most respectful representative of Hungarian legal philosophy, taking his journal-entries as sources. The study claims that while regular approach holds that Somló’s career may be divided into two periods by 1910, which periods are in direct opposition with each other, in reality his career consists of three parts. The third period which culminates in the manuscript of *Prima Philosophia* proves to show the biggest break within all of his work, and the failure of his manuscript’s conception is partly responsible for the tragic end of his life.

Keywords: philosophy of law, Felix Somló, Prima Philosophia

Tanszéki közösségünk leróta már tiszteletét a modern magyar jogbölcseleti gondolkodást megalapozó és kibontakoztató elődeink előtt – részben rehabilitálva őket a méltatlan és igaztalan vádak alól, részben mérlegre téve és felvállalva a hagyatékukat.¹ A terjedelem és a műfaj korlátai okán ez az áttekintés szükségképpen elnagyolt maradt. Egy teljes, háromnegyed századnyi korszak összefogó értékelésébe csak a legjelentősebb szerzők, a legjelentősebb műveik, a legjelentősebb tételeik férnek bele. Filmes nyelven szólva olyan nagyotál kép ez, amelyben a részletek elvesznek. A kép nem lesz hamis, de megtévesztő;

1 Loss et alii 1995.

amit mutat, lehet ugyan igaz, de az igazsága részleges. A teljes igazság helyébe lépő, leegyszerűsített igazság: közhely. Ha pedig a közhelyek sugallta kétes képet meg kívánjuk tisztítani, premier plánra kell váltani, hogy, közel kerülve tárgyunkhoz, az áttekintő képből kibontakozzanak a részletek is. A következőkben erre teszünk részleges kísérletet. Részlegesen, kétszeresen is: egyrészt mert csak egyetlen képet fogunk objektívünk látószögébe: Somló Bódog korszakváltását; másrészt mert ehhez is csak egyetlen forrásra támaszkodunk: Somló naplójára.² E napló töredékes és hézagos; viszonylag összefüggő bejegyzések (magyar és német nyelven) a háborús és viharos években: 1914 nyara és 1919 tavasza között keletkeztek. Inkább feltevéseinket, mint következtetéseinket elsősorban ezekre támaszkodva kívánjuk felvázolni.

1. A közhely

A Somló Bódog halálakor az utóda és szellemi hagyatékának kijelölt gondozója, Moór Gyula által megrajzolt pályáív már megadta a megtett út kezdő- és végpontját – és, szembeállítva azokat, útjára indította a „két pályaszakasz” tételét.³ Ezt megerősítette a *Prima Philosophia* posztumusz kiadásához fűzött előszavában: „Somló Bódognak az 1896-tól 1920-ig terjedő 24 évnyi irodalmi munkásságán belül két nagy szakasz különböztethető meg. Mindkét pályaszakasz, az átmenetet leszámítva, hozzávetőlegesen egy évtizedet ölel át a munkásságából. Az első periódusban Somló Herbert Spencer hatása alatt állt, s tudományos érdeklődése elsősorban szociológiai kérdésekre irányult. A második szakaszban a kanti filozófia alapjaira helyezkedett és tudományos érdeklődése a jog alapfogalmai, valamint egyre növekvő mértékben a filozófiai problémák körül forgott.”⁴ Korszakhatárként az 1910-es esztendőt szokás megjelölni, amikor *A jog értékmérői* németül és magyarul megjelent;⁵ az „átmenet” éveit 1907 és 1910 közé teszik. Az eltávolodás ifjúkori eszméitől és a csatlakozás a neokantiánus eszmeörhöz valójában több lépésben, fokozatosan ment végbe.⁶

Ehhez a korszakoláshoz kétfajta viszonyulás alakult ki. Az egyik – megőrizve Moór Gyula eredeti megközelítését – a két korszakot egymást kölcsönösen kizáró,

2 *Somló Bódog naplójegyzetei* (a továbbiakban: SBN) I–IV. köt. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Hung. 3038. (I. köt.: Jogbölcseleti jegyzetek és kivonatok (1896–1897); naplójegyzetek (1898); II. köt.: Az 1898-as napló [I. köt. ff. 39–61.] fogalmazványa; III. köt.: Napló (1914. július 24. – 1917. november 13.); IV. köt.: Napló (1914. július 26. – 1914. július 23. és 1918. január 2. – 1919. április. 15.)

3 Moór 1921.

4 Julius Moór: „Vorwort des Herausgebers.” In: Somló 1926. 4. Durva kritikával illetve, de ugyanezt a filozófiai „átállítódást” kanonizálta aztán Szabó Imre is a szocializmus évtizedei számára: Szabó 1955. 242–243.

5 Somló 1909–1910.

6 Ehhez lásd pl. Szabó 2015. 465–466.

poláris ellentétben álló periódusként fogja föl, amelyhez különböző értelmező magyarázatokat fűz. A széles körben elfogadott nézetből következően, mely szerint Somló munkássága a „tudomány és politika” közötti feszültségből táplálkozó erőterben formálódott, a korszakváltás magyarázatát is vagy Somló tudományos fejlődéséből, vagy a politika változásaiból származtatják. Az első magyarázatot adja mindenekeelőtt maga Moór: a tudományos érés folyamata során a korban nagy hatású evolucionizmus–szociáldarwinizmus, a kor problémáira élesen reflektáló történelmi materializmus és a Pikler-féle természettudományi tudományos szemény hatása alól fokozatosan megszabadulva és érdeklődésében egyre önállóbbá és elmélyültebbé válva jutott el Somló a kanti és neokantiánus filozófiáig.⁷ Ez egyben a ténytudományoktól az értéktudományok felé történő elmozdulás, „átállás” lett. A második magyarázat nem Somló tudományos, hanem politikai felfogásának eltolódását érzékeli a korszakváltás mögött. Ez a marxizmussal is kokettáló polgári radikalizmustól a távolságtartó konzervativizmus felé fordulásban nyilvánult meg, amit szimbolikusan is megjelenít a parlamenti botrány egyfelől, s a Területvédő Ligára hagyományozott vagyon másfelől. Somló meggyőződésbeli változása magyarázható egyszerűen életkori okokkal: az ifjonti hév elültével; vagy a környezet változásával: a radikális, nyugatos, Ady nevétől hangos Nagyváradról az arisztokratikus, konzervatív királyvárosba, Kolozsvárra költözéssel;⁸ de leginkább a tudományos kiteljesedését zavaró, akadályozó politikai turbulenciákat magáról lerázó tudós gesztusával.

A korszakoláshoz való másik viszony vitatja az elkülönülés élességét, a figyelmet nem az út végpontjaira, hanem magára az útra irányítva egységben – bár nem statikus, hanem dinamikus egységben – látja és láttatja Somló munkásságát.⁹ Kétségtelenül emellett szól a személyiség integritásából fakadó összetartó erő működése is, amire még teszünk utalásokat a következőkben.

Végül az eredeti korszakolásnak is van alternatívája: ti. a kettő helyett három szakasz elkülönítése. Erre tesz javaslatot Szegő Katalin, amikor a társadalomtudományi (szociológiai) és társadalomkritikai dominanciájú első, valamint az 1910-től kezdődő újkantiánus értékfilozófiai korszak mellett külön, 1919-ben induló utolsó pályaszakaszként értelmezi a *Prima Philosophia* kéziratában tárgyasuló ismeretelméleti, logikai és kritikai megalapozottságú „transzcendentális normatizmus”-t. „Ezt a második fordulatot akkor is észre kell vennünk – mondja –, ha nem olyan látványos, mint az első, ugyanis csak így érthetjük meg, hogy a somlói életműben a kantiánizmus két különböző változata érvényesült: a badeni típusú neokantiánizmus (ehhez számítom Kelsen jogfilozófiáját is), valamint a

7 Mint „rákészülést” az *Alaptanra* lásd pl. Nagy 1981. 770.

8 Így Szegvári é. n. 45.

9 Vö. Zódi Zsolt: *Erény és tudomány. Somló Bódog állam- és jogbölcseleti munkássága*. In: Loss et alii 1995. 63–141.

kantiánus indíttatású ismeretkritika, amely inkább a fenomenológiával rokon.”¹⁰ Ugyancsak három szakaszt lát Funke és Sólyom, ők azonban a harmadik (ugyancsak a *Prima Philosophiában* megtestesülő) periódust a neokantiánustól elkülönülő, önálló, bár beteljesületlenül maradt kísérletként értékelik egy normatív etikai fordulat végrehajtására.¹¹

2. A habitus

Semmi kétség: Somló Bódog viselkedését a tudomány iránti elkötelezettség gyermekkorától benne élő eszméje magyarázza legjobban. „Úgy érzem, Archimedes tudnék lenni, aki nem engedí circulusait turkálni” – jegyzi be naplójába egy hónappal a háború kitörése után.¹² Szürakuszai Arkhimédészhez hasonlóan az ő „köreit” is katonák zavarták meg, s ez a találkozás is halállal végződött. Három hónapra rá idézett fel egy hasonló történetet (amelynek hitelessége a mi szempontunkból nem bír jelentőséggel): „Irigylem Hegelt, akiről Pauler [Ákos] elbeszéli, hogy amikor befejezte 1815-ben a *Phenomenologie d[es] Geistes*t, éppen a nyomdába akarta vinni, francia katonákba botlik, akik elkapják – annyira nem tudott a jénai csatáról, – ő a háború nagy idealizálója, 37 éves korában! Ma azt hiszem, ő is tudna róla.”¹³ (Somló ekkor 41 éves volt.)

Ezen eszmény felől tekintve világosan kirajzolódik a Somlót konzekvensen mozgó két erő: keresi a tudomány művelésének lehetőségét ígérő nyugalmat, s menekül a nyugalmat feldúló és a tudós életet ellehetetlenítő (köz- és magánéleti¹⁴) turbulenciák elől. Ez magyarázza a nagyváradi „fiatal óriások” hátrahagyását; a Huszadik Század köréből való kiválást; a kolozsvári szocialisták által felkínált főispáni tisztség visszautasítását 1918 végén; ugyanekkor a pesti jogi karon kínált állás elfogadását a román megszállás alatt álló kolozsvári helyett; s a kétségbeesést, amikor a zavartalan munkálkodás lehetősége Pesten is szertefoszlani látszott 1919-ben, majd 1920-ban.

Összekötő kapocsként ível át Somló munkásságán a tudományosság eszményének követése is. Tudományosságon bizonyosságot ért; azon pedig objektivitást – az igazság és helyesség objektív ismeretét. A kettő összefügg: a társadalomismeret, vagyis a szociológiai tények objektív ismerete vezet el a társadalmi

10 Szegő 1999. 12.

11 Funke – Sólyom 2013. 86–89.

12 SBN 1914. aug. 24.

13 SBN 1914. nov. 29.

14 A magánélet „helyén” kezelésére utal egy év végi leltár (SBN 1914. dec. 31.):

„Az évnek vége. Kiemelkedő események:

Házasságom

Az olaszországi út

Munkáim idejének haladása”

cselekvéshez, a beavatkozáshoz, a társadalom helyes átalakításához. Abból, ami van, következik az, aminek lennie kell, amit tenni kell. S fordítva, a helyesség mércéjét az értékstanban keresve is a társadalom számára való, tehát objektív helyességhez jutunk el: „Ha kétes esetekben nem is lesz abszolút mértékünk, amelynek segítségével egy intézmény, egy jogszabály helyességét vagy helytelenségét megállapíthatnók, mégis nagy különbség lesz egy olyan társadalom jogalkotása között, amely ezen elvnek helyességétől át van hatva, amely annak becsületes megvalósítására törekszik, meg egy olyan társadalom között, amelyben mit sem számít a milliók szenvedése, amely »a milliók egyért« elvet vallja, amely a parasztot állatnak nézi, a munkás igényeivel nem törődik.”¹⁵ Ugyanúgy az objektív helyesség érzete kínálja a kritériumot a gondolkodásbeli (logikai) helyesség (az igazság) megítéléséhez, mint a cselekvésbeli helyesség (erkölcsi) mércéjéhez. Mindkettőre igaz: „Az egyéni helyeslés érzelmi ténye egyúttal mindig egy szociális értékelést fejez ki. Az egyéni helyesség érzése csak indexe egy szupraindividuális értékelésnek, amely a feltétlen érvényesség igényével lép fel... Erkölcsös tehát mindaz, ami a cselekvés egy normájának megfelel, amit (a csoporttal egyezően) feltétlenül helyesnek érzek... Nincs más erkölcs, mint valamely pozitív morál!”¹⁶ A tudományosan megalapozott erkölcs és etika, s az így igazolt elvekből mint premissa maiorból levont cselekvési imperatívusz kényszerítő ereje fogja egységbe emberi és tudósi habitusát.

Nem független mindettől az, hogy Somló legolvasottabb szerzője Kant volt, akinek tanulmányozása 1896-tól kezdve végigkísért minden pályaszakaszát. Még hozzá nem is azokat a műveket leljük olvasmányai között, amelyeket az aktuális pályaszakasztól várnánk, hanem pl. pozitivistaként a *Prolegomena*, értéktani neokantiánusként a *Tiszta ész kritikája* vonzza érdeklődését. Kant láthatóan több mint szerző a számára: mindvégig tudományos eszmény és inspirációk forrása. Tőle ered Somló majdani útkeresésének episztemológiai iránya is; az a meggyőződés, hogy a tudományos megismerés vezet el mind a cselekvő változtatás gyakorlatáig, mind az erkölcsi helyesség felismeréséig.

3. A cél

Somló pályájának rekonstruálása és értelmezése lehetséges a maga elé tűzött célok és az általa ténylegesen megtett út felől is. A kettő ugyanis nincs teljes összhangban: a kitűzött céljai nem mindig következnek az addig megtett útjából, s útjának alakulása sem mindig következik a kitűzött céljaiból. Naplójából kiemelt idézetek két sorozatával próbáljuk meg szemléltetni a két vonulatot. Nézzük először a célok formálódását:

15 Somló 1906. 115.

16 Somló 1909–1910. 10–11.

(1) 1914. dec. 30.: „Egy általános szabálytan (nomologia) gondolata, mint minden szabályokkal foglalkozó tudomány közös alapja. Utána kellene nézni a dogmatikus teológiában, hogy mennyi ilyen generalisnomologia foglaltatik benne. Azt hiszem, az etikát is nem egy ponton szabatosítaná. Ha megállapítást nyer, hogy mi van adva már egy ilyen általános normatanban, világosságot adna, hogy mi az, ami az illető normafaj specifikuma, mi az ethicum, a juristicum, a theologicum.–”

A nomológia tervéhez köthetjük a *Juristische Grundlehre* első fejezetét („A normák fogalma és fajtái”) – azonban ezt Somló maga sem tekintette a terv megvalósításának, legfeljebb adaléknak: „egy összehasonlító nomológia, amely a különböző fajta normák szerkezetének különbözőségét rendszeresen bemutatná, mindmáig hiányzik”.¹⁷

(2) 1915. jan. 15.: „Egy ethika kontúrjai tűnnek fel.”

(3) 1916. okt. 7.: „A *Juristische Grundlehre* lezárva. Előtanulmányok kezdete egy Etikához. Valójában csak az eddigi tanulmányok folytatása. [...] Új technika az új műhöz. Kevesebb, talán semmi közvetlen polémia, inkább egyetlen lendülettel.”

(4) 1916. okt. 17.: „Egy évekre szóló munkaterv bontakozik ki előttem és egyre hosszabbnak látszik, minél több lépést teszek előre.”

Céljait tekintve Somló láthatóan a kanti terv szerint halad előre. „Semmi kéttség, minden megismerésünk a tapasztalattal kezdődik”¹⁸ – magyarázza Kant Somló szociológiai pályakezdését. Ezt követi a tapasztalati adatok értelmezéséhez szükséges fogalmi eszközök kimunkálása a tiszta ész által (alaptan), s a tárgyát, a cselekvés törvényét létrehozó-alakító gyakorlati ész működésének felfejtése (erkölcsstan). Ez egy egész munkásság terve: a kanti filozófia alapján kidolgozandó jogfilozófia. Megvan az alaptan, jöhet az értéktan/erkölcsstan.

(5) 1916. dec.: 14. „Zurück zu Kant.”

Első megközelítésben e bejegyzés a Kant újrafelfedezésének Otto von Liebmann által 1865-ben meghirdetett neokantiánus jelszavát („*Zurück zu Kant!*”) ismétli meg és viszi tovább, jó neokantiánusként. Ez azonban megtévesztő. Ismeretes, hogy a jelszót Wilhelm Windelband már 1883-ban kiegészítette, s ezzel módosította: „Kantot megérteni annyit jelent, mint meghaladni őt”.¹⁹ Somló azonban

17 Somló 1917. 215.

18 Kant 1995. 51.

19 Windelband 1924. iv.

nem meghaladni, hanem megvalósítani akarta a kantii programot – vagyis: nem a neokantiánusokkal, hanem a neokantiánusoktól is vissza Kanthoz!²⁰

- (6) 1917. jan. 12.: „Egy kritikai kommentár terve Kant Etikájához – mint a »Morálfilozófia« mellékterméke.”
 (7) 1917. nov. 10. „Elkezdem a felgyűlt jegyzeteim átnézését.”
 (8) 1917. nov. 20. „Elkezdem az Erkölcs elmélete első fejezetét: Filozófiai bevezetés.”
 (9) 1918. jan. 12.: „Újra felveszem az Erkölcs elmélete szálait.”

Folytatódó előkészületek az eredeti terv megvalósítására. Ami valóban elkészült: a tervezett Erkölcstan első fejezete a kiadókkal való tárgyaláshoz. A *Prima Philosophia* azonban nem e terv terméke.

- (10) 1918. okt. 4.: „Elkezdem a filozófiai eredményeim egybefüggő átiratát e címmel: *Prima Philosophia oder die Lehre vom Unbedingten als eine philosophische Grundwissenschaft.*”
 (11) 1919. jan. 10.: [A Jogászegylet felajánlott alelnöki tisztségének visszautasítása] „az egyetlen mérce: a filozófiai tanulmányok előre- vagy hátramosztása.”
 (12) 1919. febr. 15.: „A gépezet végre működésbe lendül: délelőtt barkácsolgatás az Első filozófián.”

Ez már a kitörési kísérlet a jogfilozófia keretei közül, s áttörési kísérlet a „feltétlen” (*das Unbedingte*) birodalmába.

4. Az út

Az utat nemcsak a cél határozza meg, hanem a körülmények és lehetőségek is. Somló, habitusának megfelelően, jó kantianusként, ragaszkodik autonómiájához, ahhoz, hogy maga szabjon törvényt magának, s a végsőkig ragaszkodjon e törvényhez. S ha ezzel szembemennek a háború tényei – annál rosszabb a tényeknek:

- (1) 1914. aug. 24.: „Visszatérek a jogfilozófiához. [...] Énnekem ez a hivatásom ebben a felfordult Európában. Csinálja ki-ki a magáét.”
 (2) 1914. aug. 25. – szept. 1.: „Jogfilozófiámban pedig a szubjektív jog fogalmát boncolgatom csendesesen, miközben az objektív jogok érvényességének határait most tologatják el.”

20 Erre utal a neokantiánus kortársai műveire tett – igencsak kritikai – megjegyzéseinek sora; pl. Gustav Radbruch *Grundzüge der Rechtsphilosophie* című műve olvastán: „Ez csak abortusa az anyának, aki Messiást akart szülni.” (SBN 1914. nov. 8.)

(3) 1914. dec. 25.: „Este előadom életprogramomat 59 éves korom utáni időkre. Nyugdíjba megyek s megírom a jogfilozófia történetét rendszerem szempontjából.”

Az eredeti életprogram – a jog ténytanának, alaptanának s értéktanának egy-
séges filozófiai rendszerré való kiépítése – továbbra is követendő célnak látszik
lenni, egészen 1918 októberéig, a *Prima Philosophia* leírásának megkezdéséig.
Talán a megírás lehetetlenségének, sőt sikertelenségének ténye tette világossá az
eredeti célok tarthatatlanságát. A Somló járta út azonban már 1916 októberétől
távolodni kezdett a céljai felé vezető iránytól:

(4) 1916. okt. 14.: „A tiszta és a gyakorlati ész viszonyáról szóló régi gondolataim új támaszokra lelnek és előtűnnek egy új filozófia kontúrjai.”

(5) 1916. okt. 17.: „A filozófia egész széles földje úgy tárul fel előttem, mint amelyben lépésről lépésre a kanti gondolatok magaslatait mászom meg.”

(6) 1916. nov. 8.: „A jogászat számára visszavonhatatlanul elvesztem. Egy csatorna után itt az Óceán.”

(7) 1917. márc. 4–15.: „Influenza. – Filozófiai Program:

I. Pozitív:	1. A gondolkodás metafizikája
	2. Logika
	3. Morálfilozófia
II. Kritikai:	4. A vallás elmélete
	5. Lehetséges egy történelemfilozófia?
	6. A „filozófiai” esztétikáról
	7. A „természetfilozófiáról”

A *Prima Philosophia* inkább látszik ezen új, átfogó (s immár nem jog-) filozófiai rendszer kimunkálása felé tett első, mintsem az eredeti jogfilozófiai rendszer kiépítésének utolsó lépése lenni. A tér megnyílásának szellemi élménye érhető itt tetten, s még nem látszik, hogy szárnyalás vagy zuhanás lesz-e a mozgás e térben.

(8) 1918. okt. 16.: „Építési telek a Csopaki utca 8. alatt²¹ 33 000 koronáért megvásárolva.”

(9) 1919. febr. 9.: „Ekkor világossá tettem, hogy ilyen körülmények között semmilyen munkában nem tudok részt venni és azt tervezem, hogy hosszabb ideig a megtartandó Kari Tanácsokról távol maradok, visszatérek a filozófiához, örvendezve, hogy a végeláthatatlan ülésezésnek és jegyzőkönyv-gyártásnak vége szakad. Hallom, magatartásom kormányzati körökben nem kis haragot váltott ki.”

(10) 1919. febr. 10.: „Így, hogy ismét a szeretett és megszokott elfoglaltsága-

21 Közel a Pasaréti úthoz, ahol Budapestre kerülése után Somló átmenetileg Jászi Oszkárnál lakott.

imban merülök el, újra otthonosan és jól érzem magam. [...] – ez a világ a leggonoszabb ellenségem és már egyetlen fuvallata is méreg. Esküdt ellensége minden koncentrációnak és minden elmélyülésnek.”

(11) 1919. ápr. 12.: Költözés az új lakásba

A Történelem visszavág. A háború viharaival szemben is sikerre vitt munkálkodást, a kényszerű áttelepülés után is kialakított munkafeltételeket újabb, forradalmi-polgárháborús viharok fenyegetik. Közeledik az idő, amikor minden visszavonulási út lezáródik – vagy úgy látszik –, s megszűnik az elmélkedő szellem minden menedéke. De még mindig: „A legjobbat remélem. A filozófia művelése iránti igény olyan mélyen bennem ül gyermekkorom óta, hogy minden akadályt legyűrök és mihelyt csak kicsit nyugodtabb napok jönnek, újból előteremtem a szükséges szabadidőt.”²²

(12) 1919. ápr. 15.: A jogi kar felszámolva. A helyén gyakorlati átképző kurzusok lesznek kész jogászok számára. Újakat nem fognak képezni. Őszre egy társadalomtudományi osztályt terveznek az Egyetemre.

A napló utolsó sorai – az út vége. A bajok Somló kinevezése (1918. december 3.) után egy héttel kezdődtek. Lovászy Márton kultuszminiszter hét új tanszék szervezését követelte „a kétségtelenül kialakulóban levő új világ» megváltozott szükségleteinek megfelelően [és] az új szociális szellem befogadása végett”.²³ Az ezt követően „tervezett reform alap gondolata az volt, hogy a kart jog-, állam- és társadalomtudományi karrá alakítsák át és szakképző-intézeté süllyesszék le...”²⁴ A tanácsköztársasági kormány intézkedésére „április 7-én (76.512/1919) a karon az összes előadásokat, alapvizsgákat és szigorlatokat előbb ideiglenesen, utóbb végképpen megszüntették, mivel »az új szociális társadalomban« a jogi képzést feleslegesnek tartották. Az ifjúságot azzal a kétesértékű ígérettel kárpótolták, hogy intézkedni fognak arról, hogy őket hasznavehető produktív munkaerőkké képezzék ki.”²⁵

5. A hipotézis

Somló Bódog pályáivének konszenzuális értékelése szerint az két (pozitivista és neokantiánus) szakaszra bomlik, melyek közötti antagonisztikus ellentétben szinte „két Somló” (Nagy Endre) mutatkozik meg. Kisebbségi véleményként a *Prima Philosophiá*val megkezdődik (de torzó marad) egy harmadik pályaszakasz

22 SBN 1918. dec. 31.

23 Eckhart 1936. 647.

24 Uo. 648.

25 Uo. 650.

is, amely „nem olyan látványos” (Szegő Katalin), vagy csak „ismételt odafordulás” az érték-problémához (Funke–Sólyom). Feltevéseünk (vagy inkább csak: felvetésünk) szerint itt jóval többről van szó. Míg az első kettő valóban pálya-szakasz – vagyis egyazon pályának egymástól elkülöníthető, mégis egymásra épülő, sőt egymásból következő periódusa –, addig a harmadik „pálya-szakadás”: a pálya megtörése s egy új pályának való nekiveselkedés, amelyet már nem engedtetett meg befutni. A váltásnak/változásnak ezt a radikális voltát hivatott kifejezni a „színeváltozás” szó a címben – olyan életélmény, „megvilágosodás”, amely minden addigi törekvést átértékel, s amely gyökeres fordulatot eredményez a világlátásban. A tudomány életre-halálra elkötelezettjeként Somlónál ez az élmény szellemi élmény, szellemi megvilágosodás lehetett, s a gyökeres fordulat a tudományos útkeresésében állhatott be. 1916 novemberében megfogalmazott felismerésének megfelelően elhagyta a jogfilozófia addig járt útját („Für Juristerei bin ich unwiderrufflich verloren”), s átlépett egy új világba („Nach einer Kanalfahrt der Ozean”).

Jogfilozófiai munkásságának összekötő kapcsolatai: a jogtudomány tudományosságának és a jogászat helyességének keresése.²⁶ Kézenfekvő, ha a szigorú tudományosság kritériumait (mint Kelsen) a pozitívizmusban véli megtalálni és – levetkőzve a naturalizmust, evolucionizmust és utilitarizmust – megőrizni a logikai pozitívizmussal kokettáló etikai kísérletében is. Kézenfekvő az is, ha a helyesség érték-követelményét már a kezdetektől érvényesíti a pozitív joggal szemben is, legfeljebb annak forrását a tényleges hasznosság helyett utóbb az értékek birodalmában, majd a helyesség érzésében véli megtalálni. S végül kézenfekvő, ha a tudományosság és a helyesség egységét teoretikusan Kant munkásságában, a tiszta ész és a gyakorlati ész közös nevezőre hozásában, praktikusán pedig saját életének vezetésében (és lezárásában) lelte meg. De Kanttól származik a módszer is: az ismeretkritika, amely az ismeretelméleti fordulatba torkollik.

Aki, mint Somló, *Prima Philosophia* névvel illetett vállalkozásba fog, az nagy dolgokra vállalkozik. E név hagyományosan a metafizikát jelöli, amely Aquinói Szt. Tamással szólva: „prima in dignitate, ultima in addiscendo”, azaz: első a rangban, utolsó a megtanulandók között.²⁷ Az „első filozófia” megalapozása Arisztotelészig megy vissza;²⁸ ő azonban erre a „metafizika” kifejezést még nem használta. Ezt „a nevét attól a körülménytől kapta, hogy [rhodoszi] Andronikos gyűjteményében a természettudományi iratok: a *Physika* után, azaz μετάταφυσικά

26 Funke és Sólyom az összekötő kapcsolatot és vezérmotívumot az *objektivitásban* találta meg; első korszakát a társadalmi törvények objektivitásával, a másodikat a jogfilozófiai fogalmak objektivitásával, s a harmadikat az ismeretelméleti „feltétlen” objektivitásával jellemezve. Funke–Sólyom 2013. 31–32.

27 Kielbasa 2013. 636.

28 „[V]alamennyi elődünk a *Physikában* említett okokat kereste, s nincs módunk ezeken kívül még más okokat is keresni. [...] De] dadogásnak látszik az »első filozófia« kezdete minden kérdésben, hiszen még új és a kezdet kezdetén álló volt.” Arisztotelész 1992. (1993a) 66.

[„meta tafüszika”] kaptak helyet.”²⁹ Ez az ontológiai filozófia (amely az igazságot a létezéssel magyarázza) a valóság végső elveinek mint okoknak a vizsgálatát végzi el – legvégül Istennel mint végső okkal, mozdulatlan mozgatóval.

Ma elsősorban René Descartes *Elmélkedései* kínálják a metafizika modern megalapozását.³⁰ Célul a bizonyosság elérését, „az igazság bizonyos és evidens ismeretét” tűzte maga elé. „El fogok tehát távolítani mindent, amihez akár csak egy csöppnyi kétely is férközhet, minthogyha teljességgel meggyőződtem volna hamisságáról. Tovább fogok haladni egészen addig a pontig, ahol valamilyen bizonyosságra bukkanok [...] Semmi másra nem vágyott Arkhimédész, mint egyetlen szilárd és mozdíthatatlan pontra, hogy aztán ott megvetve lábát az egész Földet kimozdíthassa helyéből.”³¹ Az igazság (és hamisság) értékét nem a fogalmak, hanem az ítéletek hordozzák, mégpedig – ahogy azt már a görögök is tartották – legnagyobb bizonyossággal a matematikai és geometriai ítéletek: „azokat az igazságokat, amelyeket az alakzatokról, a számokról, vagy más, az aritmetikához vagy a geometriához vagy általában véve a tiszta vagy elvont matematikához tartozó dolgokról evidens módon fölismertem, a leginkább bizonyosnak tartottam”.³² A bizonyosság itt az elme belátása, a létezésnek a belátása – mégpedig elsősorban saját maga, végső soron Isten létezéséé.

A metafizika tehát a tudás és minden tudományosság első feltételeit vizsgálja. Az alapvető probléma: az igazság, az ész képessége az igazság elérésére. Teljes kibontakozást – mint ismeretelmélet – a Somló által legintenzívebben tanulmányozott Kantnál nyer; mégpedig *A tiszta és kritikájában* (1781) és a *Prolegomában* (1783).³³ A Prolegomena minden leendő metafizikához, amely tudományként léphet majd fel, rögtön a tudományosság kritériumaival kezdi: „Ha a megismerés valamely nemét tudományként kívánjuk előadni, akkor először pontosan meg kell tudnunk határozni azt a megkülönböztető jegyet, amelyben semmi mással nem osztozik, amely tehát e megismerésfajta sajátossága. [...] E sajátosság állhat az objektumnak, a megismerés forrásainak vagy a megismerés módjának [...] különbségében.”³⁴ A metafizikai megismerés forrása nem lehet empirikus,

29 Halasy-Nagy József: „Bevezetés” In: Arisztotelész 1992. 12.

30 Descartes 1994.

31 Descartes 1994. 33.

32 Descartes 1994. (65) 81–82.

33 Kant *A tiszta ész kritikája* első kiadásához fűzött előszavát e megállapítással kezdi: „Különös sors jutott az emberi észnek megismerése egyik válfajában: kérdések ostromolják, melyeket nem tud elhárítani, mert maga az ész természete teszi fel őket, de megválaszolni sem tudja őket, mert az emberi ész minden képességét meghaladják. [...] Ám az ész ezáltal homályba süllyed és ellentmondásokba keveredik, melyek bár arra a következtetésre vezethetik, hogy valahol az alapoknál okvetlenül tévedések lappanganak, azonban e tévedéseket feltárni nem tudja, mert a segítségül hívott elvek, minden lehetséges tapasztalat határán túlhaladván, immár semmiféle tapasztalati próbakövet nem ismernek el. E véget nem érő viták harcterét nevezik *metafizikának*.” Kant 1995. 19.

34 Kant 1999. 19. Vonatkozhat a bizonyosságot a szkepszis módszerével kereső Descartes-hoz való viszonyára Kant megjegyzése: „Csömört érzünk [...] a szkepticizmustól is, amely egyáltalán

csak a priori, a megismerés módja pedig bár lehet analitikus is és szintetikus is, azonban „a tulajdonképpeni metafizikai ítéletek mind szintetikusak”,³⁵ vagyis nem csak magyarázzák (mint az analitikus), hanem gyarapítják, bővítik a meglévő ismeretek körét.³⁶

Itt jön be a matematika. Bár Kant a tiszta matematikai (és geometriai) megismerést megkülönbözteti a tiszta filozófiai megismeréstől (amely a metafizika forrása),³⁷ a matematikai megismerés mégis ugyanúgy a priori (tehát bizonyossági), szintetikus (tehát megismerő) ítéleteket eredményez, mint a metafizikai. Kézenfekvőnek látszik tehát a matematikán keresztül közelíteni a metafizikához – mint tette Kant is a tiszta matematikára és tiszta természettudományra támaszkodva.³⁸ A jogtudomány metafizikai megalapozása azonban Somló szerint Kantnak nem sikerült;³⁹ arra vállalkozott tehát, hogy ezt maga végezze el – Kantra, de *A tiszta ész kritikájára* alapozva.⁴⁰

E törekvéséhez Haar Alfrédot hívta segítségül, akivel korábban is rendszeresen találkozgatott és kirándulgatott, de rendszeres, közös olvasásaik 1917-től vették kezdetüket.⁴¹ Például: „Délután Haar nálam: Abszolút és relatív mozgás (Einstein),⁴² geometria térben és időben! Az idő fogalma a tömeg fogalmára vonatkoztatva. A mechanika befejezése. Az elektromosság mint a mechanika általános előfeltétele (Hilbert) – elektronok.”⁴³ A feldolgozás menetében 1918 januárjában kerül sor Cantor halmazelméletére, májusban Whitehead és Russell: *Principia*

---

nem ígér semmit, még csak a megengedett tudatlanság nyugalmát sem, ugyanakkor ösztönözve érezzük magunkat egy olyan megismerés fontosságától, amelyre szükségünk van, egyszersmind azonban hosszú tapasztalat eredményeképpen bizalmatlanságot is táplálunk minden olyan tudással szemben, amelyet birtokolni vélünk, s amely a tiszta ész neve alatt kínálkozik nekünk...” Uo. 31.

35 Kant 1999. 29.

36 A műhöz szolgáló bevezetés, előtanulmány (a prolegomena) később születik, s csak követi a művet (*A tiszta ész kritikáját*) – s ez Kant szerint nem is lehet másként. Egybecseng ezzel, hogy a feltétlen tudásának előfeltételeit Somló is pályája végén veszi sorra; amint Lukács *Prolegomenája* is ontológiájának, de munkásságának is utolsó kötete.

37 Kant 1995. 547. skk.

38 „Abban a szerencsés helyzetben vagyunk [...], hogy bár a metafizikát mint tudományt *valóságosnak* nem tekinthetjük, mégis bizvást állíthatjuk, hogy bizonyos tiszta *a priori* ismeretek, nevezetesen a *tiszta matematika* és a *tiszta természettudomány*, valóságosak és adottak [...] Rendelkezésünkre áll tehát néhány, legalábbis *nem vitatott a priori* szintetikus ismeret, és nem azt kell kérdeznünk: lehetségesek-e ezek (hiszen valóságosak), hanem csak azt: *miként lehetségesek*.” Kant 1999. 32.

39 „Délutánonként Kant *Metaphysische Anfangsgründe von Rechtslehre*. Igen gyenge dolog, néhol a mulatságosságig. Már az ő korában sem lehetett jelentékeny.” SBN 1915. jan. 12. Ismerjük el: Kant jogelmélete valóban nem volt jelentékeny.

40 Valójában már – metafizikai értelemben alaptalanul – a *Juristische Grundlehrét* is úgy kezelte, mint „Prolegomena minden jövőendő jurisprudentia számára”. Somló 1917. 2.

41 Haar Alfréd (1885–1933) a matematika, kémia, fizika és asztronómia Németországban is elismert tudósa, az Akadémia tagja volt.

42 (*Über*) *Absolute und Relative Bewegung* címen August Föppl, valamint Benedict és Immanuel Friedländer írásai jelentek meg a századforduló környékén.

43 SBN 1917. febr. 11.

Mathematica, és természetesen Kant művei. Haartól függetlenül is megjelenik az olvasmánylistán Leibniz, Cohen, Bolzano.

A föld mélyéből előásott mozaikdarabkákat sokféleképpen össze lehet rakni, mondván: *e* kép darabkáit leltük meg. Ilyen kép kirakására teszek itt előterjesztést, azt ajánlva megfontolásra, hogy Somló Bódog naplójegyzeteinek darabkáiból pályautjának ez a képe is plauzibilisen megrajzolható. Bár a javaslatot hipotézisnek neveztem, erről csak metaforikus értelemben lehet beszélni. E hipotézis ugyanis intuitív – nem felel meg a tudományos hipotézisekkel szembeni jogos követelményeknek. Valójában a szabatos megfogalmazása kell legyen a legelső feladat – annak szinte bizonyos tudatában is, hogy mint hipotézis igazolása csak igen korlátozottan lehetséges. Pontosabb volna ezért a – matematikában jól bevált – „sejtés” megnevezéssel élni, amely csak egy valószínűségi állítást tesz, annak (esetleges) igazolását azonban másokra hagyja.

A mi állításunk az, hogy Somlót mint tudóst az igazság – maga az igazság – problémája mozgatta; ennek megtalálását tekintette a tudomány s a tudós feladatának. Tárgyára, a jogra irányulva ennek szisztematikus feltárására vállalkozott. Vállalkozásának lépései okszerűen következtek egymásra. Elsőként a tapasztalati, a posteriori ismeretek kerültek sorra – minthogy minden megismerés kezdete a tapasztalat. Ennek felel meg a jobbölcselet mint ténytan azonosítása a (jog)szociológiával. Második lépésként a tényadatok fogalmi hálóba fogása következett: a jobbölcselet mint (analitikai) alaptan kimunkálása. A fogalmi igazság kérdésére következhetett harmadikként az (erkölcsi-gyakorlati) helyesség kérdése: a jogi értékten. Az előrehaladás lépéseit tekintve a neokantianizmus szerepe esetleges; Kanté nem az. E harmadik lépés során következ(het)ett be az a megcsúszás, amelyre a „színeváltozás” utal. Pontosabban *kicsúszás* az addigi építkezés keretei közül; Somló metaforájával élve: kisiklás a Csatornából az Óceán nyílt vizeire. Ez a megismerés és igazság és tudás kérdése egyáltalán, minden tudás lehetőségének és feltételének kérdése, egyszóval a metafizika. A váltás törésszerű leágazásként következett be az értéktenből az etika felé. Az igazság problémájának végső kérdése ugyanis a helyességi ítéletek igazságának, igazságra való képességének – sőt, esetünkben, feltétlen (abszolút) igazságra való képességének kérdése. Amíg azonban a csatorna világosan kijelöli az utat, amelyet csak be kell járni, az óceánon nincs útjelző tábla – Somlót könnyen magával ragadhatta az elveszettség kétségbeesése.

Útmutatóként csupán addigi olvasottsága adódhatott, s ebből adódóan a kantianus ismeretkritikán alapuló ismeretelmélet. Ez lett a *Prima Philosophia* kísérlete. Olvasmányaiból és utalásaiból azonban felvillanni látszanak az útkeresés más lehetőségei is, amelyekkel azonban Somló nem látszik számot vetni. Így elindulhatott volna pl. a fenomenológia felé Husserl nyomán; áttörhetett volna a neokantianizmusból az analitikus filozófiához (amelyhez Austinra tekintettel az alaptanát sorolják is); továbbhaladhatott volna a neokantianizmus marburgi irányzatától a logikai pozitivizmus (Bécsi Kör) nyomán; fordulhatott volna egy objektív morálfilozófia

lehetősége felé; sőt, utolsó évei olvasmányaival felvértezve kísérletezhetett volna (Spinoza *Etikájának* parafrázálásával) egy „Etika matematikai módon bizonyítva” című dolgozattal is. Tekintve érdeklődési területét, amely a tudományfilozófia/matematika/logika határvidékére is kiterjedt, sajnálatos, hogy nem kapcsolódott be abba az áramlatba, amely jelentős változásokat hozott a 20. századi filozófiába. Arról a televényről van szó, amely a matematika filozófiájából kiindulva és aköré épülve, a logikával összefonódva megteremtette a matematikai logikát, amely elindította a nyelvfilozófiai fordulatot, s amely majd meghatározta a jogfilozófia fejlődési irányait is. A program Leibniz *characteristica universalis*-ától indult, melynek realizálását Gottlob Frege kezdte meg s Bertrand Russell teljesítette be. Frege Russellhez küldte Cambridge-be tanulni azt a bécsi születésű Wittgensteint, aki az I. világháborúban a lövészárokba beásva a *Tractatus Logico-Philosophicus* jegyzeteinek írásával foglalatzkodott, hogy az 1921-ben meg is jelenjen németül. Nagy idők voltak, jelentős szellemi mozgalmakkal, melyek képviselőinek csak némelyike, esetlegesen került be Somló szellemi látókörébe, s különösen nem állt össze egységes képpé. Így eshetett, hogy az irányt Kant metafizikáján orientálódva kereste.

A sejtés mint intuíció nem igazolható, de az alapja, megfogalmazásának indoka megjelölhető. Ilyenként foghatjuk fel először is azt aényt, hogy – az idézett módon – Somló reflektálta saját fordulatát: tudatában volt annak, hogy megváltozott mozgásának koordináta-rendszere. Ezt vezette fel, kísérte és jelezte olvasmánylistájának a naplójából is megállapítható megváltozása. E dokumentumok, bár nyilvánvalóan véletlenszerűek, esetlegesek és kis pályaszakaszra maradtak fenn, jól jelzik a változásokat, az eltolódást. Irányultságának radikális változására utal a munkálkodásának irányát kijelölő „filozófiai program” összeállítása és egy leendő mű(sorozat) tartalomjegyzékének fő címeiként kezelése.⁴⁴ Tartalmilag jelentős változásra utal a feltétlen igazság alapproblémává válása, s az annak elérését szolgálni képes ismeretelmélet kimunkálásának lehetősége felé fordulás. Ennek következménye a *Juristische Grundlehre* fókuszát képező fogalmak helyett az igazságértéket hordozni képes (episztémikus és etikai) ítéletek ismeretelméleti alapegységévé válása.

6. A végjáték

És hát a legnyomósabb megfontolás a hipotézis mellett: a politikai és tudományos összeomlás; vagy visszatérve a „színeváltozásként” megjelölt életélmény Somló által használt metaforájához: az Óceánra kifutott csónak „hajótörése”. Minthogy

44 Filozófiai programként értékelhetjük a *Gedanken zu einer ersten Philosophie* II. Függelékéként közzétett tartalomjegyzék-tervezetet is. Nehéz egybevetnünk az 1917. március 4–15-i naplóbejegyzés programjával, de annak első „Pozitív” részének fejezetcímei (1. A gondolkodás metafizikája; 2. Logika; 3. Morálfilozófia) tartalmilag nagyjából megfeleltethetők a Függelék fejezetcímei (A. Első filozófia; B. Etika) 1–22k., illetve 23–43. alcímeiben részletezett vázlatnak.

az *Erste Philosophie* elkészült részzeit Somló maga nem, csak tanítványa, Moór adta ki, Somló nem szembesülhetett a visszhangtalansággal, amely gondolatainak közzétételét kísérte. Külön, elmélyült elemzést igényelne e kudarc lehetséges okainak felfejtése. Ha erre most nem is tehetünk kísérletet, annyit bizvást feltételezhetünk a nagyfokú érzékenységet és rezonabilitást mutató Somlóról, hogy meg tudta ítélni – legalább becsülni – formálódó műve sikerültségét.⁴⁵ Annál is inkább, minthogy a gondolatait kiadó Moór Gyula szerint az 1918. október 4-én elkezdett, majd 1919 februárjában kiegészített jegyzeteinek feldolgozásával a mű „nagyreszt készen is volt”.⁴⁶

Anélkül is, hogy belebocsátkoznánk a *Prima Philosophia* elemzésébe, megállapíthatjuk, hogy az Somló korábbi munkásságához képest sem tartalmaz originálisan új tételeket. Valójában az 1910-es évek elején megalapozott értéktanában felmerült megfontolásokat – ideértve a „feltétlen helyesség” gondolatát is⁴⁷ – transzponálta az ismeretelmélet síkjára. A maga elé tűzött feladatot – egy átfogó jogi értéktant egy új etikára, az etikát pedig egy új ismeretelméletre kell alapozni (ez lenne a *Prima Philosophia*) – valójában nem végezte el. Már 1911-ben arra következett, hogy feltétlen (itt az ‘abszolút’ jelzőt preferálja) érték csak egy van, mégpedig az igazságérték,⁴⁸ s az erkölcsi érték az igazságértéknek van alárendelve: „az erkölcsi érték »helyessége« az igazságérték segítségével való abszolút megállapítást kíván”.⁴⁹ Ebben már benne rejlik a logika és az ismeretelmélet szupremáciája. Ami az értékproblémára való visszatéréshez képest módosul: hogy Bolzano (és Russell és Haar) hatására a feltétlenség lokalizálása az igazság értékéről átkerül az igazságértéket (logikailag) hordozni képes ítéletekre – mind a lét-, mind a legyen-ítéletekre –, és abszolút érvényesség-igényként kerül meghatározásra.

Úgy véljük, sem egy etikát is megalapozni alkalmas episztemológiai metafizika⁵⁰ (tervezett alcíme szerint: „A feltétlen tana mint a filozófia alaptudománya”) kudarcra nem tette volna értelmetlenné az életet Somló számára, ha fennmarad az

45 Élesebben fogalmazva, hogy nem áll-e rá is, amit Radbruchról mondott: „Ez csak abortusa az anyának, aki Messiást akart szülni”.

46 Julius Moór: „Vorwort des Herausgebers.” In Somló 1926. 15. „Az első átirat [SBN 1918. okt. 4.] eredeti 1–22a §§ az elkészült második [SBN 1919. febr. 10.] 1–26 §§-ba lett áttöltve. Csak a még hátralevő 22b, 22c, 22d, 22e, 22ea, 22f, 22f₁, 22g, 22h, 22i, 22j és 22k §§ második fogalmazványa nem készült el véglegesen. A további 23–43 §§, melyek filozófiája második, »Az etika alapjai« részét képezték volna, maradtak ránk csak az első fogalmazványban, a hozzájuk fűzött számos későbbi megjegyzéssel együtt.” *Uo.* 15–16.

47 Az objektív értékelés „a feltétlen helyességet, az összes szubjektumokra nézve érvényes teleologikus szükségszerűséget juttatja kifejezésre...” Somló 1910. 13.

48 Azzal az Eubülidészre hajazó igazolással, hogy minden mondat (az „Ez a mondat hamis!” típusú is) előfeltételezi az igazságot, nevezetesen azon mondat igazságát, hogy a tagadott állítás nem igaz.

49 Somló 1911. 17.

50 A metafizikai eredendően a „Mi az, ami bizonyosan van?” kérdésre válaszoló ontológia (pl. vannak a dolgok, vagy vagyok én mint gondolkodó dolog) vagy/és teológia (van Isten). Somló alaptétele: bizonyosan van igazság, márpedig „az igazságértékkel értékelni és megismerni [...] egy és ugyanaz”. Somló 1911. 10.

értelmes élet lehetősége és intézményes kerete; sem pedig az intézményes keretek összeomlását nem érzékelt volna végzetes csapásként, ha megerősítve érezhette volna magát annak tudatában, hogy az nem lehetetleníti el szellemi teljesítményét. A kettő együtt viszont a teljes összeomlást jelenthette számára, ahonnan sem szubjektív, sem objektív szempontból nem vezet út tovább. Márpedig Somló ez utóbbi utat is eltorlaszolja látta.

Bár a Tanácsköztársaság bukását követően az egyetemi tanács elrendelte az 1918. október 31-ét követő kinevezések felülvizsgálatát, Somlónak a kar által már annak idején is támogatott kinevezését a kar fenntartani javasolta. Ugyanakkor „a proletárdiktatúra után tartott első ülésében, 1919. szeptember 27-én kimondta a kar, hogy minden rendelkezésére álló eszközzel biztosítani kell azokat a nagy nemzeti és kulturális érdekeket, amelyeknek szolgálatában a jog- és államtudományi oktatás áll. Szükségesnek tartotta a jogi pályára özőnlés megakadályozását a numerus clausus megvalósításával; nehogy azonban a numerus clausus folytán engedélyezett számot valamely vallásfelekezett, illetőleg nemzetiség vagy faj aránytalan mértékben foglalja el és sajátítsa ki a maga számára, kívánta a kar, hogy a numerus claususon belül a különböző vallásfelekezethez, nemzetiséghez illetve fajhoz tartozó hallgatók az ország népességéhez viszonyított számárányban foglalhassanak helyet”.⁵¹

A kar óhaja „meghallgatásra” lelt. A tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról szóló, mindössze 4 §-ból álló 1920. évi XXV. törvény-cikk 1. §-ának érdemi rendelkezése szerint: „A tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra az 1920/21-ik tanév kezdetétől csak oly egyének iratkozhatnak be, kik nemzethűségi s erkölcsi tekintetben feltétlenül megbízhatók és csak oly számban, amennyinek alapos kiképzése biztosítható.” Ezt a 3. § értelmező rendelkezése teszi egyértelművé: „A [beiratkozási] engedély megadásánál a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérők szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilenctizedrészét”. A törvényjavaslatot a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1920. július 22-én nyújtotta be; a nemzetgyűlési tárgyalások végén a harmadszori olvasás 1920. szeptember 22-én történt a 108. ülésen; kihirdettetett az Országos Törvénytár 1920. évi szeptember hó 26-án kiadott 17. számában.

Somló, Kolozsvárra utazva, 1920. szeptember 28-án vetett véget életének édesanyja sírja fölött. Nyilvánvalóan erős gesztus. Nincs azonban semmi okunk arra, hogy tettét zsidóságával, a zsidóságra váró sors váteszi megsejtésével magyarázzuk. Naplójában egyetlen utalás sem található akár zsidóságára, akár a zsidó vagy

51 Eckhart 1936. 651.

más származás relevanciájára, akár arra, hogy életében e tény bármiféle vélt vagy valós szerepet játszott volna. Azt sem támasztja alá semmi, hogy tette – akár csak pillanatnyi – elmezavarnak volna tulajdonítható.⁵² Bár kétségtelenül érzékeny lelkiületű volt, talán Freud is talált volna nála valamiféle anyakomplexust (a kor és a Monarchia divatja szerint), azonban betegeskedésre való hajlamával és viszterő migrénes fejfásával együtt tiszta, racionális gondolkodását egy pillanatra sem látszott elveszteni.

Ilyen tiszta, racionális számvetés logikus konklúziójának, s – mint mindig – konklúziója tettekre váltásának véljük tettét.⁵³ Annak belátását, hogy minden kapu bezáródott az általa egyedül értelmesnek gondolt élet lehetősége előtt, egyik háborútól, forradalomtól és rendszertől sem remélhető a nyugodt munkálkodás feltételeinek biztosítása. A sír és Kolozsvár és a Területvédő Liga nem valamiféle – szintén nem okadatolható – nagymagyar nacionalizmus kitörése, hanem szimbolikus emlékoszlop állítása a béke és nyugalom utolsó szigete, a budapestivel nem pótolta kolozsvári otthon és alma mater romjain.

Theodor W. Adorno kiáltásával – „Auschwitz után nincs költészet!” – rokoníthatjuk Somló mindenről lemondó gesztusát. Ha elfogadjuk, hogy a „rövid 20. század” 1914-ben kezdődött, s osztjuk a történészek egy részének azon felfogását, hogy a két világháború voltaképpen egyetlen nagy háború némi közbeékelt fegyverszünettel, akkor joggal mondhatjuk, hogy amit Somló átélt, az Auschwitzban kulminált. Ez pedig alapot teremt arra, hogy – a „minden Egész eltörött” Adyjá-hoz hasonló előérzet képességét tulajdonítva Somlónak – parafrázissal éljünk: „Ezek után nincs tudomány!”. Persze ahogy lett költészet, lett tudomány is. De nem Somló számára.

Végül, valószínűleg, a kudarc – a feltétlenhez, a bizonyossághoz, az objektív igazsághoz való áttörés kudarca. „Kétségtelen, hogy Somló nem volt zseni” – rögzíti Funke és Sólyom, ami nyilvánvalóvá válik, amint egybevetjük kortársával, Kelsennel.⁵⁴ Aspirációi azonban ennél is feljebb vezérelték, egészen Kant magasságába, a tiszta és a gyakorlati ész egybefogásával egy „transzcendentális normativizmus” kimunkálásának tervéig. A terv nem valósult meg.

52 Szegő Katalin is idézi azt az 1903 nyarán Szabó Ervinhez intézett bátorító levelét, amely némelyek szerint az öngyilkossági hajlamra utal: „Én évekig bolyongtam ilyen érzésekkel az öngyilkosság közvetlen határán, és évekig nem láttam egyetlen reménysugárt sem, amelynek irányában menekülést remélhettem volna.” Szegő 1976. 425. Nem feledhetjük azonban, hogy ez azokra az évekre utal, amelyekről az 1898-as naplóbejegyzései is képet adnak, s amelyet a kilátástalan álláskeresés, tehát élettervének eleve reménytelensége töltött el.

53 Hasonlóképpen Szegő Katalin: „Úgy tűnik, hogy 1920 őszén elkövetett öngyilkossága életelvihez való ragaszkodásának következménye is.” Szegő 1976. 421. Ugyancsak a számára elviselhetetlenné vált körülményekkel magyarázza Funke és Sólyom (2013. 91) Somló öngyilkosságát, spekulációként elutasítva minden más magyarázatot.

54 Funke–Sólyom 2013. 14.

Irodalom

- Arisztotelész 1992 [1936]. *Metafizika*. (Ford.: Halasy-Nagy J.) Budapest.
- Descartes, R. 1994. *Elmélkedések az első filozófiáról, amelyekben bizonyítást nyer Isten létezése s a lélek testtől való különbsége*. (Ford.: Boros G.) Budapest.
- Eckhart, F. 1936. *A jog- és államtudományi kar története. 1667–1935*. Budapest.
- Funke, A.–Sólyom P. (ed.) 2013. *Verzweifelt objektiv. Tagebuchnotizen und Briefe des ungarischen Rechtsphilosophen Felix Somló (1873–1920)*. Köln–Weimar–Wien.
- Kant, I. 1995. *A tiszta ész kritikája*. (Ford.: Kis J.) Budapest.
- Kant, I. 1999. *Prolegomena minden leendő metafizikához, amely tudományként léphet majd fel*. (Ford.: John É.–Tengelyi L.) Budapest.
- Kielbasa, J. 2013. What is First? Metaphysicsas Prima Philosophia and Ultima Scientiainthe Works of Thomas Aquinas. *Philosophia* 41. 635–648.
- Loss, S.–Szabadfalvi, J.–Szabó, M.–H. Szilágyi, I.–Zódi, Zs. 1995. *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Pulszky–Pikler–Somló–Moór–Horváth–Bibó. Miskolc.
- Moór, Gy. 1921. Somló Bódog. *Társadalomtudomány*, 1. 17–40.
- Nagy, E. 1981. Erény és tudomány. *Világosság*, 22. 764–772.
- Somló, B. 1906. *Jogbölcseleti előadásai*. I. köt. Kolozsvár.
- Somló, F. 1909–1910. Maßstäbe zur Bewertung des Rechts. *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, 3. 508–522. Magyarul: 1910. A jog értékmérői. *Huszadik Század* 22. 114.
- Somló, B. 1911.: *Az érték problémája*. Budapest.
- Somló, F. 1917. *Juristische Grundlehre*. Leipzig.
- Somló, F. 1926. *Gedanken zu einer ersten Philosophie*. Berlin–Leipzig.
- Szabó, I. 1955. *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*. Budapest.
- Szabó, M. 2015. Jogelmélet és jogszociológia. In: Jakab A.–Menyhárd A. (szerk.) *A jog tudománya*. Budapest, 465–466.
- Szegő, K. 1976. Somló Bódog és nemzedéke. *Korunk*, 35. 420–426.
- Szegő, K. (szerk.) 1999. *Somló Bódog: Értékfilozófiai írások*. Kolozsvár–Szeged.
- Szegvári, K. é.n. *Somló Bódog jogbölcseleti munkássága*. jesz.ajk.elte.hu/szegvari20.html
- Windelband, W. 1924. [1883] *Präludien*. Aufsätzen und Reden zur Philosophie und ihrer Geschichte. I. köt. Tübingen. Magyarul: *Prelúdiumok*. (Ford.: Szemere S.) Budapest.

Módszerdualizmus-monizmus: vázlat a jogászi gondolkodásmód és a lételmélet viszonyáról

Horváth Barna dialektikus neokantianizmusa kapcsán

Szigeti Péter

az MTA Doktora, Széchenyi István Egyetem, Deák Ferenc ÁJK Doktori Iskola vezetője
szigp@t-online.hu

Összefoglaló. A neokantiánus módszerdualizmust és a társadalomontológiai monizmust versengő elméleteknek tekintjük, ahol mindkettőnek megvan a racionális magva a jogi jelenségek értelmezésében, magyarázatában. Amíg a Horváth Barna-féle módszerdualizmus elsősorban a jogalkalmazást írja le érvényesen, addig a társadalmi valóság önreproduktív szerkezete alapján a szokásjogi jogképződés, a jogtalálás, illetőleg a finális determináció kategória elemzésén keresztül a jogalkotás magyarázata plauzibilisebb a társadalomontológiával.

Kulcsszavak: jogelmélet, neokantiánus módszerdualizmus, társadalomontológiai monizmus, érvényesség, a társadalmi valóság önreproduktív szerkezete, szokásjogi jogképződés, jogtalálás (Rechtsfindung), jogalkalmazás, finális determináció, jogalkotás

Abstract. Methodological Dualism and Monism: Essay on the Legal Mind and Ontology in Light of Barna Horvath's Dialectical Neo-Kantianism

We regard the neo-Kantian methodological dualism and monism of social ontology two concurring theories. Both offer coherent accounts capable of explaining and interpreting legal phenomena. Barna Horvath's own methodological dualism offers principally a valid account of the application of law or jurisprudence. Social ontology relies rather on an understanding of the self-reproducing structures of social reality. Based on that foundation social ontology offers a more plausible account of the legislative process through its own categories such as the development of customary law or 'legal finding' (Rechtsfindung).

Keywords: Legal theory, neo-Kantian methodological dualism, social ontology, monism, legal validity, reproductive structures of social reality, formation customary law, legal finding, application of law, legislation

Előadásom az általam is nagyra becsült Horváth Barna munkásságához kapcsolódik. Mindazonáltal nem elemezzük műveit részletesen, melyekről mindannyiunknak számottevő ismereteink vannak,¹ hanem a jogelméletben szerepet játszó két komoly tudományos paradigmát fogunk ütköztetni, és pedig megértő módon. Igaz, mindössze vázlatát adhatjuk a neokantiánus módszerdualizmus és a monista társadalomontológiai megközelítés gondolati-módszertani alapjainak, éppen abban a meggyőződésben, hogy mindkettőnek megvan a maga belső racionalitása és megismerő értéke. Annak ellenére így van ez, hogy a módszerdualizmus radikális formájában a Sein és a Sollen egymást kizáró kultúrtudományi felfogására építve, a monista társadalomontológiai megközelítés pedig ellenkezőleg, Lét és Érték között szintetikus kapcsolatot teremtve magyarázza a jogi jelenségeket. A módszerdualizmus álláspontjáról hívei számára a monizmus szinkretizmusnak minősül, míg megfordítva, a lételméletből kiinduló monizmus felől a módszerdualizmussal egyfelől ontológiai megalapozás nélküli paradigma jön létre, másfelől pedig az értékelmélet paradoxonokkal járó mivolta a jogtudományi elemzést is gyengíti. Azért, mert az értékek elvont és szubtilis kifejeződései annak az emberi-társadalmi-történelmi gyakorlatnak, ahol keletkezésüktől elszakított, posztulált mivoltukban tölthetik be a mozgató-motiváló és a mozgatótt együttes funkcióját, és pedig a jogi értékeknél is. Voltaképpen tehát versengő elméleti magyarázatokat találunk, ahol éppen az a döntő kérdés, hogy melyik paradigmának milyen összefüggésben és melyik jelenségkörre vonatkozóan van nagyobb, meggyőzőbb magyarázata a jogi viszonyok vizsgálatában. Érvényességproblémákról beszélünk tehát, arról, hogy milyen relációban és terjedelemben van magyarázó értéke egyik-másik elméleti-gondolati alapnak. Ebben a megértő módon nem igaz és hamis „pure et simple” dichotómiája, hanem a mi és milyen összefüggésben igaz az egyik és a másik paradigma esetében minősítései kerülnek előtérbe. Továbbá mégsem az elméleti gondolkodás számára sohasem termékeny „is-is” összebékítésekben kívánunk eljárni, hanem ellenkezőleg, a jogtudomány szempontjából karakterisztikusan bemutatni azt, hogy a módszerdualizmuson alapuló kultúrtudományos-szellemtudományi és a monista felfogást kidolgozó materialista (és részben Hegel Kant kritikáját adó objektív idealista) felfogás milyen eredményeket tud felmutatni.

Nem szeretnénk elhallgatni azt sem, hogy Nicolai Hartmann fellépése után (a „Neue Ontologie in Deutschland” /1946/ létréteg-elméletét követően), és főleg ma már a neokantiánus módszerdualizmus sem jelenti azt, amit a két világháború között a magyar jogbölcseletben jelenthetett, a kitűnő Somló Bódog vagy Moór Gyula vagy Horváth Barna esetében, akik különböző megoldásokat adva, de ezen

1 Magam korábban szerzőtársammal együtt írt monográfiánkban elemeztem a természetjog és a jogpozitivizmus viszonyáról alkotott gyümölcsöző felfogását, illetőleg A neokantianizmus és típusvariánsai alfejezetben elemeztem Horváth dialektikus neokantianizmusát (Szigeti-Takács 2004. 40–42.; 72–76.).

az úton jártak. Az elmúlt fél évszázadban már eltérő gondolati alapokat keresnek az angolszász módszertani pozitivizmusban éppúgy, mint a strukturalista-funkcionalista rendszerelméleteknél vagy a neomarxista törekvéseknél. Ez még akkor is igaz, ha a deskriptív (leíró) – preskriptív (előíró) dualizmus elve ma is gyakran előfordul, azonban megalapozása eltér az újkantiánusokétól. Távolságtartásunk ellenére lesújtóan igaztalannak, sommásan tévesnek tekintettük Szabó Imre egykori minősítését, aki Horváthot módszerében antidialektikus gondolkodónak igyekezett bemutatni. Azt a Horváth Barnát, aki számtalan helyen hivatkozik és ír a dialektikáról (1995, 122–124; 250–253; 2004, 26), aki a *Természetjog és pozitivizmus* (1928) című nagy ívű tanulmányában mesteri fejtegetésekkel vezeti le a természetjogi maximum (ahogyan a kozmoszban mindig egyensúly áll fenn, azonképpen a jog világban is előbb-utóbb, az idő rendje szerint a jó elnyeri jutalmát, a gonosz pedig büntetését) tagadásaként a szofista természetjogi minimum fogalmát („az egyetlen természetes jog az erősebb joga” – Kalliklész), hogy aztán remek dialektikával mutathassa ki ennek egybeesését a jog pozitivista felfogásával. Azt a szerzőt, aki kidolgozta a syn-optikus látásmódot, amelyben a reflexiók vonatkoztatások – igaz, csak gondolati és nem létezésbeli összefüggésként – gazdagon artikuláltak, hogyan lehetett dialektikátlannak minősíteni?²

E ponton azonban már nem csak végső minősítési, hanem tárgyi súlyú kérdéshez érkeztünk: a látásmód és a dolog természete kérdéséhez. A lét és érték Horváth-féle funkcionális egybenézése, amely kizárja a harmadik közvetítő elem beiktathatóságát, következésképpen az alkotóelemek új tárgyiasságot eredményező szintézisét,³ tehát a syn-optikus látásmód elválasztható-e a vizsgált tárgy létezési módjától? Ha igen, akkor pedig tárgyának milyen tartományát fogja át ez az absztrakció? Ha nem fogna át semmit abból – ez csak heurisztikus feltevés részünkről, mert nem ez a helyzet –, akkor a látásmód olyan szemlélet, amely elválva a gondolkodás diszkurzív folyamatától és a gondolkodás eredményeitől, mindössze tetszőleges- esetleges lehet. Nem több és nem más. Erre joggal mondotta Max Weber barátjának, Karl Jaspersnak, hogy aki szemlélődni szeret, az moziba járjon, ne tudományt csináljon. (Ti. a társadalomtudományban a fogalmi megismerés kezdi meg munkáját – mondhatjuk Hegel nyomán, őt megszorítóan értelmezve).

A szemlélet gondolkodástól való teljes elválasztása voltaképpen abba a filozófiai hibába esnék vissza, amely Kantot nem meghaladja, hanem eredetileg jel-

2 „Horváth szájában a dialektika üres szó... elutasítja az idealista dialektikát is, ... képtelen megérteni a dialektikát” (Szabó Imre 1955, 472–473.). Mint láttuk, nem ez a helyzet, és látni fogjuk, hogy Horváth valóban (neo)kantiánus vonalon maradt és ezen belül alkalmazott, részlegesen, dialektikus összefüggéseket. Szabó Miklós a *Defensor dogmatis*ban (2003) megmutatja, hogy Szabó Imre nem alapozta meg ontológiailag 1971-es fő művét (*A jogelmélet alapjait*), és éppenséggel a kritikai szellem hiánya miatt marxistának sem tekinthető. Ennek ismeretében érthető, hogy miért nem is adhatta autentikus értékelését Horváth Barna felfogásának.

3 Jogszociológia (ford.: Zsidai Ágnes), 1995, 19.§ *A lét és a kellés egymást kizáró mivolta és egymásra vonatkoztatottsága*. Osiris Kiadó, Budapest.

lemezte. Valójában a szemlélet valaminő dualizmusként nem függetleníthető a gondolkodástól, hanem annak egy formája. (Ma a pszichológia szaktudománya is bizonyítja, hogy az intellektus megismerési képessége befolyásolja a valóság észlelését, érzékelését, tehát a szemléletit.) A neokantianizmus Otto Liebmann által megfogalmazott „zurück zu Kant” követelménye további lényeges kritikát is tartalmazott.⁴ Elvetette a jelenségtől függetlenül, téren és időn kívül létező Ding an sich gondolatát, továbbá az ismeretelméleti szempont mellett a gyakorlati filozófiák (erkölcs-, jog- és politikai filozófiák) természetére irányította rá a figyelmet. Minket itt természetesen ezek közül elsődlegesen a jogfilozófia foglalkoztat. A badeni iskola kezdeményező erejű vezéralakja, Wilhelm Windelband, aki nagy hatással volt Horváthra (1993, 85.) pedig a tudományos vezérlőelv rangjára emelte a „Kantot megérteni nem más, mint túlhaladni Kanton” gondolatát.

A badeni vonalon a meghaladás pedig a természettudományos megismeréssel szemben tételezett kultúrtudományhoz vezetett a Windelband-Rickert-féle tudománymódszertanban. Ennek a felfogásnak az érvényesülését találjuk Horváth munkáiban is, ez a módszertan ugyanis a nomotetikus és az idiografikus tudományok szembeállításából indul ki. Míg a természettudományokra nézve elfogadja és bizonyíthatónak látja, hogy a természetnek vannak általánosítható, törvényszerű vonásai, addig ez a nem természetiből, a történelmiből és a szellemiből elesik, mert azoknak megszüntethetetlenül individuális karaktere van. A nomotetikus, törvénykutató természettudomány és az individualizáló történelem és szellemtudomány windelbandi külső dualizmusa aztán Rickertnél belsővé válik (*Die Grenzen... 1896–1902*). A társadalmi jelenségekre alkalmazza a dualizmust, amennyiben a történettudomány idiografikus jellegét immáron nem csak és nem elsősorban a generalizáló természettudományokkal, hanem a kultúrtudományok logikájával kell szembeállítani. A jogtudományt sem tekintik nomotetikus tudománynak. A jogtudomány számára a feladat éppen az, hogy értékelő tudomány lehessen, anélkül, hogy nomotetikus tudománnyá válna.

Alá kell húznunk, hogy a neokantianizmusban eredendően a legfontosabb kultúrtudomány a történelem tudománya. Ugyanis osztják a német historizmus azon történetfelfogását, amely szerint a történettudomány leíró, pozitívista eseménytudomány, amelynél az a döntő kérdés, hogy az események és a körülmények milyen egybejártsága vezethetett ehhez és ehhez az eredményhez. A történeti folyamat egyedi, egyszeri, megismételhetetlen (irreverzibilis) karaktere is felvetette azonban azt a két kérdést, hogy egyfelől az események okságilag kimeríthetetlen, „rossz végtelenségét” (a regressus ad infinitum problémáját) hogyan haladhatja meg a történeti megismerés, másfelől pedig hogyan értékelhető a történelem folyamata. Mindkét probléma megoldásának kulcsa a neokantiánus szellemtudományi-kultúrtudományi megismerés módszertanában van. Az események, tör-

4 A neokantiánus irányzat áttekintéséről lásd: Hans Joachim Störig (2007, 436–442.) és Bayer József monográfiáját (1989).

ténések rossz végtelenségét úgy lehet kiküszöbölni, ha egy meghatározott mérték felőli szelekcióval kiküszöböljük a megoldás önkényességét. A mérték pedig a tárgyak, események értékre vonatkoztatottságában van. Így kerülhető el a történeti relativizmus és önkényes szelekció problémája. Amit nem tud kiküszöbölni a történész fejedelem Leopold Ranke álláspontja – ti. „az Istentől minden korszak egyenlő távolságra van” történeti relativizmusát –, azt megold(hat)ja a történeti folyamatnak a kultúra értékeire vonatkoztatása, a rickerti értékre vonatkozás. Igaz, ebben a megoldásban is megjelenik az értékelméletekre általában jellemző azon paradoxon, mely szerint „az érték az értékelésben van”, tehát teljesen nem függetleníthető az értékelés alanyától, ezért nem feltétlenül objektív. Az individualizáló, idiografikus történetírást objektív alapon, törvényszerűségek hiányában nem lehet meghaladni, de meghaladhatóvá válik annak rossz végtelensége és értékmentessége, ha értékelő kultúrtudománynak tekintik.

A neokantiánus jogtudomány ehhez hasonlóan akarja meghaladni a jognak mint vizsgálata tárgyának értékmentességét. Magát a tárgyat kell explicite értékre vonatkoztatni. Így módszertani értelemben elkerülhető a negatív értelemben vett relativizmus – legkidolgozottabb formájában talán Gustav Radbruch esetében, aki a szkepticizmushoz és az agnoszticizmushoz képest tartalmas és pozitív formára hozza saját, goethei ihletésű, megértő toleranciától áthatott relativizmusát/pluralizmusát. (Az értékítéletek helyessége egy vállalt felsőbb érték és világnézet keretében dönthető el, melyet csak akkor érthetünk és indokolhatunk meg kellőképpen, ha már megértettük mások eltérő értékrendjét, világnézetét). Az értékre vonatkoztatottság ezen kultúrtudományi megalapozottságú jogfilozófiájának megvan a maga relevanciája a jogeszme belső antinómiáit – jogbiztonság-igazságosság-célszerűség – impozánsan tárgyaló radbruchi elgondolásban. Ugyanakkor, mivel Radbruch az „eszme anyagi meghatározottságának” felmutatásával talált közvetítő mozzanatot a Sein és a Sollen dualizmus kjiindulópontja mellett, ezért tekinthetjük őt mérsékelt és nem extrém módszerdualistának. (Voltaképp a törvényhozás reáliái – valaminő módon – befolyásolják a szabályozás eszmei-akarati autonómiáját, jogi mozgásterét.)

A jogfilozófia mellett a szociológiai megismerés módszertanára is jelentős szerep juthat az újkantiánus értékelmélettel, amint ezt Bayer monográfiája (1989) a pozitivizmus-vitáig hatóan megmutatja. A jogszociológiát pedig azért termékenyítheti meg a módszerdualizmus, mert az érvényesnek, kötelező erejűnek tételezett jogi normák érvényesülését a társadalmi cselekvésekben szociológiai vizsgálatokkal lehet empirikusan tesztelni. Hogyan, mennyiben és milyen mértékben érvényesülnek a jogalanyok magatartásában a tételes jog előírásai, magatartásmintái? Kialakul-e bizonyos követni készség, mennyiben válnak motívumává, ható okaivá a viselkedésnek a normákban megfogalmazott, társadalmi magatartásra vonatkozó elvárások? Itt, Weber kategóriáival szólva, a jog eszmei (Sollen) és empirikus (Sein) érvényességének szembeállítása a megközelítés gondolati alapja.

A nomotetikus természettudománnyal szembeállított, különösen a jogszociológiai megismerés, számos ponton foglalkoztatta Horváth Barnát. A jogszociológia közvetlen pozitív és negatív előfeltevései és tudományelméleti következményeinek differenciált felfogása sem változtat azonban azon, hogy a történelmet a természet részének tekintse. A történelem mint sajátos természet és a norma egymásra vonatkozó, egymással szembeállított viszonyában a természet nem az ember társadalmi természete, hanem az anyatermészeté. A természet túl átfogó fogalma elmosza itt a különbséget az anyatermészet, tehát a szervetlen és a szerves anyag és a társadalmi lét mint az ember második természete között. Azt, amit Blaise Pascal „a szokás az ember második természete”-ként némiképp partikulárisan, Marx pedig generalizáló módon társadalmi létként tudatosított. „A társadalom, a történelem, a jog ugyanis a természet olyan specifikusan elhatárolt részei, amelyek szelekciója a természetnek bizonyos normákra történő vonatkoztatása révén jön létre”. Eszerint ha nem vonatkoztatnánk bizonyos normákra a természetet, akkor nem volna társadalom, történelem, jog – mutathatjuk fel e pozíció gyengeségét. És konkretizálva folytatja is idiografikus felfogását: „A természet történelem, amennyiben a történelem egyszerűségének értékszempontját rendeljük hozzá. A természet társadalom, amennyiben a természetre olyan norma vonatkozik, amely megköveteli vagy megtiltja az emberi magatartások egymás általi érintettségét. A természet jog, ha a természetet olyan norma érinti, amely a társadalmi magatartásnak – a legbonyolultabb eljárási apparátus által lehetővé tett – szabályszerűségét írja elő” (1995. 114–115.). Értékre vonatkoztatott szelekció a történelem, a társadalom és a jog egyaránt. Mivel a kauzális, természettudományos módszer nem tud mit kezdeni a kellésre irányuló normákkal, át kell ezért térnünk jogszociológiai vizsgálatukhoz a normatudományi módszerre (24–26. §).

Ennek a szinoptikus módszernek a lényege egy meghatározott kelléshez *hozzárendelt* lét és egy meghatározott léthez hozzárendelt kellés szakadatlan keresése, reflexiója, mindkettő bizonyos modell szerint. Szinkretizmusról akkor van szó, ha a lét levezetése *megáll* a kellésnél. Ez elkerülendő hiba, és pedig azzal, ha létrejön az a tényállás, amelyben mindkét mozzanat – lét és kellés – öntörvényűsége funkcionálisan egymásra vonatkozik és a létet a kellésben, a kellést a létben horgonyozzák le (1995, 122.).

Magunk részéről ezt első megközelítésben posszibilis leírásnak tartjuk, mert ezzel Horváth a jogszociológia tárgya (a természet, ha olyan norma érinti, amely a társadalmi magatartásnak szabályszerűséget ír elő) és módszere (szinoptikus látásmód) kérdésére válaszol.⁵ Majd a metodológiai kérdést előtérbe állítva hasonlítja össze az általa javasolt szinoptikus módszert a minket különösen érdeklő

5 Bár jegyezzük meg, a természet okozatos összefüggéseiből a norma alapján történt beszámítással előállított tárgyból, a jogszociológia tárgyából, a jogból csak a természettudományi okságot lehet kiiktatni, és nem minden egyéb oksági összefüggést (szociális ok, szellemi és pszichológiai motívum) és kölcsönhatást.

dialektikus módszerrel (valamint a kelsen-i normatív és a Sander-féle jogi tapasztalatról szóló megoldással). Két ponton érintkezik a dialektikus és a szinoptikus módszer, míg három ponton jelentős különbségek mutatkoznak. Idézzük teljesében kifejtését: „Úgy tűnik, hogy a dialektikus és a szinoptikus módszer a következő pontokon érintkezik egymással: 1. mindkettő logikai ellentétekkel dolgozik, 2. mind fogalmaik belső építményébe, mind pedig az elgondolt struktúrájába mozgást visznek és ebben az értelemben dinamikusak. Azonban léteznek fontos különbségek is: a tézis és az antitézis kontrárius (mint a jó és a rossz), ellenben a természet és a norma kontradiktórius ellentétek (mint a jó és a nem jó). 2. A szintézisben megvan az ellentétes tárgyias egységének logikailag megragadhatatlan misztériuma, amelyet a szinoptikus módszer azáltal kísérel meg elkerülni, hogy különbséget tesz a tárgyias kettősség és a szinoptikus pusztán reflexív egysége között. 3. A dialektika dinamikája folytonosan „megszüntetve-megőrzi” a dialektikus triáda korábbi lépéseinek ellentétét, az egység széttöri az ellentétet, s fordítva, szakadatlanul mindig feltételezi azokat. A dialektika „mozgása” tehát radikálisan romboló, katasztrofális jellegű, mindig ellentmondásokban mozog, mégpedig úgy, hogy az ellentmondást újra és újra „megtestesíti”, azért, hogy aztán önmaga által szétromboltassék. A szinopszisban azáltal keletkezik mozgás, hogy a lét és a kellés folyton-folyvást egymáshoz rendelődik, egymáson „szelektálódik”, miáltal az egész gondolati képződmény észrevétlenül átalakulásokon gördül tova. „Megszüntetve-megőrzésről” vagy „szétrombolásról” éppoly kevésbé lehet szó, mint egy elvileg katasztrofális továbbmozgásról: a dinamika csak a létnek a kellésre és a kellésnek a létre irányuló szakadatlan visszakerdezésben rejlik. S ezen keresztül azért keletkezik mozgás, mert a lét és a kellés már eleve mozgást tartalmaz. A szinoptikusban ez a mozgás sajátos módon komplikálódik, mégpedig úgy, hogy néhány okozat vagy kelléskövetkezmény kihullik a szinoptikus gondolati képződményből és újak lépnek be helyettük” – írja Horváth (1995, 123–124.).

Látható, hogy a mozgás jelen van mindkét álláspontban. Az itt lévő módszertan azonban problematizálható és problematizálódó, ha: 1. a norma referenciája, vonatkoztatási kerete nem a természet, hanem a társadalmi lét, és 2. ekkor már nem kell logikailag megragadhatatlan misztériumnak tekintenünk a szintézis ellentétes tárgyias egységét. Ekkor a dialektika mozgása nem radikálisan romboló, mint Horváth szerint, hanem éppúgy lehet építő is. Éppen azt jelenti, amit a megszüntetve-megőrzésnek jelentenie kell: magasabb szintre emelést, az ellentmondás feloldását az új harmadik, a szintetikus mozzanat keletkezésével. Három mozzanatot jelentenek, ahol az egymást kölcsönösen feltételező és kizáró mozzanatok feszültségének eredménye a harmadik (nier – conserver – dépasser; ahogy például franciára fordítják a német „aufheben”-t). Ezt éppen az jellemzi, hogy a feszültség tovalendít a korábbi, megelőző állapoton és így tovább. A tagadás tagadása a tézist meghaladó új állításhoz vezet, nem pedig visszaesést a kiindulópontonra. Nem szétrombolja önmagát, hanem folyamattá válik a kontrárius,

az ellentétes elemek immanens, szerkezeti egymásra vonatkoztatottsága.⁶ A kissé absztrakt módszertant egy példán keresztül megvilágítva és konkretizálva: ha a pozitív jog az állítás, antitézise a természetjog mint pozitív ellentét (kontrárius tagadás). Egyik sem a másik, mert nem azonosak. De nemcsak kizárják, hanem mindegyikük feltételezi a másikat, hogy a kölcsönös feltételezettség és ellentét adja ki a jog teljesebb fogalmát mint szintézist: a jog generikus fogalma a természetjog és pozitív (tételes) jog egysége, szintézise, amely belső mozzanatainak feszültségétől folyamatszerűvé válik, mindig tovalendül korábbi állapotain. A mozgás eredménye az, hogy a régi jogot felváltja az új. A konkrét azonosság rámutat arra, hogy az alkotóelemek szerkezeti feszültsége folyamatszerűségében oldódik fel, kerül magasabb szintre.

A szinoptikus eljárás egyértelműen pusztán gondolati, míg a dialektikus érvényessége a tárgyi és szellemi létezőről egyaránt szól/szólhat. A szinoptikus eljárás nagyszerűen ragadja meg a jogalkalmazás – és nem az egész jog – reflexiók eljárását tény és érték, Sein és Sollen között.⁷ Amíg ugyanis a Sein referenciája a norma, illetőleg a norma mint a valaminek lennie kell (das Sollen), addig gyümölcsöző fogalmi keret adódik a jogalkalmazói műveletek leírására, két összefüggésben is. Egyfelől az életbeli tényállás, a Sein és a jogi norma közötti kapcsolat megtalálására szolgáló jogértelmezési műveletekként, másfelől a norma magatartásminta mértéke és az egyedi bírói (jogalkalmazói) döntés viszonyában. Azonban kiterjesztése az összes jogi jelenségre csak analogikus és nem kategoriális jelentőségű lehet. A szokásjogi jogképződésre és a jogalkotásra vonatkoztatva már problematikusává válik. A jogalkotásra azért, mert a módszerdualizmus esetében az okság kizárásával (vagy csak zárójelbe tételével?) elesik a finális determináció is, így a norma ki tudja, hol, „szabadon lebeg”, semmi esetre sem lehet a cél-okság státuszában. Tehát a jogalkotás referenciája nem lehet a Sein, nem lehet a térbeli, időbeli, okozatos összefüggés eredményeként a tapasztalat által felfogott adottság, nem lehet az újkanti tényfogalom. A jogalkotásban a norma referenciájaként a valóság (Wirklichkeit) sokkal átfogóbb fogalmára van szükség. Ennek csak egyik, de nem egyetlen mozzanata a tényszerűség (Faktizität). Ami a jogalkalmazás jogá-

6 Az ellentmondás mint létalap (ratio essendi) lehet produktív (amivel érvelünk), lehet destruktív (amit Horváth kizárólagosnak tüntet fel) és lehet önfenntartó, tehát önmagát azonos szinten újratermelő folyamat alapja.

7 A szinoptikus módszer a ténnyel és az értékkel együtt dolgozik, anélkül, hogy a két ismerettárgy különműködését megszüntetné, vagy hogy egy harmadikat konstruálna melléjük. A szinopszis a lét és a kellés funkcionális látásának a módszere, amely reflexív gondolati eljárással él: a jog se nem tiszta norma, ahogy Kelsen gondolja, se nem tiszta tény, hanem örökös egymásra vonatkoztatás, a tényektől a normák, és fordítva, a normáktól a tények felé haladó szakadatlan reflexiók mozgás. A jog ugyanis nem olyan egységes ismerettárgy, mint a tapasztalati valóság vagy a logikai jelentés. A norma, a jogtétel által hordozott „elvonatott jelentés” nem elegendő a jogeset nélkül, mert az utóbbi, a „szemléletes tény” is számít. A jog tehát a dolgok egy szemléletmódja, sajátos ideológia, amit csak a jogászok gondolkodásmódjának a tanulmányozásán keresztül érthetünk meg. – foglalthatjuk össze Horváth álláspontját (1993. 86.).

szi tevékenységének magyarázatához módszertanilag termékeny absztrakció, az üressé vagy egyenesen tévessé válik a jogalkotásban, ahol a Sollen referenciája már nem lehet pusztán a tény. Itt a kellés (Sollen) és a realizáló finális kapcsolata relációjába lépünk. Ehhez új gondolati alap szükséges, amely az ontológiai helyzettől nem függetleníti magát absztrakciójával, hanem éppen kifejezi azt.

Sematikus ábrázolással is rögzíthetjük problémafelállításunkat:

A jogalkalmazás két relációja:

A) tapasztalat és érték/norma viszonya, az életbeli történés jogilag releváns esetté, jogesetté alakítása (szinoptikus értékelése),

B) jogi tényállás és norma viszonya, amíg ítéleti bizonyosságig nem jut el a bíró (a jogeset eldöntése, jogi minősítése).

A jogalkotás referenciája ellenben szélesebb a jogalkalmazási összefüggésnél:

C) valóság és norma/érték > A) és B)

=

Hol és miért keressük ezt az új gondolati alapot? Keressük a társadalmi lét ontológiájában, amely a szervetlen és a szerves létrétegre épül rá, de anélkül, hogy visszavezethető volna azokra. Kritikai álláspontunk szempontjából szembeötlő ugyanis, hogy az emberi praxisra épülő társadalmi lét a létezők rendjében az egyetlen olyan, amelyben az okság és a normativitás, az okság és az értékelés megszüntethetetlenül együtt van. Nincs olyan emberi, amelyben ez elesne.

A szervetlen anyag mindenféle teleologikus meghatározottságot nélkülöző, vak kauzalitásra épülő mozgásformájához képest a szerves anyag, az élő már rendelkezik a „tudattalan célszerűség” mechanizmusával, végső soron evolúciós léptető rugókkal (szelekció – variációk – alkalmazkodás – stabilizálódás), ami miatt nemcsak le- és felépülés, hanem a környezethez való alkalmazkodás folyamatában természetes szelekció is érvényesül. Itt már van fejlődés, azonban tudati aktivitás, tehát fogalmi gondolkodás nélküli mozgásként. A szervetlen anyagiságot és az élő anyag evolúciós mechanizmusait ontológiai előfeltételül kapja az emberi-társadalmi gyakorlat, de az elsődleges (munka) és másodlagos, ám nem másodrendű (jogi objektiváció) teleologikus meghatározottságok kategoriális többletével építkezik. Tudati és cselekvési aktivitásával átformálja azokat. Finális determináció csak a tárgyteremtő emberi praxis számára adott. Ez a társadalmi lét specifikuma, amely önépítő és önmaga újratermelésére épül, és amelyben a tapasztalás és a fogalmi gondolkodás az emberi tevékenység együttes koordinálója, mind a mindennapi életben, mind pedig a jog életében. A finális determináció a tudat aktivitása és a tudatos eszközhasználat révén eltér a tudattalan célszerűség mechanizmusától, azzal nem összekeverhető (noha ezt rendszeresen megteszik). Az ember az egyetlen olyan lény, amely a ténytudást és a legyen-jelleget, a kauzalitást és az értéket átformálva képes egyesíteni (mint ahogy gondolatilag elválasztani is).

A társadalmi lét komplex szerkezetének vagy a jogalkalmazás menetének megértéséhez az analízisre szükség van. De magában az emberi tevékenységben a kauzalitás és az érték – nagyon különböző módokon, de – ontológiai egységet alkot. Ezért az analitikusan elválasztott és ily módon megértett mozzanatokat vissza kell illeszteni a komplexebb egészbe, illetőleg az összefolyamatba. Ha tetszik, ember alatti, pusztán ösztönszerű lét volna az, amelyből hiányozna az eszmei, az értékmozzanat mint a tevékenység és cselekvés koordinátora, és ember feletti, transzcendens lényt kell (kellene) feltételeznünk ahhoz, hogy az érték önmagában, emberi magatartás, a szubjektum befogadása nélkül befolyáshoz juthasson.

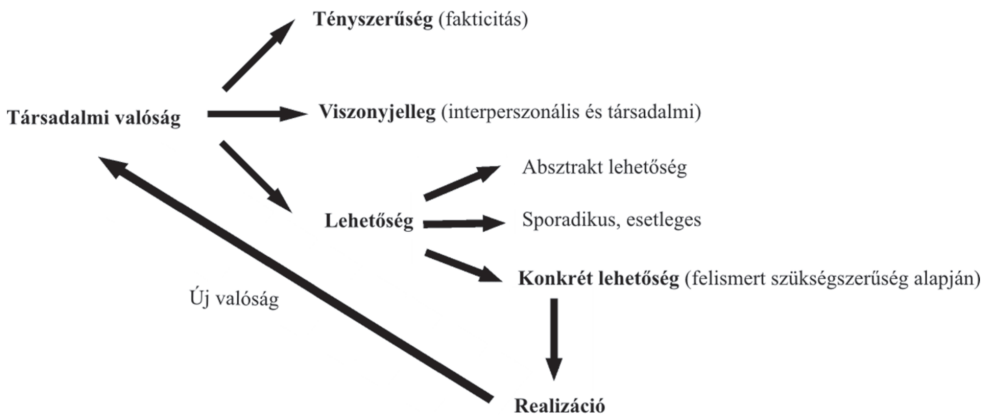
Az ontológiai egység alapján nem ismerhetünk el az emberi szubjektumtól független, transzcendentális, örök, időtlen, eszményi kellést, mint Lotze és tanítványa, H. Rickert és az újkantiánusok. Az ilyen érték érvényessége lehet léttelen, a befogadó szubjektumtól és tapasztalattól független, apriorisztikus adottság.

A materialista lételméleti megfontolásból következően tehát nem követjük a neokantiánus módszerdualizmusból következő utat, amely a módszertisztaság jegyében utasítja el a kauzalitás és a normativitás bárminő egységesítésének lehetőségét. Ez a paradigma valójában csak akkor áll elő, ha a kauzalitást (Sein) a természetre korlátozzák, a normativitást (Sollen) pedig léttelen értéknek tekintik, amelynek a tapasztalattól (Faktizität) független az érvényessége (Geltung). A társadalmi cselekvésekben azonban, és csakis azokban, megszüntethetetlenül és együtt van jelen az oksági és az eszmei értékmozzanat, miként a jog emberi-társadalmi világában is. Ha az értékrendeknek és értékeknek közük van az emberi magatartáshoz, akkor közük kell hogy legyen a kauzalitásos is, akár keletkezésüket, akár funkcionálásukat nézzük. Más kérdés, hogy az okság a szellemi szférában természetesen nem a mechanikai vagy más természettudományos okság, hanem az okság általános formájának különös megnyilvánulása, mert motívumokként lesz jelen akár az individuális, akár a társadalmi tudatban. A magasabb létréteg átfórmálva tartalmazza alacsonyabb összetevőjét. Ezzel persze túlkerülünk a módszertanilag bár felvehető és bizonyos összefüggésekben – így a jogalkalmazás leírásának vonatkozásában – termékeny, de mesterségesen előállított elszigetelésen.

Láttuk, hogy az újkanti tényfogalom szűkebb, mint a valóság fogalma, hiszen befejezett, zárt, szükségképpen a posteriori jellegű és a létezők dologszerűségét sugallja. Eltérően a valóság fogalmától, amely nem csak fakticitásokat tartalmaz, hanem lehetőségeket, modalitásokat, ezért nyitott a jövőre, folyamatszerű és relationista. Jelenség és lényeg kifejlődő egysége között a látszat fokai ékelődhetnek be: a még nem lényeges és a már nem az, mert elmúlt. A valóság – filozófiai értelemben – a jelenség (látszat) és lényeg különbségének egysége, amely a társadalmi létre vonatkozóan specifikusan feltételezi az objektum-szubjektum viszonyt. Ezért nem kell a hegeli objektív idealizmust követni és az emberi praxist kikapcsolva „a lét mássá levésének önmagára vonatkoztatottsága”-ként magyaráznia a változást és a társadalom alakítását. Mert nem a természet és a társadalom előtt

létező valaminő eszme, hanem az önteremtő emberi praxis hozza létre, konstruálja meg saját valóságát, részben a jogi objektiváción keresztül.

Ábrázoljuk némiképp sematikusán a társadalmi valóság szerkezetét, hogy aztán ebben az összefüggésrendszerben mutathassuk fel a jogtalálás, a szokásjogi jogképződés és a jogalkotás jelenségeinek helyét és bennük az oksági összefüggések jelenlétét.

1. ábra. A társadalmi valóság önreproduktív szerkezete

Ebben a felfogásban a társadalmi valóság önreproduktív képződmény, mert magába foglalja a cselekvő szubjektumokat, akik belépnek a vak oksági összefüggésekbe. Az alkotó szubjektivitás az önmagát mozgató státuszába kerül. Hogy az összreprodukción ez bővítetten, önmagát ismétlő azonos szinten vagy éppen destruktívan érinti-e, azt egy konkrét probléma, jelenség kapcsán lehetne tovább elemezni. A célokat kitűző vagy éppen értékrendet követő realizáció sikere döntően az adekvát eszközhasználaton múlik. Azon, hogy a szubjektumok, cselekvő ágensok felismerik-e a strukturális összefüggések, objektív társadalmi viszonyok vagy éppen személyközi kapcsolatok kínálta lehetőségek törvényszerűségeit, okait, és rendelkeznek-e az átfarmálásukhoz szükséges eszközökkel. Ugyanakkor az esetlegesség, alkalmosság – amely voltaképpen a törvényszerűségek kereszteződéséből és a lét megszűntethetetlen spontaneitásából fakad – sem küszöbölhető ki a társadalmi létből. Ennek az esetlegességnek filozófiai kifejeződése az okkasionizmus („occasionalisme”) álláspontja. Mindez a jogtalálás, a jogképződés és a jogalkotás társadalmi jelenségeire alkalmazva a következőket mutatja:

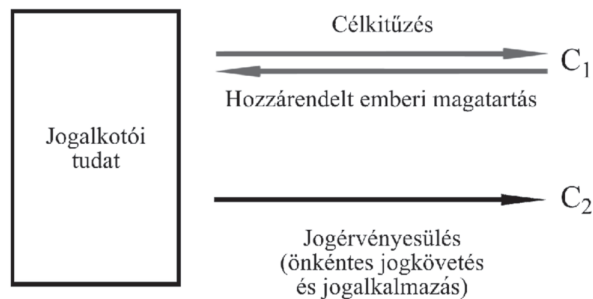
A jogtalálás (Rechtsfindung) a joganyagban benne lévő relációk gazdagságában rejlő esetlegességek leleményes kihasználása. A tapasztalatilag adottra rátalálás olyan szellemi leleménnyel, amely a sporadikusan, nem törvényszerűen, hanem alkalmilag, okilag véletlenszerűen előálló helyzetek szellemi átfarmálásával új jogalapot teremt.⁸

8 Részletesebben lásd: Szigeti 2015. 197–200.

A szokásjogi jogképződés ténye pedig közvetlen és szemléletes megdöntése a módszerdualista elválasztottságnak. Georg Jellinekkel szólva itt „a tényszerűségnek lesz normatív ereje” (normative Kraft des faktischen). Hogyan? A tények – fogalmilag a tér- és időbelileg behatárolt, okozatos összefüggések következményei, amelyeket érzékszerveinkkel érzékelünk – és ismétlődésének tömege, ontikus állapota olyan mintázatok fel- majd elismeréséhez vezet, amelyeket aztán a jogviták eldöntésében úgy alkalmaznak, hogy a mintától való eltérés lesz a jogellenesség alapja. Ez a szokásjogi jogképződés útja, ahol a gyakorisági átlag, az átlag-típus játszik meghatározó szerepet, hasonlóan, mint a fennálló valóságot megerősítő-újratermelő, reprodukzív normáknál.

A jogalkotás, mint minden alkotás, a valóságban benne lévő oksági összefüggések és modalitások – kizárólag az emberi-társadalmi tudat által végbevihető – gondolati átformálása révén tesz szert létszerű hatásosságra, a jogalkotásban in concreto normatív erőre. A jogalkotó a jogalanyok magatartásán – mint a céljait megvalósító ható okokon – keresztül éri el a számára kívánatosként tételezett állapotokat, jogviszonyokat. Itt a lényegtípusosság felismerésén és megformáltságán múlik az eredményesség, az innovatív norma⁹ finális determinációkénti fungáltatása.

A jogalkotást mint a tételezett jog kategória elemzését a következőképpen ábrázolhatjuk:¹⁰

2. ábra. Nicolai Hartmann eredeti ábrájának alkalmazása a tételezett jogi normára

1. aktus: a cél kitűzése a jogalkotói tudatban az időfolyam átugrásával, jövőbeli kívánatos joghatás előidézése érdekében (in mente lejátszódó eszmei aktus);

2. aktus: a hozzárendelt eszközök, emberi magatartások kiválogatása szoros korrelációban a céllal (alkalmas/alkalmatlan eszközök problémája: milyen tevő-

9 A reprodukzív (klasszikus, regulatív) és az innovatív norma normatani, analitikus vizsgálatának viszonyát a jogfilozófiai elemzéshez kibontottuk: „Szabály és norma azonossága és különbsége Normakontinuum elmélet – kitekintéssel a generálklauzulák és a jogelvek közötti különbségek természetére” IV. részében In: Szabó Miklós (szerk.): *Regula Iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben*. Miskolc, 2004. Prudentia Iuris 22. k. Elektronikusan elérhető a *Norma és valóság* kötetünkben: <http://mek.oszk.hu/04400/04241>.

10 Szigeti–Takács 2004. 154.

leges emberi magatartás, nem tevés vagy mulasztás teszi lehetővé egy kívánatos vagy nem kívánt cél létrejöttét, joghatását: a cél felől visszafelé ható determináció a jogalkotói tudatban);

3. aktus: realizáció = az emberi magatartás mint kiválasztott eszköz által: a jogalkotói tudaton kívül lejátszódó, időben előrehaladó folyamat, amit a kihirdetett jogszabály címzettjei, a jogalanyok végeznek el.

A finális determináció elemi formájánál, az egyszerű munkatevékenységnél a célt kitűző és az azt megvalósító szubjektum egybeesik. A munkafolyamat arisztotelészi, hegeli, marxi elemzéseit vitte át Lukács György és nyomában Peschka Vilmos a jogi objektivációra, ahol viszont a célkitűző és a realizáló szubjektum elválik egymástól. Az első és a második aktus a jogalkotó tudatában játszódik le („léttel bírónak gondol olyasmit, ami még nem valóságos”), de a realizációt már a címzett jogalanyok és nem a jogalkotó végzi el. A jogalkotás teremtette jogi norma másodlagos teleologikus képződmény, mert tételezése – szemben a munkafolyamattal – nem valamely tevékenység tárgyi eredményére, hanem az emberi magatartásra irányul. A norma a kooperáció közvetítő eszköze, olyan médium, amely döntő szerepet játszik az emberi magatartások jogalkotói irányításában. A másodlagos teleologikus tételezés (eltérően az elsődlegestől) ezért ideológiai természetű, uralmi jellegű. A jog nemcsak norma, hanem az irányítás eszközeként sajátos társadalmi tudati forma is, melyben az emberek, osztályok, társadalmi csoportok tudatosítják, értékelik konfliktusaikat, melynek keretei között megélik társadalmi viszonyaikat. Az értékek és az értékrendek harcának elvont, értékfilozófiai kifejeződése mögött ez a társadalmi-történelmi valóság áll.¹¹

Amíg tehát a jogalkalmazást és némiképp általánosabban fogalmazva a jogászi gondolkodásmód jellemzését nagymértékben elősegítheti a módszerdualista Sein – Sollen absztrakció, addig a jogtalálásra, a szokásjogi jogképződésre és a jogalkotásra a norma és a valóság szélesebb összefüggéseinek perspektívájából vizsgálódó társadalomontológiai monizmus plauzibilisebb magyarázatokkal szolgál. Ekkor érték (norma) és valóság relációja nem zárja ki a szintézist és nem pusztán funkcionális egybelátása a tényeknek és az értékeknek (normáknak), mint az idiografikus-individualizáló alapú, módszerdualista kultúrtudományi megismerésben.

11 Bayer József szemléletes értékelésében: „Létezés és érték dualizmusát, amelyet az objektivista és szubjektivista axiológiák egyaránt tételeznek, éppen a dialektikus és történelmi módszer által lehet meghaladni, amely az értékeket nem a történelmi valóságtól elszakítva fogja fel, de nem is az emberi lényeg irracionális, levezethetetlen faktumaként, hanem immanensen – Lukács kifejezésével – a társadalmi gyakorlat mozgató és mozgott elemeként ragadja meg” (1989. 18.).

Irodalom

- Bayer, J. 1989. *Az érték antinómiái. Az újkantiánus értékelmélet és hatása a szociológia módszertanára.* Budapest.
- Hartmann, N. 1946. Neue Ontologie in Deutschland. *Felsefe Arkivi*, Istanbul, I. 2/3. 1–50.
- Hartmann, N. 1970. *Teleológiai gondolkodás.* Budapest.
- Hartmann, N. 1972. *Lételméleti vizsgálódások.* Budapest.
- Horváth, B. 1993. *Forradalom és alkotmány (Önéletrajz 1944–45-től).* ford.: Nagy Endre. Budapest.
- Horváth, B. 1995. *Jogszociológia* (ford.: Zsidai Ágnes). Budapest.
- Horváth, B. 2004. *A jogelmélet vázlata.* Budapest.
- Lukács, Gy. 1976. *A társadalmi lét ontológiájáról, II.* Budapest.
- Peschka, V. 1988. *A jog sajátossága.* Budapest.
- Peschka, V. 1992. *Appendix „A jog sajátosságához”.* Budapest.
- Radbruch, G. 1981. Jogfilozófia. In: Varga, Cs. (ed.) *Jog és filozófia.* Budapest.
- Rickert, H. 1923. *Kultúrtudomány és természettudomány.* Budapest.
- Rickert, H. 1929. *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung 1896–1902.* Tübingen.
- Störig, H. J. 2007. *A filozófia világtörténete.* Helikon.
- Szabó, I. 1955. *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon.* Budapest.
- Szabó, M. 2003. Defensor dogmatis. Szabó Imre jogontológizáló kísérlete. *Jogelméleti Szemle*, 2003/4.
- Szigeti, P. – Takács P. 2004. *A jogállamiság jogelmélete.* [Második, bővített, javított kiadás]. Budapest.
- Szigeti, P. 2015. A jog tárgyspecifikus kategóriája: a jogrend (Jelentése, változása ontológiai és hermeneutikai perspektívában) In: *Problémáink vonzásában. Társadalomismeretei Tanulmányok*, Győr, 186–215.
- Windelban, W. (é. n.) *Prelúdiumok.* Budapest.

Az örökkévalóság vagy a pillanat nézőpontjából?

Somló Bódog mint „az államtudomány embere”¹

Takács Péter

Jogász, egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem
E-mail: takacs.peter@sze.hu.

Összefoglalás. A tanulmány a jogfilozófus Somló Bódog államról kialakított elméleteit vizsgálja. Azt állítja, hogy Somlónak három államelmélete volt. Az egyiket az *Állami beavatkozás és individualismus* (1903) államszociológiai utalásaiból lehet megismerni, a másikat a *Juristische Grundlehre* (1917) jogi jellegű államelmélete jelentette, a harmadik a befejezetlenül maradt *Állambölcseleti jegyzetek* (1919/20) lapjairól rekonstruálható. Az első elmélet központi gondolata a *szabályozás*, a második központi fogalma a *Rechtsmacht* (jogi hatalom), a harmadik pedig az elmélettörténet állítólagos *örök igazságai* körül forog.

Kulcsszavak: Somló Bódog, államelmélet, jogfilozófia, állami beavatkozás, állambölcselet-történet

Abstract. From the point of view of eternity or that of the moment? Felix Somló on the state

This paper examines the luminous Hungarian legal philosopher, Felix Somló's theories on the state. It claims that Somló had three theories of state. The first could be reconstructed from the sociological allusions and hints of his first book, titled *State intervention and individualism* (1903), the second was his theory of state based on legal concept in a neokantian fashion, explicated in his *Juristische Grundlehre (Basic Legal Concepts and Ideas, 1917)*, and the third is an unfinished theory of a *Notes for a Philosophy of State* (1919/20). The core idea of the first theory is regulation (which was considered by Somló as interference), the central concept of the second is a so called *Rechtsmacht* (legal might; which was coined by Somló), whereas the third revolves around the so called eternal truth of history of ideas.

1 E tanulmány az OTKA K 108790. számú, *A modern állam változásai – Történeti perspektívák és a jelenkori kihívásokra adott válaszok* című projektje keretében és támogatásával készült. A szöveg alapja a *Somló Bódog államelmélete(i)* című előadás, amely a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem által szervezett, a *Magyar Tudomány Napja Erdélyben: Somló Bódog, Moór Gyula és Horváth Barna jogfilozófiájának aktualitása (Magyar Jogfilozófusok Kolozsvári Tanácskozása)* rendezvényen hangzott el 2015. november 7-én, Kolozsváron.

Keywords: Felix Somló, theory of state, political science, legal theory, state intervention, history of political philosophy

Somló Bódogot ma mindenekelőtt jogfilozófusnak tartjuk, s úgy gondoljuk, hogy főműve méltán tekinthető az újkantiánus jogelmélet nemzetközi mércék szerint is klasszikus alkotásának. Az árnyaltabb értékelés során ehhez még hozzátesszük, hogy jelentős szerepe volt a magyar szociológia megszületésében is. Ez a megítélés lényegében helyes, ám ha nem egészítjük ki Somló folyamatos – életpályája valamennyi szakaszában jelen lévő és különböző művekben tárgyiasuló – államelméleti érdeklődésével, véleményem szerint csupán részlegesnek mondható. Jelen tanulmányban ezen érdeklődés eredményeként született munkáinak áttekintésével szeretnék hozzájárulni az életmű értékeléséhez, s ilyenképpen az eddig kialakult hangsúlyok részleges módosításához. Azt állítom, hogy a *jogfilozófus Somló* mellett érdemes odafigyelnünk az *államtudós Somló* munkásságára is. E téma kapcsán két kérdést fogalmazok meg, melyekre egyértelmű választ adok. Az írás végén felvetek egy harmadik problémát is, amivel kapcsolatban azonban csak olyan szempontokat jelzek röviden, amelyek alapján az olvasó ezt végiggondolhatja.

1.

Az első kérdés az, hogy Somló Bódognak vajon volt-e egyáltalán államelmélete, az államról alkotott általános elmélet értelmében. E kérdést azért kell felvetni, mert életében nem jelent meg tőle olyan mű, amelynek kizárólagos tárgya az állam vagy annak valamely jellemzője legyen. Az, hogy „kizárólag” az állam kérdéseit elemezte volna, még az első alkotói korszakában keletkezett *Állami beavatkozás és individualismus*² című munkájáról sem jelenthető ki feltétel nélkül. Ebben ugyanis azt vizsgálta, hogy mi a kapcsolat bizonyos társadalmi folyamatok és az állam egy meghatározott tevékenysége között. Így ez a magyar társadalomtudomány története szempontjából oly fontos munka mai tudomány-rendszertani kategóriáink szerint leginkább szociológiának, pontosabban általános társadalomelméletnek minősíthető. Ehhez persze hozzátesszem, hogy vitathatatlan államszociológiai utalásai és kiváltott hatása³ okán a mű része lett államelméleti hagyományunknak is.

2 Somló 1903a.

3 A könyvről Szabó Ervin írt hosszú recenziót, a recenzensek gyakori eljárását követve: saját nézeteit a recenzált mű ismertetésénél és bírálatánál jóval bővebben fejte ki. Vö. Szabó 1903b. Erre Somló tömören reagált, majd a válasza Szabó még tömörebben viszontválaszolt; lásd Somló 1903d; Szabó 1903a. A vita az állam szerepével kapcsolatos elméleti kérdéseket is érintett. A mű által kiváltott közvetlen hatást illetően lásd még Jászi Oszkár recenzióját (*Athenaeum*, 12. évf. 1903/2. sz. 309–320.) és a következő – félreértésekben bővelkedő – kritikát: Eszterházy 1907.

Miközben életében nem jelent meg tőle kizárólag az állam kérdéseit vizsgáló munka, műveinek jegyzékét⁴ áttekintve meglepődve konstatáljuk, hogy meglehetősen sok olyan írása van, amely valamilyen formában és mértékben az állammal vagy a politikával foglalkozik. Ezek számát kb. húszra tehetjük, ami összes írásának mintegy harmada. Bár ezek közül sok recenzió, lexikoncikk vagy más okból rövidebb szöveg, mégis jól látható belőlük, hogy Somlót pályájának kezdetétől folyamatosan érdekelték az állam és a politika kérdései. Publikációi alapján úgy tűnhet, hogy ez irányú érdeklődése 1910 és 1917 között alábbhagyott, de – mint később utalok rá – ez a látszat meglehetősen csalóka.

Mint közismert, a jogi doktorátus mellé igen hamar megszerezte az államtudományi doktorátust is, s már egyetemi disszertációja is a modern állam egyik intézményesült formáját, a parlamentarizmust vizsgálta.⁵ Egyik korai tudósi szárnypróbálgatása ugyancsak az állam sajátos működési módjával, a háborúval és a békével foglalkozott,⁶ imént említett lexikonszócikkeinek egy része pedig az állam- és jogbölcselet klasszikusainak mondott gondolkodókat – Arisztotelészt, Grotiust, Hobbes-t, Rousseau-t, Fichtét, Kantot – mutatta be.⁷ Első recenzióit szinte kizárólag az állam kérdéseit tárgyaló vagy azokkal kapcsolatban álló művekről írta: Teg[h]ze Gyula ún. szerves államelméletéről, Sebald Rudolf Steinmetznek a háborúk társadalomtanát elemző első művéről, Edmond Kellynek a szociális evolúció és az állam összefüggését tárgyaló filozófiájáról, a később gyanús alakok közé keveredett antropológus, zoológus és filozófus, Ludwig Woltmann politikai antropológiájáról, végül pedig a tudós és politikus Jászi Oszkár történelmi materializmus állambölcseletét tárgyaló művének első kiadásáról.⁸

Talán nem túlzás kijelenteni, hogy Somlót az állam és a politika elméleti kérdései akkor is érdekelték, amikor a 20. század első évtizedében lényegében szociológiai kérdéseket vizsgált. Ezzel – részint a szociológia tudományának akkori színvonala és helyzete miatt – alkalmasint belefutott az ún. tudós- vagy politikusproblémába is, amivel nemcsak az életművéről zajló diskurzust határozta meg,⁹ de néhány kortársa mellett egyes későbbi elemzők malíciáját is sikerült magára vonnia.¹⁰

4 Műveinek legteljesebb, bár talán még mindig nem teljes bibliográfiájaként lásd Zódi 1995; Szegő 1999. 163–171.; Varga 1999; Funke–Sólyom 2013.

5 Somló 1895.

6 Somló 1900c.

7 Lásd *Magyar Jogi Lexikon* [az 1–3. kötet alcíme szerint „öt kötetben”, a 4–6. kötet alcíme szerint „hat kötetben”], 1–6 kötet. Szerk.: Márkus Dezső, „számos szakférfiú közreműködésével”. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1898–1907. *passim*. A Somló által írt szócikkek: 1. kötet: 302–303. („Aristoteles”), 2. kötet: 281–282. („Bölcsészeti jogtudomány”), 3. kötet: 315–316. („Emberi jogok”), 445–446. („Észjog”), 635–636. („Fichte”), 793. („Grotius”), 4. kötet: 51–57. („Házasság”), 171. („Hobbes”), 536–537. („Kant”), 6. kötet: 250–251. („Rousseau”) és 585–586. („Természetjog”).

8 Lásd Somló 1900b; Somló 1902; Somló 1903c; Somló 1903b.

9 Vö. e tekintetben Litván 1973 és Nagy 1981 (valamint Nagy 1993. 61–88.)

10 Lásd például a következő írásokat. Somló 1905b, valamint Somló 1906b. A malíciát sejtő megjegyzéssel arra utalok, hogy egy kortárs elemző – feltehetőleg a 20. század eleje egyik, neki

S ha mindehhez hozzávesszük, hogy a több éves csendes és a közélettől visszahúzódó munkálkodás eredményeként 1917-re elkészült *Juristische Grundlehre* 531 oldalából mintegy száz oldal, vagyis a mű csaknem egyötöde az állam kérdéseivel foglalkozik,¹¹ akkor biztosak lehetünk abban, hogy az állam Somló számára nem valami mellékes vizsgálati tárgy volt, hanem ebben az időszakban is érdeklődésének fókuszpontjában állt.

Ám annak perdöntő bizonyítéka, hogy Somló államról alkotott elgondolása nem egyszerűen egy általános társadalomelmélet alkalmazása vagy egy jogfilozófusnak a jogról alkotott elmélete keretében kifejtett és ahhoz igazodó teóriája volt, az a par excellence állambölcselet, aminek megírására élete utolsó két évét szánta. E munka részben kéziratban maradt. Naplófeljegyzéseiből és megjelent írásaiból teljesen nyilvánvaló, hogy az 1918-as és 1919-es „influenzák és forradalmak után”¹² felhagyott filozófiai olvasmányaiival, valamint az ún. „első filozófia” kidolgozására irányuló törekvésével,¹³ és – minden bizonnyal a történelem alakulására reagálva – egy *állambölcselet* megírásába kezdett. Az 1896 óta többkevesebb rendszerességgel vezetett naplója 1919. április 15-én meg is szakadt. E naplóba – amelybe olvasmányait is vezette (s amelyben e tekintetben még 1918-ban is Bergson, Leibniz, Bolzano, Kant és Schopenhauer neve szerepelt) – ekkor a következőket jegyezte fel: „1919. április 15. Lenin: A szovjethatalom soron lévő feladatai. Kiváló taktikus. Érvelése inkább az adott helyzetből következik, semmint az örökkévalóságból. Sub specie momenti.”¹⁴ A budapesti jogi kar bezárásáról szóló feljegyzés néhány mondatát nem számítva ez volt utolsó naplóbejegyzése. S ezzel egyfel megdoldotta azon lehetőségek számát, hogy életét, életművét, halálát vagy mindezek egy-egy momentumát az utókor szimbolikus-metaforikus módon értelmezze.

Miközben az ilyen értelmezéseket nem tartom sem feleslegesnek, sem tévútra vezetőnek, az e tanulmány címével jelzett problémán túl nem kívánok itt élni e lehetőséggel, és inkább a következő tételt fogalmazom meg. A bolsevizmus kérdéseivel való közelebbi megismerkedés,¹⁵ illetőleg az, hogy mindez a forradal-

---

nem tetsző tudományos és politikai mozgalmának hiteltelenítése céljából – az első írást a „tudós Somló”, a másodikat a „politikus Somló” műveként állította szembe egymással (vö. *Magyar Szemle*, 11. évf. 2002/7–8. sz. 66–90.).

11 Somló 1917.

12 Utalás egyik naplóbejegyzésére, ahol így fogalmazott: „egy második influenza és egy második, a bolsevik forradalom után...” stb. Lásd Somló 1919. Itt jegyzem meg, hogy naplójának és levelezésének közérdeklődésre számot tartó része olvasható: Funke–Sólyom 2013. 95–165.

13 Az „első filozófia” kidolgozására irányuló törekvésnek a somlói életműben játszott jelentőségéről lásd Szegő 1999. 12. Jegyzetei később megjelentek nyomtatásban; az anyagot Moór Gyula rendezte sajtó alá. Lásd Felix Somló 1926.

14 Somló 1919.

15 Somló pályája elejétől kezdve folyamatosan foglalkozott a *marxizmus* valamilyen aspektusával, például a történelmi materializmussal, a *bolsevizmus* problémája és Lenin elmélete iránt azonban csak 1918/19-ben kezdett érdeklődni. Ennek okai nyilvánvalóak: „A bolsevizmus óriásléptekkel közeledik” – írta Naplójába 1919. január 10-én.

mak idején történt, szerintem nem jelenti azt, hogy Somló bármilyen értelemben is politizálni kezdett volna, akárcsak a közéleti aktivitás értelmében is, de még csak azt sem, hogy a politika „beszippantotta”¹⁶ volna őt. Csupán azt jelenti: érdeklődése újra az állam elmélete felé fordult, és átlátta, hogy kora történéseinek megértéséhez meg kell ismernie a gyakorlati hatásokkal bíró kortárs politikai elméleteket, akár helyesek vagy „örökérvényűek” azok, akár nem.

Egy állambölcseleti mű megírására vonatkozó tervét megőrzött kéziratai ezt egyértelműen bizonyítják. Az *Állambölcseleti jegyzetek*, valamint a „*Platon államtana*” és *vegyes jogfilozófiai jegyzetek* című autográf kéziratból¹⁷ egy lényegében elméletlettörténeti jellegű mű körvonalai rajzolódni látnak ki. E tervezett állambölcseleti mű kézirati anyagának egy része nyomtatásban is megjelent – igaz, „szétszórtan” és részletekben. Két hosszabb tanulmányt – egy Platónról és egy Machiavelliről szólót – maga Somló adott le közlésre 1920-ban; ezek egyikének megjelenését még megélte.¹⁸ Számos vázlatának – így a tematikus állambölcseleti jegyzeteknek,¹⁹ valamint az Arisztotelész *Politikájáról* és Szent Ágoston állambölcseletéről írott feljegyzéseinek²⁰ – a megjelentetése Varga Csabának köszönhető. Hosszabb vázlati köréből nem jelentek meg a Ciceróról és az Aquinói Szent Tamásról írott jegyzetei. A rövid, gyakran csak egy-két oldalas jegyzetek olykor – így Polübiosz és Bodin esetén – csak fejezetcímlapok, esetleg rövid bölcsségek (Xenophón esetében például pusztán annyi, hogy ő volt „az ókor Machiavellije”), a rövidebb vázlatok pedig, így az a négy lap is, ami Kempis Tamásról²¹ szól, legfeljebb csak árnyalják a képet. Aki meg akarja ítélni az egész kézirat tartalmát, annak e szétszórtan megjelent és a még kéziratban lévő anyagot valahogyan egybe kell olvasnia, hogy ne mondjam: „egybe kell néznie”. Ha ezt megtesszük, e *synopsis* egy nem feltétlenül „végső summázatnak” szánt, bár kétségtelenül akként is értel-

16 „A politika – fogalmazott legutóbb Andreas Funke és Sólyom Péter – 1919-ben újra beszippantotta Somlót. Amint az ún. Somló-affér idején, 1903-ban, újra összekeveredtek személyes életkörülményei, a politikai fejlemények és tudományos érdeklődése”. Lásd Funke-Sólyom 2013. 89.

17 Lásd Somló (é. n.) a. és Somló (é. n.) b. Tartalmukat illetően lásd a 42. sz. jegyzetet.

18 Somló 1920b; Somló 1921.

19 Somló 1985b. Lásd ehhez bevezető elemzéseként Varga 1985b.

20 Somló 1981 és Somló 1985a. Lásd ezekhez bevezető elemzéseként Varga 1981 és Varga 1985a.

21 Somló láthatóan külön fejezetet szánt volna a „modern lelkeség” (*devotio moderna*) ismert, bár mai viszonyaink között kicsit megfakult emléké alakjának. Thomas H(a)emerken vagy (a rajnavidéki Kempenben történt születése okán) Thomas a Kempis (1379/80?–1471) egyébként bibliaászó, teológus és keresztény misztikus volt; fő művét – *Krisztus követése* (*De imitatione Christi*) – először Augsburgban adták ki 1470-ben, és magyarul több kiadásban is megjelent. Például Kolozsváron Vásárhelyi Gergely fordításában 1622-ben *Christus Iesus követéséről való könyvek* címen; Bécsben Pázmány Péter fordításában 1624-ben *Kempis Tamásnak Christus követéséről Négy könyvei* cím alatt (ezt a szöveget később átdolgozta Zsíros Ferenc; megj.: Budapest, 1881); Pesten 1844-ben Sujánszky Antal fordításában *Kempis Tamás négy könyve Jézus követéséről* címmel; valamint Budapesten *Krisztus követése* címen először Platz Bonifác fordításában 1906-ban, majd Jelenits István fordításában 1978-ban (ez utóbbi második kiadása: 1987).

mezhető államelméleti, egészen pontosan állambölcselet-történeti művet mutat. E munka Somló Bódogot a jogtudomány mellett vitathatatlanul az államtudomány képviselőjévé is teszi.

Úgy vélem, hogy egy ilyen pályáiv kontextusában nem minősíthetjük esetlegességnek, véletlen elszólásnak vagy helytelen önértelmezésnek azt, hogy egy jóval korábbi nagyváradi előadásában saját kutatói profilját egyértelműen „politikainak”, azaz államtudományinak mondta, önmagát pedig „az államtudomány emberének” minősítette.²²

Az első kérdésre tehát azt válaszolom, hogy Somló Bódogot *egész életében* foglalkoztatta az állam és a politika problémája, s – annak ellenére, hogy ez nem jelent meg egyetlen önálló (publikált) szerzői műben, vagyis egy gondolati egységet jelentő elméletként – volt valamilyen államelmélete. Sőt, mivel pályája során változtak szellemi kiindulópontjai, valójában több államelmélete is volt.

2.

A második kérdés ezek után az, hogy melyek is ezek az államról alkotott elméletek és mi a tartalmuk. Ha pusztán a karakteresebbeket vesszük számba, akkor azt mondhatjuk: Somló Bódognak *három* jellegzetes államról alkotott elmélete volt. Az első az, ami az *Állami beavatkozás és individualismus* (1903, ²1907) című kötetéből sejlik fel, a második az, amit a *Juristische Grundlehre*-ben (1917, ²1927, ^{TP}1973), jogelmélete részeként fejtett ki, a harmadik pedig az a kézirat *Állambölcselet*, amit 1919/20-ban tervezett megírni, ám életének tragikus fordulata miatt befejezetlenül, *jegyzetek* formájában maradt. Most ezek néhány aspektusát tekintem át röviden.

2/A.

Az *Állami beavatkozás és individualismust* a hazai szakirodalom viszonylag részletesen elemezte és összességében helyesen értékelt. A mű az „állam és társadalom” fogalmi elválasztottságának elfogadásán²³ alapult, ami Somló korában

22 Vö. Somló 1905. 13. (Ugyanezt ismétli meg 15 év múlva a *Platón államtana* című tanulmányban, ahol „az államtudomány munkásaként” azonosítja önmagát; vö. Somló 1920b. 300.). Az 1905-ös értekezés elején egyébként így fogalmazott: „Nem fogok ugyanis szólni a jog- és államtudományok egész köréről, hanem csak az én szűkebb szaktudományomról, a politikáról [ti. az államtudományról]...”; *ugyanott*, 13. (Nincs itt hely ennek részletezésére, de megjegyzem, hogy a „politika” szó a magyarországi tudományrendszertanban kb. 1945-ig „államtant”, „államelméletet” és „államtudományt” is jelentett.)

23 „[R]össz szociológia, jogbölcselet, vagy politika [ti. államelmélet] az – írta –, amely... az állam fogalmából... indul ki. Az ilyen politika vagy jogbölcselet a levegőben lóg és nem ér soha talajt. Jog, gazdaság, erkölcs, tudomány, vallás, állam stb. mindmegannyian részei a társadalomnak; hogy ezek létezhesenek, ahhoz már léteznie kell egy társadalomnak...”; Somló 1903. [1907-es kiadás] 20.

– egy több évszázados elméleti fejlődés eredményeként – számos modern tudományos irányzat axiómája volt. A kötet vezérgondolatát az képezi, hogy a „természetes kiválogatódás mesterséges irányításaként felfogott” állami beavatkozás „egyre nagyobb körre terjed ki”, ám a fejlődés során az ennek megváltoztatására vonatkozó emberi szabadság is egyre nagyobb lesz. Vagyis Herbert Spencer naiv liberalizmusát bírálva Somló lényegében az állami beavatkozás növekedésének tényét állította,²⁴ sőt helyeselte azt.²⁵

Ezt már egyes kortársai is észrevették, sőt tovább is gondolták. Szabó Ervin például azt vetette fel, hogy „a természetes kiválogatódás mesterséges irányítása” az emberi akaratnak is alávethető, azaz a társadalmi kiválasztásnak (vagy ahogy ma mondanánk: kiválogatódásnak) valamilyen célt kell követnie.²⁶ Így az – értelmezhetjük e javaslatot – a politikai eszközévé tehető egy új világ kialakításának útján, s akár még az „új embertípus” megformálásában is szerepe lehet. Somló nem értett egyet ezzel az aktívan politizáló állásponttal, s kitarzott amellett, hogy ami „társadalmi”, az „a természeti egy része”. Ez azt jelentette, hogy az „állami beavatkozás” szerinte nem állítható valamilyen akaratra épülő politika, cél vagy ezzel összefüggő harc (osztályharc, „fajok harca” stb.) szolgálatába.

Érdekes, de olykor az utókor ezen a ponton érti félre Somló elméletét, mert azt feltételezi, hogy itt az állam gazdasági rendszert kiigazító, szabályozó vagy modernizáló szerepéről beszélt. Ezzel e művet a „modernizáló állam”, vagy ahogy manapság gyakrabban mondjuk: a „fejlesztő állam” felé mutató elméleti konstrukcióként írják le, Somlót pedig az állam növekvő modernizáló és racionalizáló szerepének prófétájaként mutatják fel. Ez alighanem már önmagában is megkérdőjelezhető elgondolás; ha pedig a „megkésettség előnyei” toposszal keveredik – nevezetesen azzal, hogy ezt Kelet-Európából lehetett igazán észrevenni²⁷ –, akkor az akár tévedésnek is minősíthető.

24 „[I]smereteink növekedésével – fogalmazott – ...egyre nagyobb körű, többet felölelő állami szabályozás felé haladunk” (*i. m.* 153.). Másutt: „a kényszerhatalomnak való alárendelődés a fejlődés rendén [során] egyre önkéntesebb, egyre spontánabb” lesz (*i. m.* 169–170.) stb.

25 A mű sokat idézett végső konklúziója: „Növekvő állami szabályozás, növekvő politikai szabadsággal karöltve: ez a fejlődés iránya – mindenre kiterjedő állami szabályozás és tökéletes szabadság ennek a szabályozásnak megállapítására vagy megváltoztatására: ez a fejlődés ideálja”; *i. m.* 192.

26 „A társadalmi kiválasztás, amely akaratunknak van alávetve, igenis kell, hogy czélt kövessen, kell, hogy a faj tökéletesbítésére irányuljon, kell, hogy magasabbrendű emberfaj létrehozására törekedjék”; Szabó 1903b. 768.

27 Lásd például a következő okfejtést. „Somló és Spencer vitájának lényegét – fogalmazott Navracsics Tibor 1991-ben – éppen a probléma [ti. a növekvő állami beavatkozás következményeinek kérdése] eltérő megközelítése képezi. Somló elkerülhetetlenül kelet-európai szemszögből nézi a társadalmi fejlődést, és így az állam modernizáló és racionalizáló szerepét általános tendenciává fejlesztve éppen ellenkező következtetésre jut, mint egy erős, autonóm társadalommal rendelkező liberális Angliában élő tudós. Vitájukra a történelem még most sem adott egyértelmű választ”. Navracsics 1991.

Ez akkor derül ki, ha megkíséreljük konkrétan meghatározni a mű központi kategóriájának jelentését. Feltűnő, hogy Somló sehol nem részletezte azokat az eszközöket, amelyek révén az állam „beavatkozik” a tőle állítólag különböző társadalom életébe, és azt sem dolgozza ki szabatosan (bár példálózva utal rá), hogy melyek is azok a társadalmi területek, „ahová” az államok beavatkoz(hat)nak. Amikor az állami és az „orvosi beavatkozás” analógiájáról beszélt, ugyanígy nem részletezte az utóbbi közismerten változatos, a tanácsoktól a gyógyszerek felírásán át a sebészi késig terjedő eszközeit. Csak annyit mondott: az „orvosi beavatkozás” a „természetes gyógy mód” ellentéte. Mintha azt is mondta volna ezzel, hogy az „állami beavatkozás” a társadalom természetes, spontán, szabályozás nélküli fejlődésének az ellentéte. A mű szövegszerű vizsgálata azt mutatja, hogy *állami beavatkozás*on lényegében állami „szabályalkotást”, általában vett jogalkotást vagy legfeljebb „kényszerszabályozást” értett.

Ez nem is csoda, hiszen a ma „állami beavatkozásnak” (intervenciónak) tekintett eszközökről 1903-ban, illetőleg 1907-ben mit sem tudhatott. Nem ismerte például a gazdaság irányításpiaci folyamatokat befolyásoló 20. századi eszközeit, így a szubvenciókat és dotációkat, a hitel- és kamatpolitikát, adópolitikát, árpolitikát, inflációs politikát, beruházás- és fogyasztásöszttönzést, a keresletélénkítést, az állami vállalatok létesítését vagy megszüntetését, melyek az 1928–32. évi gazdasági világválság után álltak össze rendszerré, vagy az államosítást és a privatizációt, ami a 20. század második felét jellemezte. Nem ismerhette továbbá a „nagy”, ti. az országos méretű *szociális* rendszereket (a nyugdíj- és egészségbiztosítást stb.), melyeket jellegzetes módon ugyancsak a 20. század folyamán hozott létre a „jóléti államig” elvezető európai történelem. És nem ismerhette a ki- és bevándorláspolitikát is magába foglaló népesedéspolitikát, a település- vagy foglalkoztatáspolitikát, a kultúra intézményesült politikai eszközökkel történő befolyásolását sem, hogy az államok nemzetiségpolitikájáról és annak bizonyos eszközeiről (asszimilációöszttönzés, erőszakos ki-, be- és áttelepítés, etnikai tisztogatás, genocídium) már ne is beszéljek. Szóval nem ezeket tekintette állami beavatkozásnak.

Ezzel szemben azt, amit Somló „állami beavatkozásnak” (*interferenciának*) mondott, nevezetesen a közhatalmi eszközökkel történő „szabályalkotást”, egy évszázaddal később mi nem tekintjük „beavatkozásnak”. Az ilyen szabályozás mint interferencia átalakíthatja, esetleg megzavarhatja a dolgok spontán alakulását vagy a fejlődés természetességét, s az tekinthető (ahol az önszabályozás nem lehetséges: elkerülhetetlen) kényszernek is, de tartalmi értelemben nem áll össze olyan intézményrendszerré vagy politikai irányvonallá, amit az *intervenció* fogalmában ma feltételezünk.²⁸ Kivéve fogalmazhatunk úgy is: paradox, de az

28 Ha ez igaz, akkor értelmes módon azt sem jelenthetjük ki, hogy Somló rendszerében „az állami beavatkozás elutasítása olyan szabályozás, amely társadalmi tartalmában, következményeiben különbözik a tudatos állami szabályozástól (beavatkozástól), nem a szabályozás terjedelmében”; vö. Fleck 2011. 9.

Állami beavatkozás és individualizmus című könyv nem mond semmit a mai jelentéssel felfogott állami beavatkozásról,²⁹ hanem az „állam és társadalom” viszonyáról, valamint az *állami szabályozás* következményeiről beszél.

2/B.

Somló Bódog államelméleti érdeklődése 1909/1910 után is megmaradt,³⁰ s a *Juristische Grundlehre*-ben nagy hangsúlyt fektetett az állam kérdéseire. Fentebb ezt mondtam *második* államelméletének, bár kétségtelen, hogy ezt egy jogbölcselet részeként fejtette ki. Tematikailag ugyanakkor ez a legteljesebb munkája az állam vonatkozásában is: főbb témái a modern államtanok minden szokásos – az újkantiánus alapvetéssel összeegyeztethető – kérdésére kiterjednek: tárgyalja az állam személyiségét, célját, szervezetét, tevékenységét, „népét”, az államkapcsolatok rendszerét, az állami jogsértést és így tovább.

A mű két helyen foglalkozik államelméleti kérdésekkel nagy terjedelemben: az első fő részben – a *jog fogalma* keretében – a „jogi hatalmat” (*Die Rechtsmacht*) elemzi, a második fő részben pedig – a *jog fogalmának „elemei és következménye”* cím alatt – az „állam” (*Der Staat*) problémáit mutatja be.³¹ A magyar nyelvre szinte lefordíthatatlan „Rechtsmacht” (szó szerint „joghatalom”, árnyaltabban „jogi hatalom”, vagy gyakrabban „jogalkotó hatalom”) a szakirodalom jelentős része szerint tulajdonképpen nem más, mint „az állam”. Egy precíz elemzés alapján ez persze legfeljebb általában véve igaz,³² az a kérdés azonban még így is felvethető, hogy miért kellett ezt a jelenséget két helyen tárgyalnia. Az ilyen tárgyalás véleményem szerint a „két nézőpontból” való tárgyalás lehetőségét jeleníti meg, ami minden kantiánus – így a kanti, majd az újkantiánus – filozófia nélkülözhetetlen eleme. E filozófiák ugyanis – Kant nyomán – dualizmusokban mozognak: a világot egyebek mellett olyan kettősségekben látják és láttatják, mint a *Sein* és

29 E megállapítás már csak azért is igen különösnek tűnhet, mert az „állami beavatkozás” *terminus technicus* feltehetőleg Somló alkotta meg, vagy legalábbis használta először karakteres jelleggel, amikor – feltételezésem szerint – az angol *state interference* számára keresett megfelelő magyar kifejezést. A mű nyelvi szövetét megvizsgálva és szakirodalmi hátterét áttekintve egyértelmű, hogy a „beavatkozás” nála az „interference”, s nem az „intervention” megfelelője. Több helyen is hivatkozik például Ritchie írására, mely láthatóan nagy hatást gyakorolt rá Spencer-kritikájában. Lásd. Ritchie 1891. (Mellékesen: e mű egyik függeléke az „állam és társadalom” fogalmi elválasztásának és összekapcsolásának elméleti hagyományáról, például Hegel elméletéről szól mindmáig tanulságos módon. Nekem úgy tűnik, hogy e függelék, különösen a két jelenség fogalmi *összefonódásával* kapcsolatos részt Somló nem tanulmányozta elég alaposan, vagy ha igen, nem vette komolyan, s fontosabb volt számára a spenceri hagyomány kritikai megújítása.)

30 Van olyan álláspont, amely szerint Somló 1909-től „végérvényesen” „szakított az államelmélettel” (lásd pl. Navracsis 1991. 26.), ez azonban az alábbiak fényében megalapozatlannak tűnik.

31 Lásd Somló 1917. [1927-es kiadás] 2. fejezet: 93–120. és 10. fejezet: 251–329.

32 A *Rechtsmacht* „nem az államon kívül és nem *afölött*, hanem az államban van, az államhoz tartozik” – fogalmazott (uo. 275.), ám azt sehol sem állította, hogy az előbbi *azonos* lenne az utóbbival.

Sollen, tény és érték, valóság és eszme stb. Ezen az alapon mind a jognak, mind az államnak két aspektusa lesz, s az elemzés hol ezt, hol azt láttatja.

Az állam és a jog esetén az egyik legjellegzetesebb dualizmus mind a kanti, mind az újkantiánus elméletekben a normativitás és a fakticitás kettőssége. Mivel az állam és a jog két, egymástól részben elhatárolható, részben egymással összekapcsolódó ismerettárgy, a szokásos dualizmus tovább bonyolódik és számos „variációs lehetőséget” biztosít, amikor az újkantiánus gondolkodás az egyik jellegét átviszi a másikra vagy valamelyiket „megszünteti”. E lehetőségeket ugyanis az *állam jogi voltának* állítása („eljogiasítása”, ahogy mondani szokták) vagy a jog államhoz kötöttségének hangsúlyozása nem szünteti meg, hiszen nem az történik, hogy a jog a normativitás, az állam pedig a fakticitás oldalára kerül, hanem mindkettő mindkét oldalon jelen van.

A *Juristische Grundlehre*ben ez azt jelentette, hogy az állam – miként a jog – elsősorban a *normativitás* világába kerül, de *tényszerűsége* sem szűnt meg, s az másodlagossága ellenére sem volt nélkülözhető. E tényyszerűséget olyan fogalmak fejezték ki, mint például a jogi hatalomnak való „rendszerinti engedelmesség” (melyet Somló az angol John Austin elméletéből vett át) és a jogi normák „rendszerinti követettsége”, mely az érvényességet az érvényesülés általános kontextusába helyezte. Ennek ellenére azonban az állam Somló e művében *jogi* jelenség marad. „Az állam – sokat idézett meghatározása szerint – nem más, mint az a társadalom, amely egy jogi hatalom [*Rechtsmacht*] normáinak követése révén alakul ki”.³³ Ez lényegében kantiánus gondolat,³⁴ amint arra megfogalmazója is felhívja a figyelmet. Kantiánus abban az értelemben is, hogy az államfogalom a jog fogalmára utal vissza, s ahhoz képest funkcionálisan másodlagos. „Az államnak nem alkotható meg olyan fogalma – olvasható összegzésszerűen a *Jogbölcsészetben* –, amely ne foglalná magába a jogét, s nem lehet olyan jogfogalmunk, amely ne hozná magával az államét.”³⁵ Nem érdemes itt annak kimutatásával fáradozni, hogy mely pontokon vitatható egy ilyen – s minden ilyen – elmélet (például az érvényesülő jog háttérbe szorulása, a szokásjog vagy kánonjog jogi jellegének kérdése, a „hatalmi állam” joghoz nem kötöttsége, stb.), inkább azt érdemes észrevenni, hogy az ekként összekapcsolt jelenségeknek Somlónál van egy „közös alkotóeleme”. Ez a *Rechtsmacht*, melyben nemcsak két tárgy egyesül, de a két aspektus – fakticitás és normativitás – egymást feltételező jellege a fogalom szintjén is megszüntethetetlen.

33 *Uo.* 251. [„Der Staat ist nichts anderes als eine Gesellschaft, die durch die Befolgung der Normen einer Rechtsmacht gebildet ist.”] Talán mondani sem kell, hogy ez az államfogalom fényévekre van másfél évtizeddel korábbi álláspontjától, mely fogalmilag az „állam és társadalom” elválasztottságát feltételezte.

34 Az állam Kantnál „emberek sokaságának egyesülése jogi törvények alatt”; vö. Kant 1991. 417. (45.§).

35 Somló 1920. [1995-ös kiadás] 70. Tartalmilag ugyanezt bővebben lásd Somló 1917. 251–253.

Nem véletlen ezért, hogy a mű legnagyobb hatást kiváltó eleme a „joghatalom” (*Rechtsmacht*) fogalma lett.³⁶ Ez elsősorban jogalkotó, másodsorban jogalkalmazó-jogérvényesítő hatalom. A jog eredetében is, érvényesülésében is ehhez a hatalomhoz kapcsolódik.³⁷ A *Rechtsmacht* a jog jelenségének része, vagyis a normativitással összefüggő fogalom, jellemzői azonban a tényekre referálnak. A tényekre, s nem a normákra utaló jellemzője például az, hogy az emberek egy meghatározott körében „rendszerint és más hatalmagnál eredményesebben” tudja érvényre juttatni előírásait. Jellemzésekor ráadásul Somló a szuverén hatalom jellemzésére szokásos jelzőket használta (például ez a „legfőbb”, bizonyos szöveghelyeken: a „legmagasabb rendű”, „állandó jellegű” stb. hatalom), majd kijelentette, hogy nem is az állam vagy valamely államszerv, hanem egyenesen a „joghatalom” tekinthető szuverénnek.³⁸ Ezek után nem csoda, hogy a tényekre és az eszményekre utaló referencia – amint az a legtöbb szuverenitás-fogalom esetén megfigyelhető – a műben mintegy „lebegtetve van”: aki annak kapcsán a ténylegességről vagy valóságról beszél, annak az eszményt vagy a normatív helyeset mutatják fel, aki pedig ez utóbbira hivatkozik, annak az előbbi tolják az orra alá. A legtöbb jellegzetes államelméleti kategória esetén (szuverenitás, legitimitás stb.) e módszer az újkantianizmus nélkül is működik, e sajátos filozófia csupán felerősíti azt.

Érdekes hatástörténeti összefüggés, hogy Somló ebben a művében John Austin jogtanának és szuverenitáselméletének hasznosításával építette fel a maga újkantianus gondolati konstrukcióját. Ez – bár e kérdéseket itt terjedelmi okokból nem lehet kifejteni – azért „érdekes”, helyesebben: elmélettörténeti szempontból unikális, mert Austin társadalom- és jogfilozófiai szempontból közismerten utilitarista volt, ami viszont a jogfelfogás terén a kantianus elgondolás diapoláris ellenpontja. Továbbá: miközben az előbbi ún. imperatív jogelméletének alapján semmilyen természetes vagy emberi jogot nem lehet megalapozni és mérceként az állam elé állítani, addig a jogot az állam elé állító (s így lehetőségei szerint a jogállamiság elvéhez is elvezető) kantianus felfogás éppen az ilyen jogok megalapozásában ért el sikereket, amikor az emberi személyiség értékének feltétlenségéből és így a méltóság sérthetlenségéből kiindulva igazolt alapvető és korlátozhatatlan jogokat.

36 A műről írott recenziók többnyire a *Rechtsmacht* körül forognak; vö. Varga 1999. 73–101., lásd különösen a szlovén származású nemzetközi jogász és jogfilozófus, Leonidas Pitamic részletes elemzését, *ugyanott*, 80–90. Lásd ugyanakkor kritikailag Bárd 1918. 346–354., kül. 353–354. (ahol a korábban szokatlan terminus magyar megfelelője a „joghatalom”).

37 „A jog tehát – olvashatjuk a *Jogi Alapokban* – egy rendszerint engedelmességgel találkozó, széles körre kiterjedő és állandó jellegű, legmagasabb rendű hatalom szabályait jelenti” [Recht bedeutet demnach die Normen einer gewöhnlich befolgt, umfassenden und beständigen höchsten Macht“]. Somló 1907. 105. Érdemes külön is kiemelni, hogy e gondolat jogpozitivistá elemek ekkor már legalább tíz éve Somló jogelméletének alaptétele volt. „Mi jog alatt – írta jóval korábban – azokat a szabályokat fogjuk érteni, amelyeket valamely társadalom legmagasabb rendű hatalma állít fel”; Somló 1906a. 31.

38 Az ún. jogszuverenitás gondolatának születése idején ez egyáltalán nem volt rendhagyó álláspont; lásd ez ügyben Hans Kelsen és Hugo Krabbe elméleteit: Kelsen 1920 és Kelsen 1931, valamint Krabbe 1906.

A normativitás és fakticitás sajátos szemléleti problémáiból aztán olyan tartalmi ellentmondások nőnek ki Somló elméletében is, amelyek az állam és a jog viszonyában tény és érték, valóság és eszmény – vagyis a tűz és víz – összeegyeztetése során elkerülhetetlenek. Somló második államelméletében ezek azért nem feltűnőek, mert azt – Kant és Austin mellett – államelméleti vonatkozásban Georg Jellinek szintetizáló államtanára alapozta.³⁹ Jellinek egyfelől azt állította, hogy az állam jogi kötelezettségek alatt állhat (többek között azért, mert képes kötelezni önmagát), másfelől pedig azt, hogy jogi szabályok olykor a tényleges, ám nem mindig jogszerű állami gyakorlatból is keletkeznek. Az előbbi összefüggést az ígéretek közjog területén is érvényesülő kötelezettségteremtő voltával, az utóbbit a ténszerűség normativitásával („*normativen Kraft des Faktischen*”) magyarázta. Eszerint az egybeeső magatartások rendszerintisége által jelentett pusztá tényekből kinőhet egyfajta szabályszerűség, s az ilyen magatartásokhoz is társulhat a szabály eszméjével együtt járó helyesség gondolata. E két egymásnak feszülő, a modern állam megértése szempontjából már-már nélkülözhetetlen tételt Somló is átvette, beillesztette saját jogfelfogásába, és az „ígérő jog” részben ugyancsak Jellinek által inspirált fogalmával egészítette ki.

Amíg azonban ezek az egymás ellenében ható gondolatok Jellineknél az általa sokszor kiaknázott történeti kontextus és a nem ritkán pszichologizáló elemzés okán nem vezettek ellentmondásokhoz és nem kérdőjelezték meg az általa egy pillanat – egyetlen könyv – erejéig megteremtett szintézist, addig Somlónál nem teljesen ez a helyzet. Nála ugyanis azok – kiegészülve kemény jogpozitivizmussal (ami Jellineknek nem jellemezte) – olykor lezáratlanságokhoz vezettek. Miközben például a *Juristische Grundlehre* különbséget tett hatalom és jog között (bírávalva például Ferdinand Lasalle-t, aki szerint „ha egyszer hatalmam van valamihez, akkor jogom is van hozzá”), szerzője mégis azt vallotta: a jog „lényegére nagyon jellemző” az a tény, hogy a jogellenes módon alkotott jogszabály is lehet jogszabály. Ez azt is elfogadtatta vele, hogy „a jogszerűség követelménye nem vehető fel a jog fogalmába”.⁴⁰ Ilyesmiket – mint ma már tudjuk – csak a jogpozitivizmus delelőjén szoktak mondani. Az ilyen és ehhez hasonló lezáratlanságokért ebben az államelméletében Somló az államra vonatkozóan kifejtett tanok erőtlenségével fizetett. Jól látszik ez az erőtlenség például az állami jogsértésről vallott nézetein. Az állam Somló szerint csak akkor követhet el jogsértést, ha a jogalkotó hatalom az alattvalókkal szemben az „ígérő jog” formájában (gyakorlatilag a jogi formát öltő ígéreteivel) már megkötötte önmagát. Ilyen ígéretek hiányában legfeljebb „erkölcsi értelemben vett önkényről” beszélt, amit jogi szempontok alapján nem

39 A *Juristische Grundlehre*-ben a legtöbbet idézett két szerző – a jogelméleti gondolkodóként szóba került Bierling, Jhering és Stammler, illetőleg Austin mellett – Hans Kelsen és Georg Jellinek. Az előbbi az 1911-es „államjogtana” alapján Somló művének kontextusában a *közjogi* nézőpont megfogalmazójaként tűnik fel, az utóbbi pedig elsősorban az 1900-as *Általános államtan* szerzőjeként, ami részben jogi elemzés, részben az állam társadalomtana.

40 Vö. Somló 1917. 115–117.

tartott kizárhatónak, de még csak bírálhatónak sem.⁴¹ Miközben nem állította, hogy princeps legibus solutus est (a princeps [mindig] fel van oldva a törvények alól), azt mégis elfogadta, hogy quod principi placuit, legis habet vigorem (ami a princepsnek tetszik, az törvényerővel bír).⁴² S bár az állam alkotmányának egyes szabályait az „ígérő jog” fogalmába sorolta, azt mégsem vetette fel, mint például Kelsen, hogy állami jogsértés esetén léteznie kell olyan *intézménynek*, amelynek az a feladata, hogy a „jogtalan jogot” (vagy ahogy ma mondjuk: az alkotmányellenes törvényt) megsemmisítse.

Az ilyen problémák ellenére azt mondhatjuk, hogy a *Juristische Grundlehre*ben kifejtett – vagyis egy jogelmélet részét jelentő – államelmélet nemcsak tematikailag teljes, de az újkantiánus elméleti hagyományon belül önálló tételket fogalmazott meg, melyek mellett a kortárs szakirodalom alapján – ha nem is mindig vitathatatlanul, de – igényesen érvelt.

2/C.

Somló Bódog harmadik államelmélete töredékes formában maradt ránk: két, szerzője által megjelentetett tanulmány, valamint egy csaknem 500 írólapból álló – több részletében azóta már nyomtatásban is közzétett, de egyes részeiben még kiadatlan – kézirat formájában, melyet *Állambölcseleti jegyzetek* cím alatt őriz az Országos Széchényi Könyvtár.⁴³ Bár a fennmaradt szövegnek van egy rövid „tematikus” része is, a mű vélhetően az államelméletek történetébe ágyazva mutatta volna be szerzője államról vallott nézeteit, ha korai halála ezt nem akadályozza meg. A kézirat egyes részei olvasónapló-jellegűek,⁴⁴ más részei közlésre szánt anyagok és azok előzetes változatai, több-kevesebb véglegességgel megfogalmazva.

Az elmélettörténet ilyen „alkalmazását” vagy „felhasználását” Somló nem kényszernek tekintette (hisz nem is ismerte a tartós diktatúrák viszonyait, ahol ez egy lehetséges kutatói attitűd), hanem koncepcionális teoretikus döntésnek. „Minden történelemírásnak – vetette papírra – azon feladat vagy cél szempontjai szerint kell igazodnia, amelynek szolgálni kíván. Mi a következőkben az állam-

41 I. m. 298–309.

42 I. m. 307–308. és Somló 1920a. 88–89. A forrást illetően lásd *Digesta*, 1.4. és 1.3.31.

43 A körvonalak érzékeltetése végett jelzem itt belső terjedelmi arányait. Az *OSZK Quart. Hung. 3039* jelzetű kézirati anyag tartalma a következő: „Állambölcseleti jegyzetek” 60 lap, „Az állambölcselet történelme” 11 lap (61–71.), „Plátó” 93 lap (72–164.), „Xenophon” 1 lap (165.), „Aristoteles” 75 lap (166–240.), „Polybios” 1 lap (241.), „Cicero” 35 lap (242–276.), „Szent Ágoston” 37 lap (277–313.), „Kempis Tamás” 4 lap (314–317.), „Aquinói Szent Tamás” 40 lap (318–357.), „Machiavelli” 4 lap (355–358.). A *Quart. Hung. 3040* kézirat tartalma: „Platon államtana” 33 lap (1–33.; ez gyakorlatilag a *Magyar Jogi Szemlének* leadott írás végleges kézírata), „Xenophon” 6 lap (34–39.), „Bodin” 1 lap (40.) és „Machiavelli” 217 lap (41–258.; ez a *Társadalomtudományban* megjelent cikk előzetes kézírata).

44 E tekintetben „a kézirat arról tanúskodik, hogy Somló végig kívánta járni a nyugati civilizáció politikai gondolkodásában bejárt utat”; Varga 1985b. 362.

filozófia történelmét nem öncélként, hanem mint a rendszeres állambölcselet és politika segédeszközét űzzük. Ezért bennünket az fog érdekelni, hogy mit tanulhat az állambölcselet mai művelője annak történelméből. Ezért az állambölcselet múltjának csak azokkal a termékeivel kell foglalkoznunk, amelyek vagy a tudományok minden időkre szóló igazságait tartalmazzák, azok ismereteit előre viszik; vagy pedig oly munkákkal, amelyek a mai államfelfogásra – ha nem is tartalmazzanak éppen igazságokat [, de] – befolyással voltak, a gyakorlati politikába és az alkotmányfejlődésbe belefolytak és azon nyomot hagytak.”⁴⁵

E koncepcionális döntés két, egymásnak ellentmondó megfontoláson alapult. Egyfelől azon, hogy az államtudomány terén a tudományos tételek, részben legalábbis, világnézetek, eszmék és szemléletmódok függvényei. Az ő megfogalmazásában: „ítéletünk erősen függ attól a filozófiától, amelynek alapjára – akár öntudatosan, akár öntudatlanul – államtani rendszerünket felépítjük... Így tehát sok minden lesz nézés [értsd: nézőpont] és felfogás dolga”. Ezért aztán „aki államtudományt tanul, végig kell barangolnia az államtan történetén”, már csak azért is, mert „nem létezik olyan legjobb rendszer, amelynek ismerete őt e fáradtság alól felmentené”.⁴⁶ Másfelől azon, hogy az államtudományoknak vannak „minden időkre szóló igazságai”, s ezek elvileg megállapíthatók.

Miközben azt állítja: senki sem lehet a bölcsek kövének birtokában, mégis „örök bölcsességeket” és „minden időkre szóló igazságokat” keresett. Ezek után az sem csoda, hogy a régi elméleti rendszerek (Platón, Machiavelli) egyébként alapos és mély belátásokat megfogalmazó gondolati rekonstrukcióját számos ponton a prezentizmusnak vagy aktualizálásnak nevezett elmélettörténeti módszer alapján megfogalmazott gondolatok egészítik ki. Vagyis a régi elméleteket Somló a jelenre vonatkoztatta: a múltról beszélt, bár a jelenről akart valamit mondani. Ahogy életművének egyik első elemzője, Litván György fogalmazott: e műben Somló a régmúltba fordulva mondott ítéletet saját koráról.⁴⁷ Kissé kiélezettebben fogalmazhatunk úgy is, Varga Csabát idézve, hogy „a történelem elől – a történelemhez menekült”,⁴⁸ már ha persze menekült egyáltalán. Ezért Somló számára Platón államfilozófiája 1919/20-ban, vagyis Trianon árnyékában és a régi Magyarország megszűntének tudatában – ahogy fogalmazott – „a vigasztalás forrása” volt, egy Arisztotelész elméletével összefüggő probléma pedig „a mai Magyarország katasztrófáját” idézte fel számára. A „magyar közelmúlt szomorú napjainak történetére” tekintettel néha meg-megbicsaklott a nyelve is: a görög türanniszat a római terminust őrző kifejezéssel „diktatúrának” mondta, az oligarchákat pedig – mintegy a szövegből kiszólva – „ellenforradalmároknak” nevezte. Vagyis a jelen „undok tülekedéséből” a múltban megfogalmazott „örök igazságok” felé

45 Somló 1985b. 64–65.

46 Somló 1985b. 372.

47 Litván 1973. 41.

48 Varga 1985b. 361.

fordult, hogy aztán Plátón „harmadfélezer éves bölcsességeiről” azt mondhatta: azok „meglepő aktualitással csengnek napjaink magyarjainak fülébe”.⁴⁹

Ez a múltról beszélő, de a jelenről szóló módszer, mely már önmagában is ellentmondásos, annak az ugyancsak problémás viszonynak a kiegészítése volt, ami Somlót a történelemhez fűzte. Ezen azt értem, hogy miközben nagyon ritkán tárgyalt problémákat történelmi kontextusban vagy a múlt jelenhez vezető fejleményeinek fényében, úgy gondolta, hogy a „mindig friss” „örök igazságok” ott vannak a történelemben, csak fel kell tární őket.⁵⁰ Ehhez persze azt kellett gondolnia, hogy a politikum valamilyen módon veszélyezteti az államtudomány igazságmegállapító képességét. „A politika izzó levegőjében – írta – könnyebben tévesztjük össze az örök igazságot egy-egy koreszme múltóbb részével. Ezért sűrűn esett meg nagy gondolkodókkal is, akik maradandót alkottak a logikában, metafizikában, az ismeretelméletben vagy az etikában, hogy csakhamar zátonyra kerültek, mihelyst a politika vizeire merészkedtek.”⁵¹ A tudományosan és erkölcsileg helyes megtalálását mindazonáltal nem tekintette lehetetlennek. „Miként a méh a mérges virágból is szűr mézet – összegezte a helyzetet a Machiavelli-tanulmány végén –, úgy az államtan történetírója a renaissance e mérges virágaiból, Machiavelli könyveiből is jegyez ki igazságokat.”⁵²

Ekkor már persze azt is tudta, hogy ezek az igazságok *elméletiek*, miközben a politika és az állam a *gyakorlati* kérdések körül forog. A Ciceróról készített jegyzeteiben ezt a diszkrpanciát így fogalmazta meg: „Az államot igazgatni és az államról elmélkedni – két különböző dolog. Már Arisztotelésznek is feltűnt, hogy nem a nagy államférfiak szokták nekünk a politikát tanítani. Így van ez egyébként más területeken is. Nagy poétának lenni és nagy esztétának, meg irodalomtörténésznek lenni két dolog. De ki mondhatná – tette hozzá értelmiségi öntudattal –, hogy az esztétának és az irodalomtörténésznek semmi jelentősége nincs egy nemzet kultúrájában?”⁵³

Mi jellemzi tartalmilag az *Állambölcséleti jegyzetek* államelméletét? Megváltottak-e Somló állammal kapcsolatos nézetei? A rövid válasz: igen. A leglátványosabb változás – amint az az elmélettörténeti részeket megelőző „tematikus

49 Vö. Somló 1920b; Somló 1981; Somló 1921.

50 Az így értelmezett „örök történelmi igazságok” iránt korábban is érdeklődést mutatott; fiatal korában is gyűjtögetett különböző bölcsességeket, melyek jelentős része már akkor ókori szerzőktől származott. Lásd Somló (é. n.) c. A történelemhez fűződő ellentmondásos viszonyának ugyanakkor az is része volt, hogy a változásokat feltartóztathatatlanak gondolta: „A renaissance tévedése – írta Augustinusról szóló jegyzeteiben, a „Machiavelli ad Szt. Ágost” jelzet alatt –, hogy egy kor nem kopizálhat szolgálilag egy másikat: a történelmet [tkp. a történelem kerekét] nem lehet visszafelé forgatni. A történelemből nem lehet úgy tanulni, hogy visszacsináljuk”; lásd Somló 1985a. 783.

51 Somló 1920b. 290. Ugyanígy: „A dolog természetében rejlik, hogy a politikai gondolkodás viseli magán leginkább korának bélyegét”. Lásd uo.

52 Somló 1921. 69.

53 Somló 1985b. Jegyzetek Ciceróhoz, 244.

fejezet” vázlatos jegyzetei alapján kétségtelenül megállapítható – az, hogy Somló pozíciója egyértelműen elmozdult egy *nem jogi államelmélet* felé. „Az állam nem áll meg a jog határánál” – fogalmazott két évvel egy jogi államfogalom kifejtése után, s „az államnak – tette hozzá – csak egyik része a jog”.⁵⁴ De nemcsak az állam jogi természetét kérdőjelezte meg, hanem az államelmélet jogtudományi jellegét is. A dolgok „jogászai nézése”, ahogy mondta, „egy egészen speciális célokra szolgáló absztrakció, amely azonban megrontja látásunkat, mihelyt akár annak, amit államnak, akár annak, amit társadalomnak nevezünk, a *lényegéről* van szó. Ez a lényeg csak úgy érthető meg, ha ezt a kettőt [ti. az államot és a társadalmat] mint összefonódott egységet szemléljük”.⁵⁵ Amint látható, itt már egészen másként gondolta el az állam és társadalom viszonyát is, mint azt az 1903-ban megjelent könyvében tette, s az is egyértelmű, hogy sok felesleges kalandtól kímélhette volna meg magát, ha annak idején alaposabban elemzi David G. Ritchie könyvének függelékét.⁵⁶

De ha nem a jog, akkor milyen tényező vagy tényezők adják meg ebben az új elméletben az állam karakterét? – kérdezhetjük. Bár e kérdésben 1919/20-ban még nem érlelt ki egyértelmű álláspontot, e tekintetben többnyire olyan összefüggésekre utalt, *amelyek benne voltak a levegőben*: lélektani és gazdaságszervezeti tényezőkre, az ún. fajkérdésre és az autoritás problémájára.⁵⁷ Az autoritás és a tekintély hiányáról már a *Naplójában* is panaszkodott: „...Minden inog. ... Minden tekintély alá van ásva. Mindenki kormányozni szeretne, engedelmeskedni azonban senki. Ez a demokrácia teljes megcsúfolása. A demokrácia népuralom. Minden uralom hatalom is egyben. Hatalma azonban ma senkinek sincs. Kormányzási formánk a demokratikus anarchizmus, a permanens hatalomátvitel. Na és ez a tempó!” – jegyezte fel 1919. január 10-én.⁵⁸

54 Somló 1985b. 369–370.

55 I. m. 370. [Kiemelés: T. P.]

56 Lásd e tekintetben a 28. jegyzetet.

57 „Hiába minden alkotmány, választási rendszer, népszavazás, egy vagy két kamara s az alkotmánypolitikának megannyi jogilag megoldandó kérdése – fogalmazott például az Arisztotelész-jegyzetekben –, ha az állampolgárok lelkiületéből hiányzik az, ami egyedül teheti az államot erőssé és adhat éltető erőt az akármilyen szépen megkonstruált jogi gépezetnek”. Somló 1981. 834–835. Ugyanígy: „A politikának [értsd: államtudománynak] egy nem eléggé kidolgozott témája a gazdasági szervezetek politikai jelentősége. Nem arról az oldaláról nézve, amelyből azt a történelmi materializmus megvilágította..., hanem inkább a gazdasági rendszer mint a politikainak egyik kiegészítő része. A gazdasági rendszer mint a kormányzat egyik integráns darabja. ...” stb. Somló 1985b. 369. Az ún. faji kérdéstről: „Ha egy egészre nézve nem mellékes, hogy minő részekből van összetéve – írta –, akkor az államra sem lehet mellékes a fajkérdés. Mert ez az államot kitevő egyesek tulajdonságait érinti. [A] helytelen dolog csak az, [ha] az államban minden[t] kizárólag a fajkérdésre vezetnek vissza és egyebet nem látnak. Épp olyan helytelen azonban semmibe venni a faji tulajdonságokat.” I. m. 365. Végül az autoritás és a tekintély kapcsán: „Az állam ellen súlyosan vétének azok – fogalmazott közvetlenül két magyar forradalom után –, akik távoli ideálok kedvéért tönkreteszik az államot a jelenben”, majd azt konstataulta: „a kontárok kísérleteivel betelt nép tekintély után sóvárog”. I. m. 364.

58 Somló 1919.

Amint az autoritás-probléma előtérbe kerülése okán ez feltételezhető, politikai nézeteiben is megjelent a konzervativizmus (ami egyébként az ún. „szerves elméletek” kapcsán korábban sem állt távol tőle). „Államiság és konzervativizmus egyet jelent” – szögezte le. E kijelentés persze nem a korosodó férfiak nézeteinek szokásos „mérséklődését” jelzi, hanem arra utal, hogy az intézményeknek az a természete, hogy megfékezzék a forradalmi radikalizmust és a tömegek politikai szerepvállalását gyakran kísérő akcionizmust. A konzervativizmus – tette hozzá – „nem stagnálást jelent, hanem nagyon megfontolt és óvatos haladást. Ez az egészséges tempó” – mondta az a gondolkodó, akinek egykori barátai ekkor már valószínűleg emigráltak polgári radikális nézeteik és az azoknak megfelelő politikai szerepvállalásuk miatt. Megjelentek nála a régi konzervativizmus szokásos sablonjai is: „Az állam nem a jogokon, hanem a kötelességeken alapszik” – jegyezte fel, hozzátéve patetikusan: „Ne azt kérjük az államtól, gyermek módjára, hogy mit hoz neked, hanem férfi módjára azt nézzed, hogy mivel tartozol neki”.⁵⁹

Végül egy „tájkép csata után” érzéssel leszámolt azzal a gondolkodói stílussal is, amely valamilyen helyesnek látszó politikai eszmény alapján észszerűnek tűnő terveket gondol ki, majd azokat akarja megvalósítani (s amit az utóbbi évtizedek politikai filozófiájában racionalista konstruktivizmusnak neveznek). „A politika tudományának nem lehet az a feladata, hogy alkotmányokat vagy egyes intézményeket kigondoljon a gyakorlat számára... Nincs félelmetesebb hatalom, mint egy politikai eszmény.”⁶⁰ Talán érdemes itt hozzátenni: ő maga sosem gondolt ki alkotmányt a gyakorlat számára, s gondolkodása mindig finomabb mintákat követett annál, semhogy egy-egy politikai eszmény uralta volna.

Az *Állambölcseleti jegyzetek* jellemzésének utolsó kérdéseként azt vetem fel, vajon mi lehet az oka annak, hogy Somló a Platónról és Machiavelliről szóló írásokat tette közzé⁶¹ 1920-ban? Ez azért igényel magyarázatot (már ha nem valamilyen technikai oka volt esetleg, amiről nem tudunk), mert aki írt már, de legalábbis olvasott államelmélet-történetet, annak az tűnik evidensnek, hogy Platón és Arisztotelészt, vagy Machiavellit és (mondjuk) Campanellát, esetleg Mórust állítsák párba. Mégpedig azért, mert rendszerint ezekkel a gondolkodói párokkal szokták érzékeltetni az utópizmus és realizmus kettősségét a politikai elméletek történetében. E közismert párosoktól – feltételezésem szerint – Somló azért tért el, mert nem ezekről akart beszélni, hanem az *idealizmus* és *pragmatizmus* kettősségéről, s ezek megmutatásához Platón és Machiavelli alkalmasabbnak mutatkozott számára. A politikai idealizmus nem utópizmus, hanem a politikához való emelkedett, a közvetlen sikerek lehetőségét még csak számba sem vevő viszony egyik lehetősége, mely a tértől és időtől függetlenül helyeset mutatja meg

59 Somló 1985b. 366–367.

60 I. m. 367.

61 Az írások különböző folyóiratokban jelentek meg, bár valószínűleg nem csak az utókor gondolja azt, hogy összetartoznak.

sub specie aeternitatis (az örökkévalóság nézőpontjából). Ezért és ennyiben lehet „vigasztalás”, s egyszerűs mind a cselekvés lehetőségének⁶² jelzése is. Ugyanígy: a politikai pragmatizmus nem egyszerűen a realizmus valamilyen formája, hanem olyan gondolkodási mód és magatartás, amelynek képviselője – a hasznosságot téve az igazság kritériumává – hajlandó lemondani akár a cselekvés pozitív erkölcsi minőségéről is, mert fontosabb számára az a közvetlen cél, amit elérni remél. Ezért az a sok kritikai megjegyzés Machiavellivel kapcsolatban Somlónál, akinél az erkölcsi álláspont helyessége sosem került zárójelbe. Bár álláspontja Machiavellivel kapcsolatban kritikai, nemzetközi vonatkozásban legalábbis nem feltétlenül elítélő. Inkább – ha nem is elvi *álláspont*ként, de keserű *tapasztalat*ként⁶³ – annak szomorú konstatálása, hogy bizonyos dolgokban „most” neki volt igaza, mert *sub specie momenti* (a pillanat nézőpontjából) neki is lehet igaza. Miután megjegyezte: „a mi külön magyar tragédiánk nagyon is a Machiavelli recipéi szerint folyt le és folytatódik”, oda konkludált, hogy „a nemzetközi érintkezés lényege az imperializmus, s csak a magunk vagy a mások imperializmusa között van választásunk. Üllőnek vagy kalapácsnak lenni, ez a nemzetek választása”.⁶⁴ Vita tárgya lehet, hogy igaza volt-e ebben *akkor*, miként az is, hogy ha igen, érvényes maradt-e ez az álláspont csaknem *száz év múltán*.

3.

Somló Bódog tehát egész életében, szinte folyamatosan foglalkozott az állam kérdéseivel, s több államelméletet is kifejtett. Nemcsak jogfilozófus volt, de az államelmélet képviselője is, s ebben a minőségében is része hagyományainknak. Ám ha ez így van, a szokásos, ettől függetlenül is felvetődő kérdést – ti. hogy miként viszonyult a politikához – erre a kontextusra is ki kell terjeszteni. Vajon „állam-

62 Somló szerint „Platón bölcse ... nem önző kedvtelés-ként űzi a kutatást, hanem, miután megpillantotta az igazságot, állama javára igyekszik azt értékesíteni. Ezért visszatér tülekedő embertársai zajába, hogy vezetőjük legyen a helyes úton.” Nagy J. Endre szerint a Somló szavait szó szerint kell vennünk, „ez a filozófus tehát nem más, mint a Prima Philosophia elméletének képzeletbeli megtestesítője”, lásd Nagy 1981. 772. Miközben Somló személyiségének az adott helyen történet jellemzése alighanem helyes, azt semmi sem bizonyítja, hogy e szöveget Somló bárhogyan is magára vonatkoztatta volna.

63 Vö. Litván 1973. 41.

64 Somló 1921. 41., 55. Érdemes megjegyezni, hogy a közismert mondás (*vagy üllőnek, vagy kalapácsnak kell lenni*) Somló korában Bernhard von Bülow német kancellár (1900–1909) révén terjedhetett el, aki a lengyelekkel szembeni német politikát indokolta azzal, hogy az uralkodó nemzetek a saját akarataukat érvényesítik a gyengékkel szemben (vö. Diószegi 1991. 37.). A mondást tulajdonítják még Oswald Spenglernek is („aki nem mer kalapács lenni, az az üllő szerepére kényszerül”), ezt azonban Somló nem ismerhette, mert *A döntés éve* (*Jahre der Entscheidung*, 1933) című művében fogalmazta meg. Érdekes, de e mondást, melyet állítólag Goetheig lehet visszavezetni, megfogalmazta Széchenyi István is, amikor azt írta a naplójába: „Az embernek kalapácsnak vagy üllőnek kell lennie. Én az utóbbi vagyok...” (1923. július 4.).

elméletei” ismeretében módosul-e a tudós és/vagy politikus probléma kapcsán róla kialakult kép? Pusztán emiatt, azt hiszem, semmiképp, bár e képet talán még egyértelműbbé lehet tenni.

Somlónak a tudományhoz és/vagy a politikához való viszonyát illetően a szakirodalomban meglehetősen sokféle vélemény létezik. Mint jeleztem, vannak, akik szembeállítják őt saját magával, s egyik írását a „tudós Somló”, a másikat a „politikus Somló” munkájának tekintik.⁶⁵ Mások azt mondják, hogy a szó „mai” értelmében Somló valójában nem is politizált.⁶⁶ Ha ez igaz, azért lehetett így, mert „eszménye, csaknem görcsösen vallott célja egy külvilágtól nem zavart csendes könyvtárszobában való nyugodt kontempláció”⁶⁷ volt. Megint mások szerint időről időre „beszippantotta” őt a politika,⁶⁸ miután természetesen időről időre „elfordult” attól.⁶⁹ Egyszóval elég színes a kép, olyannyira, hogy ebben a változottságban talán nem is tartható.

Miközben érzékeny intellektusa és törékeny lelki alkata, valamint „örök igazságokat” kereső elméleti meggyőződése miatt szinte folyamatosan került a mindennapok „undok tülekedését”, a „forgószelet”, a „boszorkánykonyhát”, vagyis a politikát, vajon menekült-e a politikától is (abban az értelemben, ahogyan egy tudós esetében ez az adott korban megadatott)? A magam részéről kisebb korrekciókkal még ma is Litván György álláspontját tartom helyesnek, aki azt hangsúlyozta, hogy Somló „alkatilag apolitikus” volt,⁷⁰ legalábbis – teszem hozzá – a politikai cselekvés és a cselekvéértékű elméleti állásfoglalások terén, s „a gyakorlati politikától való távolságtartás” értelmében. Egy alkatilag apolitikus ember azonban elméleti szinten még foglalkozhat a politika és az állam kérdéseivel. S ha észreveszi, hogy az „elméleti szinten” megfogalmazott állásfoglalásai elkerülhetetlenül gyakorlati-politikai kontextusba kerülnek, gyakorlati lépései néha nem jól sülnek el, máskor eleve kudarcra vannak ítélve, akkor megriad.⁷¹ Ez Somlóval

65 Lásd a 9. jegyzetet.

66 „[M]ind barátai, mind ellenfelei mint élesen politizáló emberre figyeltek fel rá, pedig Somló nem politizált a szó mai értelmében...”; lásd Navracsics 1991. 16.

67 Varga 1985b. 359. Ennek alátámasztásaként lásd a naplóját: „Az aktivitás, a cselekvés világa, a maga százféle követelményével, amelyet a benne élőkkel szemben támaszt, alapvető irracionalitásaival, mely ott is folyvást elhatározásokat követel, ahol ésszerű döntést hozni nem lehet, mivel képtelenség minden tényezőt számba venni – ez a világ az én legádázabb ellenségem, már a fuvallata is méreg az én számomra.” Idézi Litván 1973. 40–41.

68 Funke–Sólyom 2013. 89.

69 *A tudós és/vagy politikus* problémáját dinamikusan, annak időbeli változásait követve mutatja be Kupa 1998. 43–48. E sok mindenre figyelmet fordító írás ugyanakkor nem zárja le a kérdést, mert azt feltételezzük, hogy Somlónak a tudományhoz és politikához való viszonya időben változott ugyan, ám mégis volt valamilyen változatlan magja.

70 Litván 1973. 35.

71 Ennek Somló személyiségében adott alapjait pszichológiai szempontból jól feldogozta (a Litván álláspontjával többnyire ugyancsak egyetértő) Nagy J. Endre és Varga Csaba. Az előbbi egy „eszményterhelte lélek” cselekvési kényszerét és cselekvéstől való irtózását, az utóbbi Somló közelebről meg nem határozott „menekülési kényszerét” látja e riadalmak mögött. Vö. Nagy 1981 és Varga 1985b passim.

többször is előfordult (1903-ban, 1906-ban, 1908-ban,⁷² 1918-ban). Ennek oka – s ebben szinte mindenki egyetért – erkölcsi tartása lehetett: miközben folyamatosan az állam kérdéseivel foglalkozott, „nem bírta elviselni a tudomány és a politika egymásbajátságát... [s] a szép eszmei küzdelmek átkerülését a politika nem éppen tiszta porondjára”.⁷³ Vagyis nem a „forgósziel” zavarta, hanem a por, amit az magával hoz, s ami – mint megtapasztalta – elkerülhetetlenül belemegy az ember szemébe. Litván György azon tételét azonban nem tartom védhetőnek, mely szerint Somló „soha nem tudta tisztázni a politikához való viszonyát”, vagy hogy „se jobbra, se balra nem tudott állni”.⁷⁴ Én inkább úgy fogalmaznék, hogy nem akart se jobbra, se balra állni, mert mindkét oldallal kapcsolatban voltak fenntartásai, mert sajnálta az időt a százféle követelményt jelentő közéleti aktivitásra, s talán azért is, mert feltette, hogy a gyakorlati politikai állásfoglalás veszélyeztetni tudományos tételeinek objektivitását. Nem akart *sub specie momenti* fogalmazni, mert azt gondolta, vagy inkább remélte, hogy amit *sub specie aeternitatis* mond, az érvényesebb lehet. Élete számos aspektusban tragikus volt, s ezek egyike államelméleti munkásságára esett: nem adatott meg számára, hogy e téren „örök igazságokat” fogalmazzon meg.

A fentiek fényében inspiráló, bár nem feltétlenül igazolható Litván György azon értékelése, mely szerint Somló a „politikai senkiföldjén” állt.⁷⁵ Mozgalmi értelemben talán így volt, eszmei értelemben azonban aligha. Az kétségtelen, hogy igen korán eltávolodott a polgári radikális értelmiségiectől, akikkel 1918 táján is csak fenntartások mellett vette fel újra a (meglehetősen hivatalos) kapcsolatot, s másokhoz sem csatlakozott. Szövegeiből és döntéseiből felfejthető politikai álláspontja azonban karakteres volt: a csendes *mérsékeltég* hívének szegődött. A mérsékelték pedig nem a „senkiföldjén” állnak, hanem – különösen a forradalmi korokban – magányosak.

72 A dátum arra utal, hogy ekkor utasítja el az arra vonatkozó felkérést, hogy közreműködjön a Galilei-kör kolozsvári fiókegyesületének megalakításában. A felkérést tolmácsoló Turnowsky Sándor szerint „Somló nyíltan kijelentette előttünk, hogy az a meghurcoltatás, amelyben pár évvel ezelőtt nagyváradi jogakadémiai tanársága idején része volt, bénítólag hatott tudományos munkásságára, s ezért nem hajlandó a mi mozgalmunkban aktív szerepet vállalni.” Idézi Kupa 1998. 46.

73 Litván 1977. 504.

74 Litván 1973. 37. és Litván 1977. 504.

75 Litván 1973. 43.

Irodalom

- Bárd, J. 1918. Somló Bódog jogászati alapvetése. *Husadik Század*, 1918. 1. 346–354.
- Diószegi, I. 1991. *Üllő és kalapács*. Budapest.
- Eszterházy, S. 1907. *Individuálizmus és sociálizmus* [Előadás]. Kassa. 21–32.
- Fleck, Z. 2011. A körülmények kényszere. Somló Bódog: Állami beavatkozás és individualizmus. *Tolle Lege* [http://tollelege.elte.hu]. 1. évf., 2011/1. 1–10.
- Funke, A. – Sólyom, P. 2013. Primärliteratur. In: Funke, A. – Sólyom, P. (ed.) *Verzweifelt objektiv. Tagebuchnotizen und Briefe des ungarischen Rechtsphilosophen Felix Somló (1873–1920)*. Köln–Weimar–Wien. 276–277.
- Kant, I. 1991. *Az erkölcsök metafizikája*. I.: *A jogtan metafizikai alapelemei*. (Ford.: Berényi Gábor). Budapest.
- Kelsen, H. 1920. *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechtes*. Beitrag zu einer Rechtslehre. Tübingen.
- Kelsen, H. 1931. *A szuverenitás fogalmának változása* [Kelsen előadása Pécsen, 1929. november 18-án]. Budapest.
- Krabbe, H. 1906. *Die Lehre der Rechtssouveränität*. Groningen.
- Kupa, L. 1998, Somló Bódog. *Jura*, 1998/1. 43–48.
- Litván, Gy. 1973. Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején: Somló Bódog (1873–1920). *Valóság*, 1973/8. 32–42.
- Litván, Gy. 1977 Somló Bódog munkássága. *Szociologia*, 1977/4. 503–507.
- Nagy, J. E. 1981 Erény és tudomány. Vázlat Somló Bódog gondolkodói pályájáról. *Világosság*, 22. évf. 1981/12. 764–772.
- Nagy, J. E. 1993. *Eszme és valóság. Magyar szociológiatörténeti tanulmányok*. Budapest–Szombathely.
- Navracsics, T. 1991. Somló Bódog államelmélete 1898–1909. *Valóság*, 34. évf. 1991/7. 6–27.
- Ritchie, D. G. 1891. *The Principles of State Interference. Four Essays on the Political Philosophy of Mr. Herbert Spencer, J. S. Mill, and T. H. Green*. London. 21896.
- Somló, B. 1895. *A parlamentarizmus fejlődéséről* [doktori értekezés]. Kolozsvár.; nyomtatásban: Somló, B. *A parlamentarizmus a magyar jogban*. Kolozsvár. 1896.
- Somló, B. 1900a. A háború a szociológia szempontjából. *Husadik Század*, 1. évf. II. kötet, 225–227.
- Somló, B. 1900b. Az organikus társadalomtan. *Husadik Század*, 1. évf. II. kötet, 145–147.
- Somló, B. 1900c. Háború és béke. *Magyar Egyetemi Szemle*, 21–30.
- Somló, B. 1902. A kormányzat vagy az emberi fejlődés. *Husadik Század*, 3. évf. 1902. VI. kötet, 163–164.

- Somló, B. 1903a. *Állami beavatkozás és individualizmus*. Budapest, Politzer [Társadalomtudományi könyvtár II], 2. kiadása: Budapest, Grill, 1907. Részletének újraközlése: Somló, B. Állami beavatkozás és individualizmus. A tudomány szerepe az emberi cselekvésben. *Politikatudományi Szemle*. 2006/4. 183–188.
- Somló, B. 1903b. Recenzió Jászi Oszkár: A történelmi materializmus állambölcselete című művéről. *Jogtudományi Közlöny*, 18. sz. 152–153. Somló, B. 1905. Méray kulturfiziológiája. *Huszedik Század*, 6. évf. 310–324.
- Somló, B. 1903c. Politikai antropológia. *Huszedik Század*, 4. évf. VII. kötet, 689–690.
- Somló, B. 1903d. Természet és társadalom. Válasz Szabó Ervin ily című bírálata. *Huszedik Század*. VII. kötet, 992–994.
- Somló, B. 1905a. A politika tudománya a törvényhozásban. *A nagyvárad királyi katolikus jogakadémia almanachja 1904–1905*. Nagyvárad. 13–22.
- Somló, B. 1905b. Méray kulturfiziológiája. *Huszedik Század*, 6. évf. 310–324.
- Somló, B. 1906a. *Jogbölcseleti előadásai*. Első füzet. Kolozsvár.
- Somló, B. 1906b. Politika és szociológia. Méray rendszere és prognózisai. *Huszedik Század*, 7. évf. XIII. 369–381.
- Somló, B. 1917. *Juristische Grundlehre*. Lipcse [Leipzig]. ²1927; újranyomva: Aalen, Scientia Verlag, 1973. A mű részlete magyarul: *Jogi alaptan*. (Ford.: Sajó András és Sándor Tamás) In: Varga, Cs (ed.) *Modern polgári jogelméleti tanulmányok*. Budapest. 1977. 45–61.
- Somló, B. 1919. *Naplójegyzetek*. Kézirat. OSZK Kézirattár. Quart. Hung. 3038/4. kötet. 1919. április 5.
- Somló, B. 1920a. *Jogbölcselet. Somló Bódog egyetemi ny. r. tanár Jogi Alaptan című műve nyomán*. Budapest. 1920; ennek újraközlése: Somló Bódog: *Jogbölcselet. A Juristische Grundlehre kivonata*. Szerk.: Takács Péter. Miskolc. 1995.
- Somló, B. 1920b. Platón államtana. *Magyar Jogi Szemle*, I. V. 290–300. különlenyomat: *Magyar Jogi Szemle Könyvtára 2*. [Budapest, Pallas] 1920. 1–13.
- Somló, B. 1921. Machiavelli. *Társadalomtudomány*, 1921/1. 41–69. különlenyomat: Budapest, Politzer, 1921. 1–32.
- Somló, F. 1926. *Prima philosophia. Gedanken zu einer erster Philosophie*. Berlin–Leipzig.
- Somló, B. 1981. Aristoteles [jegyzetek]. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1981/6. 819–835.
- Somló, B. 1985a. Jegyzetei Augustinus állambölcseletéről. *Állam- és Jogtudomány*, 1985/4. 778–783.
- Somló, B. 1985b. Állambölcseleti jegyzetek. *Állam- és Jogtudomány*, 1985/2. 363–373.
- Somló, B. (é. n.) a. *Állambölcseleti jegyzetek*. Kézirat. OSZK Kézirattár. Quart. Hung. 3039.

- Somló, B. (é. n.) b. „Platon államtana” és vegyes jogfilozófiai jegyzetek. Kézirat. OSZK Kézirattár. Quart. Hung. 3040.
- Somló, B. (é. n.) c. *Okos mondások gyűjteménye*. Kézirat. OSZK Kézirattár. Analekta/40. Schr-Sp/5382.
- Szabó, E. 1903a. Szabó Ervin válasza Somló Bódognak. *Husadik Század*. VII. kötet, 994–995.
- Szabó, E. 1903b. Természet és társadalom. *Husadik Század*. VII. kötet, 747–772.
- Szegő, K. (ed.) 1999. *Somló Bódog: Értékfilozófiai Írások*. Kolozsvár–Szeged.
- Varga, Cs. 1981. Somló Bódog jegyzetei Arisztotelész állambölcseletéről. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1981/6. 816–819.
- Varga Cs. 1985a. Somló Bódog jegyzetei Augustinus állambölcseletéről. *Állam- és Jogtudomány*, 1985/4. 777.
- Varga, Cs. 1985b. Somló Bódog végső summázata: az ismeretlen Állambölcseleti jegyzetek. *Állam- és Jogtudomány*, 1985/2. 359–363.
- Varga, Cs. 1999. *Felix Somló. Schriften Zur Rechtsphilosophie*. Budapest.
- Zódi, Zs. 1995. Somló Bódog műveinek bibliográfiája. In: Losset et alii: *Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Miskolc, 136–142.

Értékek és értékelések az alkotmányjogban, Moór Gyula jogi értéktanának mai lehetséges hatásai

Varga Attila

egyetemi docens, Sapientia EMTE Kolozsvár
vargaat@yahoo.com

Összefoglalás. Jelen tanulmány Moór Gyula európai hírvű jogfilozófus munkásságának, nevezetesen jogi értéktanának egyes elemeit mutatja be, valamint az értékek alkotmányjogi hatásait. Elemezve Moór Gyula felfogását a jog és az értékek, az alkotmány és az értékek viszonyáról, megállapítható, hogy a kérdés rendkívül jelentős és aktuális, hiszen ráirányítja a figyelmet a jogi, alkotmányjogi értékek fontosságára. A tanulmány elemzi a román alkotmányban kimutatható erkölcsi értékeket, az alapelvek, a hatalom megszervezését és gyakorlását meghatározó elvek és az alapjogok területén. Végül a tanulmány bemutatja egy kutatási program tematikáját a globális alkotmányosság és az alkotmányos identitás területéről, az ezek közötti összefüggésekről, valamint az alkotmánynak jogi értékeket meghatározó és kifejező tartalmáról.

Kulcsszavak: alkotmányos értékek, értéktan, alkotmányos alapelvek, alapjogok, globális alkotmányosság, alkotmányos identitás

Abstract. Values and evaluation in constitutional law, possible effects of Moór Gyula's legal axiology

This paper's subject is the work of the Europe-wide famous legal philosopher, Moór Gyula. Discusses certain elements of his axiology, and the constitutional effects of these elements. Analyzing Moór's perception of the relationship of values with law and the constitution, it can be concluded that this question is extraordinarily important and relevant since it draws attention to the importance of the values of right and constitutional law. The study also analyzes the moral values present in the Romanian constitution, regarding the fundamental principles, the determining principles of organizing and exercising power and the fundamental rights. Lastly the paper presents the syllabus of a research project about the correlation of global constitutionalism and the constitutional identity and also about the constitution's determining and expressing content of legal values.

Keywords: consitutional values, axiology, constitutional principles, fundamental rights, global constitutionalism, constitutional identity

A jogi értékek és értékelések alapvető kérdése a jogelméletnek, a hatályos jogrendszernek, és ezen belül kiemelt fontossággal és jelentőséggel bír az alkotmány-jog számára. A jog értéktartalma egyben a jognak az erkölcshez való viszonyát is jelzi. Amiként H. L. A. Hart megállapítja a jog fejlődését, „mindig és mindenütt mélyrehatóan befolyásolták egyfelől az egyes társadalmi csoportok hagyományos erkölcsi és eszményei, másfelől az olyan emberek által szorgalmazott felvilágosult erkölcsi bírálatok, akiknek erkölcsi látóköre túlhaladta az éppen elfogadott erkölcsi felfogást”.¹ Következésképpen a jog értékeket fogalmaz meg, értékeket hordoz, illetve közvetít, ugyanakkor, miközben a jogot környezete értékeli, maga a jog is értékeli. Mindennek pedig erkölcsi tartalma, meghatározottsága van. A természetjogi felfogás éppen ezen az alapon (is) vitatkozik azzal a jogpozitivisták tétellel, mely szerint *a jognak bármilyen tartalma lehet*. Ugyancsak Hart fejt ki, hogy „nem jelentéktelen igazság ugyanis, hogy nem csupán a jogot, de sok más társadalmi intézményt is csak úgy írhatunk le megfelelően, ha a meghatározások és a közönséges tényállások mellett különleges fontosságot tulajdonítunk az állítások egy harmadik kategóriájának is. Azoknak az állításoknak, amelyek igazsága az emberi lényektől és attól a világtól függ, amelyben a maguk lényegi jellemzőit megőrizve élnek”.² Ezt a gondolatot évtizedekkel korábban Moór Gyula jogi érték-tana részletesen és pontosan kifejti.

I. Moór Gyula jogi érték-tanának egyes elemei

Moór Gyula jogbölcseleti és oktató munkásságát Kolozsváron kezdte, majd Szegeden folytatta és Budapesten teljesítette ki. Európai hírű jogtudósnak és kiváló oktatónak tekinthetjük – kortársai is ezt tartották róla – ezt az ízig-vérig erdélyi embert, aki Brassóban született, az evangélikus főesperes családjában, ahol olyan keresztyén nevelést és értékrendet kapott, amely egész életét és tudományos gondolkodását is meghatározta. Moór Gyula a szintén erdélyi, kolozsvári Somló Bódog nyomdokaiba lépve, tanítványaként és szellemi örökösöként mondhatni „ott folytatja, ahol Somló abbahagyta”, és a korabeli jogbölcselet neokantiánus irányzatát követve alakította ki saját jogfilozófiai rendszerét. Nagy hatással volt rá Rudolf Stammler (akivel 1922-ben a berlini egyetemen személyesen is megismerkedett) és bizonyos mértékig Hans Kelsen, akinek jogpozitivisták elmélete bár viszonyítási pontként hatott jogbölcseletére, sokat vitatkozott is vele.

A *Bevezetés a jogfilozófiába* című, 1923-ban megjelent művében Moór Gyula a jogfilozófia feladatának tekintette azon kérdések megválaszolását, melyeket a tételes jogtudományok nem képesek. A jogfilozófia három önállóan tekinthető kérdéskörét jelöli meg: 1. a jog fogalmának meghatározása, mint jogi alaptan,

1 Hart 1995. 215.

2 Idem. 231.

2. a jog okozatos összefüggéseinek (törvényszerűségeinek) az elemzése mint a jog szociológiája, 3. a jog és értékek viszonya, a jog helyességének a kérdése mint jogi értéktan.³ Jelen tanulmány ez utóbbi kérdéskörrel és ennek egyes alkotmányjogi vonatkozásaival, a mai alkotmány és alkotmányjog lehetséges értéktartalmával kíván foglalkozni.

Moór Gyula felfogásában a valóság és érték világának elválasztása alapvető jelentőségű, ám szerinte a kettő között bizonyos viszony és kapcsolat létezik, a jogot pedig éppen e kettő, a valóság és az érték kettőssége határozza meg. „A jog – állapítja meg Moór Gyula a jog kettős természetéről szóló tételében – több szálból összeszőtt bonyolult jelenség, egyrészt norma, amely az ideák, az értékek birodalmába tartozik, másrészt a társadalmi élet tarka forgatagába elevenen belemarkoló erő, amely az okozatos lét világába vezet.”⁴ Ezzel mintegy meg is határozza, hogy a jogi norma nem lehet értéksemleges, hanem kifejezett értéktartalommal rendelkezik, hiszen célokat tűz ki az emberi cselekvés számára, ezzel pedig elhatárolja a jog számára értékes és értéktelen cselekvést. Ez a megkülönböztetés pedig értékeszmét teremt. Minden norma egyben mérték a dolgok megítélésére, vagyis a jog eleve feltételezi az értékeket és az értékelést. Ilyenformán a jog okozatos összefüggéseinek, azaz a tényeknek, a valóságnak az elemzésén túljutva eljut ahhoz a ponthoz, hogy megvizsgálja, miszerint az, ami a tapasztalatban adva van, helyes-e vagy sem. „Az, ami az okozatos felfogás előtt egyformán tényként jelentkezett, ezúttal megítélésünk alá kerül. (...) A tények demokratikus egyenlőségét áttörve, különbséget teszünk közöttük, egy bizonyos rangsorba állítjuk őket, egyeseket előnyben részesítünk másokhoz képest. Ekként az értékelések arisztokratikus hierarchiájának világába lépünk. Értékelésen ugyanis általában valamely tárgy megítélését, előbbre helyezését (preferálását) értjük, azt, hogy a kérdéses tárgyat különbnek tekintjük, mint hiányát vagy az ellenkezőjét.”⁵

Somló Bódognak a helyes jogról szóló elméletét követve, annak alapján és azt továbbgondolva, Moór Gyula értéktanának egyik meghatározó kérdése, hogy vajon végső érték-e a jog? El kell-e tűrnie, hogy alá vessék más magasabb értékek megítélésének? Helyes-e az, amit a jog követel? Nyilvánvaló, hogy a jog nem mércéje önmagának, és mivel a tételes jog, a jogszabály egyik legnagyobb kihívása, helyessége pedig a vele támasztható alapvető követelmény, ezért a jog helyessége erkölcsi megítélés alá esik. A helyes jog értéktartalmának mércéje Moór szerint a magasabb erkölcsi követelmények. A jog helyessége nem jelent mást, mint erkölcsi értékelést.

Az erkölcs tehát a jog helyességének a végső mértéke. Ugyanakkor az erkölcsi normák nem öröktől fogva változatlanok, hanem koronként vagy akár adott történelmi korokon belül is jelentősen változhatnak. A magától adódó kérdés, hogy melyik erkölcsi felfogást kell a jog helyességének a megítélésére elfogadnunk? Moór

3 Részletesebben Szabadfalvi 2005.

4 Moór 1923.

5 Moór 1994. 240.

Gyula válasza az önmaga által megfogalmazott kérdésre, hogy elmélete a jog helyességének a mértékét a nyugati kultúra erkölcsi normarendszerében látja, amelynek a központi meghatározó magja a keresztyén etika. Ennek alappillérei pedig az emberszeretet, a felebarát szeretete, az igazságosság eszméje, a nemzeti eszme, a modern nemzeti államok kialakulása. Bizonyára nem véletlen, hogy életének és munkásságának igéjeként János apostol evangéliumának gondolatát választotta, mely szerint: „És megismeritek az igazságot, és az igazság szabaddá tesz titeket”.

Moór Gyula a jog helyességének követelményét két irányban is alkalmazandónak tartja. Egyrészt a fennálló érvényes jog bírálására, másrészt azoknak a jogalkotásra vonatkozó javaslatoknak és törekvéseknek a megítélésére, amelyek érvényes tételes joggá szeretnének válni. Az első vonatkozásában azt mondhatnánk, hogy szinte magától értetődő a helyesség vizsgálata, illetve a helyesség követelményének a meghatározása. A jogalkotási javaslatok tekintetében a megvalósíthatóságot mintegy előzetes feltételként határozza meg. Ahogyan kifejti, „minden olyan jogalkotásra irányuló javaslat, amely megvalósíthatatlan, már ennél fogva is helytelen”. Szerinte a helyes jog elsősorban az, ami lehetséges. „Olyan keresztülvihetetlen ábrándképek, amelyek érvényes joggá nem válhatnak, nem válhatnak helyes joggá sem.”⁶ Ennek érvényessége a mai jogalkotó, illetve jogalkotói tevékenység számára is aktuális követelményként fogható fel.

Összességében Moór Gyula jogbölcseletének európai szintű mértékét meghatározza, hogy egyrészt képes bekapcsolódni korának nagy jogtudományi áramlataiba, mintegy együttgondolkodva Hans Kelsen „forradalminak” számító jogpozitivizmusával, ugyanakkor képes kritikusan is szemlélni azt, és saját felfogását, természetjogi alapokra helyezve, „a jog egész építményét, a működő jogi berendezkedés talaján a tudatos értékvezérelt jogi politikai kialakításának és mindenkor formálásának a szükségességében találja meg”.⁷

Mindezt pedig nagy tudatossággal és tudományos igényességgel műveli, Somló Bódog szellemi hagyatékának mintegy örököseként folytatja szellemi elődje munkásságát.

II. Az alkotmány erkölcsi értéktartalma

a) Alkotmányos alapelvek értéktartalma

A román alkotmány első címe és egyben fejezete az általános elvekről szól, részben az állam önmeghatározásáról, bizonyos alkotmányos identitáselemekről, valamint meghatározó alkotmányos értékekről és alapelvekről. Ilyen értelemben ezek a rendelkezések tényszerű megállapításokat tartalmaznak, mint például azt,

6 I. m. 255.

7 Varga 2015. 3.

hogy Románia köztársaság, egységes, oszthatatlan, független, szuverén állam, területe elidegeníthetetlen, fővárosa Bukarest. Ez egyrészt a választás, az alkotmányozó hatalom opciója szempontjából jelent egyben értékválasztást is, másrészt belső jogi tartalma szempontjából hordoz bizonyos értékeket. Ilyen például a köztársasági kormányforma, az egységes államszerkezet, az állam szuverenitása ennek attribútumaival. Ugyanakkor ez utóbbiak alapvetően alkotmányjogi, technikai jellegű értékek. Tárgyilagos vagy annak tűnő, de értéktartalmú kijelentés a nemzeti szimbólumokra és a hivatalos nyelvre vonatkozó rendelkezések.

Ez utóbbi, mely kétségtelenül identitást kifejező kijelentések, átvezetnek a tulajdonképpeni alkotmányos identitást kifejező és ezek körébe tartozó értékek világába. Azon túlmenően, hogy ezek is jogi (államjogi) jellegű értékek, illetve törekvéseket, folyamatokat, állapotokat fejeznek ki, ezek egyben olyan értékek is, melyeknek hangsúlyosan politikai és erkölcsi értéktartalmuk van.

Értékhozó, érték kifejező, az erkölcsi, a politikai erkölcs kategóriájába tartozó kijelentéseknek tekinthetjük, hogy Románia demokratikus és szociális jogállam, az emberi méltóság, az állampolgár jogai és szabadságai, az emberi személyiség szabad fejlődése, a politikai pluralizmus legfelsőbb alkotmányos értékek. Hasonlóan jelentős erkölcsi értéktartalommal bír a hatalommegosztás elvének rögzítése, a törvény felsőbbségének és tiszteletének a kötelezettsége, az állampolgári szolidaritás, az identitáshoz való jog, a nemzetközi jog alapjogokat tartalmazó rendelkezéseinek az elsőbbsége, valamint az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférésnek törvényben sem korlátozható abszolút joga. Mindezek elsősorban nem önmagukban jelentenek értéket, hanem tartalmuk, illetve alkalmazásuk módozata, ennek milyensége, mélysége és minősége határozza meg a konkrét értéktartalmat.

b) A hatalomgyakorlással összefüggő értékek

Az alkotmányos alapelvek előrevetítik és egyben meghatározzák a hatalomgyakorlással összefüggő további alkotmányi elveket, illetve rendelkezéseket. Az alkotmánynak a hatalom megszerzésével, megőrzésével és gyakorlásával összefüggő előírásai sohasem csak politikai, jogi és technikai jellegűek, hanem kifejezetten erkölcsi értékeket hordoznak, hiszen azon legalapvetőbb társadalmi viszonyokat fejezik ki, melyek az egyén és az állam, a társadalom és a hatalom között alakulnak ki. Ennek megfelelően említhetjük a demokráciát, a parlamentarizmust, a választójogi szabályozásokat, a kormányzati rendszer sajátosságait, az önkormányzatiságot, valamint az igazságszolgáltatás megszervezését, működését, ezek elvi jelentőségű jellemzőit. Ez utóbbiak között felsorolhatjuk az igazságszolgáltatás törvényességét, függetlenségét, részrehajlás-mentességét, egységességét, az ártatlanság vélelmét, a védelemhez való jogot.⁸

⁸ Ezek mindegyikét külön-külön is lehetne elemezni értéktartalmuk szempontjából, de jelen tanulmány kereteit mindez meghaladja.

A hatalom megítélésem szerint önmagában nem kifejezett érték, de értékelése folyamatosan megtörténik, és értéke, értéktartalma éppen ezen normatív, jogalkalmazási, illetve társadalmi értékeléstől függ. A hatalom normatív értékelése részint, de alapvetően az alkotmányi szabályozások, másrészt pedig a további, alacsonyabb, de elsősorban törvényi szabályozások által meghatározott. Következésképpen a hatalom megszerzésének, megőrzésének és gyakorlásának alkotmányos szabályozása határozza meg a hatalom jellegét, a hatalomgyakorlás minőségét, és ez válik értékévé, ez fog jelentős értéktartalommal rendelkezni. Ebben az összefüggésben a hatalom tartalmát a demokrácia, a választójogi rendszer, az ennek következményeként létrejött parlamentarizmus és kormányzati, illetve önkormányzati struktúrák és mechanizmusok határozzák meg. Ugyanakkor ezek mindegyike, külön-külön, önmagában véve is jelentős, morális tartalommal rendelkező alkotmányos értékek.

A hatalom jogalkalmazási értékelése leginkább a jog érvényesülésének mozanataiban, azaz a jogkövető és jogsértő magatartásokban jut kifejezésre. Kiemelt fontosságú a hatóságok jogalkalmazási gyakorlata során tapasztalható jogkövetés és/vagy jogsértés, amely szervesen összefügg egy másik alapvető alkotmányi, hangsúlyos morális tartalommal rendelkező értékkel, nevezetesen a jogállamisággal. A jogállamiság mintegy keretbe fogja a hatalomgyakorlást és az ezt meghatározó alkotmányos elveket és értékeket. A jog érvényesülése természetesen nemcsak a közhatalóságok szintjén, hanem a társadalomban is meg kell valósuljon, és ez is nagyban hozzájárul a hatalom értékeléséhez, megítéléséhez. Tulajdonképpen a társadalom, az egyének, az állampolgárok magatartása igazolja, legitimálja a politikai hatalmat, a politikai és alkotmányos jogrendszert.

A hatalomgyakorlás alkotmányos értéktartalma szempontjából kiemelt jelentőségű az igazságszolgáltatás, elsősorban annak alapelvei, másrészt pedig intézményi szerkezete és működése, azaz az igazságszolgáltatás megvalósulása. Külön kell említenünk az alkotmányos igazságszolgáltatást, az alkotmánybíráskodást, mely a román jogrendszerben nem része a rendes igazságszolgáltatásnak, a bírói hatalomnak, hanem a három hatalmi ág – a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalmak – fölött álló, önálló, közvetlenül az alkotmányból szerzett sajátos hatáskörrel és működéssel rendelkező közhatalóság. Az alkotmánybíráóság rendeltetése éppen az alkotmány, még inkább az alkotmányosság és ezen belül az alkotmányos értékek védelme, őrzése, érvényesülésük biztosítása.

Végül a tulajdonképpeni igazságszolgáltatás a jogi, az alkotmányjogi értékek legfőbb őre, és e közhatalmi tevékenységben nemcsak a jog érvényesülése, a jogkövetés, illetve a jogsértés kerül „elbírálásra”, hanem ezen keresztül maga a jogi norma is egy sajátos értékelésnek lesz kitéve.

c) Az alapjogok belső értékrendszere, érték meghatározottsága

Az alkotmány értéktartalma talán leginkább látható, érzékelhető, azaz legnyilvánvalóbb módon az alapjogok területén mutatkoznak meg. Már az alkotmányos alapelvek keretében találunk olyan rendelkezéseket, amelyek az alapjogok kiemelt értéktartalmára utal.

Ennek megfelelően az Alkotmány 1-es cikke előírja, hogy az ember méltósága, az állampolgárok jogai és szabadságjogai, az emberi személyiség szabad fejlődése alapvető, *legfőbb* értékek. Az emberi méltóság az alapjogok jelentős része számára, amolyan anyajogként értékelhető, hiszen ebből vezethető le a legtöbb alapvető emberi jog. Másrészt az alaptörvény kiemelt fontosságot tulajdonít a személyiség szabad fejlődésének, mely nemcsak önmagában való érték, és biztosítása követelmény. Összességében pedig általában az emberi jogok és szabadságok alkotmányos, s mint ilyen legfőbb értékeknek számítanak. Következésképpen az alkotmányba foglalt alapjogi katalógus a maga egészében alkotmányos értéknek minősül, közvetlenül éppen az alaptörvény által.

Természetesen nincsen arra mód, hogy minden egyes tételesen megfogalmazott alapjog értéktartalmát elemezzük, ezért csak az alkotmány alapjogi fejezetének, néhány, az alapvető emberi jogokra vonatkozó elvet említek. Ezek pedig az alapjogok egyetemlegessége, a jogegyenlőség, a diszkrimináció tilalma, valamint az emberi jogokra vonatkozó kedvezőbb nemzetközi jogi szabályozások elsőbbsége a belső jogszabályokkal szemben.

Az **alapjogok egyetemlegessége**, mely egyben oszthatatlanságát is jelenti, két irányba hat. Egyrészt arra utal, hogy az állam, az alkotmány által elismert valamennyi alapvető emberi jog megilleti a személyeket, az állampolgárokat. Ez ténylegesen az alapjogokra, ezek gyakorolhatóságára, érvényesítésére vonatkozó egyetemlegesség. Ugyanakkor ez vonatkozik a címzettek egyetemlegességére, amennyiben minden állampolgárt, illetve személyt megilletnek az alapvető emberi jogok. Mindebből pedig következik az állam azon kötelezettsége, hogy egyetemlegesen biztosítsa az alapjogok tiszteletben tartását, effektív érvényesítését. Mindennek a morális értéktartalmát az ENSZ Nemzetközi Egyezségokmányai határozták meg, nevezetesen a polgári és politikai jogok, valamint a gazdasági, társadalmi és kulturális jogok Egyezségokmányai, melyek megállapították, hogy ezen alapjogok az emberi méltóságból erednek, annak elismeréséből, hogy a szabadság, az igazságosság és a béke alapja valamennyi ember veleszületett méltósága, és egyenlő, valamint elidegeníthetetlen alapvető emberi joga. Közbevetőleg idézem Moór Gyula idevágó, ma is rendkívül korszerű gondolatát arról, hogy az állam és a demokrácia végső alapja is egyfajta erkölcsi felfogás, hiszen „minden ember egyforma emberi méltóságának elismerése, ami elismerése annak is, hogy az emberi méltóság, az emberi személyiség korlát az államhatalom számára is”.⁹

9 Moór 1947. 59.

Visszatérve az alapjogok egyetemlegességének az elemzéséhez, a román alkotmány, ahogyan a legtöbb ország alkotmánya, különösen azok, amelyek elfogadták és csatlakoztak a két említett Egyezségokmányhoz, ennek a morális értéktartalomnak megfelelően fogalmazzák meg és értelmezik az alapjogok egyetemlegességének elvét.¹⁰

Az egyetemlegesség elvéből következik, ennek mintegy logikus kiegészítéseként, a **jogegyenlőség elve**, mely alapvetően a privilégiumok nélküli, diszkriminációmentes törvény előtti egyenlőséget jelenti, ahogyan ezt az alkotmány 16-os cikke tételesen meg is fogalmazza. Már az Egyesült Államok 1776-os Függetlenségi Nyilatkozata is kimondta, hogy „minden ember egyenlőnek lett teremtve”. Ma azonban az egyenlőség nem jelenthet azonosságot, hanem éppenséggel egyre fontosabb a különbözőségek, a diverzitás elismerése és értéként történő kezelése. Következésképpen a jogegyenlőség mai értelmezése jelentős mértékben távolodik az azonos megítélés követelményétől, és sokkal inkább az arányosság fogalmához közelít. Ezeket a társadalmi folyamatokat a jognak is tükröznie kell, ezért jelennek meg az olyan jogi fogalmak és konstrukciók, mint az esélyegyenlőség, a pozitív diszkrimináció vagy a különbözőséghez való jog. Mindezek a jogegyenlőség fogalmának alakulásából, fejlődéséből keletkeztek annak érdekében, hogy az egyébként óhatatlanul létező különbözőségeket, egyenlőtlenségeket vagy éppen hátrányokat a jog eszközével a lehető legnagyobb mértékig kiküszöböljék. Ezáltal pedig egy valósabb és minőségileg magasabb szintű jogegyenlőség jön létre.¹¹

A **diszkrimináció tilalmának** alkotmányos megfogalmazása önmagában is jelentős értéktartalommal bír, kiemelt fontossága pedig abban is megnyilvánul, hogy a diszkrimináció tilalmának kritériumait az alkotmányos alapelvek fogalmazzák meg. Az alkotmány 4. cikke kimondja, hogy embereket nem lehet faj, nemzetiség, etnikai származás, nyelv, vallás, nem, vélemény, politikai hovatartozás, vagyon vagy társadalmi származás alapján hátrányosan megkülönböztetni.

Az **esélyegyenlőség** fogalmának bevezetése a román alaptörvénybe, mely annak 2003-as módosítása során történt meg, igencsak szűkre szabottan sikerült, amennyiben ez csak a férfiak és nők közötti hivatali és köztisztviselők betöltésére szorítkozott, miközben az esélyegyenlőségnek jóval szélesebb körű alkalmazási területe lehet és egyébként van is.¹²

Az **emberi jogokra vonatkozó nemzetközi jogi szabályozások elsőbbsége a belső joggal szemben** látszólag csak egy, a jogalkalmazás területét, valamint jogforrási hierarchiát érintő technikai jellegű kérdés, valójában azonban rendkívül jelentős (morális) értéktartalommal bíró rendelkezésről van szó. Olyannyira, hogy sokáig, talán még ma is ez a nemzetközi politikai és jogi közvélemény előtt a „legünnepelebb” rendelkezése a román alkotmánynak.

10 Muraru–Tănăsescu 2008. 137.

11 I. m. 151.

12 I. m. 153.

Az 1991-ben elfogadott új román alkotmány, mely már akkor tartalmazta ezt az előírást, azért is számított rendkívül értékesnek, mert még túl közel volt annak a diktatúrának az emléke, mely a legsúlyosabb emberjogi sérelmek esetén is egyetlen replikája az akkori hatóságoknak és különösen a diktátornak az volt, hogy, ez, mármint a jogsértő intézkedések Románia kizárólagos belügye, ennek nemzetközi szóvátétele pedig beavatkozást jelent a belügyekbe. Ilyen előzmények, emlékek és gyakorlat fényében különös jelentőséggel bírt, hogy maga az alaptörvény emelte ki az alapjogokat az állami szuverenitás kizárólagos hatásköréből, és ismerte el a nemzetközi jogi szabályozások elsőbbségének létjogosultságát. Az már a későbbi szabályozások és különösen jogalkalmazás kérdése, hogy számtalan esetben a jogok érvényesítése nehézkes, a normaszövegeket, a rendelkezéseket és különösen a nemzetközi szabályozásokat a hatóságok rosszhiszeműen értelmezték (vagy éppen értelmezik), nem véve tudomást arról, hogy kifejezetten a nemzetközi szabályozások az adott emberi jogi kérdésben a szabályozás minimumát, minimális standardját jelentik, és nem annak legfelső határát. Mindezekről függetlenül az említett szabályozás, az Alkotmány 20-as cikkének (1) bekezdése önmagában is nagy jelentőséggel bírt, és jelentős morális értéktartalommal rendelkezik mind a mai napig.

III. Kutatási téma: a globális alkotmányosság és alkotmányos identitás összefüggései

Az alkotmányozás folyamata a különböző európai államokban különböző indíttatásúak, amennyiben a kelet-közép-európai államok, a politikai rendszerváltozás, a diktatúrákból a demokráciába való áttérés értelemszerű következménye volt az új alkotmányok elfogadása, más európai államoknak és részben az előzőeknek is az Európai Unió integrációjának elmélyülése miatt kellett alkotmánymódosításokat végrehajtaniuk.

Túl a konkrét alkotmányos problémák megoldásának szükségességén, az alkotmányozás, az alkotmányozó hatalom számára kihívásként jelenik meg, hogy miként viszonyuljon egyrészt az egyre globalizálódó alkotmányosság, alkotmányi értékek elfogadásának követelményéhez, másrészt az alkotmányos identitás elemeinek megfogalmazásához, belső elvárásához, érvényesítéséhez.

Önmagában már az is kérdés, hogy az alkotmányozó számára ez egy választás, s mint ilyen, értékválasztás a két jelenség között, azaz lehetségessé vagy éppen szükségessé válik e kettőnek az alkotmányban és az alkotmányos gyakorlatban történő harmonikus összehangolása. Következésképpen érdemes a két jelenséget, a globális alkotmányosságot és az alkotmányos identitást külön-külön és kölcsönhatásukban, valamint konkrét, adott esetben a román alkotmány, alkotmányozás és alkotmányosság viszonylatában is vizsgálni, elemezni, kutatni. Jelen téma szempontjából azért említem ezt az egyébként a Sapientia EMTE Jogtudományi

Tanszékén zajló kutatást, mert mind a globális, univerzalisztikus, mind az identitást kifejező partikularisztikus igények, követelmények hangsúlyos alkotmányjogi, politikai és morális értéktartalommal rendelkeznek. Abból kell kiindulnunk, hogy az alkotmányosság maga, vagyis az alkotmány érvényesülése, minősége, alkalmazása, netán beépülése a társadalom jogi tudatába alapvető jogi, politikai és egyben morális érték. A globalizáció jelensége önmagában nem érték, nem a jó vagy rossz minősítésekkel lehet leírni, hanem adottságként, jelenségként elfogadva azt értelmesen viszonyulni hozzá és megfelelően használni. Az identitás bármely vonatkozásban hangsúlyos értéktartalma, akkor is, ha bizonyos identitáselemekkel, tényezőkkel egyet lehet érteni vagy éppen el lehet vitatni. Mindkettő, az önmagában értéksemleges globalizáció és a hangsúlyosan értékhardozó identitás kötődik az alkotmányhoz mint alapvető normához, az alkotmányozáshoz mint sajátos jogalkotási folyamathoz, illetve az alkotmányossághoz mint meghatározott, demokratikus politikai rendszer követelményéhez.

Álláspontunk és kutatási hipotézisünk szerint is a két jelenség, a globális alkotmányosság és az alkotmányos identitás kiegészítheti egymást adott alkotmányozási folyamatban és alkalmazási gyakorlatban, ugyanakkor kétségtelenül léteznek feszültségek, adott esetben ütközések is azon értékek között, amelyeket ezen jelenségek megjelenítenek. Az egyik alapvető feszültség, hogy miközben alkotmányjogi dogmaként értékelhető, miszerint az alkotmányozás konkrét, adott politikai közösség belső ügye, amely önállóan dönt, a népszuverenitás alapján alkotmányos berendezkedéséről, mintegy megjelenítve a jog(rendszer) „belső moralitását”, ugyanakkor az is egyre inkább nyilvánvaló, hogy a jelenkori alkotmányozást, illetve alkotmányosságot nem lehet kizárólag nemzeti kontextusra, keretekre korlátozni, miközben az alkotmányosság mint követelményrendszer lényegében globális. A magyar és a nemzetközi alkotmányjogi szakirodalomban éles viták zajlanak és a vélemények leginkább polarizáltak, amennyiben a vagyla-gos és kevésbé komplementer jellegű megoldásokat helyezik előtérbe.¹³

„Egyik markáns és önmagában alapvetően helytálló nézet szerint az alkotmányozó nem tekinthet el attól, hogy visszaigazolja a nemzetközi közösség univerzális értékeit, az ember nembeli lényegét, valamint az emberiség és a közös örökség fennmaradása szolgálatába állított, nemzetek feletti felelősséget. Következésképpen a külső tényezők meghatározóak, a partikularizmus ideje lejárt, a nemzeti alkotmányozást globális kontextusra nyitottan érdemes folytatni.”¹⁴

Némileg leegyszerűsítve megállapítható, hogy a globalizáció jelensége az alkotmányosság vonatkozásában alapvetően két területen jelenik meg, nevezetesen egyrészt az alapjogok, az alapvető emberi jogok, másrészt pedig a demokrácia és

13 Néhány, a közelmúltban, a magyar alkotmányjogi szakirodalomban megjelent e két jelenséget elemző írás: Trócsányi 2014; Chronowski 2009; Chronowski 2012; Drinóczi 2012; Palicz 2015; Pongrácz 2015.

14 Chronowski 2012. 51.

jogállamiság érvényesítése tekintetében. Az alapjogok vonatkozásában az alkotmányozó „behatárolt” vagy inkább „kötött” egy sor kötelezőnek tekinthető nemzetközi jogi norma által, valamint hatékony nemzetközi intézményrendszer és az emberi jogok érvényesítését biztosító nemzetközi igazságszolgáltatás.

A demokrácia és a jogállamiság követelményei szintén rögzítettek a nemzetközi jog és politika által, nemzetközi intézmények, szervezetek, melyek hatnak, illetve befolyással vannak a nemzeti alkotmányozókra. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az említett fogalmak, a hozzá kapcsolt normák és alkalmazások – az igencsak sokrétű, változatos tartalom és megjelenési forma miatt – az alapjogokhoz képest kevesebb hatékonysággal és egyértelműséggel érvényesíthetők. Kutatásunkban kiemelt szerepet kap a Velencei Bizottságnak a romániai demokrácia és jogállami állapotokra, valamint konkrét alkotmánymódosító törvénytervezetekre vonatkozó jelentéseinek és ajánlásainak az elemzése és hatásuknak a vizsgálata.

Ami az alkotmányos identitást illeti, egy formális tényként értékelhető körülményből, adottságból lehet kiindulnunk, nevezetesen hogy az alkotmány keletkezése az adott állam alkotmányozó hatalmának kizárólagosságába tartozó kérdés. Ugyanakkor, miként jeleztem, ez csak egy formális tény, amennyiben az alkotmányozó hatalma, bár kétségtelenül kizárólagos, ugyanakkor nincsen „magára hagyva”, hiszen egy sor kérdésben, megoldásban nemzetközi modelleket, mintákat, standardokat követ, akár olyan formában is, hogy ezek egy részét beépíti a nemzeti, alkotmányos identitás fogalomkörébe.

Mielőtt az alkotmányos identitás létjogosultságáról beszélnénk, el kell ismerünk azt a néhány évtizede immáron tényként rögzített körülményt, hogy az alkotmányok, az alkotmányjog egy folyamatos nemzetköziesedésen megy keresztül.¹⁵ Ez a nemzetköziesedés a legkülönbözőbb formákban valósul meg, úgymint a nemzetközi emberjogi egyezményekhez való csatlakozás és az ebből származó kötelezettségvállalás, hasonlóképpen a nemzetközi, adott esetben európai (Európa Tanács, Európai Unió) intézményrendszerhez történő csatlakozás, amely egyben egy értékközösség felvállalását is jelenti, akár az alkotmányos eszmék „migráltatását” vagy az alkotmányos párbeszédet nemzetközi (európai) szervezetek és belső hatóságok között. Ez utóbbival kapcsolatban említhetjük például az Európai Parlament és a nemzeti parlamentek, az Európai Bizottság és a nemzeti kormányok, a Velencei Bizottság és a nemzeti kormányok, parlamentek és alkotmánybíróságok, valamint a nemzetközi bíróságok és a nemzeti bíróságok, illetve alkotmánybíróságok közötti alkotmányos párbeszédet.¹⁶

Míndezen kétségtelenül leszűkítik, korlátozzák a nemzeti alkotmányozást abban, hogy sajátos megoldásokat, új elképzeléseket fogalmazzanak meg. Ugyan-

15 Zárójelben jegyezzük meg, hogy a nemzetközi jog terén is tapasztalható egyfajta alkotmányosodási folyamat. Jól megfigyelhető a két terület az alkotmányjog és a nemzetközi jog jelentős kölcsönhatásáról.

16 Az alkotmányos párbeszéd kérdésköréről részletesen lásd Drinóczi 2012. 60–72.

akkor ez nem jelenti, nem jelentheti az alkotmányos identitás elemeinek, értékeinek a tilalmát, azt, hogy ezeket ne lehessen beleszőni, megjeleníteni az adott alkotmányban. Ha ezt (mármint ezt a tilalmat) elfogadnánk, akkor az alkotmányt és alkotmányosságot olyan univerzalisztikus szintre emelnénk (amelyen egyébként nincsen), hogy az alkotmány elkészítése bizonyos technikai jellegű paraméterek figyelembevételével bárhol, bármikor és bárkinek elkészíthető lehetne. Az alkotmányosság azonban nem jutott el a globalizáció ilyen fokára, és vélhetően meglehetősen nem is jut el, hiszen ez meglehetősen káros lenne, mint ahogyan az is, ha az alkotmányozás folyamatában nem érvényesítenék az emberiség közös értékeinek, vívmányainak számító elemeit, eredményeit, tapasztalatait.

Következésképpen érdemes, hasznos és szükséges is az alkotmányos identitás kérdésével foglalkozni. Egy 2010-ben megjelent könyv egy sor, az alkotmányos identitás kialakulásával és működésével kapcsolatos kérdést tesz fel, vizsgál, és próbálja a válaszokat is megfogalmazni. Olyan kérdéseket, hogy szükség van-e alkotmányos identításra, és ha igen, akkor miért? Kinek van erre szüksége? Ki az „*alkotmányos én*”, az alkotmány alanya, szubjektuma? Ki azonosítja magát ezzel az identitással, kikre vonatkozatható ez az identitás? Hogyan jött létre, hogyan változik ez az identitás, illetve értelmezhető-e ezek a kérdések nemzeteken túli keretek között? Végül pedig, hogy kialakulhat egy határokon átnyúló transznacionális globális alkotmányos identitás?¹⁷

Mindezen kérdések és a rájuk adható válaszok hangsúlyos értéktartalommal rendelkeznek, illetve meghatározott értékelést, értékválasztást feltételeznek. Nem célunk e tanulmány keretei között a lehetséges válaszok megfogalmazása, hiszen erre az említett kutatás biztosít kiváló keretet és lehetőséget. Az azonban megállapítható, hogy a jogrendek multiplikációja és az államok nemzetközi kötelezettségvállalásának fokozódása közepette gyengül a nemzeti szuverenitás, és ennek (is) köszönhetően felértékelődik az alkotmányos identitás fogalma. Ugyanakkor fontos rögzíteni, hogy az alkotmányos identitást nem lenne szabad afféle szuverenitás-pótló „sebtapaszként”, netán az egyre fogyatkozó szuverenitás „gyógyírjaként” felfogni. A német Alkotmánybíróság éppenséggel az Európai Unió kereteit is figyelembe véve, az alkotmányos identitást egy nép demokratikus önmeghatározásának, elidegeníthetetlen részeként határozta meg.

Végezetül még egy aspektust emelek ki egy amerikai szerző megállapításaiból, nevezetesen hogy szerinte az alkotmányos identitás három összefüggésben vizsgálható: a) az alkotmány létrehozásának folyamatában és létrejöttének körülményeiben, b) az alkotmány tartalmában, azaz hogy mit mond maga az alkotmány az identitásról, mi derül ki az erre vonatkozó szövegelemzésekből, c) az értelmezési vitákban, a politikai közvitákban, a közbeszédben, a bírósági, elsősorban alkotmánybírósági értelmezésekben.¹⁸ Mindezt a kutatás során a román alaptör-

17 Rosenfeld 2010.

18 Jacobssohn 2011.

vényre, alkotmányos joggyakorlatra alkalmazva vizsgáljuk. Reményeink szerint mindebből nemcsak magára az alkotmányra, a romániai alkotmányosságra vonatkozólag sikerül feltárni egy sor lényeges aspektust és tényezőt, de az egész alkotmányos jogrendszer értéktartalma, értékkerete, ennek jellemzői, esetleg hibái vagy hiányosságai is jobban a felszínre kerülnek.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy Moór Gyula jogi értéktanának mai jelentősége leginkább abban áll, hogy ennek tanulmányozása ráirányítja a figyelmet konkrétan a jog és az értékek összefüggéseinek, a jog, ezen belül esetünkben a jogrendszer értéktartalmának a vizsgálatára. Mindez pedig rávezethet arra a felismerésre, hogy miközben a jog a gyakorlat, az alkalmazás világában van leginkább jelen, egyszersmind nem szűnik meg, nem szűnhet meg szervesen az értékek világához is kapcsolódni.

Irodalom

- Chronowski, N. 2009. Alapjogvédelem, nem csak uniós fokon. *Fundamentum*, 2009. 1.
- Chronowski, N. 2012. Az alkotmányozás a globális alkotmányosság kontextusában. *Jura*, 2012. 2.
- Drinóczi, T. 2012. Alkotmányos párbeszéd-elméletek. *Jura*, 2012. 2.
- Hart, H. L. A. 1995. *A jog fogalma*. Budapest.
- Jacobsohn, G. 2011. The Formation of Constitutional Identities. In: Ginsburg, T. – Dixon, R. (ed.) *Comparative Constitutional Law*, 129–142. Magyar fordításban: Gary Jacobsohn, Az alkotmányos identitás változásai. *Fundamentum*, 2013. 1. 5–16.
- Moór, Gy. 1923. *Bevezetés a jogfilozófiába*. Budapest.
- Moór, Gy. 1947. Fasizmus és demokrácia, In: *Moór Gyula: tegnap és holnap között*. Budapest, 57–71.
- Moór, Gy. 1994. *Jogfilozófia*. Budapest.
- Muraru, I.–Tănăsescu, E. S. (ed.). 2008. *Constituția României, comentariu pe articole*. București.
- Palicz, R. 2015. A globális ius commune és a jogi kultúrák kollíziója. *Glossa Iuridica*, 2015. 1.
- Pongrácz, A. 2015. *Nemzetállamok és az új szabályozó hatalmak a globális erőterben*, doktori értekezés, Széchenyi István Egyetem, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Győr.
- Rosenfeld, M. 2010. *The Identity of the Constitutional Subject, Selfhood, Citizenship, Culture, and Community*. USA–Canada.

- Szabadsfalvi, J. 2005. Kihívások és kényszerpályák II. A magyar jogbölcseleti gondolkodás történetének vázlata. *Magyar Szemle*, Új folyam XIV. évf. (2005) 3–4. 74–90.
- Trócsányi, L. 2014. *Az alkotmányozás dilemmái, alkotmányos identitás és európai integráció*. Budapest.
- Varga, Cs. 2015. *Moór Gyula*. Előadás, 2015. október 16-án, a PPKE JÁK, Pázmány-nap Nagy elődeink a Pázmány Péter Tudományegyetemen rendezvényén.

A jogtudomány természete

Komplexitás, modellértékűség: eszmények, korlátok

Varga Csaba

professor emeritus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jog- és Államtudományi Kar (Budapest)
kutató professor emeritus, Magyar Tudományos Akadémia
TK Jogtudományi Intézete (Budapest)

Összefoglalás: A tudomány az emberi érzékelés körébe vont világról szerzett ismeretek rendszerszerű feldolgozása. Ebből a humán tudomány mindenképp előtti történelmi tapasztalatok általánosításán nyugszik. A tudományos ismeret univerzalitásra törekszik, a tapasztalat azonban eleve partikuláris: *hic et nunc* körülhatárolt s így általánosítási lehetőségében korlátozott.

A jogtudomány tárgyaként a jog azon emberi életviszonyok szabályozása, amelyek (1) a társadalom egészét átfogóan (2) alapvető érdekkonfliktusok (3) végső rendezését látják el. Közvetlenül a jog – mint (a) normatív felfogott társadalmi magatartás, (b) tételezés, (c) hatósági döntéshozatal/kikényszerítés, valamint (d) az előbbi(ek) kommentárja/dogmatikája – legfeljebb járulékos tárgya, de mint az emberi gyakorlat instrumentuma, közvetlenül semmiképpen sem tartalma a jogtudománynak. Tapasztalaton alapultsága folytán – ideáltípusában, melyhez az angolszász hagyomány áll legközelebb – a jogtudomány eleve historikus és komparatív, teoretikus megfontolásokon nyugvó. Ezekre építhetők csupán – amiben a latinikus/germán hagyomány a leginkább példamutató – a rendszerszerűen megfogalmazott, általánosításra alkalmas fogalmak, elvek, intézmények. Mindezek alapja az *ordó*ról az adott társadalom világméretűben alkotott eszmény; ennek kiművelésével bontanak ki fogalmakat, elveket, intézményeket az egyes jogtudományok. Mindez annyiban szövegelemzés csupán, amennyiben történeti, s annyiban empiriára építő, amennyiben társadalomtudományi a vizsgálódás. Fogalmainak, elveinek, intézményeinek itt feltárt összefüggése jogtudományi szintű, amennyiben felette áll a jogi kultúrák, nemzeti jogrendek esetlegességének, praxisfüggő változatosságának. Az alkotott/alkalmazott jog csak annyiban releváns számára, amennyire egy műszaki alkotás az egzakt tudományoknak. Mert minden egyéb már gyakorlati foglalatosság és/vagy jogpolitika. A geometria és a teológia tudományeszményéből nőtt ki a jogtudomány, a létező fogalmi modellálása. Teoretikus dogmatika ez, mely potenciális és versengő, de összefüggő rendszerre szervezett. S mint a humaniorák általában, nemcsak egyfajta ideáltípusos tükre, hanem egyik alkotójaként alakító/formáló tényezője is az ember világának.

Kulcsszavak: jog mint eszköz, jogdogmatika mint modell, axiomatizmus, rendszerszerűség

Abstract. The Nature of Legal Scholarship (Complexity and Modelling Function: Ideals and Limits)

Science is the systematic processing of knowledge on the world, sensed by human perception. The humanities, as peculiar part of scholarship, are based on the generalisation of historical experience. While scientific knowledge tends to get generalised, experience is particular from the beginning: it is defined from wherever and whenever it has been gained (or by what has been experienced *hic et nunc*), so it is limited in generalisability.

As a subject of legal scholarship, law is (1) a global phenomenon embracing society as a whole, which is (2) able to settle conflicts of interests that emerge in social practice as fundamental, while (3) prevailing as the supreme controlling factor in society. Law – taken as (a) normatively considered social behaviour, (b) positivation, (c) decision making and/or enforcement by the authority, as well as (d) their commentary/doctrine – is an accessory subject of legal scholarship at the most; in no way it is an internal part thereof. Based on experience – as to its ideal type, best exemplified by the English tradition – legal scholarship is historical and comparative, directed by theoretical considerations. Systemically developed concepts, principles and institutions, ready to generalisation – best exemplified by the Latinic/Germanic tradition – can only be built on the former.

All its foundation is provided by the ideal of *ordo*, developed by the world concept of the given society/culture. In its concretisation, particular legal sciences are formulating notions, principles and institutions. This is textual analysis in so much the inquiry is historical; this is empiric in so much it is of a social scientific character. Their scholarly developed connection is at the level of “legal science” only provided that it transcends the accidentality and practice-dependent variety of individual legal cultures and national laws. No law in books or action can be more relevant to it than any engineered product to exact sciences, for all these are nothing but parts of practical action or the policy thereof.

Jurisprudence, taken as the conceptual modelling of a part of reality, is a historical offspring of the ideal of *scientia* materialised first in geometry and second in theology. Or, it is a kind of theoretical doctrine: potential and competitive, albeit organised into a coherent system. And as the humanities in general, it is at the same time an ideal-type reflection and form-giving factor – that is, genuine artificer – of the man’s world.

Keywords: law as instrument; Rechtsdogmatik taken as model; axiomatism; systemicity

Tudomány. A tudomány¹ az emberi érzékelés körébe vont világról szerzett ismeretek rendszerszerű feldolgozása. Eleve emberi produktum, s így annak esendőségében eleve osztozik.

Ez már a fenti meghatározásban kettős fenntartást, pontosabban emberi függőséget jelez. Egyfelől annak nyilvánvalóságát, hogy saját érzékelésén, azaz az érzékszerveitől, illetőleg az azok makro- és mikroszkopikus meghosszabbításaitól közvetített s adatként/tényként értelmezett szenzoráláson az ember egyszerűen nem képes túlhaladni: végső soron mindvégig nem szabadulhat ezeknek – saját érzékelőképességének – fogságától.² Másfelől annak belátását, hogy e feldolgozás mindvégig emberi marad. Tehát először is, mindenekelőtt embertől függő általában abban, hogy az ember háromdimenziós koordináta-rendszerben való létezéséhez és attól meghatározott világképéhez kötődik. S ezen túlmenően is természetsszerűleg különösen abban, hogy értelmezési kerete sem lehet más, mint amit művelőjének a világlátása megszab, tehát egyáltalán biztosítani tud. Ezzel pedig azt állítjuk, hogy a megismerő ember egyszersmind saját felfogóképességének is a foglya.³

1 Nagy nyelveinkben az elnevezés gyökere ugyanaz, mint a magyarban: a *tud/omány*hoz hasonlatosan a *science* a *scienti*ából származik, mely a *scire* [‘tudni’] származéka, amiként a *Wissenschaft* a *wissen/Wissen* származéka. Ám elég egy pillantást vetni pl. Coyle & Pavlakos (ed.) 2005 kötetére ahhoz, hogy meggyőződünk: tudomány gyanánt vagy azonossága felől kutakodva mi csak germánkodunk – ti. az angol nyelvű civilizációban egy *Rechtswissenschaft*nak megfelelő eszmeiséget/eszményiséget hiába keresnénk. Vagyis elnevezésbeli gyökerekre vissza nem vezethetően a „Tudomány-e a jogtudomány?” kérdése angol nyelvterületi hagyományban eleve badarságként hatna: nem humanioráik elhanyagolásával, mégis olyan mértékben fejlesztették ki nagy tudományait, majd hagyatkoztak is rájuk, azokra, amiket joggal *Science*-nek nevezhettek, hogy ezekhez képest a hívések, bölcsészkedések, művészkedések és egyéb puha széplelkizések és merő pragmatizmusok ilyen körbe tartozása fel sem vetődhetett. Mai állapotában lásd pl. az amerikai *National Academy of Science* efféle területekről még/már elfogadott problematikáinak listáját in <http://sites.nationalacademies.org/DBASSE/index.htm>. Eszerint ilyesféle vitáinknak még az alapja sem objektív, független az ember éppen valamiképpen alakult társadalmi gyakorlatától.

Mindazonáltal az alábbiakban egy védhetőnek tetsző kiindulópont következetes alkalmazására/vázolására tesztek kísérletet.

2 A *theologia* ebben elvileg kivételt jelent, erősen szimbolikus értelemben mégis teljes azonosulást. A hívő számára ugyanis, aki úgymond érzékeli a világunk isteni teremtettségére és értelemadására utaló jeleket, éppen hitének állításával teszi tudománnyá az isteni megnyilatkozások tárgyalását, ezek következményrendszerének levonását. Történelmi korokban a teológia uralkodó elsője azzal, hogy tudományként elfogadottságának már maga a ténye létrehozta minden egyéb megismerés *ancilla theologiae* pozícióját, nemcsak magától értetődő, de teljességgel logikus is volt, hiszen ez szolgált – csakis ez szolgálhatott – kvázi-axiomatikus alapként az eleve isteni teremtés produktumának tekintett világban való éléshez, így egyebek közt annak magyarázatához is. Az tehát, hogy az emberi értékvilág és értelem alakításában játszott meghatározó szerepe mindenképp fel emelte, merő következmény.

3 A nyugati gondolkodást először a kolonizáció tapasztalataival a „bennszülött” másság lepte meg, majd a 19. század vége felé, a kulturális antropológia formálódásával egy időben a nyugati mindennapok modernítésével szembeállított ősi/primitív gondolkodás többnyire spekulatív rekonstrukciójára törekedett. Adalékként lásd pl. Bitterli 1982. Ma már például az afrikai törzsi koponyalékéleléses gyógyító eljárások jogi megítélésében csakúgy, mint – a japán medicinával

Másodszor pedig embertől függő abban, hogy sem a tudománynak magának, sem a tudomány nevében állított igazságnak objektív léte nincs. Az is, amit megállapít, de az is, aminek jegyében ennek igazságot tulajdonít, olyan közvetítetttség, aminek mindenkori jelentése mindenkori értelmezésétől függ. Végső soron ez minden emberi tevékenységnek és produktumnak az emberi gyakorlatba ágyazottságát jelenti. Ebben az értelemben s ebben a fogalmi általánosságban – mint-hogy tehát társadalomontológiailag az elmélet is az ember társadalmi gyakorlatának része – a *theoria* is *praxis*. Utóbbiból ered egyáltalán a megismerésre készítés, és ugyancsak ez utóbbiba ágyazódik e készítés eredményének igazolása is.

A bizonyosság/bizonytalanság fogalom párja – hacsak nem egy pszichikai állapot önjellemzéseként használjuk – merő absztrakt fogalmi dichotomikus projekció: határait élessé, adott minőségét úgymond bizonyossá, a tudományban és a társadalmi tevékenységben egyaránt, alkalmanként végrehajtott artifizialis manipulatív dezantropomorfizáció teszi, mint ahogy a jog nevében kivitelezett emberi döntések is csak kizárólag a jog tudatosan elidegenítő nyelvi és eljárási játékaik folytán tudják magukra öltetni a bizonyosság tógáját.⁴ Végső soron mindkettő mögött emberi akarat, az ember társadalmi konvencionalizációja áll.

Nos mindezek az emberi artikulációk olyanok, mint szabadon lebegő lótu-szok a víz, avagy korallok az óceán felszínén. Ha sok ilyen található, ha ezek szaporodásra és egymásba kapcsolódásra folyamatosan képesnek bizonyulnak, előbb-utóbb kontinens nagyságúvá növekedhetnek, olyan teherbírással, aminek abszolút szilárd biztonsága hitét csakis egy szükségképpen eretnekként fogadandó, blaszfémikus hitehagyás kezdheti ki. Ám ha a valóság megismerésére is ez áll, úgy egy ilyen fogalmi általánosságban az utóbbi mint *epistemicum* valójában az előbbi mint *onticum* részeként fogandó fel és tárgyalandó. Mert úgyszintén az ember szüntelenül zajló társadalmi gyakorlatának a része mindez: azon tudatosság egyik legfőbb háttérösszetevője, amellyel cselekvéseit végrehajtja. Vagyis ideológia, a terminus filozófiai értelmében: létében is, és *episteméként* vehető konkrét státusában is.⁵

---

példázva – az emberhalál időpontja vagy a szövettranszplantáció feltételei meghatározásában világos a mitologikus előfeltevések eleve kiválasztó szerepe. Az európai orvoslástörténetben pedig azon választások megejtésénél, amiket például neurológiai kérdések biológiai megalapozásának szüksége vet fel, axiomatizáló önkény uralkodik, ahol is az egyes válaszlehetőségek valahai – ókori, középkor- vagy korai újkori, tudományosan azóta egyként elutasított – előfeltevések mentén formálódtak történelmileg meg, merőben pragmatikusan, mindazonáltal ma is változatlanul jól szolgáló különböző hagyományok nyomán. Vö. Varga 2004a, különösen 247–253.

4 A mesterséges fogalmi/intézményi/civilizációs lepel mögötti tényleges zajlás reprodukcióját (saját balos ideológiájukban: az *elnyomás* leleplezését) célozta az 1968-as diáklázadások nyomán szerveződött *Critical Legal Studies* mozgalma is. Conklin 1998. 47. például tételszerűen abból indul ki, hogy „The particularity of an individual’s experiences is camouflaged, if not denied, by the knower’s play inside the legal discourse of a modern state”. Ennek összefüggéseit nyelvelméleti és logikai eszközökkel kíséreltem meg kimutatni in Varga 2003.

5 Bővebben lásd Varga 2014a.

Humaniórák. Az emberi gyakorlat folyamatával és produktumaival foglalkozó úgynevezett humántudományok mindenekelőtt történelmi tapasztalatok általánosításán nyugszanak. Míg a tudományos ismeret – nyilván a makro- és mikrokozmoszt illető klasszikus, úgynevezett természettudomány mindmáig gyakorlatilag vitathatatlan kiinduló alaptételéhez híven – univerzalitásra törekszik, a történelmi tapasztalat nyíltan eleve partikuláris: *hic et nunc* megéltségében körülhatárolt, s ezért általánosítási lehetőségében meglehetősen korlátozott. Ugyanúgy, ahogyan minden *comparatio* nyíltan feltárja már egy adott ún. tudományos módszer választásában/alkalmazásában is művelője gyakorlati (tehát ön-)érdekét s benne akkor és ott aktualizált konkrét művelése teljes emberi környezetét – hiszen azért hasonlítunk, hogy a magunkat/magunkét lássuk jobban, tehát a *tertium comparationis* mindig (létünkben vagy produktumunkban) magunk vagyunk⁶ –; nos, az emberi gyakorlat fejleményeivel és létrehozott szellemi s intézményi kultúrája egyes darabjainak és vonatkozásainak a rendszerező/feltáró leírásával foglalkozó humántudomány (a történelemtől az antropológiáig, közgazdaságig, jogig és politikatudományig) elsődlegesen mindig önleírás, amit többnyire annak (mai, főként atlanti civilizációkban egyre kevésbé visszafogottan) univerzálisként projekcionálása szokott követni. Ez azonban önmagában se nem szükségképpen, se nem igazolható; hacsak az általánosíthatóság konkrét előfeltételei nem állanak bizonyítottan fenn, úgy ilyen esetben egyszerűen imperializmusról, egy üresként kezelt térbe történő politikai nyomulásról van szó.

Megjegyzendő, hogy mivel a történelmileg szerzett tapasztalatoktól (s így ezek előfeltevéseként persze az alapul szolgáló világképtől is) függő, azok rendszeres osztályozó leírására törekvő humántudományok mögött eleve – civilizációként, kultúránként, népekként, és persze, bármelyiket illetően, koronként – eltérő érzékenységek s ezekre válaszul kialakult eltérő fogalmiságok állanak, ezeknek a tudományeszménye és a módszertana is különböző. Ennélfogva régóta korunk ténye, hogy a szellemileg kolonizáló (a 19. századtól a második világháború végéig főként a francia, majd a német, azóta pedig mindenekelőtt az amerikai), a központ és a referencia szerepét egyaránt betöltő nagy nemzetköziesített tudományok eluralkodása nemcsak ezeknek a térben és időben adott hely adott történéseihez kötődő eseménysoroknak a lokális tudományos feldolgozását mint végeredményt torzítja és szegényíti, de magához hasonító uniformizálással az adott hely és idő tudományának az eddig kialakult eredményeit s regenerálódásának/újjaszerződésének az esélyeit is következetesen pusztítja, csökkenti.⁷ Vagyis ezért eleve problémás bármilyen társadalomtudományi hatás, ha az tudomány-kölcsönzés, vagyis transzfer, és nem egy elvileg minden irányban nyitott, mert utána feldolgozott *learning process* keretében történik.

6 Egyetlen kiválasztott területre alkalmazottan lásd Varga 2005a.

7 Lásd pl. Varga 2015 és – esettanulmányként – Varga 2014b; korai felismerésére pedig *Replica* 1998. 33–34.

Jogtudomány. A jogtudomány tárgyaként a jog azon emberi életviszonyok szabályozása, amelyek (1) a társadalom egészét magában foglalóan (2) alapvető érdekkonfliktusok (3) végső rendezését látják el.⁸ Az így felfogott jog nyilvánvalóan komplex társadalmi jelenség, mely számos oldalról vizsgálendő. Közvetlenül egy-egy jogmegnyilvánulás vagy azok bizonyos halmaza – akár úgy, mint (a) akként felfogott társadalmi magatartás, mint (b) ekként tételezés, mint (c) ennek jegyében történő hatósági döntéshozatal és kikényszerítés, avagy mint (d) az előbbiek bármelyikének kommentárja, majd dogmatikája⁹ – legfeljebb járulékos tárgya, de közvetlenül semmiképpen sem tartalma a jogtudománynak.

Tapasztalaton alapultsága folytán – ideáltípusában, melyhez az angolszász hagyomány áll leginkább közel – az úgynevezett jogtudomány mint példák tömkelegéből élő gondolkodásmód eleve historikus és komparatív, amit teoretizált megfontolásokkal próbálnak közös mederben tartani s közös irányban tartatni. Csupán ezekre építhetők – amiben a latinikus/germán hagyomány a leginkább példamutató – rendszerszerűen megfogalmazott, általánosításra alkalmas fogalmak, elvek, intézmények.

Mindezek alapja az ordóról az adott társadalom világméretűben alkotott eszmény;¹⁰ ennek kiművelésével bontanak ki fogalmakat, elveket, intézményeket az egyes jogtudományok. Mindez annyiban szövegelemzés csupán, amennyiben történeti, s annyiban empiriára építő, amennyiben társadalomtudományi az adott jogtudományi vizsgálódás. A valódi jogtudományban kialakított ilyen fogalmaknak, elveknek és intézményeknek még az összefüggése sem lesz jogdogmatikai, hanem szintúgy jogtudományi szintű, mert felette áll a jogi kultúrák és nemzeti jogrendek változatosságának. Alkotott és alkalmazott jog így csak annyiban lesz releváns a számára, mint amennyire egy műszaki alkotás építése vagy használata az egzaktan mondott tudományoknak. A tudománytárgy szemszögéből minden egyéb már nem más, mint gyakorlati foglalatosság és/vagy jogpolitika.¹¹

Finomítások. Az előbbi ponttal azonban már olyan elhatárolásokhoz érkezünk, amelyeknél a kifejtés előfeltételez bizonyos fogalmi tisztázásokat.

8 Elsőként in Varga 1985.

9 A 'jog' felfogását/használatát/fogalmiság-lehetőségét övező többértelműség megjelöléseként alkalmazott tételezettség/kikényszerítettség/társadalmiság hármasságban való fogalmazást – Varga 1970 – akkor váltotta fel a tételezettség/kikényszerítettség/doktrinalitás hármása – Varga 2014c –, amikor a funkcionális megközelítés helyébe a fenomenális érdeklődés került, a jog nyelvi megjelenéseinek kérdéseként.

10 Vö. Varga 2012 ill. Varga (szerk.) 2000.

11 Mindez persze nem változtat azon, hogy a külsőn akár azonos is lehet: hatalmas nemzetközi irodalom feldolgozottságán alapultság, jegyzeteltség, s következetes, okadatolt bizonyítás tudományszerű érvelésre alapozottan. Mégis a tudományművelésben kialakultabb államokban utóbbiakat jellegzetesen politikai csúcsszervek háttérintézményeiben (pl. amerikai *think-tank*, német *Stiftung*), avagy kormányzati vagy igazságszolgáltatási, rendvédelmi szervek (bíróóságok, ügyészségek, rendőrségek stb.) pontosan ilyen célból felállított intézeteiben szokás mindenekelőtt és főhivatásszerűen művelni.

Egyfelől és mindenekelőtt: az emberi szellem és teljesítménye, s maga az alkotás, lényegesen tágabb körű, mint a tudomány vagy tudománytárgy fogalma. Az előbbiekből csakis a valóság megismerésében (mentális reprezentációjában, azaz fogalmi reprodukciójában) mutatott szellemi teljesítmény része a tudománynak. A mögötte álló valóság pedig nem feltétlenül pusztán fizikalitás (ideértve bármiféle anyagi – mikroelemei, kémiai, biológiai stb. – összetevőt); előfordulhat, hogy fizikális világunk (pl. a geometriában) absztrakt potencialitásáról vagy (pl. a matematikában) vonatkozásáról van szó. Mihelyt viszont a természettől adott tudománytárgytól az ember-alkotta világhoz, vagyis társadalmi/humán tudománytárgyhoz érkezünk, immár csak lényegesen bizonytalanabb válaszokat szabad már megfogalmaznunk. Mert mi is itt a tárgy? A társadalomtudomány esetében leginkább a társadalmi tény, mely a társadalmi jelenséghez, vagyis egy társadalom-ontológiailag számba veendő – mert hatást kiváltó/gyakorló – *phenomenon*hoz tapad. Nos, ez sohasem egyszerűen elszigetelhető emberélet, hanem tömeges viselkedéseknek (magatartásoknak s mentalitásoknak egyaránt) az iránya/eloszlása, avagy egy meghatározó jelentőségű, intézményi cselekvés(sorozat) – bárhány aktor is részes benne. És továbbmenve: mi a szellemtudomány? És ha eltérő, úgy mi a humántudomány? Nyilván eltérő megközelítések eltérő definíciókat adnak. Mégis számomra az a mintaértékű, ha úgy gondolhatom, hogy – némiképpen a geometria/matematika előbbi ábrázolására emlékeztetően – a humántudomány összefüggő képet ad világunk absztrakt potencialitásáról (pl. teológiában/filozófiában) vagy vonatkozásáról (pl. statisztikában), avagy ennek egy viszonylagosan különválasztható része tekintetében összefüggő potenciális modellel/modellül szolgál (pl. a klasszikus ökonómiában vagy a teoretikus jogdogmatikában).

Másfelől viszont azok az egyébként igencsak széles területek, amelyekben egyáltalán emberi szellem s alkotó erő munkál, eleve leválasztódnak a tudományfogalomról. A spiritualitás területéről indítva,¹² először, ilyen mindenekelőtt a misztikum és a művészet. Mert az előbbinek nyelvi vagy képi formát öltése csakúgy, mint az utóbbinak műalkotásban megtestesülése – akár egyedi darabként, akár meghatározott életmű vagy egész korszak sorozatában – nem tudomány, s önmagában nem is tárgya tudománynak. Egy az utóbbira irányuló vizsgálat tudományszerű csupán akkor lehet, ha történetesen az embert vizsgálom, amelynek produktumaként ez megjelenik, avagy produktumok adott halmazát, amelyekben ezek már nem egyedi műalkotásként, hanem mint adott filozófiai/esztétikai gondolat/probléma megtestesítői/példázatai és/vagy mint társadalmi jelenség játszanak szerepet. És leghatalmasabbként s legtömegesebbként, másodszer, ilyen a szűkebb értelemben vett társadalmi gyakorlat terepe, s ebben is bármiféle eszköznek az előállítás, alkalmazása, értékelése, avagy adaptálása/finomítása. Mert nem más ez, mint a cselekvő embernek szerszámkészítő emberként [*homo faber*] való megjelenése¹³ – az

12 Tudományfejlődési összefüggésekre lásd Varga 2005b.

13 Bergson 1907 adta e nevet, intelligenciaként definiálva, melyben benne rejlik tárgyak végtelen

emberré válás hosszú folyamatában immár mintegy kétmillió évnyi időre visszatekintő megszakítatlansággal.¹⁴ S korántsem véletlen ennek időbeli párhuzama az ember gondolkodó lényként való megjelenésével. Még teológiai ábrázolásában is: az isteni teremtés folytatójaként a munkát kifejtő ember, mint szerszámot készítő lény, önreflektálással válik ki természeti létéből,¹⁵ amihez a megismerés (vagyis ami utóbb a tudományban fog összpontosulni) akár csíraformája segíti. Ez az összefüggés nyilvánvalóan szoros, de eltérő tevékenységfajtákat jelöl, így jottányit sem változtat azon, hogy a szerszámmal való foglalatosság a gyakorlati cselekvés terepe. S noha mindaz, amiben az ember egyáltalán megnyilvánul, sokirányú képességén – megszerzett tudása felhasználásán, kreatív erején is – nyugszik, maga mégsem tudomány, hiszen önmagában nem is megismerés, hanem a megismertnek úgyszintén alkalmazása az ember személyes és társadalmi gyakorlatának a részeként, instrumentumként szolgálva az abban történő előrehaladását.

(Törvényhozásban, normatív döntéshozatali folyamatban, jogpolitikák alakításában, vagyis bármiféle gyakorlati megnyilvánulásban ezért az előkészítő szakasz természetesen igényelhet/megrendelhet s bőven fel is használhat legszorosabban tudományos kutatást; ám annak kérdése, hogy ebből mit, miként és mivé formál, már teljességgel gyakorlati ügy, ami végső soron leginkább konvencionális, tehát addigi fősodornak történő megfelelés függvénye.)

Árulkodó körülmény, hogy a tudomány egyetlen kriterialitása, a megismeréshez vezető állítás igazságának/hamisságának a kérdése ilyen utóbbi körben, instrumentális vonatkozásban természetesen nem is vehető fel – ugyanúgy, ahogyan a pusztán konvencionálisra támaszkodó úgynevezett játékok esetében sincs kritériumszerűen másról szó, mint tetszőleges megfontolás tetszőleges elhatározásáról.¹⁶

A jogtudomány tárgya és köre. Amint kontinentális kultúránk fogalmi/strukturális beidegződéseitől (pl. az érvény/hatály előfeltételezettségétől) elvonatkoztatva, tehát tudományos általánosságban tesszük fel kérdéseinket, a jog mint társadalmi jelenség iránt érdeklődve a jogtudomány tárgyaként roppant összetett kép bontakozik ki előttünk, mely a jogfogalmat illető korábbi válaszunknál¹⁷ lényegesen tágasabb, s amelyre még élesebben vetül az az egykori jogos kifakadás Kanttól, miszerint a jogászok még mindig hasztalanul keresik jogfogalmukat.¹⁸

---

változatosságú mesterséges alkotása, külön kiemelve a már szerszámokat készítő szerszámok további szerszámokkal történő tudatos előállítását.

14 Lásd Turay A. tollából *Az önmagára reflektáló ember*, <http://mek.oszk.hu/08700/08794/html/koz4.html> és *Az ember biológiai evolúciója a szaktudományos és a filozófiai reflexióban*, <http://vaciegyhazmegye.hu/letoltes/132.html>

15 Vö. pl. a „Laborem exercens.” Enciklikájában, <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=203>.

16 Vö. pl. Varga 2004b, illetőleg Свѣтлѣна 2014. A szocializmus korabeli ritka szaktudományos kiállítás két monumentuma volt egyfelől Weinberger 1958, majd Loeser 1963, amiket csak utóbb ismerhettem meg.

17 Lásd még Varga 2010 és Varga 2011.

18 Kant 1904. 479. (Anmerkung) írta, hogy „Noch suchen die Juristen eine Definition zu ihrem

A jogi ordo változatos lehetőségeinek kutatása – beleértve a természetjogot is mint világunknak az emberi szükségeket befolyásolóként feltárható összefüggéseiből adódó lehetőségek és lehetséges normatív követelmények rendszerszerű feltérképezését – e szempontból a klasszikus ökonómia kapcsán már említett modell-szolgáltatással mutat rokonságot. Felépíthető ez bármely éppen kérdéses módon – is. Ezek akár több évezredes futamidejű civilizációkat úgyszintén generálhatnak. Csak éppen, tudományosan, semmiféle kizárólag-így-lehetséges belső szükségképpeniségük (invariabilitás) nem mutatható ki: még egy barokkos filozófia sem enyeleghet róluk másként, mint hogy vérmérséklete szerint retorikus puffogatással az így bemutatott/leírt berendezkedést a lehető legtökéletesebb/legtökéletlenebb világnak kiáltsa ki – akár egy egész korszak legkülönbözőbb gondolkodóitól példázottan Leibniztól Voltaire-ig.

Ezen túlmenően a jogtudomány egyidejűleg összetettséget s töredezettséget mutat, merthogy klasszikus problémabokra a humántudományoknak, míg a természettudományok mintájára empiriakutatásra, mennyiségi változókra koncentráló újabb ágai a társadalomtudományok szűkebb specializációiként tűnnek fel. Eszerint az a tudánysor, amit filozófia, történelem, társadalomtudomány, szellemtudomány néven ismerünk, közvetlenül is jelen van a jogban – nemcsak általánosságban, de bármely nálunk jogágnak nevezett csoportjában vagy kiemelkedő különös problematikájában úgyszintén –, és ezek hordoznak olyan nevet, mint – egyebek közt – jogbölcselet, jogelmélet, joglogika (mint a gyakorlati érvelés specifikus terepe), továbbá jogtörténet, jogszociológia és jogantropológia. A fentiek jegyében ezekre épülhet olyasmi, mint az általános vagy adott kultúrára sajátos jogtan, illetőleg a fentebbi átfogó, hatalmas területeket felölelő értelemben felfogott fogalmi dogmatika és komparatiztika.

Modellálás mint leírás, modellálás mint ideáltípus-alkotás. Szorosan véve, a tudományos törvény maga nem a külvilág, a természet sajátja, hanem utóbbiak emberi megfigyelésének a szimbolizáló leírása. Absztrakciói révén egy merő tényhelyzet időtlen örökkévalóságnak az idealitásába burkolása ez, mely hiába deskriptív formában megfogalmazott, mégis tárgya normatív megközelítését takarja.¹⁹ A tudományos leírást, egyfelől mert nyelvi fogalmiságban – absztraktumként²⁰ – történik,

Begriffe vom Recht”.

19 Sabine 1912. 450. szerint minden tudomány normatív: „The sciences which have appropriated the name descriptive are those which, through the nature of the abstractions they make, come to regard their subject matter as made up of timeless entities existing in an eternal now. Even here, however, the normative character of thought appears in the ideality of the laws which standardize the crude matter of fact.”

20 Klasszikus kifejtés szerint „A világegyetem semmiféle alkotórésze nem olyan egyszerű, hogy elvonatkoztatás nélkül megragadható s átlátható lenne. Az elvonatkoztatás pedig azáltal valósul meg, hogy a világegyetem érintett részét egy hasonló, de egyszerűbb szerkezetű modellel behelyettesítjük.” Rosenblueth & Wiener 1945. 316. [„No substantial part of the universe is so simple that it can be grasped and controlled without abstraction. Abstraction consists

másfelől pedig mert e fogalmisággal összefüggéseket jelölünk, a tudományfilozófia eleve modellálásnak mondja. Hiszen „formális értelemben a tudomány egy olyan kód utáni kutatást jelent, amely az üzenetként rögzített természeti folyamatok információtartalmát maximalizálni tudja”.²¹ Azaz a magyarázat maga a modell, mely a jelenséget valamiféle teoretikus keretbe helyezi,²² s mert ez eleve értelmezést rejt magában,²³ mondhatja az egyszerre kritikus és szkeptikus elme, hogy a modell és a mögötte álló valóság kapcsolata végső soron mégis mindig bizonyítatlan s bizonyíthatatlan marad.²⁴

Ez a modellszerűség elsődleges jelentése s egyszerűsége kikerülhetetlen jelensége. Magunk azonban egy ezen belüli többletértelemben, a tudományos leírás egyik specifikus lehetőségeként, funkcionális módjaként szóltunk eddig a modellhatásról. Hiszen, mint említettük, a fizikális teret bizonyos adott vonatkozásban hálószerűen átfogja az a kétségkívül artificiálisan embertől felállított (megállapított) összefüggésrendszer, amit például egy aritmetika vagy egy geometria vizsgál. Ez egyszerre projekcionálás és modellálás, hiszen az, amit imígyen mond, nincsen ténylegesen ott, ámde mégis a tudomány valamely e körbe eső állítása kísérletileg igazolható, amennyiben annak, amit mond, megfelelője a fizikai térben előállítható, illetőleg verifikálható. A társadalmi térben hasonló modellálás történik például az elméleti közgazdaságtanban: mintaképpen leírjuk a gazdálkodást, hogy egyáltalán további összetevőit s összefüggéseit illetően elemezhesünk. Nos, ez bizonyosan nem kizárólagosan lehetséges vagy bizonyosan hűséges (s állítás-ként ezért igaz) képe a gazdaságnak, de amennyiben és ameddig elemzési célokra megfelel, nem refutáljuk. Hasonló megy végbe a teoretikus dogmatikában is: adott egy tér, amelyben a társadalmi viszonyok jogi relevanciájúnak gondolt kapcsolatrendszerének fogalmiasított s egyszerűsített rendszerezett, leíró köntösbe bújtatott modellálására törekszünk. Fogalmiasított kapcsolati hálózat létesítése ez az egyik oldalon, valamiféle rendszertani teljességgé fejlesztése az egyidejű másikon. Amit közvetlenül nyújt, az fogalom-katalógus, ami pedig teoretikusan többsíkúvá teszi, az az előbbinek rendezett teljessége. Tudományszerű, mert logizált fogalmi általánosságban történik.²⁵ És ismét, ugyanazzal a modellkövetelménnyel éltünk itt, mint bárhol másutt: mint egy axiomatikus rendszer, önmagában kell teljesnek és következetesnek lennie; ugyanakkor semmi sem zárja ki rivalizáló párhuzamos

---

in replacing the part of the universe under consideration by a model of similar but simpler structure.”]

21 Bronowski 1986. 42.

22 Pl. Cartwright 1983. 8. fej.

23 Bailer-Jones 2009. 1 szerint „A model is an interpretative description of a phenomenon that facilitates access to that phenomenon”.

24 ‘Models in Science’ in <http://plato.stanford.edu/entries/models-science/#ModLawNat>, 5.3. pont: »Models and Laws of Nature«.

25 Ez lehetett jellemző akár Hohfeld 1913, akár Asztalos 1987 teljesítményére egyaránt – függetlenül attól, vajon konstruált vagy tételes normatívumokból/ esetekből vettek-e esetleg példákat vagy illusztrációkat.

rendszerek akár egyidejű jelenlétét/lehetőségét.²⁶ Tehát egyfelől bármely ízében, másfelől legerőteljesebb nyilvánvalósága ellenére sem más, mint potenciális fogalomhalmaz (jogi taxonimitás) az ember társadalmi valóságáról.

Nézzünk ezért egy elemibbnek tetsző példát: tudomány-e a közgazdaság? Úgy tetszik, szigorúan véve akkor lenne az, ha alapvető hipotéziseit kontrollált körülmények közti kísérletekkel megerősíthetnék, amire viszont aligha nyílik tér.²⁷ Specificitása ugyanis – nem elképzelhetetlen párhuzamban a joggal – az, hogy „adott célok s szűkös, de alternatív módon használható eszközök viszonylatában tanulmányoz emberi magatartásokat”.²⁸ Ezek a magatartások azonban nem egyszerűen egy biológikum életjelenségei vagy reakciói, hanem kulturálisan alakított, sőt kifejezetten tudatformáló (reklám)közegtől is befolyásolt, tudatos és több irányban is célszerű akaratos emberi választások termékei. Mindezért pedig erőteljesen változékonyak, s természetszerűleg a racionalitástól az irracionálisig, bármiféle mérce szerint is a normalistól az abnormálisig terjedő függés teljes színskáláját mutatják – legalábbis amint ezt az a vita hangsúlyozta, ami akkor lángolt fel a nyugat-európai-atlanti világban, amikor egymással versengő nézeteikért (azaz egymást refutáló modelleikért) egyszerre jutalmaztak 2013-ban három közgazdát Nobel-díjjal.²⁹

A jogi tudományművelésben a legerősebbnek tetszik az elsődlegesként számon tartott kritérium, a „tudományos módszer” szerinti megközelítés s feldolgozás,³⁰ ám a legerőtlenebbnek az, ami a második legfontosabb kritérium lenne, a tárgy klasszikusának kifejezésével élve a „falszifikálhatóság, avagy visszautasíthatóság vagy tesztelhetőség”.³¹ Mihelyst viszont ugyanezen klasszikusnak bővebb kifejtésével is számot vetünk, ez a kritérium úgyszintén bőven helyénvalónak és alkalmazhatónak illik azokra a tudományos igényű kifejtésekre, vitákra és állandó újraírásokra, folyvást előrehaladó és az egész európai kontinens jogászságát úgyszólván fél évezreden át lelkesítő és megmozgató, végső soron identitását meghatározó erőfeszítésekre, amiket elvi általánosságban így jellemez: „A tudományos előrehaladás próbára tételek sorából áll, tévedések kiküszöböléséből, s a tévedések javítását eredményező korábbi próbára tételek során szerzett tapasztalatoktól

26 Lásd pl. Funke 2004 áttekintését.

27 'Is Economics a Science?' in <http://www.econlib.org/library/Topics/College/iseconomicscience.html> [„basic hypotheses” / „controlled experiments”].

28 Robbins 1932: 15. [„Economics is the science which studies human behaviour as a relationship between given ends and scarce means which have alternative uses”].

29 Egyikük – Shiller 2013 – írta: „My belief is that economics is somewhat more vulnerable than the physical sciences to models whose validity will never be clear, because the necessity for approximation is much stronger than in the physical sciences, especially given that the models describe people rather than magnetic resonances or fundamental particles. People can just change their minds and behave completely differently. They even have neuroses and identity problems, complex phenomena that the field of behavioral economics is finding relevant to understanding economic outcomes.”

30 Roos 2014.

31 Popper 1963. 37. [„falsifiability, or refutability, or testability”].

vezérelt további próbatételekből. Mert egyetlen elmélet sem tekinthető abszolút biztosnak: bármely elmélet problematikussá válhat, bármennyire alátámasztottnak s megerősítettnek tetszik is a jelen számára. Hiszen semmiféle elmélet sem állhat, mint mindenek fölött sérthetetlen, vitathatóságon felül.”³²

Mihelyt viszont a falszifikálhatóság kifogása így elesik, tudományteremtő erőként visszatérhetünk a „tudományos módszer” használatához. És valóban kiderül: mindaz, ami az európai jogot és jogtudományi gondolkodást közel évezrede, a római jog recepciójának megtörténtétől jellemzi, az így ölünkbe hullott és folyamatosan továbbfejlesztett, a germánóság és egyéb kultúrahordozók saját hagyományainak bevitelével folyvást gazdagított joganyagnak a fogalmisága fokozatos kiépítésével és intézményi elemeinek összefüggései kidolgozása útján egyetlen rendszerré kovácsolásával állott elő. Röviden szólva tehát, a Nyugat teljesítménye itt is minden tudomány alapkövének, egy absztrakciók révén teremtendő rendszernek a létrehozatala volt.³³

Ezzel máris egy olyan fejlődési ívet rajzoltunk fel, amely szerint az ókori geometria euklideszi axiómatikája, mint eszmény, először újra megtestesült a szenttamási teológiában (1265–1272), majd néhány évszázad múltán a jurisprudentia körében úgyszintén. 1637-ben egy ebből a szellemből fakadó megvilágosodást, tudományteremtő robbantó erőként fellépést jelez Descartes felismerése: „Azok a hosszú, egészen egyszerű és könnyű okorok, melyekkel a geometerek szoktak élni, hogy legnehezebb bizonyításaikhoz eljussanak, bennem azt a gondolatot keltették, hogy az emberi ismeret számára hozzáférhető dolgok mind hasonló rendben követik egymást; s ha mindig csak arra ügyelünk, hogy ne fogadjunk el igaznak olyat, ami nem az, s hogy a rendet megtartsuk, mely az egyiknek a másiktól való leszármaztatására szükséges, akkor nincs az a távoli igazság, amelyhez végre el nem jutunk, s nincs olyan rejtett, melyet föl nem fedezünk.”³⁴

És következett a *jurisprudentek* sora, akik mindannyian „a jog igazabb s szigorúbb logikája kedvéért Eukleidész lába nyomába lépve”³⁵ jártak el, miköz-

32 Popper 1979. 359–360. [„The progress of science consists in trials, in the elimination of errors, and in further trials guided by the experience acquired in the course of previous trial and errors. No particular theory may ever be regarded as absolutely certain: every theory may become problematical, no matter how well corroborated it may seem now. No scientific theory is sacrosanct or beyond criticism.”]

33 Pl. Hoefflich 1986.

34 Descartes 1637, Második rész [„Ces longues chaînes de raisons, toutes simples et faciles, dont les géomètres ont coutume de se servir pour parvenir à leurs plus difficiles démonstrations, m’avoient donné occasion de m’imaginer que toutes les choses qui peuvent tomber sous la connoissance des hommes s’entresuivent en même façon, et que, pourvu seulement qu’on s’abstienne d’en recevoir aucune pour vraie qui ne le soit, et qu’on garde toujours l’ordre qu’il faut pour les déduire les unes des autres, il n’y en peut avoir de si éloignées auxquelles enfin on ne parvienne, ni de si cachées qu’on ne découvre.”] Erről mondta alig másfél évtizeddel Descartes e műve előtt Galilei 1623, hogy a világegyetem, mint egy hatalmas könyv, „a matematika nyelvén van megírva”.

35 Wolff 1749.

ben hitük szerint nem tettek egyebet, mint az általuk egyébként is idealizált római jogászságot követték, kiknek „egész eljárása olyan biztonsággal rendelkezik, aminek a matematikától eltekintve aligha lehet párja, s akikről túlzás nélkül elmondható, hogy számolni tudtak fogalmaikkal”.³⁶

Nos, ilyen légkörben lett a jogtudomány is mintatudomány, úgymond tudományeszményt megvalósító *scientia*, miközben valójában aligha tett mást, mint túlnyomórészt kapott szövegek szavaiban s textuális összefüggéseiben fogalmiságokat tárt fel, elemezte, rendszerezte s folyvást csiszolta ezeket, amivel egyszersmind mind tökéletesebb rendszert is fejlesztett. Intellektuális projekció volt mindez csupán, de beleillett abba a sorba, amely először a háromdimenziós tér strukturális belakásával indult a geometriában, folytatódott létezésünk kereteinek s értelmének metafizikai, transzcendentális dimenzióinak megrajzolásával a teológiában, hogy azután immár ennek egyetlen szelete, földi létünk tekintetében körvonalazza a juriszprudencia egy kellő *ordónak*, vagyis megvalósítható, mert természetes rendnek az alapjait.³⁷

Hitünk s az evilági rendet illető tudásunk történelmileg alakult Róma-közpon-tisága egyaránt magyarázhatja, hogy egyszerre indult el hódító útjára az emberi tudás őrzőjeként a nyelvi latinitás bevégzett tökélyként felfogása, valamint tudás- és rendeszményünknek az egykori géométer mesterséghez: a logika és a rendszer formájában egy elvont fogalmiságú s következetességű axiomatizmushoz kapcsolása. Ekkor jelenhetett meg akár a Teremtő Istennek mint bármiféle elképzelés szerinti örök tökéletességnek körzővel, vonalzóval, mert a létezés tökéletes rendje megalkotójaként történő ábrázolása, akár – egészen a leibnizi kor vízióiig – a latinnak mint egy istenséghez, mert örökkévalósághoz illő nyelvnek a kultusza és ekként való kultiválása. Így lett a *iuris|prudencia* a *scientia*-eszme egyik méltó mintázójává.

Ámde változatlan makacssággal ismételve: mi is volt mindez csupán? Intellektuális projekció: fogalmi háló, amit emberek elfogadt(att)ak, s a valóságot model-láló közös konvencióként, mérceként használva, aztán visszavetítettek a valóság-ra. Ezzel egyszersmind persze egy pusztán gondolati vetítőháló is ez, vagyis habár nem szigorúan axiomatizált rendszer, de e virtuális konceptualizálásnak a taxo-nómiája. A tudományoszerűség szempontjából mindebből csupán a modellálás ér-dekes, mert egyfelől rendszerszerűségében ez valóban meglehetősen fejleszthető, másfelől viszont semmiféle elért állapotában nem minősülhet valóság-leírásnak (hiszen akkor az igaz/hamis terepében belülinek kellene lennie), hanem mint modellálás egyfajta ideáltípus-fejlesztésre tett javaslatnak,³⁸ ami bárha semmi-

36 Savigny 1814. 39. [„Darum eben hat ihr ganzes Verfahren eine Sicherheit, wie sie sich sonst außer der Mathematik nicht findet, und man kann ohne Uebertreibung sagen, daß sie mit ihren Begriffen rechnen.”]

37 Lásd pl. Röd 1970.

38 Az ideáltípus a szokásos megközelítésekben a megismerésnek nem eredménye, hanem eszköze; ekként viszont se nem igazolható, se nem cáfolható. Klasszifikációs kategória önmagában ez;

képpen sem kizárólagos vagy alternatívátlan, mégis érthetővé teszi, jellemezheti a valóság felépülésének legalábbis egyfajta szerkezetiségét. Ebben az értelemben igaz, hogy „A jognak önmagában van a tárgya, ilyen értelemben tehát narcisztikus tudomány”; történeti és/vagy összehasonlító áttekintésben mégis közelíthet egy tudományeszményhez, amennyiben egyszerre tárgyal személyeket, dolgokat és aktusokat jogi, valamint gazdasági, politikai, szociális (kulturális) és pszichikai konstruktumokként.³⁹

Modern, komplexebbé vált világunkban mindez nemcsak a jog látszólag rejtett, ám fogalmiságát, gondolati kereteit messzemenően megszabó mélyrétege mindennemű jognak,⁴⁰ de egyszerismind, egyfajta ideáltipikus tükröt nyújtván, egyik alkotójaként alakító tényezője is az ember világának.

Következtetés. Mindennek következményei levonásával csakis ismétlésekbe bocsátkozhatunk. Eszerint minden efemeritás, mert akaratfüggő, illetőleg minden akcidentalitás, mert egyedi emberi produktum, tárgyként szükségképpen kívül esik a tudomány körén. Ezért a nemzeti vagy nemzetközi jogrend mint olyan, beleértve törvényhozást/jogalkotást, jogi döntést/joggyakorlatot, ügyek joggá vagy jogi ügyé transzformálását (elemzést, értékelést) – akár *de lege lata*, akár *de lege ferenda* –, valamint akár legszélesebb értelemben vetten a jogpolitikai *desideratum*-megfogalmazást, nem tárgya a jogtudománynak. Következésképpen az ezek függésében megfogalmazott vagy elvégzett fogalmi/fogalmiasító elemzések, rendszerezések szintén a jog mint eszköztéremtés és eszközalkalmazás gyakorlati aktusának a részei, de nem a tudományéi.⁴¹

Mindennek a teoretikus állítása nyilvánvalóan független a ténylegesen folytatott praxistól, annak megideologizálásától, valamint az abban megnyilvánuló/megtestesített nyelvhasználatától. Kultúrák, országok változó gyakorlatától függően az *academia* és *universitas* által létrehozott ún. egyetemi/akadémiai könyv- és folyóirat-kiadásban megjelenő úgynevezett jogtudomány-művelésből származó produktum java részéről ugyanis szigorúbb elemzésben éppen az derülhet ki, hogy voltaképpen, bizony, szintén kívül esik a tudomány birodalmának körén.

---

a jogra jellemző kibontottságában, s annak logikailag kidolgozott rendszerességében azonban megismerésnek az eredményeként is használható.

39 Samuel 2008. 295. [„Law has as its object only itself. It is in this sense a narcissistic science”] és 320–321.

40 Lásd mindenekelőtt Pokol 2001; Pokol 2008; Pokol 2010.

41 Pokol 2015. 23. írja ismételten, hogy „a jogdogmatika nem tudomány, hanem a komplexebbé vált nyugati jogrendszerek szellemített rétege, a jogrendszerek szabályrétege felett létrejövő értelmi összefüggésrendszer”. A kérdés hazai megvitatásához lásd Szabó (szerk.) 2007.

Irodalom

- Asztalos, L. 1987. *Polgári jogi alaptan. A polgári jog elméletéhez*. Budapest.
- Bailer-Jones, D. 2009. *Scientific Models in Philosophy of Science*. Pittsburgh.
- Bergson, H. 1907. *L'Évolution créatrice*. Paris.
- Bitterli, U. 1982. „Vadak” és „civilizáltak”. *Az európai–tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete*. Budapest.
- Bronowski, J. 1986. *A természet logikája*. Budapest.
- Cartwright, N. 1983. *How the Laws of Physics Lie*. Oxford.
- Conklin, W. E. 1998. *The Phenomenology of Modern Legal Discourse*. Aldershot & Brookfield.
- Coyle, S.–Pavlakos, G. (ed.) 2005. *Jurisprudence or Legal Science? A Debate about the Nature of Legal Theory*. Oxford.
- Descartes, R. Értekezés a módszerről. Értekezés az értelem helyes használatának s a tudományos igazságok kutatásának módszeréről. Ford. Zempléni Jolán. <http://mek.niif.hu/01300/01321/01321.htm#d2932> [Discours de la méthode. Pour bien conduire sa raison, et chercher la vérité dans les sciences. <http://www.gutenberg.org/files/13846/13846-h/13846-h.htm>].
- Свграфова, С. 2014. Проблема істини в правовій науці та практиці. *Вісник Національної академії правових наук України* [Kharkiv] No. 76. 42–53.
- Funke, A. 2004. *Allgemeine Rechtslehre als juristische Strukturtheorie. Entwicklung und gegenwärtige Bedeutung der Rechtstheorie um 1900*. Tübingen.
- Galilei, G. 1623. *Il Saggiatore*. Roma. [https://en.wikipedia.org/wiki/The_Assayer.]
- Hoeflich, M.H. 1986. Law & Geometry: Legal Science from Leibniz to Langdell. *The American Journal of Legal History*, 30(2). 95–121.
- Hohfeld, W.N. 1913. *Some Fundamental Legal Conceptions*. New Haven.
- Kant, I. 1904. Kritik der reinen Vernunft. (Transzendente Methodenlehre.) In: Kant, I. *Gesammelte Schriften*, III. Berlin.
- Loeser, F. 1963. Zur Frage der Wahrheit in der Moral. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 11. 1104–1121.
- Pokol, B. 2001. *A jog elmélete*. Budapest.
- Pokol, B. 2008. *Középkori és újkori jogtudomány. Az európai jogi gondolkodás fejlődése*. Budapest–Pécs.
- Pokol, B. 2010. *Autentikus jogelmélet*. Budapest–Pécs.
- Pokol, B. 2015. *A jogtudomány társadalomtudományosodása (és így perspektivikus létrejötte)*. Budapest. <http://jog.tk.mta.hu/mtalwp>.
- Popper, K. R. 1963. *Conjectures and Refutations. The Growth of Science and Knowledge*. London.
- Popper, K. R. 1979. *Objective Knowledge. An Evolutionary Approach*. Oxford.
- Replica 1998. (Nos. 33–34). „A tudomány gyarmatosítása?”

- Robbins L. 1932. *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*. London.
- Roos, R. 2014. Is Law Science? *Potchefstroom Electronic Law Journal*, 17(4).
- Rosenblueth, A. & Wiener, N. 1945. The Role of Models in Science. *Philosophy of Science*, 12. 316–321.
- Röd, W. 1970. *Geometrischer Geist und Naturrecht. Methodengeschichtliche Untersuchungen zur Staatsphilosophie im 17. und 18. Jahrhundert*. München.
- Sabine, G. H. 1912. Descriptive and Normative Sciences. *The Philosophical Review*, 21. 433–450.
- Samuel, G. 2008. Is Law Really a Social Science? A View from Comparative Law. *The Cambridge Law Journal*, 67. 288–321.
- Savigny, F. C. 1814. *Vom Beruf unsrer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*. Heidelberg.
- Shiller, R. J. 2013. *Is Economics a Science?* <http://www.theguardian.com/business/economics-blog/2013/nov/06/is-economics-a-science-robert-shiller>
- Szabó M. (szerk.) 2007. *Jogdogmatika és jogelmélet. A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2006. november 10-én és 11-én rendezett konferencia anyaga*. Miskolc.
- Varga Cs. 1970. A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése. *Állam- és Jogtudomány*, 13. 589–613.
- Varga Cs. 1985. Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospíšil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása. *Állam- és Jogtudomány*, 28. 528–555.
- Varga Cs. 2003. *A bírói ténymegállapítási folyamat természete*. 3. kiad. Budapest.
- Varga Cs. 2004a. *A jogi gondolkodás paradigmái*. 2. kiad. Budapest.
- Varga Cs. 2004b. A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése. [1964.] In: Varga Cs. *Útkeresés. Kísérletek – kéziratban*. Budapest, 4–18.
- Varga Cs. 2005a. *Theatrum legale mundi* avagy a jogrendszerek osztályozása. In: Szilágyi I. – Paksy M. (ed.) *Ius unum, lex multiplex. Liber Amicorum. Studia Z. Péteri dedicata. (Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogbölcselet köréből.)* Budapest, 219–242.
- Varga Cs. 2005b. Visszavont emberi teljesség? Eszmeuralom és tetszőlegesség. *PoLíSz*, 82. 14–21.
- Varga Cs. 2010. A jog talánya: hat évtized vitái. *Állam- és Jogtudomány*, 51. 121–136.
- Varga Cs. 2011. Jogfogalmunk változása. (Jogbölcseletünk az utóbbi évtizedek tükrében.) *Iustum Aequum Salutare*, 7(3). 93–100.
- Varga, Cs. 2012. *Comparative Legal Cultures. On Traditions Classified, their Rapprochement & Transfer, and the Anarchy of Hyper-rationalism*. Budapest.
- Varga Cs. 2014a. Bizonyosság, bizonytalanság: az emberi tudás dilemmája. In: Fekete B. et al. (ed.) *A világ mi magunk vagyunk... Liber amicorum Vörös Imre*. Budapest, 558–570.

- Varga Cs. 2014b. A jogösszehasonlítás kalandja, avagy centrumok/perifériák viszonylagossága. *Jura*, 20(1). 189–193.
- Varga Cs. 2014c. Jog és nyelv? Gondolatok egy alapvetéshez. *Glossa Iuridica* 1(2). 85–100.
- Varga Cs. 2015. „Méltón a sorshoz, alkalmas a küzdelemre”. Szellemünk és tudományunk állapotáról. *Hitel*, 28(2). 53–70.
- Varga Cs. (szerk.) 2000. *Összehasonlító jogi kultúrák*. Budapest.
- Weinberger, O. 1958. *Die Sollsatzproblematik in der modernen Logik. Können Sollsätze (Imperative) als wahr bezeichnet werden?* Praha.
- Wolff, Chr. 1749. *Institutiones iuris naturae et gentium*. Halle.

Az applikáció mint jogképződés

Veress Károly

egyetemi tanár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
E-mail: veress.karoly@ubbcluj.ro

Összefoglalás. Tanulmányomban a jogi hermeneutikával kapcsolatos, E. Betti és H.-G. Gadamer által képviselt kortárs álláspontok különbségeiből kiindulva a gadameri filozófiai hermeneutikában megnyíló produktív lehetőségeket igyekszem felvázolni, tekintettel a jogalkotás és jogalkalmazás hatásösszefüggéseire. Amellett érvelek, hogy az alkalmazásnak az értelmezést és a megértést is magába foglaló hermeneutikai folyamata tényleges jogképzésként/jogképződésként bontakozik ki, ami a jogi szituáció minden résztvevőjére formálólólag és gyarapítólag hat. A gondolatmenet utolsó részében a folyamat történeti dimenzióira is kitérek a jogi hermeneutika és a jogtörténet viszonyáról folytatott Betti–Gadamer-vita kapcsán.

Kulcsszavak: jogi hermeneutika, jog, applikáció, jogképződés, E. Betti, H.-G. Gadamer

Abstract. Application as legislation

With its starting point in a discussion of the differences between the contemporary viewpoints held by E. Betti and H.-G. Gadamer, my study is aimed at outlining the productive possibilities of Gadamerian philosophical hermeneutics with respect to the response relationship between legislation and law enforcement. My argument is that the hermeneutical process of application, which also entails interpretation and understanding, unfolds as actual legislation, while influencing every participant of the legal situation in a formative and enriching way. In the last part of my paper I will address the historical dimensions of the process in connection with the Betti–Gadamer debate about the relationship between hermeneutics and legal history.

Keywords: legal hermeneutics, law, application, legislation, E. Betti, H.-G. Gadamer

Jog és hermeneutika

A jogalkotás és a jogalkalmazás hermeneutikai szempontú vizsgálata nem új keletű feladat. A jogi hermeneutika szemléletmódja és tudományos önszemlélete, s ezzel együtt a diszciplináris megítélése korszakonként és irányatonként vál-

tozott magának a hermeneutikának a mibenlétére és szerepkörére irányuló felfogásoktól függően. Kifejlődési folyamata a 18–19. századi humanista tradícióba illeszkedik, s számos tudományelméleti vonatkozása a szellemtudományok módszertani megalapozására irányuló törekvésekben gyökerezik. A kortárs jogi hermeneutika produktivitása viszont éppen a szellemtudományi paradigma meghaladási lehetőségei mentén bontakozhatott ki ténylegesen.

Az értelmezés útján történő megértés nem kívülről és esetlegesen, hanem lényegileg tartozik hozzá a jogi jelenségegyüttes minden gyakorlati megvalósulásához. A jogértelmezés szükségszerű velejárója mind a jogalkotásnak, mind a jogalkalmazásnak, mind pedig a jogelmélet és a jogtörténet művelésének. Ugyanakkor a különféle jogi eljárások során a jogértelmezés természetes módon kapcsolódik össze az alkalmazással, amiben/amiként a leginkább tetten érhető a megértés folyamata. Mivel az értelmezés, megértés, alkalmazás folyamatai a hermeneutikai szemléletmód és beállítódás kitüntetett hordozói, nem véletlenül hivatkoznak a modern hermeneutika képviselői Schleiermachertől Gadamerig a jogi hermeneutika *példaszerűségére* a hermeneutikai folyamat megvalósulása és megjelenítése tekintetében. A lehetséges válaszok arra a kérdésre, *hogyan létesül kapcsolat és milyen természetű kapcsolat létesül az absztrakt jogszabály általánossága és a konkrét tett egyedisége között*, megvilágító erejük lehetnek nemcsak a szellemtudományok módszertani kérdései tisztázása során, hanem – jóval átfogóbb szinten – az emberi cselekvésben és gyakorlatban érvényesülő értelemszervező hatások mélyebb megértése tekintetében is. A jogértelmezésben megnyíló hermeneutikai perspektíva egyaránt produktívnak bizonyulhat a jog helyesebb önszemlélete és önértelmezése tekintetében, valamint a hermeneutikai tapasztalatokból és vizsgálódásból adódó filozófiai konzekvenciák esetében is.

Számot kell vetnünk viszont azzal a körülménnyel, hogy az értelmezés, megértés és alkalmazás fogalmi a modern jogkoncepciókban és jogi gyakorlatban nem mindig hermeneutikai környezetben definiálódnak, hanem a modernitás szemléletmódját dominánsan meghatározó ismeretfilozófiai-episztemológiai paradigmában is. Továbbá arra is tekintettel kell lennünk, hogy e fogalmak tartalmi, valamint az általuk hordozott szemléletmódok és beállítódás a hermeneutikán belül is számottevő változáson mentek át az utóbbi kétszáz évben. Ténylegesen csak a H.-G. Gadamer által kidolgozott – átfogó filozófiai koncepció rangjára emelkedő – *filozófiai hermeneutikában* tételeződik az értelmezésnek, megértésnek és alkalmazásnak az a szerves egysége, ami a jogi hermeneutikában egy bizonyos értelemben természetes módon (példaszerűen) megvalósul. Ebből nyílik/nyílhat meg egy olyan, a jogelméletet és a joggyakorlatot egyaránt átfogó hermeneutikai perspektíva, amelyben a jogalkotás és a jogalkalmazás egymáshoz tartozása valóságos *jogképződésként* juthat érvényre és tárulhat fel. Ehhez a nyitáshoz a gadameri filozófiai hermeneutika számára egyrészt a pozitivisták jogfelfogás, másrészt az eltérő filozófiai előfeltevéseket implikáló hermeneutikai koncepciók kritikáján keresztül vezet az út.

A szubjektum–objektum viszony episztemológiai kettősségén alapuló pozitívizmusból adódó jogfelfogással való kritikai szembefordulás a filozófiai hermeneutika számára természetesen adódik. A „törvénypozitívizmus” – írja Gadamer – „a jogi valóságot teljesen a tételes jogra és annak helyes alkalmazására szeretné korlátozni”.¹ A pozitív jog magában az életviszonyokat szabályozó törvényben foglaltatik, a bírói döntés pedig mintegy „verifikálja” a konkrét, empirikus körülményeken a törvényt mint általános érvényű logikai-szintaktikai konstrukciót. Az effajta jogi „objektívizmus” jegyében a megértés a jogszabály pozitív jogi tartalmával való azonosulást/azonosítást jelent, az alkalmazáson pedig a konkrét esetek aláfoglalásának technikai (*techné*-szerű) eljárását értik, vagyis a *szubszumció*, a törvénynek való aláfoglalás gyakorlatát. Ily módon a jogi folyamat a jogalkotás és a jogalkalmazás különvált kettősségére tagolódik, a bírói döntés „kreativitása” pedig a sajátos körülmények és a jogszabály megfeleltetésében merül ki. A hermeneutikai kritika fő iránya a jelzett kettősségeknek és szembenállóságoknak a hermeneutikai folyamat egységében való feloldása, illetve a jogalkotásnak és a jogalkalmazásnak a jogképződés egységében való egymáshoz tartozása tételezése felé mutat.

A kortárs hermeneutikai vizsgálódásokon belül a gadameri hermeneutikai koncepciónak a hermeneutikai hagyományhoz való viszonyát jól jelzik az Emilio Betti által képviselt jogi hermeneutikai koncepcióval szembeni fenntartások. Ugyanis E. Betti értelmezéseméleti felfogása² erőteljesen kötődik a klasszikus hermeneutikai hagyomány Schleiermacher–Dilthey által fémjelzett vonulatához, amelyben a hermeneutika lényegét elsősorban az értelmezés és megértés általános elveinek kidolgozására és érvényesítésére szolgáló *módszertannak* tekintik.³ A 19. század végén Dilthey-nek a hermeneutika mibenlétére vonatkozó felfogása szervesen összekapcsolódik a szellemtudományok módszertani emancipációjára irányuló törekvésekkel, melynek során a schleiermacheri általános hermeneutikai koncepciót *episztemológiai* horizontban, a szellemtudományok módszertani megalapozása irányában gondolja tovább, amiből Betti esetében – a dilthey-i hagyományhoz való kötődés mentén – a jogi hermeneutika számára egy sor, ugyancsak episztemológiai fogantatású tudományelméleti és tudománytörténeti konzekvencia adódik. Schleiermacher az eredeti szerzői szándék és az ennek jegyében létrehozott mű(alkotás) elsődlegességét előfeltételezi az értelmezés és a megértés folyamatában.⁴ Dilthey szerint a megértés és az értelmezés nem más, mint *újraalkotás*, az eredeti tapasztalat, mű, szerzői szándék értelmének az „utánaalkotása”, „utólagos megélése”.⁵ Az értelmezés folyamatában az emberi szellem tapasztalati/kulturális/történelmi *objektívációja* tárul

1 Gadamer 1984b. 355.

2 Lásd Betti 1955.

3 Vö. Palmer 1969. 46.

4 Vö. Schleiermacher 1990. 29–45.

5 Vö. Dilthey 1990. 83–90.

fel, s így az értelmezés – a természettudományi megismerés objektivitás eszméjéhez igazodó – szellemtudományi megértést elősegítő eljárásaként fogható fel. Ennek alapján Betti az értelmezés objektumának az autonómiáját tételezi, s úgy véli, hogy a történelmi objektivitás az értelmezés érvényességi feltételei között érhető el.⁶ Ehhez igazodva fogalmazza meg a gadameri felfogással szembeni ellenvetéseit is.⁷ Szerinte Gadamer hermeneutikája nem szolgál a szellemtudományok számára módszertani alapvetéssel; megkérdőjelezi az értelmezés tárgyának az objektivitását, s így magának az értelmezésnek az objektivitását kérdőjelezi meg; az objektivitás destruktív kritikája Heideggernél és Gadamernél a hermeneutikát a relativizmus útjára tereli.⁸

H.-G. Gadamer a szellemtudományok módszertani igényétől és annak E. Betti értelmezéskonceptiójában való továbbélésétől eltérően a hermeneutikát nem módszerként fogta fel, hanem – a heideggeri fundamentálonológiai fordulat új szemléleti hozadékát is beépítve – a *megértés* alapjaira, feltételeire és folyamatára irányuló filozófiai vizsgálódásként dolgozta ki.⁹ Ennek horizontjában az értelmező-megértő beállítódás jegyében kibontakozó hermeneutikai folyamat alapvető emberi létmódként valósul meg és gondolható el. A megértés – mondja Gadamer – „nem a szubjektum egyik viselkedésmódja”, nem egy intellektuális, megismerő viszonyulás, hanem „magának a jelenvaló létnek a létmódja”.¹⁰ Gadamer az értelmezés–megértés–alkalmazás egységének a tételére építi a koncepcióját, ami annyit jelent, hogy az értelmezés lényege szerint nem más, mint a megértés végrehajtásának a konkrét módozata, melynek során a megértés az értelmezési-megértési folyamatban részt vevőnek a létét (át)alakító, (lét)gyarapító hatásösszefüggésként – azaz alkalmazásként – valósul meg. Ez *hatástörténeti* folyamatként megy végbe, a megértésben részt vevők – amit megértünk és akik megértünk – egymást kölcsönösen alakító léttörténéseként. Ebből a nézőpontból tekintve Gadamer úgy véli, hogy az episztemológiai értelemben vett „objektíve érvényes” értelmezésről beszélni naivság, mivel ez az értelmezés történelmen kívül helyezett támpontjait feltételeznél,¹¹ holott az értelmezésként végrehajtott megértés sohasem kerülhet kívül saját hatástörténetén.¹²

6 Vö. Palmer 1969. 46.

7 Lásd Betti 1962; 1992.

8 Vö. Palmer 1969. 54.; 48.

9 Vö. Palmer 1969. 46.

10 Gadamer 1984a. 12. „Ebben az értelemben használjuk itt a »hermeneutika« fogalmát. A jelenvaló lét alapmozgását jelenti, mely annak végességét és történetiségét alkotja, s ezért világtapasztalásának egészét átfogja.” „...a dolog természetében rejlik, hogy a megértés mozgása átfogó és egyetemes.” Gadamer 1984a. 12.

11 Vö. Palmer 1969. 46.

12 Ezért Gadamer egyértelműen pontosítja a Betti-féle hozzáállás és a saját beállítódása közötti különbséget: „Vizsgálódásaim célja mindenestre nem az, hogy az interpretáció általános elméletét és módszereinek bemutatását nyújtsam, ahogyan ezt E. Betti kiválóan elvégezte, hanem azt akartam felkutatni, ami a megértés valamennyi módjában közös, és meg akartam mutatni, hogy a megértés sohasem egy adott »tárgyhoz« való szubjektív hozzáállás, hanem a

Ebből az alapállásból Gadamer határozottan elutasítja mind a jogpozitivizmusnak, mind pedig a Betti-féle koncepciónak a jogi hermeneutika mibenlétére és státusára irányuló elgondolását. A jogi hermeneutika nem tekinthető sem a jogi gyakorlat „segédművelétének”, melynek „a jogi dogmatika rendszerében mutatkozó bizonyos hiányosságokkal és kivételekkel” kellene foglalkoznia,¹³ mint ahogy arról sem beszélhetünk, hogy a jogi hermeneutika a valamiféle általános módszer-tanként értett „regionális” hermeneutika lenne. Ehelyett Gadamer a jogi hermeneutikát a filozófiai hermeneutika számára is *példaértékűnek* tekinti, amire éppen *gyakorlati* jellegénél fogva szolgál rá. Hagyományja nem az elméleti-filozófiai munkálkodás területén az igazán mérvadó, hanem abban, ahogyan a jogász *gyakorlati* tevékenységéhez kötődik, ahogyan nemcsak az igazság kérdéséhez, hanem a döntés problematikájához is kapcsolódik. Gadamer nem az „eredeti” jogi értelem valamiféle „újraalkotását” tekinti a jogi hermeneutika feladatának, hiszen a jogi szövegek normatív értelme csak a mindenkori érvényességi igényre való tekintettel rekonstruálható, s ez sokkal inkább gyakorlati, mintsem elméleti feladat. Ezért a jogi hermeneutika nem lehet módszer, amely kívülről alkalmazott értelmezés-technikai eljárásokkal tárja fel a jogi értelmet, hanem a jogi tapasztalat történése folyamatában benne álló és ott újabb tapasztalatokat szerző jogász hermeneutikai szituációjának a horizontjában a megértés módján végzett joggyakorlat, amely teoretikusan is mindig tovább építi magát, az újabb tapasztalatok reflexióival gyarapodva. Ilyen értelemben mondja Gadamer, hogy a jogi hermeneutika „normatív diszciplína és a jogkiegészítés dogmatikus funkcióját tölti be”, s mint ilyen, „a törvényes jog általánossága és az egyedi eset konkrétsága közötti megszüntethetetlen hiátus áthidalásának nélkülözhetetlen föladatát látja el”.¹⁴ A jogi értelmezés mindenkor az általános jogszabály konkretizációját, vagyis applikációját jelenti, ami tényleges jogkiegészítésként, jogképzésként/jogképződésként megy végbe.

E. Betti Gadamerrel folytatott vitája alapvetően az *applikáció* lényegének és értelmének a megítélése körül zajlott. Bettinél episztemológiai-módszertani alapon különválnak a jogalkotás és az alkalmazás, ami az elméleti megismerés és gyakorlati cselekvés elkülönítésével, a normatív jogi előírás *előzetes* megalkotásával és a konkrét esetekre való *utólagos* felhasználásával jár együtt. Ezzel szemben Gadamer a jogi hermeneutika központi elemének tartja az applikációt, mivel úgy véli, hogy a megértő értelmezés problémája „elválaszthatatlanul összekapcsolódik az alkalmazásával”.¹⁵ Felfogása szerint a „jogi konkretizálás” végrehajtása hermeneutikai értelemben vett *applikáció*. Elgondolását a római jog példájával is alátámasztja, melynek újkori recepciója hermeneutikai feladat volt: ugyanis nem

---

hatástörténethez tartozik, s ez azt jelenti: a létehez tartozik annak, amit megértünk.” Gadamer 1984a. 13.

13 Gadamer 1984a. 229.

14 Gadamer 1990. 21.

15 Gadamer 1990. 21.

csupán megérteni kellett a római jogot, hanem a megváltozott újkori világban alkalmazni is.¹⁶ Bár a római jog dogmatikai jellegű, az alkalmazást is magában foglaló értelmezési feladata a későbbiekben megszűnt, s a római jog a jogtörténet részévé vált, Gadamer úgy véli, hogy az alkalmazás mint „hermeneutikai fenomenon” a „jogi konkretizálás” alapvető problémájaként továbbra is „megmaradt minden jogtudományban”.¹⁷

Gadamer elgondolásának igazi *novuma* abban mutatkozik meg, ahogyan a jogi alkalmazás lényegét a jogi hermeneutika jogalkotó/jogképző funkciójaként ragadja meg. Számos helyen tételesen is hivatkozik arra, hogy a jogi hermeneutika nem egyszerűen reprodukzív, hanem „normatív föladatot teljesít”¹⁸ és *jogalkotó* funkciót tölt be. Úgy véli, hogy „a jogi értelemben vett törvényértelmezés” tagadhatatlanul „jogteremtő tevékenység”.¹⁹ Ugyanis mindazok az elvek, melyeket e tevékenység közben alkalmazni kell (mint például az analógiaelv, a törvényben mutatkozó hézagok kitöltésének az elve, a jogi döntésben rejlő produktív elv), „nem pusztán módszertani problémák, hanem mélyen belenyúlhatnak magába a jogi materiába”.²⁰

Applikáció és képződés

Gadamer a jogi hermeneutika alapvető feladatát „a törvényes jog általánossága és az egyedi eset konkrétsága közötti megszüntethetetlen hiátus” áthidalásában látja.²¹ Kérdés: *Hogyan létesül kapcsolat és milyen természetű ez a kapcsolat az absztrakt jogszabály általánossága és a konkrét eset egyedisége között?* Kritika-ilag szembehelyezkedve a jogpozitivizmussal, Gadamer úgy véli, hogy „tisztára laikus elképzelésnek látszik, ha a törvénynek a konkrét esetre való alkalmazását úgy gondoljuk el, mint az egyes aláfoglalását az általánosnak, tehát mint a szubszumció logikai folyamatát”.²² A jogi igazságot nem lehet deduktíve levezetni egy ideális jogi dogmatikából, amelyben előzetesen meg van határozva. Betti álláspontját ugyancsak elveti, nyilvánvalónak tekintve, hogy a „jogi hermeneutika nem elégedhet meg komolyan azzal, hogy a törvényhozó gondolatának és eredeti szándékának szubjektív elvét használja értelmezési kánonként”.²³ Mindkét álláspont – bár más-más értelemben – azon a (rejtett) előfeltevésen alapul, hogy a helyes jogalkalmazással megszüntethető az általános érvényű jogszabály és az egyedi eset közötti távolság és különbség, mivel a bírói döntés alapján az eset

16 Vö. Gadamer 1990. 21.

17 Gadamer 1990. 22.

18 Gadamer 1990. 19.

19 Gadamer 1984b. 355.

20 Gadamer 1984b. 355.

21 Gadamer 1990. 21.

22 Gadamer 1984b. 355.

23 Gadamer 1984b. 355.

bevonódik a törvény által megjelenített jog egységes közegébe. Kevésbé vetnek számot azzal, hogy ez a „homogenizáció” csak annak árán lehetséges, hogy az esetet beemelik a jogszabály tipikusságokra nyíló absztrakt horizontjába, eltekintve (vagy éppenséggel megfosztva) egyediségének konkrét vonásaitól.

Az előbbiektől eltérően Gadamer éppen azt tekinti nyilvánvalónak, hogy „a törvény általánossága és az egyes esetekben fennálló konkrét jogi helyzet közti távolság lényegileg megszüntethetetlen”,²⁴ s így a valós hermeneutikai feladatot nem a távolság felszámolásában, hanem az érvényre juttatásában, a távolság hermeneutikai produktivitásában látja. A *távolság*, amiről itt szó van, két vonatkozást is magában foglal. Egyrészt az általános és egyedi, az absztrakt és konkrét között tetten érhető és maradéktalanul soha fel nem oldható távolságként adódik; másrészt ama *történeti* távolságként, ami akként a mindenkori eltávolodásként érhető tetten a hermeneutikai folyamatban, amely a jogszabály megalkotása és a konkrét, egyedi tettekhez vonatkoztatott mindig másként (jobban) értései között képződik, összefüggésben az emberi körülmények és társadalmi viszonyok változásaival, a jogi tapasztalatok felhalmozódási és újraszerveződési folyamataival.

A jog nem csak a törvényből adódik, hanem folyamatosan képződik az általános és absztrakt jogszabály, valamint az egyedi konkrét eset egymásra vonatkozásának köztes erőterében. A törvények „csak magukban véve és lényegileg általánosak”,²⁵ s csakis mint ilyeneket lehet őket kodifikálni. A valós élethelyzetekben azonban egy jogszabály nem merev dogma, hanem eleven *erő*, amely az egyedi esetre való alkalmazásban nyer konkrét megvalósulást. Az önmagában vett törvény általánossága abban áll, hogy a hatáskifejtésre irányuló készen állás móduszával bír, mint a konkrét megvalósulás különféle irányába kifejteni képes *dünamisz* vagy potencialitás, amely minden alkalommal egy meghatározott egyedi esetre való konkretizálás révén teljesül ténylegesen ható törvényként. A törvény minden újabb alkalmazása tehát mindig egy újabb megvalósulását jelenti az adott, konkrét körülmények között, melyek mindenkor különböznek az azelőtti megvalósulási körülményektől. Más szóval, a törvény az alkalmazás *konkrécijában* nyer tényleges befejezést és megvalósulást, de sohasem a lezártág egyszeri és végérvényes módján, hanem mindig újraszerveződő (létesülő) megvalósulásként a konkrét esetek változó körülményei közepette. A törvény dinamikus általánossága tehát *nyitott* struktúra a különféle konkrét befejezések és megvalósulások irányába, melyek egyikében sem nyer végérvényes befejezést és megvalósulást. A törvények *elvi befejezetlenségében* tehát nem a jogalkotás valamiféle hiányossága mutatkozik meg, hanem a jogképzésnek/jogképződésnek a természetes folyamata, amely mindenkor az absztrakt és általános jogszabály és a konkrét egyedi eset dinamikus hatásösszefüggéseként történik és halad előre. A jog nem kívülről, mechanikusan vonatkozik az emberi létállapotra, hanem belülről hatja át azt,

24 Gadamer 1984b. 355.

25 Gadamer 1984b. 356.

olyan *dinamisz*-szerű kifejlésként, amely mindig a sokféle és változatos konkrét valóságtörténetek vonatkozásában jut érvényre. Az emberi valóság a maga sajátos, konkrét megnyilvánulásaiban mindenféle általánosságnál árnyaltabb, komplexebb és gazdagabb, s ez a konkréciónak szabad játéktérrel biztosít. Nem a jogi kodifikáció „szükségképp tökéletlen kidolgozása az – írja Gadamer –, ami szabad teret hagy a konkréciónak, mintha ezt a teret tetszés szerint lehetne szűkíteni. Ellenkezőleg: úgy látszik, magának a jogszabálynak, sőt egyáltalán minden jogrendnek az értelmében rejlik, hogy ilyenétképp »rugalmas«, hogy ilyen mozgástérrel hagy”.²⁶ A törvény így „bizonyos határok között, bizonyos mozgástéren belül” vonatkoztatható az egyedi esetre, s mindegyik esetre másképpen, de egyikre sem kimerítő módon. Nyilvánvaló tehát, hogy az ilyen mozgástér biztosítása „nemcsak hogy nem szünteti meg a jogrend értelmét, hanem lényegileg tartozik hozzá a dolog természetéhez”, „a jogrend biztosításához”.²⁷

Mindebből az is nyilvánvaló, hogy a jogértelmezés nem választható külön elsődleges és külsődleges eljárásként a jogalkalmazástól. „Az értelmezés feladata a *törvény konkretizálása* a mindenkori esetben” – hangsúlyozza Gadamer –, tehát „az *applikáció* feladata”.²⁸ A konkretizálás feladata pedig „nem csupán a paragrafusok ismeretében áll”.²⁹ Az alkalmazás maga a tényleges értelmezés, s mint ilyen, nem azoknak a tartalmi és formai körülményeknek a feltárásában merül ki, melyek közepette egy készenálló, általános érvényű jogszabály egy meghatározott esetre vonatkoztatható, hanem tényleges jogképzés/jogképződés *nyitott és szabad* tevékenységként/történeteként valósul meg.

A jogrend lényegéhez tartozik, hogy az emberi létállapokra nem kívülről ráerőszakolt és lerögzített normarendszer. Ott, ahol a jogot *eszközként* használják egy hatalmi berendezkedés fenntartására, az emberi létállapot valójában kívül kerül a jogrenden, ez pedig kívül kerül önnön lényegén. Például az önkényuralom esetében a törvény nem korlátozza az uralkodót, így annak figyelembevétele nélkül hajthatja végre akarátát és az általános értelmezési szabályoktól eltérően is magyarázhatja a döntéseit.³⁰ Ahol a törvényt önkényesen lehet értelmezni – mutat rá Gadamer –, ott nem lehetséges hermeneutika. A jog alapvetően *hermeneutikai* természete ott mutatkozik meg, „ahol valami úgy van tétélezve, hogy mint tétélezett megszüntethetetlen és kötelező”.³¹ Ez a „megszüntethetetlen és kötelező” viszont ténylegesen nem más, mint – paradox módon – éppen a jogrend alapját képező *szabadság*. Hegel klasszikus meghatározása szerint a jog „az öntudatos

26 Gadamer 1984b. 355.

27 Gadamer 1984b. 356.

28 Gadamer 1984a. 232.

29 Gadamer 1984a. 232. „Magától értetődik, hogy a joggyakorlatot is ismerni kell, ha az adott esetet jogilag meg akarjuk ítélni, s ismerni kell az összes mozzanatot, amely ezt meghatározza.” Gadamer 1984a. 232.

30 Vö. Gadamer 1984a. 232.

31 Gadamer 1984a. 232.

szabadság létezése”.³² A működőképes jogrend, jogállam, jogbiztonság csakis az önkény korlátozása, illetve kizárása útján érhető el, azon az alapon, hogy „a jogrendet mindenki érvényesnek ismeri el, és senki sem vonhatja ki magát alóla”.³³ De miközben ez történik, valójában a jogrend sohasem eleve érvényes, hanem a jogi aktusok végrehajtása során *érvényesül*, s a megértés minden mozzanata értelmezési erőfeszítést igényel. Ennélfogva Gadamer úgy látja, hogy „a tökéletes jogdogmatika eszméje, melynek révén minden ítélet pusztán aláfoglalási aktussá válnék, tarthatatlan”.³⁴ A jogi hermeneutika és a jogdogmatika között *lényegi* összefüggés áll fenn, „melyben a hermeneutikáé az elsőbbség”.³⁵

Ami tehát közös és ezáltal általánosan elfogadott, az nem egyik vagy másik jogi dogma, hanem a jogrend eszméje, ami azáltal válik a jog valóságává, megvalósuló jogrenddé, hogy az őt megjelenítő jogszabályok az alkalmazásban érvényességet nyernek. A törvény általánossága nem egy absztrakt jogszabály önmagáért való általánossága, hanem annak a konkrét követelménynek a megjelenítődése, hogy „a jogrendet mindenki érvényesnek ismeri el, és senki sem vonhatja ki magát alóla”.³⁶ Ez a követelmény pedig nem a jogszabály előírásainak való mechanikus alárendelődést követel meg, s nem is az egyes esetek aláfoglalását az általánosnak (szubszumció), hanem a megértés módján végzett jogi gyakorlatot.

Mit jelent az egyedi esetre való alkalmazás? Nemcsak azt jelenti, hogy az általános jogszabályt felhasználják egy konkrét körülmények között elkövetett tett megítélésére. Ugyanis ez a bírói döntés útján történik, ami a maga során szintén egy egyedi konkrét aktus. A törvény, miközben az elkövetett konkrét tette vonatkoztatódik, az ítéletben mint konkrét (bírói) tettben fejeződik be. Minden bírói ítélettel „produktív jogkiegészítés” történik, ami ugyan „a bíró számára van fenntartva”, de „a bíró ugyanúgy alá van vetve a törvénynek, mint a jogi közösség bármely más tagja”, ugyanis „a jogrend eszméjében rejlik, hogy a bírói ítélet nem valami kiszámíthatatlan önkényből, hanem a törvény igazságos mérlegeléséből ered”.³⁷ Gadamer úgy véli, hogy ilyen igazságos mérlegelésre mindenki képes, „aki belemélyedt a tényállás teljes konkréciójába”.³⁸

De mit is jelent valójában „a tényállás teljes konkréciója”? Az alkalmazás folyamatában két különböző tapasztalati háttérű és indíttatású egyedi tett kerül dinamikus hatásösszefüggésbe egymással, mely mindkettőre alakítólag hat. A közeg, melyben a hatásösszefüggés létrejön, nem más, mint a jog köztes közege, a jogi tapasztalat játéktere, amelyben a mindenkori jogrend érvényességi körei kerülnek felszínre s jutnak megvalósuláshoz. Mindkét tett – az elkövetett (bűn)tett, vala-

32 Hegel 1971. 58. Mindegyik sajátos jog „a szabadság meghatározása és létezése”. Hegel 1971. 59.

33 Gadamer 1984a. 232.

34 Gadamer 1984a. 232.

35 Gadamer 1984a. 232.

36 Gadamer 1984a. 232.

37 Gadamer 1984a. 232.

38 Gadamer 1984a. 232.

mint a bírói ítélet – a maga során egy rajta kívüli cél elérésére irányul a szükséges eszközökkel és módszerekkel, tehát *techné*-szerű eljárás. Ugyanakkor a jog közegében mindkét tett a közvetlen racionális célszerűségen túlmutató jogi (gyakorlati) helyesség horizontjába illeszkedik: önmagára mint a rajta kívüli cél megvalósítójából kifejlő célra is irányul. A konkrét esetet képező tett elkövetője, miközben megvalósítja a kitűzött célját, bűnt követ el. Hasonlóképpen, a bíró nem csak ítéletet hoz, arra törekedve, hogy a törvényt minél pontosabban alkalmazza az adott esetre, hanem igazságosan ítél, vagyis az igazságot juttatja érvényre (állítja helyre). A bűn nem a tett elkövetéséből adódik, ami külsődleges céltételező mivoltában semmiben sem különbözik más *techné*től, melyekkel előállítanak, létrehoznak, elérnek valamit. A bűn magából az elkövetett tetteből adódik, abból, hogy miközben megvalósítják általa a kitűzött célt, jót vagy rosszat tesznek, jogilag helyesen vagy helytelenül cselekszenek; s ez semmiképpen sem vezethető vissza a tett *techné*-szerű adottságaira, hanem a tethez hozzátartozó jogalkalmazásból fakad. S e tekintetben az elkövetett tettek a maguk egyedi, konkrét mivoltukban épp annyira különbözőek egymástól, mint *techné*-szerű adottságaik tekintetében. Több hasonló tett elkövetéséből bármennyire is kiáltalánosíthatónak tűnjön a jogállásukat meghatározó norma, ennek a tetteknek a jogállását mégsem ez dönti el, hanem az a konkrét bírói döntés, amely kizárólag rá vonatkozik. Hasonlóképpen, az igazságosság sem a bírói eljárás *techné*-szerű jellemzőiből adódik, s nem is a hasonló bírói eljárások kiáltalánosítható normájához való igazodásból a törvény minél pontosabb alkalmazása érdekében, hanem a most megtörténő bírói döntés egyedi és konkrét mivoltából, ami semmiképpen sem vezethető vissza maradéktalanul az említett tényezőkre. Mind az elkövetett tett, mind pedig a bírói ítélet esetében az egymásra vonatkozásuk hatásösszefüggésében egy olyan *jogtöbblet* képződik, ami közvetlenül nem vezethető le az előzetes körülményekből és a tettek egyedi *techné*-szerű adottságaiból, hanem magának a jogalkalmazásnak mint jogképződésnek a kifejléseként, végbemenéseként írható le. Az alkalmazás *phronészisz*-szerű történés, melynek során egyazon jogi közegből fejlík ki az egymásra vonatkozás módján az elkövetett tett bűnössége és a meghozott ítélet igazságossága (helyessége). Az elkövetett tett a meghozott ítélet jogi értelemhorizontjában válik ténylegesen *bűn*-tetté, s elkövetője bűnössé, mint ahogy a meghozott ítélet az elkövetett tett jogi értelemhorizontjában válik *igazságos* ítéletté, s az ítélethez igazságossá (igazságosan ítélővé).

Az elkövetett tett a maga *techné*-szerű mivoltában éppoly befejezetlen, mint a bírói döntés alapjául szolgáló jogszabály a maga absztrakt és általános mivoltában. Az elkövetett tett a jogi értelmében, a bírói döntés alapjául szolgáló jogszabály a megvalósuló bírói ítéletben nyer befejezést. Ez a befejezés valójában mindkét vonatkozásban kiteljesedés. Ugyanis mindkét oldalon *átváltzás* történik, nem olyan értelemben, hogy akár az elkövetett tett, akár a bírói döntés a maga *techné*-szerű valóságához képest valami mássá változna, hanem abban az

értelemben, hogy a *techné*-szerű valóság a jogképződés révén a maga *igazságával* való *egymáshoz tartozásában* – az elkövetett tettnek a bűnnel, a bírói döntésnek az igazságossággal való *egymáshoz tartozásában* – teljesedik ki. A jogképződés hermeneutikai folyamatában a *hozzátartozás struktúrája* jut érvényre: egyazon jogszabály közös értelemhorizontjába vonódik be az elkövetett tett és a bírói ítélet, oly módon, hogy az elkövetett tett a bírói ítélet igazságosságtartalma, a bírói ítélet pedig a tett bűntartalma révén nyer ugyanazon jogi forma által megformált jogi értelmet. A jog belülről hatja át és formálja meg azt a közeget, amelyben a tettet elkövetik és az ítélet megszületik.

Nyilvánvaló tehát az alkalmazás folyamatában kibontakozó hatásösszefüggés elsődlegessége. Az alkalmazás hermeneutikai folyamata mindkét oldalon hermeneutikai tapasztalatként rajzolódik ki, melyben a már meglévő tapasztalatokat újonnan szerzett tapasztalatok hozzák játékba. A bíró számára ugyanazon törvény horizontjába illeszkedő minden újabb (bűn)tett új helyzetet teremt; egyrészt mozgósítja az összes addigi bírói döntési tapasztalatait, másrészt egy olyan döntés meghozatalát igényli, amely egyetlen azelőtti döntésre sem vezethető vissza, vagy egyetlen ilyenből sem vezethető le. Az adott törvény jogi horizontjába illeszkedő tett elkövetője számára úgyszintén mozgósítódnak az általa vagy mások által a hasonló tettek elkövetése során szerzett jogi tapasztalatok, de ennek a tettnek a jogi megítélése olyan egyedi tapasztalatként merül fel, amely az előbbiekre nem vezethető vissza, illetve azokból maradéktalanul nem vezethető le. Továbbá: sem az elkövetett tett, sem a bírói döntés nem egyszeri aktusokként szembesülnek egymással, hanem a hermeneutikai folyamat ingamozgásaként mennek végbe a jogszabály átfogó horizontjától és jogi értelmétől az elkövetett tett, illetve az ítélet konkrét körülményeiig és vissza, mégpedig oly módon, hogy az egyszerű és szabályos hermeneutikai kör belső kerületén egy folyamatosan képződő *hurok* kapcsolja össze a két tettet egymással, s ennél fogva az elkövetett tett jogi önreflexiója a bírói ítéleten keresztül vonatkozik a törvény átfogó horizontjára, míg a bírói ítélet jogi önreflexiója a megítélt tett körülményein keresztül vonatkozik a törvény átfogó horizontjára. Ily módon egyik tett sem marad meg pusztán a cél–eszköz viszony hatékonysági mérlegetési síkján, hanem a fontolgató megfontoltság önreflexív dimenziójában is szükségképpen kiterjed, melyben a bűnösség belátása és az igazság érvényre juttatása fejlík ki *phronészisz*-szerűen.³⁹ Innen látható be igazán, hogy az új tapasztalatszerzés egyik oldalon sem merül ki a technikai-technológiai feladatok megoldásában, hanem bűnösség-, illetve igazságosság-tapasztalatként képződik ténylegesen; hatásösszefüggése nem merül ki a külsődlegesen realizált

39 Itt nem csak a gadameri applikáció-konceptióba való beépítettsége folytán, hanem közvetlenül is utalhatunk az arisztotelészi *phronészisz*-felfogásra: „...az okosság gondolkodással párosult cselekvő, igaz lelki alkat, mely arra irányul, ami az embernek jó vagy rossz. A létrehozásnak ugyanis önmagán kívül eső célja van, ellenben a cselekvésnek nem, hiszen a jó cselekvés maga a cél.” Arisztotelész 1997. 1140b. (194).

célban, hanem magát a tettet elkövető/végrehajtó embert formálja/képezi. Mind a tett elkövetője, mind az elbírálója ebben az értelemben *más emberré* válik a tetteik végrehajtása során szerzett tapasztalatok hatására: az elkövető megerősödik a bűnösségében, az ítélelhozó megerősödik az igazságosságában.

Tágítva a kört, az alkalmazás nem hagyja érintetlenül – igaz, ellentétes irányultságú mozgások mentén – sem a jogszabályt, sem az elkövetett tett ontikus státuszát. A bírói döntés során a törvényről rendre leválnak a más esetekre való alkalmazás felülkerekedő általánosságai és absztrakt értelem-összefüggései, miközben az egyedi eset konkrétumaival telítődik, *konkretizálódik*. Az elkövetett tett a törvény alkalmazása folytán nyeri el a konkrét besorolást, a jogi „eset” mivoltát, s miközben jogi anyaggal telítődik, rendre maga mögött hagyva a valós tett különféle esetlegességeit, *absztraktizálódik* és általános jogi értelemre tesz szert. A tett jogi besorolása tehát nem alásorolás, nem logikai általánosítás és nem is típusalkotó eljárás, hanem jogi értelemképződés.

Mivel a törvény általánossága és a konkrét jogi eset közötti távolság elvileg megszüntethetetlen, a hermeneutikai feladat folytonosan fennáll és hosszabb távon is állandóan kifejti a hatását. A jogász döntése nem pusztán egy jogi ügy megoldását eredményezi, hanem saját jogi tapasztalatának az átszerveződésével jár, s mindez a beállítódását, a joghoz való viszonyát is alakítja, finomítja „az értelmezést irányító jogi érzékét”,⁴⁰ erősíti a helyes döntési képességét. Ezzel együtt a történeti távolság „hermeneutikai produktivitása” is érvényesül mindkét tett esetében.⁴¹ A bírói döntés hosszabb távon is formálja-alakítja a jogszabályt, elősegíti a helyesebb és hatékonyabb jogalkotást, de egyúttal képezi és alakítja a jog által áthatott társadalmi-közösségi közeg *általános jogi érzékét* is. A másik oldalon, éppen egyedisége és esetlegességei révén, az elkövetett tett sem engedi magát egészében a jogszabály alá vonni, hanem magával hozza azokat a „joghézagként” beazonosítható *hiányokat* is, melyek ugyancsak a jogszabály módosításai révén lesznek szabályozhatók, kiküszöbölhetőek. Az eset „jogteremtő ereje állandóan új kodifikációt készít elő”.⁴² Ily módon beláthatóvá válik, hogy a képzés/képződés mint „általános és közös érzék”⁴³ közegében valósul meg egyrészt a jogszabály, másrészt az egyedi, konkrét tettek absztrakciós és általánossági szintjének a „ki-egyenlítődése”, úgy, mint *konkrét általánosság*.

A hermeneutikai távolság tehát a mindig másként értés, másként értelmezés távolsága, amely az alkalmazásban lévő jogszabálytól és a játékba hozott jogi tapasztalatoktól való eltávolodásként egy új jogképződést (valóságképződést) eredményez. A jogi ítélet végső fokon „azt mondja ki, hogy mi jogos és mi jogtalan

40 Gadamer 1984b. 356.

41 Vö. Gadamer 1984b. 356.

42 Gadamer 1984b. 355.

43 Gadamer 1984a. 36.

társadalmunkban”.⁴⁴ Az ítélet lényege szerint tehát *szó-tett*, teremtő szó, mely azzal együtt, hogy a konkrét tett felett ítélkezik, a *jogot* mondja ki; s minden újabb kimondással nemcsak érvényt szerez a jognak, hanem *újra teremtí* a jogot; a jogot – mely nem készen áll, hanem *képződik*.

A fentiek alapján válnak ténylegesen érthetőekké Gadamer megállapításai, amikor azt mondja, hogy a jogi hermeneutikában „nem módszertani eszmélkedésről van szó”, hanem olyasmiről, „ami maga is pótlólagos jogi elv”, és feladata nem az, „hogy érvényes jogi tételeket értsen meg, hanem a jogot kell megtalálnia, tehát a törvényeket úgy kell megértenie, hogy a jogrend teljesen áthassa a valóságot”.⁴⁵ A jogi hermeneutika tehát nem kívülről jövő megismerő funkciót tölt be, hanem valóságképző, valóságalkító funkciója van. Feladata abban áll, hogy az emberi létállapotot a jog igazságával gyarapítsa.

Joggyakorlat és jogtörténet

A jogi hermeneutika mibenlétéről és feladatköreiből kibontakozott vita E. Betti és H.-G. Gadamer között a normatív jogi hermeneutika, valamint a jogtörténet, illetve a történeti hermeneutika viszonyára is kiterjedt. A nézetkülönbségek alapját éppen az applikációval kapcsolatos eltérő álláspontok képezték.

Betti – az alapvetően episztemológiai beállítódásával összhangban – a jogtörténetet határozottan különválasztotta a jelenbeli joggyakorlattól. Az alkalmazást ez utóbbihoz kötötte, s a joggyakorlat történeti telenségével állította szembe a jogot történelmi dimenziójában vizsgáló jogtörténetet. Ezzel együtt mereven különválasztotta a jog területén az alkalmazásra szűkített gyakorlati tevékenységet és a jogtörténetet mint megismerő tevékenységet, melynek során a jogtörténész egy adott törvény *múltbeli* alkalmazásait vizsgálja. A jogtörténész eljárása értelmező, de a múltba visszanyúló értelmezés elsődlegesen *megismerő* célzatú, mivel a múltbeli tapasztalatoknak a jelenben hasznosítható, eligazító tartalmait igyekszik feltárni. Ennek érdekében az értelmezési eljárásba beépíti az ismeretelméleti kérdést, úgy, ahogyan Kant „mintaszerűen feltette a tiszta ész úttörő kritikájában”,⁴⁶ miszerint nem a „quaestiofacti”, hanem a „quaestioiuris”, „az igazolás kérdése” a mérvadó, „mely nem azt akarja megállapítani, hogy ténylegesen mi történik az értelmezés szellemi tevékenysége közben, hanem meg akarja tudni, hogy eközben mit kell tenni: tehát hogy milyen célok felé kell törekednünk az értelmezés feladatánál, s milyen eljárásokat és irányvonalakat kell követnünk e feladat helyes teljesítéséhez”.⁴⁷ Ehhez képest minden olyasmi, ami „termékeny kiegészítés, áthelyezés, továbbal-

44 Gadamer 1994b. 156.

45 Gadamer 1984b. 355.

46 Lásd Kant 1995. 133. skk.

47 Betti 1992. 35.

kotás”, olyan „applikációs teljesítmény”, amely „a közösség életét szolgálja és segíti elő”, s jogosságát „a gyakorlati együttélés területére kell korlátozni”.⁴⁸

Betti a történeti értelmezés kapcsán kritikával illeti Gadamer álláspontját, mivel úgy véli, hogy Gadamer, „összemosza a jogtörténész és a jogalkalmazásra hivatott jogász különböző helyzetét”, „félreismeri az őket irányító érdeklődések alapvetően különböző irányát, s jelenre-vonatkozása miatt a jogi hermeneutikában fedezi fel »a múlt és a jelen számára a keresett modellt«, melyet példaként kellene állítani a szellemtudományok elé”.⁴⁹ Betti kritikájának az alapját a különbségtétel képezi aközött, amikor a történeti vizsgálódás tárgyát olyan törvény alkotja, melynek érvényessége a jelenig nyúlik, illetve amikor a vizsgált törvénynek a jelenre nézve már nincs semmilyen érvényessége. Az előbbi esettel kapcsolatban Gadamerrel együtt elismeri, „hogy a történész, aki egy törvény történeti jelentőségét akarja kideríteni, nem tekinthet el attól, hogy itt jogalkotásról van szó, melyet jogilag kell megérteni”.⁵⁰ De Gadamer továbbmegy ennél, amikor „a hagyományhoz való bármiféle viszonyulás számára mintaképpé akarja tenni a ma is érvényes törvényszöveget vizsgáló történész különleges esetét”, s úgy véli, hogy „a történész, aki a törvényt egy történeti eredetszituációból akarja megérteni, egyáltalán nem tekinthet el annak jogi továbbfejlődésétől: ez szolgáltatja neki a kérdéseket, melyeket a történeti hagyománynak feltesz”.⁵¹ Ezzel szemben viszont Betti úgy érvel, hogy „ezek csak az úgynevezett távolabbi hatások és következmények, melyek nem feltétlenül érnek el a jelenig”, s „nem kell meghatározniuk a történésznek a jelenhez való viszonyulását, sem pedig magatartását nem kell közvetlenül befolyásolniuk”.⁵² Betti konklúziója szerint a történeti hermeneutika és a normatív jogi hermeneutika – általa Gadamernek tulajdonított – „vélt analógiája” valójában „önámításon alapul”.⁵³

Gadamer, Betti álláspontjával szemben,⁵⁴ azt kifogásolja, hogy különválasztja és elhatárolja a jogtörténész és a gyakorló jogász feladatkörét. A jogtörténész

48 Betti 1992. 34.

49 Betti 1992. 31.

50 Betti 1992. 31. A történelmi értelmezés mozzanatát itt Betti a jog jelenbeli preskriptív és normatív funkciójával köti össze: „Az, hogy a jog alkalmazása a jelenre és a mai társadalomra vonatkoztatott törvényértelmezést igényel, szükségképpen következik a jognak mint egy emberi közösség együttélését szabályozó rendnek a célmeghatározottságából: tehát lényegéhez tartozik, hogy a törvény konkretizálását, azaz applikációt kell végrehajtania, mert az a feladata, hogy a társadalmi életnek és magatartásnak jogi irányt mutasson és jogi zsinormértéket adjon.” Betti 1992. 33.

51 Betti 1992. 31.

52 Betti 1992. 31.

53 Betti 1992. 33.

54 Gadamer világos különbséget tesz Betti módszertani beállítódása és saját hermeneutikai beállítódása között. Hangsúlyozza: „Alapjában véve *nem módszert* javasolok, hanem leírom azt, *ami van*.” De még „a történeti módszer mestere” sem – s ezt Mommsen példájával igazolja – tudja kivonni magát korának, társadalmi környezetének, hagyományainak a hatásösszefüggéseiből; a módszereszménnyel szemben ez olyan „fogyatékoság”, amely „mindenütt megtalálható,

„akkor teszi a magáét, amikor »rekonstruálja a törvényformula eredeti értelem-tartalmát«, a jogásznak viszont „ezt az élettartalmat még az élet jelenlegi aktualitásával is összhangba kell hoznia”.⁵⁵ Gadamer elégtelennek tartja a jogtörténész feladatának az ilyenszerű leírását. Ha a jogtörténész esetében csak ennyi történe, akkor a kérdés, hogy egy törvénynek mi az értelme, „jogilag és történetileg egy és ugyanazon kérdés volna”; más szóval, „a hermeneutikai feladat a jogász számára is csak abban állna, hogy megállapítsa a törvény eredeti értelmét, s mint helyes értelmet alkalmazza”.⁵⁶ Gadamer szerint viszont a jogtörténész „nem elégedhet meg azzal, hogy a törvény eredeti alkalmazását felhasználja a törvény eredeti értelmének a meghatározására”. Ellenkezőleg: „mint történésznek azokat a történeti változásokat is meg kell mutatnia, amelyeken a törvény keresztülment”, s ezáltal „megértve, közvetítenie kell az eredeti alkalmazás és a törvény jelenlegi alkalmazása között”.⁵⁷

Mert mi a jogtörténet? A jog története nem a törvények megalkotásának történetéből áll. Egy létrehozott jogszabály önmagában még nem jog, így a jogtörténet sem redukálható a jogi szövegek, dokumentumok keletkezési feltételeinek a tanulmányozására. A jogi szövegekkel is úgy állunk, mint más „eminens” (irodalmi, vallási stb.) szövegekkel: az alkalmazásban (befogadásban) válnak értelemteljessé. Az applikáció már a törvény kihirdetésével kezdetét veszi.⁵⁸ Egy törvényt vagy egy ítéletet megfogalmazó jogi szöveg – mondja Gadamer – „akkor válik kötelezővé, amint meghozzák, de mint ilyen nem önmagában válik valóra, hanem csak foganatosítása és végrehajtása során”,⁵⁹ mivel a bírói ítéletekben, döntésekben, egyszóval a joggyakorlatban „teljesíti be” önmagát. A jogtörténet valójában ennek a – már *belsőleg* is történeti – applikációs gyakorlatnak a története.

Ahhoz, hogy világossá tegye a Betti álláspontja és a sajátja közti lényegi különbséget, Gadamer felteszi a kérdést, hogy „a dogmatikai és a történelmi érdeklődés különbsége egyértelmű-e”?⁶⁰ Kívülről nézve, „világos, hogy különböznek”,

---

ahol csakugyan teljesítenek valamit”. Úgy véli, hogy a módszertani megszorítások helyett hermeneutikailag éppen erre a *történetre* kell tekintettel lenni. Betti Kant-hivatkozására célozva megerősíti, hogy csak azt tartja tudományosnak, „ha *elismerjük azt, ami van, s* nem abból indulunk ki, aminek lennie kellene, vagy ami lenni szeretne”. Ehelyett „én megpróbálok kigondolni a modern tudomány módszerfogalmán *túlra* (...), s megpróbálok általánosságban gondolni azt, ami *mindig is* történik...” – Az idézett passzusokat Gadamer Bettihez intézett „baráti levelében” olvashatjuk, melyet Betti maga idéz a tanulmánya 118. sz. jegyzetében. Vö. Betti 1992. 49.

55 Gadamer 1984a. 229.

56 Gadamer 1984a. 230.

57 Gadamer 1984a. 229.

58 „... a jogi szöveg csak kihirdetésével válik érvényessé. Egy törvényt ki kell hirdetni. A bejelentés karaktere, melyben a szó kimondottsága által jogi létezését nyer, hozza csak létre a jogi érvényességet.” Gadamer 1994b. 148. A visszamenőleges hatályú törvény ellentmond a törvény azon tulajdonképpeni értelmének, hogy az »írva vagyon«. Gadamer 1994b. 148.

59 Gadamer 1994a. 119.

60 Gadamer 1984a. 229.

távrolról sincs szó, Gadamer esetében sem, valamiféle „egybeomlásokról”. De ha a különbséget lényegileg akarjuk megérteni, akkor – mutat rá Gadamer – „azokat az eseteket kell megvizsgálnunk, amikor a jogi és a történeti hermeneutika ugyanazzal a tárggyal foglalkozik, tehát azokat az eseteket, amikor a jogi szövegeket jogilag értelmezik, illetve történetileg értik meg”.⁶¹ Ilyenkor nyílik lehetőség arra, hogy „a jogtörténész és a jogász hozzáállását vizsgáljuk egy és ugyanazon adott és érvényes törvényszöveghez”.⁶²

A kérdés tehát így tevődik fel: Mit jelent *jogilag értelmezni* és *történetileg érteni* meg a jogi szövegeket?

A gyakorló jogász benne áll a jogi tapasztalat közegében, mely számára *nyitott hermeneutikai szituáció*. E szituáció horizontjába bekerülő jogi szöveg korántsem kész dogma, hanem a hatásösszefüggések erőterében megvalósuló *értelmezés*, a jogi esethez és a formálódó jogi döntéshez hozzátartozóként *képződő* jogi értelem. „A jogász – mondja Gadamer – az adott eset felől és az adott eset miatt ragadja meg a törvény értelmét”, de „a törvény értelme csak valamennyi alkalmazásában válik konkrétá”.⁶³ Az értelmezés horizontjában ott áll „a törvény teljes alkalmazási területe”, melyet a jogtörténész tár fel. Az adott konkrét szituációban a jogász magát a törvényt (a törvény „egészét”) tartja szem előtt, de „a törvény normatív tartalmát mindig arra az esetre vonatkoztatva kell meghatározni, amelyre alkalmazni kell”.⁶⁴ Ám a törvénynek a konkrét gyakorlati szituációban megragadott értelmében valamennyi addigi alkalmazásának a tapasztalata is ott van, s ez teszi lehetővé a tényleges konkretizálását az adott esetre, egyszerre mutatva meg az adott esetre való alkalmazásának a lehetőségeit és határait. Ily módon – éppen a jogtörténész hozzájárulásának köszönhetően – a törvény „eredeti értelemtartalma” és a „gyakorlatban alkalmazott értelemtartalma” elkülönül egymástól, s a jogértelmezőnek éppen azt kell el-/felismernie, hogy „a viszonyok időközben megváltoztak, s ezért a törvény normatív funkcióját újra meg kell határozni”.⁶⁵ A törvény mindenik konkrétója egy újabb *kezdetet* (is) jelent a jogi történés folyamatában.

Világos tehát, hogy a jogtörténész és a jogász szituációjához hozzá tartozó megértési folyamatok különbözőek. A különbözőségükben viszont *közös* az, hogy belsőleg, szervesen egyaránt történetiek; ám a történetiségük más-más megformált-ságú hatásösszefüggéseként realizálódik. A jogász számára a jogtörténész a saját jogi tapasztalatainál átfogóbb történeti perspektívát nyit meg, amibe belehelyezkedve kitágul számára a jobb/más megértés lehetőségköre. A jogtörténész számára viszont a jogász aktuális értelmezése/döntése válhat irányadóvá az előzetes tapasztalatok és a jelen aktualitása közti hatásösszefüggések feltárása tekintetében,

61 Gadamer 1984a. 229.

62 Gadamer 1984a. 229.

63 Gadamer 1984a. 229.

64 Gadamer 1984a. 230.

65 Gadamer 1984a. 230.

mivel a jogász döntésében egyéni jogi tapasztalatai – egyéni szakmai *történetévé* szerveződő előzetes értelmezési/döntési tapasztalatai – jönnek játékba és kerülnek hatásösszefüggésbe nemcsak a tettel, hanem a mások előzetes döntéseiből áthagyományozódott tapasztalatokkal is.⁶⁶

Ily módon a különböző megformáltságú és irányultságú jogi megértést és történeti megértést az egymáshoz tartozás struktúrája tartja egységben. Ott, ahol sor kerül az egyikre, a másik is játékba jön, s mindegyikük a másik horizontjában teljesezhet ki. Ebben a belátásban igazolódik ténylegesen Gadamer megállapítása: „*Tehát a jogi hermeneutika esete nem különleges eset, hanem alkalmas arra, hogy a történeti hermeneutika problémájának visszaadja teljes terjedelmét...*”⁶⁷

Irodalom

- Arisztotelész 1997. *Nikomakhoszi etika*. Budapest.
- Betti, E. 1955. *Teoria generale della interpretazione* I-II. Milano.
- Betti, E. 1962. *Die Hermeneutik als allgemeine Methodik der Geisteswissenschaften*. Tübingen. Magyarul: 1992 A hermeneutika mint a szellemtudományok általános módszertana. *Athenaeum* I. köt. 2. füzet. 3–52.
- Dilthey, W. 1990. Vázlatok a történelmi ész kritikájához. In: Bacsó, B. (vál.) *Filozófiai hermeneutika*. Budapest, 61–90.
- Gadamer, H.-G. 1984a. *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Budapest.
- Gadamer, H.-G. 1984b. Hermeneutika és historizmus. In: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Budapest, 348–369.
- Gadamer, H.-G. 1990. Hermeneutika. In: Bacsó, B. (vál.) *Filozófiai hermeneutika*. Budapest, 11–28.

66 A jogi megértés és a történeti megértés szerves egymáshoz tartozását, a jogász és a történész feladatkörök hermeneutikai egymásba vetülését még egy további Gadamer-idézettel is megvilágíthatjuk: „A bíró, aki a hagyományozott törvényt a jelen szükségleteihez igazítja, kétségkívül gyakorlati feladatot akar megoldani. De törvényértelmezése ettől még korántsem lesz önkényes átértelmezés. Megértés és értelmezés az ő esetében is ezt jelenti: érvényes értelmet megismerni és elismerni. Igyekszik megfelelni a törvény »jogeszmejének«, miközben közvetíti a jelennel. Igaz, hogy ez jogi közvetítés. A törvény jogi jelentését – s nem például kibocsátásának történelmi jelentőségét vagy alkalmazásának valamilyen esetét – igyekszik megismerni. Tehát nem történészként jár el – de ő is vonatkozásban áll saját történelmével, mely az ő jelene. Ezért mindig képes arra is, hogy történészként forduljon a kérdés felé, melyet bíróként burkoltan szintén átfogott.

S megfordítva: a történész, aki a maga részéről nem áll jogi feladat előtt, hanem – a történelmi hagyomány többi tartalmához hasonlóan – a törvény történelmi jelentőségét akarja megismerni, nem tekinthet el attól, hogy itt jogalkotásról van szó, melyet jogilag kell megérteni. Nemcsak történeti, hanem jogi gondolkodásra is képesnek kell lennie.” Gadamer 1984a. 231.

67 Gadamer 1984a. 231.

- Gadamer, H.-G. 1994a. A szó igazságáról. In: *A szép aktualitása*. Budapest, 111–142.
- Gadamer, H.-G. 1994b. Miként járul hozzá a költészet az igazság kereséséhez. In: *A szép aktualitása*. Budapest, 142–156.
- Hegel, G. W. F. 1971. *A jogfilozófia alapvonalai*. Budapest.
- Kant, I. 1995. *A tiszta ész kritikája*. Ictus.
- Palmer, R. E. 1969. *Hermeneutics. Interpretation Theory in Schleiermacher, Dilthey, Heidegger and Gadamer*. Evanston.
- Schleiermacher, F. 1990. A hermeneutika fogalmáról F. A. Wolf fejtegetéseivel és Ast tankönyvével összefüggésben. In: Bacsó, B. (vál.) *Filozófiai hermeneutika*. Budapest, 29–60.

Az ígérő jog Somló *Juristische Grundlehréjében*¹

Zódi Zsolt

Egyetemi docens, Miskolci Egyetem;
tudományos munkatárs, MTA TK Jogtudományi Intézet
E-mail: Zodi.Zsolt@tk.mta.hu

Összefoglalás. Somló Bódog kétségkívül a magyar jogbölcselet egyik (ha nem a) legkiemelkedőbb személyisége. Az is vitán felül áll, hogy ezt elsősorban az 1917-es nagy munkájának, a *Juristische Grundlehrének* (JG) köszönheti. Akkoriban a német nyelvterületen meglehetősen külön módon John Austin parancselméletét fejlesztette tovább. A továbbfejlesztés többirányú, de az egyik legfontosabb eleme az, hogy Somló szerint a jog nemcsak a szuverén parancsaiból, hanem annak *ígéreteiből* is áll. A cikk a JG ezen elemét veszi alaposabban górcső alá.

Az első részben feltárja az ígérő jog (*Versprechensrecht*) szakirodalmi hátterét. Itt bemutatja, hogy bár az ígérő jog kategóriája ismert volt már a német szakirodalomban (főként Jellinek elméletéből), Somló részben azzal, hogy Reinach szociális aktus elméletére is támaszkodik, részben pedig azzal, hogy az ígérő jog következményeit részletesen kibontja az egyedi jogviszonyokban található jogok és kötelezettségek rendszerében, egészen eredetét alkotott.

A cikk második része rekapitulálja magát az elméletet, részben magyarázó ábrák segítségével.

A harmadik rész kritika alá veszi az elméletet, és bebizonyítja, hogy Somló a szociológiai és a neokantianus nézőpont egyesítésével egy sor feszültséget is belekódolt az elméletébe. A cikk végén összeveti az austini elmélet két-féle továbbfejlesztését, a Herbert Hart-féle másodlagos jogot és a Somló-féle ígérő jogot.

Kulcsszavak: Somló Bódog, *Juristische Grundlehre*, ígérő jog, *Versprechensrecht*, Georg Jellinek, Adolf Reinach

Abstract. The Concept of Promising Law in Felix Somló's *Juristische Grundlehre* (Basic theory of Law)

Felix Somló is beyond doubt the “representative man” of Hungarian legal theory, and this is mainly due to his *magnum opus*, the 500 pages long *Juristische Grundlehre*. The unique feature of the work is, that it is using John Austin’s “command theory” of law as a theoretical basis, which, at that time was outstanding in the German *Kulturkreis*.

1 Hálás vagyok Sóllyom Péternek, aki a szöveg első verziójához értékes, olykor komoly félreértésekre is rámutató megjegyzéseket fűzött.

Somló develops Austin's theory in many respects. One of his main innovation is, that according to him, the law is not only comprising commands, but it also contains *promises* of the sovereign. The article deals with this part of the theory.

In the first part I analyse the theoretical background of promising law. (*Versprechensrecht*). Here I demonstrate that although the promising law was a known notion in the German legal literature before, (e.g. from Jellinek 's theory of "self-obligation" of the state), Somló elaborated a unique theoretical construction, where he connected Jellinek's theory with Reinach's theory of social acts, and with Stammler's theory of normative claim (*Geltungsanspruch*).

In the second part the article recapitulates, and illustrates with figures how does the theory functions in different legal fields.

In the third part I analyse the theory itself critically. Here my conclusion is, that the attempt to integrate the neo-Kantian methodological foundation with Austin's concepts, and with the theory of social acts necessarily brought a huge internal tension to the theory. As a contrast at the end of the paper I shortly describe Herbert Hart's attempt to exceed Austin's theory, and the differences between his, and Somló's theory.

Keywords: Felix Somló, Juristische Grundlehre, promising law, Versprechensrecht, Georg Jellinek, Adolf Reinach

Somló Bódog kétségkívül a magyar jogbölcselet egyik (ha nem a) legkiemelkedőbb személyisége. Az is vitán felül áll, hogy ezt elsősorban az 1917-es nagy munkájának, a *Juristische Grundlehre*nek (*JG*) köszönheti. Bár Somló ez ellen a minősítés ellen élénken tiltakozott, mégis az utókor a *JG*-t a 19–20. század fordulóján a német nyelvterületen virágzó általános jogtanok füzérébe sorolta be.² Ez az áramlat, amely Adolf Merkel 1874-es programadó írásával veszi kezdetét,³ és olyan műveket vonultat fel, mint a *Jurisprudenz und Rechtsphilosophie* Karl Bergbohmtól,⁴ a *Juristischen Prinzipienlehre* Ernst Rudolf Bierlingtől,⁵ a jog strukturális elemeinek általános leírására vállalkozott, egyfajta kapocsként a jog filozófiája és a tételes jogtudományok között. Somló tiltakozásának magyarázata az, hogy szerinte ezek a jogtanok a létező jogrendszerekből mintegy indukción útján gyűjtik ki az egyes jogrendszerek tartalmába foglalt fogalmakat, majd ezekből általánosítanak. Azonban egy jogtartalmi fogalom mindenképpen jogtartalmi fogalom marad – mondja –, bármilyen elvont kategóriák alá is soroljuk. Somló a maga elméletét a jog formájával foglalkozó, a konkrét jogi tartalmakat figyelmen kívül hagyó, és csak a jog a priori, a jog előtt logikailag tételezendő jelenségeire,

2 Kaufmann nyomán Andreas Funke mutat rá erre. Funke 2004. 1. és ugyanígy Funke–Sólyom 2013. 66.

3 Merkel 1874. 1.

4 Bergbohm 1892.

5 Bierling 1894.

azaz jogi alapfogalmakra építi, amelyek nélkül „semmiféle jogállapotot nem tudunk elképzelni”.⁶

A *JG* ezeknek a műveknek a sorában azonban nemcsak ezért különleges, hanem azért is, mert az ekkor egyébként német nyelvterületen szinte ismeretlen John Austin elméletére épít.⁷ Ez a választás egyáltalán nem tette a szerző dolgát könnyűvé, és nem csak mestere ismeretlensége miatt. A jog parancsként való leírása, majd ebből a definícióból épp a kényszer mozzanatának száműzése szembement a kor szokásos definícióival. Somlót a fogalom felépítésében az újkantianizmus és ezen belül Stammler érvényességi igényre alapozott elmélete⁸ segítette. Ebben az írásban ugyanakkor igyekszem arra is rámutatni, hogy ez a keverék rengeteg belső feszültséget is kódolt Somló elméletébe, aki könyvében a szociológiai szemléletre, sőt olykor a pszichológiára is szívesen hajlott.

Somló Austin elméletét sok ponton továbbfejleszti. Az austini elmélet szerint a jog a szuverén szankcionált általános parancsa, amelyet a független politikai közösség tagjai számára nyilvánít ki (fektet le).⁹ Somlónak e definíció szinte minden eleméhez van hozzászólása. A *JG*-ben szisztematikusan veszi végig ezeket az elemeket, hol kritizálva, hol hozzáadva, hol finomítva rajtuk. Véleményem szerint a legfontosabb, mégis talán a legkevesebbet méltatott pont, vagyis ahol Somló kiegészíti mesterét, az ígérő jog koncepciója. A jog ugyanis Somló szerint nemcsak a jogalkotó hatalom parancsaiból, hanem annak ígéreteiből is áll.

Ez a kiegészítés kétségkívül igen szellemes, de természetesen nem előzmények nélkül való – és Somló az ígérő jogról szóló fejtegetései során alaposan fel is tárja az ötlet irodalmi hátterét. Másrészt az, hogy a jog nem magyarázható pusztán parancsokként, a 20. század egyik legbefolyásosabb jogfilozófusának, Herbert Hartnak is az egyik központi gondolata, sőt egyik kiindulópontja híres könyvében, bár kétségkívül az is igaz, hogy ő nagyon sok ponton jut radikálisan más következtetésekre, mint Somló.

Jelen tanulmány, a fentebb felvetett gondolatokat kibontva, három részben három kérdést vizsgál. Az első részben igyekszem feltárni az ígérő jog helyét és szakirodalmi hátterét a *JG*-ben. Előbb Somló és Austin kapcsolatát vizsgálom: mely pontokon kritizálja Austint, hogyan viszonyul az elméletéhez? Milyen elemeket használ és melyeket vet el ebből az elméletből? Az első rész második alrészében kifejezetten az ígérő jog szakirodalmi hátterét vizsgálom. Fő következtetésem itt az, hogy bár a német irodalom ekkor már évtizedek óta taglalta az ígéret mint morális vagy akarati kategória jelentőségét a jogban, Somló megoldása mégis teljesen originális, amelyet főként Jellinek állami önkötelezésről szóló tana és Reinach szociális aktus elmélete inspirált. A második részben részletesen elemzem

6 Somló 1917. 9.

7 Austin 1885.

8 Különösen Stammler 1911.

9 Pl. Austin 1885. 220.

az ígérő jogra vonatkozó fejtegetéseket. Somló ezzel a gondolati konstrukcióval egy sor olyan jogi jelenségre talál megoldást, amelyre az ekkor divatos elméletek még nem tudtak plauzibilis magyarázattal szolgálni. Végül a harmadik részben az ígérő jog elméletét igyekszem kritikailag megvizsgálni. Itt az a tézisem, hogy Somló két énje, a szociológus és az újkantiánus jogfilozófus időnként feloldhatatlan ellentmondásokba keveredett egymással, és ez az egyébként valóban elegáns elméletet is megterheli. E részben röviden a harti másodlagos jog és a Somló-féle ígérő jog összehasonlítását is elvégzem. Itt arra a következtetésre jutok, hogy a harti gondolat nem is áll olyan messze a parancselmélet Somló-féle továbbfejlesztésétől. Igaz azonban az is, hogy Hart magyarázata – amelyet nem béklyóznak az újkantiánus megfontolások – jóval könnyebben elfogadható és érzékelhető egy modern jogász számára, mint Somlóé.

Az ígérő jog szakirodalmi háttere

Az ígérő jog koncepciója kapcsán Somló már annak megalapozásakor is több tudományos szerzőre hivatkozik, másrészt a fogalom bevezetése után, majd felépítéskor, végül négy oldalon külön is elemzi az ígérő jog szakirodalmi hátterét. A továbbiakban ennek nyomán haladok a gondolatmenetemmel.

Megalapozás: kapcsolat Austin elméletével

Somló az austini elméletre épít, ezért érdemes röviden arról is szólni, hogy mi is a kapcsolata ezzel az elmélettel. A *JG* két hosszabb fejezetet is szentel az austini elmélet és saját teória különbségeinek taglalására, de a könyv számos pontján – saját elméletének kifejtése során – is utal ezekre. A továbbfejlesztés többirányú: a szuverén, a szokásszerű engedelmesség, a szankcionáltság – az austini jogfogalom szinte minden eleme terítékre kerül.

Az első hosszabb rész, ahol Austint emlegeti, a *JG* 32–37. oldalai. Itt a vizsgálódások középpontjában a *Juristische Grundlehre* „műfaji” besorolása áll. Somló ugyanis saját művét azzal igyekszik megkülönböztetni a kortárs jogi gondolkodás többi könyvétől, hogy bevezeti a „jogtartalmi” és a „jog formai” fogalmait. Somló elismeri, hogy Austin művében vannak utalások arra, hogy a *Lectures* mint általános jogelmélet (general jurisprudence) nem más, mint a jog „szükségesnek tartott” (esteemed necessary) fogalmainak elemzése, ám rámutat arra is, hogy Austin legalább három ponton következtelen ezzel kapcsolatban. Először is Austin keveri a szükséges (nélkülözhetetlen – unvermeidlich) és az egyszerűen általános (allgemein) fogalmakat. Másodszor világos, hogy a szuverén, parancs stb. fogalmi szükségszerűek, ám Austin olyan megkülönböztetéseket is elemez, amelyek egyáltalán nem szükségesek, mint pl. az ex contractu, ex delictu és a quasi ex contractu

keletkezett kötelezettségeket. Végül ez oda vezet, hogy Austin, bár minden jogrendszeréről szeretne szólni, valójában csak a fejlett jogrendszerekről beszél.

A második hosszabb részben a jog fogalmának meghatározása kapcsán röviden ismerteti az austini elméletet,¹⁰ melyet a többi „helytelen” elmélet mellett (célelmélet, egyoldalú helyeslési elmélet, elismerési elmélet, kényszerelmélet), a „követési elméletként” (Befolgungstheorie) címkéz. Kritikája végül itt is arra fut ki (Maine-nel egyetértve), hogy az austini konstrukció szinte csak a korabeli brit valóságra alkalmazható és korántsem minden jogrendszerre.

A részleteket illetően a könyv szinte teljes fogalmi apparátusát vonatkozásba hozza Austinnal. Így van ez mindjárt a szankcionált és a szankcionálatlan normák különbségének kifejtésénél, ahol azt írja – Austinnal ellentétben –, hogy a jognak nem fogalmi eleme a szankcionáltság.¹¹ De Somló összeveti a szokást (Konventionalsnorm) és az austini positive morality kategóriáit,¹² majd a jogalkotó hatalom¹³ és a szokásszerű engedelmesség kategóriáit¹⁴ is. Ugyanakkor a jogalkotó hatalom Somlónál szinte teljesen megegyezik Austin szuverénjével, és akárcsak Austin sovereignjét, Somló *Rechtsmacht*-ját is bizonyos empirikus sajátosságai (követettség, a jogviszonyok széles körére kiterjedő szabályozás, más hatalmaknak való nem engedelmeskedés) teszik jogalkotó hatalommá.

Somló foglalkozik a nemzetközi jog austini koncepciójával is, hiszen a nemzetközi jogot, mint tudjuk, Austin a „positive morality” területére száműzte,¹⁵ első sorban a nemzetközi jogalkotó hatalom nemléte miatt. Somló is tagadja a nemzetközi jog jogi voltát, de más ok – a nemzetközi jog szabályainak szórványossága, töredékessége, az életviszonyok csekély hányadát átfogó volta – miatt.¹⁶

Végül az alanyi jogok és kötelezettségek elméleténél szinte változtatás nélkül mesterére támaszkodik: azt a következtetését bizonyítva, hogy a kötelezettség a jogi jelenségek megértéséhez a kulcs, és bár kötelezettség lehetséges alanyi jog nélkül, az alanyi jog sohasem létezhet kötelezettség nélkül. Kötelezettséget pedig csak a jogalkotó hatalom parancsai hoznak létre.¹⁷

Az ígérő jog felépítése: a német szakirodalmi háttér

A saját elméletének és az austini elméletnek a kapcsolódási pontja a Befehlsrecht und Versprechensrecht fejezetet közvetlenül megelőző és Binding elméletének

10 Somló 1917. 150–152.

11 Somló 1917. 65.

12 Somló 1917. 78.

13 Somló 1917. 93.

14 Somló 1917. 93.

15 Somló 1917. 167.

16 Somló 1917. 159.

17 Somló 1917. 498.

kritikai ismertetését tartalmazó rész.¹⁸ Ez azzal zárul, hogy Binding megkülönböztetését rekapitulálja a büntetőjog „kétrészes” mondatáról, amelynek grammatikai és legyen-mondat formája is van. Ez a kettősség például a büntetőjog vonatkozásában a következőt jelenti: „Alattvaló, ne lopj, vagy Bíró, ítéld a tolvajt börtönbüntetésre. És minden esetben: alattvaló, én, a jogalkotó hatalom megígérem neked, hogy a tolvajt börtönbüntetésre ítélem.”¹⁹ A nyelvileg parancsként megfogalmazott mondatok „héjában” – mondja Somló – tehát olykor egy ígéret is rejtőzik. Ennek kibontása értelmezési kérdés.²⁰

Somló itt arra is felhívja a figyelmet, hogy ez a megkülönböztetés már szerepelt Benthamnál és Austinnál is. Az idézett helyen Austin primary és secondary rights-ról beszél: „a legtöbb jogrendszerben egy egész sor elsődleges jogosultság nem különül el a másodlagos jogosultságoktól. Azaz: az elsődleges jogosultság és kötelezettség nincsen körülírva meghatározott és szubsztantív módon, hanem a törvényhozás (legislature) egy olyan kijelentése (declaration) keletkezeti vagy teszi kikényszeríthetővé, hogy egy ilyen és ilyen cselekedet vagy tartózkodás valamitől, vagy hiba, jogsértésnek számít. És a fél, aki a jogsérelmet elszenvedte, ilyen és ilyen jogorvoslatot kap a jogsértést elkövetővel szemben; vagy hogy a jogsértő meg lesz büntetve egy bizonyos módon.”²¹ A jogalkotó tehát az elsődleges parancsával egy időben rejtett ígéretet is tesz azoknak, akiket a parancs közvetlenül érint, hogy a parancsot be fogja tartatni.

Ez a fejtegetés már az ígérő jogi fejezetet vezeti fel. Somló külön alfejezetet szentel a parancsoló jog és az ígérő jog koncepciójának.²² A fejezet a *Sollen-tételezések (Sollenssätze) fajtái az érvényességigény alapján* alcímmel kezdődik. Somló előbb azt tisztázza, hogy a norma és a sollen-tételezések nem fedik egymást, mert az utóbbi szűkebb kategória. A sollen-tételezéseket először is abszolút és empirikus (vagy akarati) sollen-tételezésekre lehet bontani. Abszolút sollen-tételezések például az értékek (így az igazságérték, amellyel később a *Prima Philosophia*²³ foglalkozik). Az empirikus vagy pszichológiai alapú sollen-tételezések ismét kétféleképpen lehetnek, a vágykifejezések vagy óhajok és az akaratkifejezések. Az

18 Somló 1917. 191 és következők.

19 „Untergebene, stehlt nicht, wie: Richter, verurteilt den Dieb zu Gefängnis, allenfalls sogar: Untergebene, ich, Rechtsmacht, verspreche euch die Bestrafung der Diebe mit Gefängnis.” (Somló 1917. 189.)

20 Was für Rechtsnormen in der Hülle eines gegebenen Rechtstextes stecken, ist eine Interpretationsfrage. (u.o.)

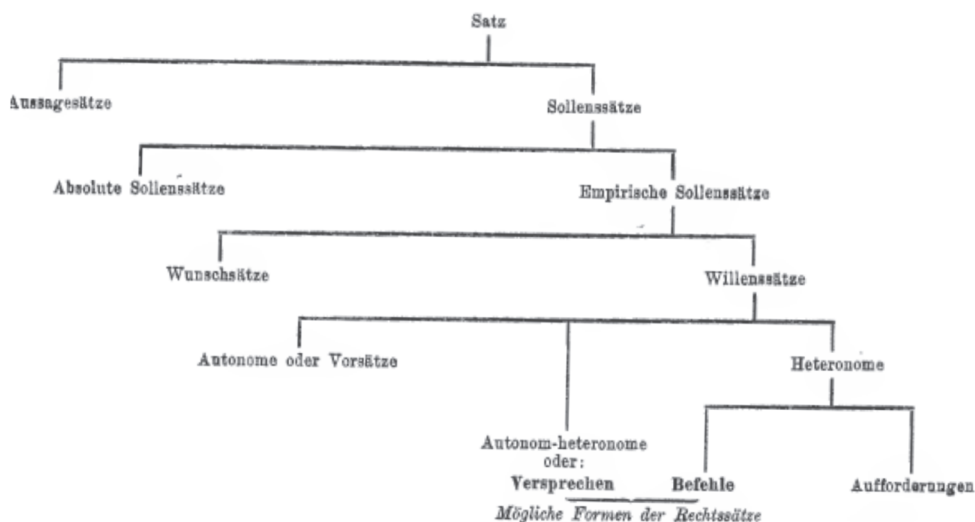
21 Austin 1885. 767: „In most systems of law, a vast number of primary rights and duties are not separated from the secondary: That is to say : The primary right and duty is not described in a distinctive substantive manner; but it is created or imposed by a declaration on the part of the legislature, that such or such an act, or such or such a forbearance or omission, shall amount to an injury: And that the party sustaining the injury shall have such or such a remedy against the party injuring ; or that the party injuring shall be punished in a certain manner”. (Idézi Somló 1917. 190.)

22 Somló 1917. 208–213.

23 Somló 1926.

akarati kijelentéseknek pedig újabb két típusa van, az autonóm, azaz az embernek önmagára vonatkozó (ide adott esetben ki nem mondott akarati kijelentések is tartoznak, amilyen az elhatározás, hogy valamit csinálni fogok), és a heteronóm, azaz a mások viselkedésére vonatkozó akaratnyilvánítások. Utóbbi ismét kétféle lehet, a „gyengébb” kérés (amely magában foglalja a tanácsot, a figyelmeztetést stb.) és a feltétel nélküli (a másik beleegyezése nélkül) is érvényességre igényt tartó parancs (pozitív parancs vagy tilalom). Végül az autonóm és a heteronóm akaratnyilvánítások között helyezkedik el az ígélet. Autonóm, mert a saját jövőbeli cselekvéséről (helyesebben akaratomról) teszek kijelentést, azaz saját magamnak „parancsolok”, azonban heteronóm mozzanatot is fellelhetünk benne, hiszen az ígélet címzettjével szemben kötve leszek.

Az érvényességi igény kulcsszerepet játszik Somló elméletében. A parancsot az egyszerű kéréstől Somló szerint ugyanis nem a szankció vagy a szankció lehetősége különíti el – hiszen a parancs akkor is az marad, ha történetesen nem áll módomban szankcionálni.²⁴ Ez Austinhoz képest óriási különbség. Ugyanez igaz a címzett tudomásulvételével kapcsolatban is – ez szintén nem kelléke a parancsoknak. A szolgáltnak adott parancs attól parancs marad, hogy épp nem hallotta meg.²⁵ Ami az egyes formákat megkülönbözteti egymástól, az elsősorban tehát az érvényességi igényük. Az érvényességi igény (Geltungsanspruch) fogalmát Somló Stammlertől kölcsönzi, és az első definíciója ezzel kapcsolatban az, hogy az nem más, mint az akaratnyilvánítás szándékolt értelme.

1. ábra. A sollen-tételek csoportosítása a *Juristische Grundlehrében*²⁶

24 Somló 1917. 200.

25 Somló 1917. 199.

26 Somló 1917. 194.

Az ígéret tehát egy félig autonóm, félig heteronóm akartnyilvánítás, amelyet speciális érvényességi igénye is megkülönböztet a többi sollen-tételezéstől. A parancsok és ígérek megkülönböztetése „nem ismeretlen”²⁷ az irodalomban – mondja Somló. Először Jhering egyoldalúan és kétoldalúan kötelező norma megkülönböztetését idézi. Jhering a *Der Zweck im Recht*²⁸-ben azt fejtegeti, hogy míg a despotizmusban az egyoldalúan kötelező normák a jellemzőek, addig a fejlett jogállapotban a kétoldalúan kötelezők, amelyek magát a jogalkotót is kötik. Ugyanakkor, mivel a saját magunk számára adott imperatívuszok önellentmondás, ezek csak ígérek lehetnek.

Somló hosszan idézi *Bierling* is, aki szerint a jogi normák és a parancsok nem teljesen esnek egybe, hiszen a jog megegyezései normákat (Vertragsnorm) is tartalmaz. (Ezek a Somló saját kategorizálása szerinti konvencionális szabályok.) Máshol azonban Bierling olyan „egyoldalú jogi nyilatkozatokról” beszél, amelyek az uralkodók hatalmának megszilárdítását szolgálják. Ilyen például a római magisztrátusok által kibocsátott edictum.²⁹ Végül Somló Thont idézi. Thon szerint az állam a normákban gyakran állami döntéseket hirdet ki, amelyekkel egyeseknek ígéreteket tesz. Ezekre az ígérekre a magánszemélyek később várakozásokat építhetnek.³⁰

A két kulcsszerző: Reinach és Jellinek

Láthatjuk tehát, hogy Somló mind mesterének elképzelései között, mind pedig a német szakirodalomban bőven talál olyan előzményeket, amelyek az ígérő jog általa kreált konstrukcióját támasztják alá. Ezek az elméletek ugyanakkor legfeljebb inspirációk és hivatkozási alapok, mert az ígérő jog Somló-féle konstrukciója valójában két elméleten nyugszik: Reinach a priori jogelméletén és Jellinek államelméletén. Ezen elméletekkel való összefüggés rendkívül összetett és sokszálú. Nézzük tehát meg e két elméletet egy kicsit részletesebben.

A Husserl-tanítvány, az igen korán, tragikusan meghalt nagy tehetség, Adolf Reinach 1913-ban tette közzé *Die apriorischen Grundlagen des bürgerlichen Rechtes*³¹ című, több mint 180 oldalas művét a Husserl-évkönyvben. A mű ugyan Husserl fenomenológiájának inspirációjára született, de messze túlmutat a fenomenológia szokványos módszerein. Reinach célja itt az, hogy ugyanúgy mutassa fel a tértől és az állandóan változó jogtartalomtól függetlenül a jog alapfogalmain (Grundgedanke), ahogy a $2 \times 2 = 4$ felmutatható a szemléltől és a kortól függetlenül. A tanulmány első fejezete a jog, (igény), kötelezettség, ígéret címet viseli, majd ezt követően azokat a különböző szociális aktusokat elemzi, amelyek a jogot megalapozzák. Reinach ezek közül is a legfontosabbnak az ígéretet tartja. Az ígé-

27 Somló 1917. 208.

28 Jhering: 1917. 258–259. (Idézi Somló 1917. 209.)

29 Bierling 1894. IV. kötet, 209. (Idézi Somló 1917. 209.)

30 Thon 1878. 142. (Idézi Somló 1917. 210.)

31 Reinach 1913. 685–847. Internetes forrása: <http://www.ophen.org/pub-101093>, a szöveg eredeti verziója pdf-ben: <http://www.sdvigpress.org/dox/102960/101093.pdf>

ret az igény és a kötelezettség gyökere.³² Somló hosszan idézi Reinachot: „Az ígérlet sem nem akarat, sem nem akaratnyilvánítás, hanem egy önálló, spontán tett, ami kifelé fordul, láthatóvá válik. Ezt a megjelenési formát ígéretnyilatkozatnak hívják. Ez csak közvetetten akaratnyilvánítás, amennyiben az akaras szükségyszerűen a spontán ígérletnek az alapjául szolgál. Csak amennyiben az ígérlet külső részénél maradunk, anélkül, hogy magában elmélyednénk, csak akkor lehetne összekeverni egy akaratszándék közlő tájékoztatásával. Ugyanazok a szavak, »ezt meg akarom tenni érted« szerepelhetnek mint ígéretnyilatkozat és mint közlő véleménynyilvánítás is. Ez különben máshol is így van: különböző szociális aktusok ugyanazt a megjelenési formát használják.”³³

Reinach tehát a jog a priori kategóriái, azaz a szociális aktusok között kulcsfontosságot tulajdonít az ígérletnek, amelynek a megjelenési formája nyelvi ugyan, azonban teljesen mégsem fedi azt. Somló az ígérletet nem tekinti a jog legfontosabb kategóriájának. Egyrészt nem osztja Reinach szociális aktusokra vonatkozó elméletét, másrészt más jelenségeket is felhasznál a jog magyarázatához: legfőképpen a parancsot, tágabb értelemben pedig a kellést kifejező kijelentéseket, és az ezt nem teljesen fedő normákat. És persze az egész háttérében az „érvényességi igényt”.

Somló Reinach elméletének használatával egy olyan új elméletre támaszkodik, amelyet ma már két diszciplína előfutárának is tekintenek: egyfelől a jogi fenomenológiáé, ³⁴ másfelől pedig a „társadalmi aktus” elméletet a beszédaktus-elmélet egyik előfutárának. Többen is megjegyezték már, hogy Reinach társadalmi aktusokról szóló tana „meghökentő hasonlóságot mutat Austin és Searle később kifejlesztett beszédaktus-elméletével”.³⁵

Ugyanakkor Reinach elméletének van egy nagy hiányossága. Hiszen Somló Austin nyomán a jogot a jogalkotó hatalom akaratnyilvánításaként jellemzi, de Reinach elmélete, mint a magánjog megalapozásának teóriája, sem a parancs, sem semmilyen autoritás, így a jogalkotó hatalom létevel sem számol. És itt jön a képbe Jellinek.

A jogalkotó hatalom és az ígérlet fogalmainak metszéspontjában az ígérő állam áll, amely Jellinek elméletében igen fontos szerepet játszik. Jellinek az *Allgemeine Staatslehre* 11. fejezetében, az Állam és jog című 3. alfejezetében foglalkozik az „állam saját joga által történő megkötöttségével”.³⁶ Jellinek azzal a problémával kezdi a fejtegetését, hogy az állam, amely szabadon megváltoztathatja a jogszabályokat, vajon a saját magára vonatkozó jogszabályok tekintetében kötve van-e? Itt Jellinek is a magánjogra utal és az ígérlet kategóriájára. Az ígérlet köti az ígérlet adójának akaratát. Sőt: minden állami parancs mögött kell hogy álljon logikailag

32 Reinach 1913. 718.

33 Reinach 1913. 715. Hivatkozva Somló 1917. 205.

34 Funke 2004. 37.

35 DuBois 2016.

36 Jellinek ³1914. 367–375.

egy ígéret is a parancs betartatására.³⁷ Ha az állam valamit parancsol az egyik alattvalójának, amely érinti egy másik alattvalója jogait, ezzel hallgatólagosan a másiknak ígéretet is tesz a parancsa betartására. Jellineknek tehát az ígéret biztosíték az állam részéről a jog betartására. Épp ez az, ami megkülönbözteti az abszolutisztikus államokat a jogállamoktól. Ugyanakkor – teszi hozzá mindehhez Somló – Jellinek az ígéret kategóriáját csak az államjogban alkalmazza, nála ennek a magánjog tekintetében nincsen jelentősége.

Ez utóbbi megjegyzés már átvezet bennünket Somló elméletéhez, amelyben a jogalkotó hatalom ígéretei valóban igen fontos – bár igencsak ellentmondásos – szerepet kapnak. Nézzük akkor magát az elméletet részletesebben.

Az ígérő jog működése

A *JG* két részre tagolódik. Az első részben találhatjuk a joghoz szükséges, azzal szükségszerűen együtt járó és ezért a prioriként feltételezett fogalmakat, amelyek nélkül tehát „teljességgel elképzelhetetlen” bármiféle jogállapot.³⁸ Ezeket Somló néha a jog formáját adó fogalmakként is aposztrofálja, szemben a „jogtartalmi”, ezért esetleges és változó fogalmakkal.³⁹ Az első rész lényegében Somló normatanának és a jogalkotó hatalomnak a részletes leírása, és az itteni fejtegetésekben rengeteg empirikus leírást, szociologizálást, sőt pszichologizálást találunk. A második rész a két alapfogalom (modern) jogra alkalmazása. Némileg leegyszerűsítve mondhatjuk, hogy a *JG* első része a szociológus, míg a második az újkantianus Somló műve. Ezen felül a második részben kapnak helyet a jog „nem szükségszerű” fogalmi elemei. E részben van szó a parancsoló és ígérő jogról is ugyanúgy, ahogy a társadalom és az állam megkülönböztetéséről, a jogalkalmazás-elméletről vagy a jogforrástanról. Itt találhatjuk meg, a tizenharmadik fejezetben, „jogi kötelezettség és a jogigény” címmel a parancsoló és ígérő jog alkalmazását a modern jogrendszerekre. Ez elsősorban tehát az alanyi jogok, a jogosultság, a kötelezettség és a jogigény, illetve ezek variációinak magyarázatát jelenti a különböző jogágakban.

Somló azzal kezdi a fejtegetését, hogy kötelezettséget csak egy norma keletkeztethet, amely, mint azt korábban láthattuk, vagy parancs, vagy ígéret. A parancs az alávetetteket kötelezi a jogalkotó hatalommal szemben. Ilyen jogviszony pl. az adófizetési kötelezettség, de ilyen a büntetőjogi tiltó szabály is.⁴⁰

A jogalkotó hatalom (a modern jogban az állam) azonban ígéreteket is tesz. Emiatt létezhet egy másik fajta viszony is a jogalkotó hatalom és a címzettek között.⁴¹

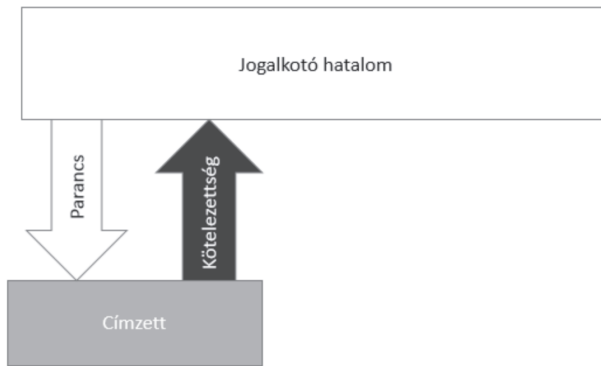
37 Jellinek ³1914. 359–360. (Idézi Somló 1917. 211.)

38 Somló 1917. 9.

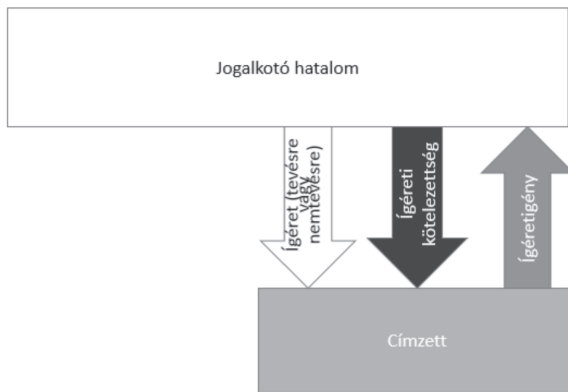
39 Uo.

40 Somló 1917. 430–431.

41 Somló 1917. 439.

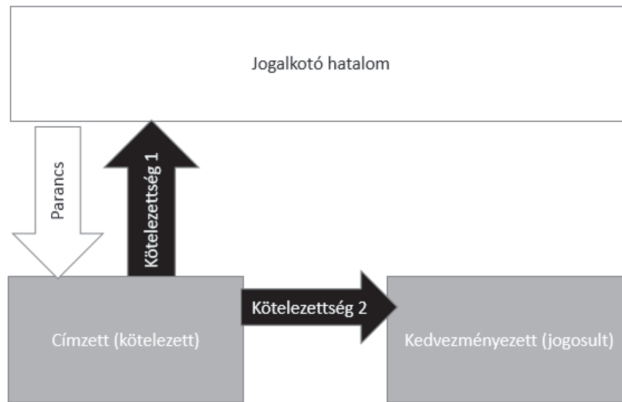
2. ábra. A parancsoló jog alapfelépítése

3. ábra. Az ígérő jog alapfelépítése

Az ígélet magát a jogalkotó hatalmat köti, és ezzel egy időben a címzettnek igénye keletkezik arra, hogy az ígéletet a jogalkotó hatalom betartsa. Az ígéletek lehetnek tevésre vagy nemtevésre vonatkozó ígéletek is, azaz felvehetik pl. a „megígérem, hogy kikényszeríték bizonyos jogosultságokat” formát is, de azt is, hogy „megígérem, hogy tartózkodni fogok bizonyos cselekedetektől”. Ez utóbbiak a szabadságjogok, a valaki részére történő biztosításuk pedig az engedély.

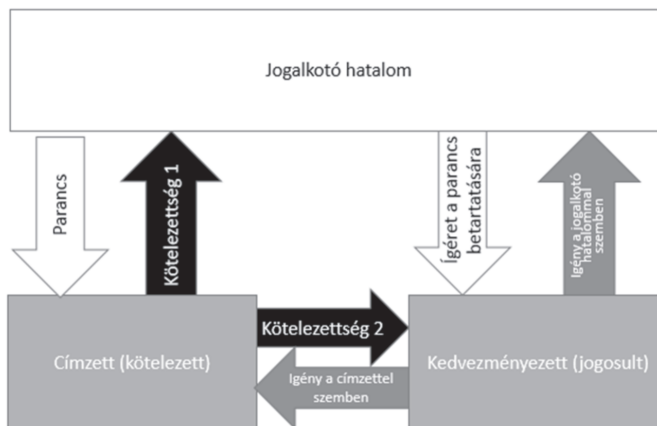
A helyzetet azonban komplikálhatja – mondja Somló –, hogy egy parancs nemcsak arról szólhat, hogy valamit a jogalkotó hatalom felé kell teljesíteni, hanem arról is, hogy pl. egy bizonyos kötelezettséget egy másik normacímzett felé kell teljesíteni.

4. ábra. Parancsoló jog kétféle parancskötelezettséggel

Ekkor kétféle kötelezettség keletkezik. Egyfelől fennáll az eredeti parancs-kötelezettség a jogalkotó hatalom irányába (elsődleges parancskötelezettség). Másfelől azonban tipikusan (de nem szükségszerűen) a jogalkotó hatalom egy juttatást is adhat a kedvezményezett irányába, amellyel egy másodlagos kötelezettség keletkezik a jogosult irányába is⁴² (másodlagos parancskötelezettség). Figyeljük meg, hogy ebben a konstrukcióban egyelőre nincsen kapcsolat a kedvezményezett és a jogalkotó hatalom között.

Ezektől pedig ismét logikailag függetlenül a jogalkotó hatalom egy ígéretet is tehet a kedvezményezettnek, hogy amennyiben az adott cselekedetet a címzett nem tanúsítja, majd azt ő kikényszeríti. Ez az ígéretigény vagy másodlagos jogi igény. Az ábránk tehát a következőképpen egészül ki:

5. ábra. Parancsoló és ígérő jog kombinálódása egy magánjogi jogviszony esetén

42 Somló 1917. 441.

Ahogy a kétféle parancskötelezettséget nem szabad összekeverni, ugyanúgy nem szabad a kétféle ígéreti igényt sem összemosni. Attól, hogy a kedvezményezettnek igénye keletkezik a címzett felé, még létezik az eredeti jogalkotói ígéretből fakadó és a jogalkotó által támasztott igény is.⁴³

Jól látható, hogy ezzel a konstrukcióval válik magyarázhatóvá a parancselméleti kiindulópontból a magánjog szerkezete, amelyet egyébként a parancselmélet pusztán a parancsra alapozottan nem képes magyarázni. A címzett és a kedvezményezett közötti jogok és kötelezettségek a jogalkotói ígéretből és parancsból fakadnak, függetlenül attól, hogy a jogviszonyt látszólag (!) a két fél hozta létre, és nyilván a szerződéseket tekintik a jogok és a kötelezettségek forrásaként, valamint függetlenül attól, hogy a norma megfogalmazásában nyelviileg sem a parancs, sem az ígéret nem explicit.

Lássuk ezt működés közben! Ha egy egyszerű (pl. kölcsönszerződésre vonatkozó) szerződéses viszonyt veszünk alapul, akkor a parancsok és az ígérek, valamint a kötelezettségek és a jogosultságok (igények) egyszerű mondatokkal így hangzanak:

1. Jogalkotói parancs a címzett felé: Fizess a kedvezményezettnek X összeget!

2. Jogalkotói ígéret a kedvezményezett felé: Ígérem, hogy kikényszerítem X összeg megfizetését a címzett részéről (ha nem fizet).

3. Címzett elsődleges kötelezettsége a jogalkotó hatalom felé: Meg kell fizetnem a címzettnek X összeget.

4. Címzett másodlagos kötelezettsége a kedvezményezett felé: Meg kell fizetnem neked X összeget.

5. Kedvezményezett igénye a jogalkotó hatalom felé: Ki kell kényszerítened (mert megígérted) X összeg megfizetését a címzett részéről, ha nem fizet.

6. Kedvezményezett igénye a címzett felé: Meg kell fizetned felém X összeget. (Mert a jogalkotó hatalom megparancsolta neked.)

A fentebbi elmélettel – mondja Somló – olyan jelenségek is megmagyarázhatók, mint pl. a *lex imperfecta*, ami ebben a keretben egyszerűen jogalkotói ígéretből fakadó kedvezményezetti igény a korrelatív parancskötelezettség nélkül.⁴⁴ Ugyanígy magyarázhatók a különböző jogági elválasztások is. Míg az alkotmányjog csak elsődleges ígéretigényeket tartalmaz (ezek az ún. promittív szabályok), addig a közigazgatási és a büntetőjog elsősorban csak elsődleges parancsigényeket. (Ezek az imperatív szabályok. Bár azon már lehet vitatkozni, és Somló ezt a kérdést nyitva is hagyja, hogy a tiltó imperatív büntetőszabályok nem jelentenek-e egyben ígéretet az állampolgárok felé arra nézvést, hogy az állam üldözi a bűncselekményeket.) Végül, ahogy azt már említettem, az ún. imperatív attributív-szabályok (parancsok és ígérek egyidejűleg) építik fel a magánjog egészét. Az alanyi jogok egész katalógusa is magyarázható ezzel az elmélettel: a közjogi

43 Somló 1917. 444.

44 Somló 1917. 448.

alanyi jog mindig ígéreten alapszik. A közjogi alanyi jogok az állam egyoldalú ígéretei: a jogalkotó hatalom bizonyos cselekedetektől való tartózkodására szólnak a szabadságjogok, míg a cselekvésre szólnak a pozitív alanyi jogok. A magánjogi alanyi jogok pedig egyszerre tartalmaznak parancsot és ígéretet más alattvalók magatartására vonatkozóan. Kérdés, hogy mi történik a perjogokban? Somló nem tárgyalja a problémát, de a dolog azon múlik, hogy a perbeli résztvevők jogait és kötelezettségeit egymással szembeni jogoknak és kötelezettségeknek tekintjük-e vagy az állammal szembeni jogoknak és igényeknek.

Az ígérő jog elméleti pozíciójának értékelése

Somló heroikus kísérletét eszmetörténeti szempontból kétféleképp is értelmezhetjük. Mondhatjuk, hogy az voltaképp az utolsó kísérlet egy nagy általános jogtan megalkotására, hiszen Somló után hasonló mű már nem jelent meg. A német elméleti jogtudomány ezután kétfelé ágazik. Az egyik ág egy jóval alacsonyabb absztrakciós szint felé veszi az irányt, ebből lesznek a háború utáni német dogmatika olyan teljesítményei, mint Josef Esser *Vorverständnis und Methodenwahl in der Rechtsfindung*⁴⁵ vagy Wolfgang Fikentscher *Methoden des Rechts*.⁴⁶ Ezt az irányt már jobban érdekli a jogászai módszertan és a dogmatika, módszere erősebben összehasonlító módszer, és mind a vizsgált jogrendszerek, mind pedig a vizsgált jogterületek vonatkozásában jóval konkrétabb témákat mozgat, mint az általános jogtanok. A másik irány pedig a kifejezetten filozófáló és az általános jogtanoknál jóval magasabb absztrakciós szintű jogfilozófia, amellyel kapcsolatban Somló a naplójában már 1914-ban arról beszél, hogy az egy új elmélettől „terhes”.⁴⁷ Ez az elmélet aztán meg is születik: ez lesz Kelsen *Reine Rechtslehre*-je.

Ámde egy másik olvasat is lehetséges: Somló *Grundlehr*-jét fel lehet fogni az általános jogelméletek egyik első reprezentánsaként, sőt, akár Kelsen és Hart előfutáraként is. Funke például kifejezetten úgy tekint Somló elméletére, mint a kelsen-i bécsi iskola egy előfutárára.⁴⁸

Akárhogy is legyen, Somló elmélete, amely oly sok nagyon nehezen összeegyeztethető elméletet igyekezett összebékíteni egy végső, nagy szintézisben, épp ezért ellentmondásokkal terhes. Ennek leglátványosabb megnyilvánulása az, hogy Somló saját szociológus előéletét az austini empirikus fogalmakon alapuló elméleten és a születőben levő beszédaktus-elméleten (Reinach) keresztül igyek-

45 Esser 1972.

46 Fikentscher 1977.

47 Somló Bódog naplója, 3. kötet, 2014. november 8-i bejegyzés. Itt Somló Radbruch frissen megjelent, *Grundzüge der Rechtsphilosophie* (Leipzig, Quelle & Meyer, 1914) című művéről ír röviden, és ennek kapcsán jegyzi meg, hogy ez nem az a jogfilozófia, „mellyel a német jogtudomány már terhes”.

48 Funke–Sólyom 2013. 67.

szik becsempészni, ugyanakkor kulcsszerepet ad az érvényességi igény újkantiánus koncepciójának is. Mindez komolyan kihat az ígérő jog koncepciójára is, amelyet egyébként igen sokan kritizáltak már a mű megjelenését követően is.⁴⁹ Lássuk csak, hogy miért.

Először is Somlónál az érvényességi igény eleve kétarcú: egyszerre valamiféle pszichológiai állapot (az akarás tulajdonsága), de egyben a normák világának pszichikumtól független jellegzetessége is, hiszen az abszolút sollen-tételezések, mint amilyenek az értékek is, rendelkeznek ezzel. Reinach célja az elméletével a magánjog filozófiai, a priori alapjainak feltárása: azoknak a társadalmi aktusoknak a részletes jellemzése, amelyek megalapozzák a magánjogot, az áruforgalmat. (Nem véletlenül szentel nagyon tág teret az ígélet kategóriájának, amely a szerződéses viszonyok egyik, ha nem a legfontosabb alapeleme.) Reinach elemzésében ugyanakkor egyértelműen nyelvi és pszichológiai tényezőig megy vissza. Somlónál az „érvényességi igény” ugyanakkor semmiképpen sem kizárólag pszichológiai vagy nyelvi jellegzetesség, hanem a sollen-tételezések inherens tulajdonsága is. Így azonban azzal a paradoxonnal szembesülünk, hogy amennyiben a parancs, az ígélet stb. a jog szempontjából empirikus és a priori kategóriák, ahogy Reinach feltételezi (és sok ponton Somló is vallja), miként lehetséges, hogy az ezek által reprezentált érvényességi igény (amely épp emiatt különböző) fogja ezeket mégis egymástól elkülöníteni? Másképp: mi van „előbb”: a pszichikum és a nyelv, majd a parancs, és az ígélet, amely megtestesít egy érvényességi igényt, vagy az érvényességi igény, amely ezeket egymástól elkülöníti? Avagy már az érvényességi igény is empirikus jellemzőkön nyugszik? (Az akarat valamilyen jellegzetessége?) Más helyen, az akarat elemzésénél Somló ugyanebbe a dilemmába ütközik, hiszen meg kell különböztetnie egymástól az akarat empirikus fogalmát a jogszabályok által létrehozott (normatív) akarat-fogalomtól, amely „a szó lélektani értelmében nem az”.⁵⁰ Ennek nemcsak a kollektív jogalkotás esetén van jelentősége („a jogalkotó akarata”), hanem a magánjogban is, amikor az akarat és az akaratnyilvánítás (a leírt szerződés) konfliktusba kerülnek egymással. Az akarat tehát (akárcsak az ígélet, amely nyilatkozat a későbbi akaratunkra vonatkozóan) egyszerre a pszichológiai, a nyelvi és a „transzcendentális” világba tartozó fogalom, és mindig azok a jellegzetességei domborodnak majd ki, amelyek épp jobban erősítik az érvelést.⁵¹

Másodszor – részben épp emiatt – maga az ígérő jog kategóriája, Somló újítása is feszültségekkel terhelt. Somló maga is egyik legnagyobb elméleti vívmányának tartja, hogy a parancsok mellé beilleszti az ígélet – eredetileg tehát a magánjog

49 Weyr 1920. 116; Pitamic 1918. 745; Beling 1925. 71–72; Kelsen, 1920. 34., idézi: Funke–Sólyom 2013. 79.

50 Somló 1917. 224–225.

51 Funke ugyanígy a normatív és az empirikus nézőpont összemosását tartja a *Grundlehre* legnagyobb gyengeségének.

társadalom- és nyelvfiziológiai magyarázatából kisarjadó reinachi kategóriáját. Ha azonban az ígélet empirikus kategória, az absztrakt jogalkotó hatalom hogyan ígérhet meg bármit? Ráadásul az ígélet Somló szerint a jognak nem szükségszerű eleme: nem a priori (jogi alaptani) fogalom, hiszen nélküle elképzelhető jog. Mivel azonban az alkotmányjog, a közjog nagy része (pl. a perjogok) és a magánjog teljes rendszere ezen nyugszik, a következmény az lesz, hogy a jog archetipikus formái (pl. a római magánjog egésze) kiesnek a pusztán a priori fogalmakkal magyarázható jog kategóriájából. Milyen magyarázata a jognak az, amely a római jog és általában a magánjog egészét valamiféle esetleges és a jog szükségszerű fogalmába nem illeszkedő jelenséggént magyarázza? Itt nyilvánvalóan az austini kiindulópont béklyózza Somlót. Ez eredményezi azt az ellentmondást is, hogy az ígérő jog a jogalkotó hatalomból (amely fogalmilag kívül kell hogy álljon a jogon) a jogok egyfajta címzettjét hozza létre. Végző soron elég valószínűnek tűnik, hogy az ígérő jogalkotó hatalom a kor valóságát és alkotmányos monarchiáit tükröztesse: a jog által nem, vagy csak igen gyengén megkötött szuverént.

Végül – és erre a vonatkozó helyeken már utaltam – a jognak a jogalkotó által kiadott parancsokkal és ígéretekkel való azonosítása (ráadásul úgy, hogy ezek közül csak a parancs az a priori, szükségszerű elem) a mindennapi jogi jelenségek egy részének egészen extrém magyarázatára vezet. Például minden magánjogi jogviszony létrejöttékor tételeznünk kell egy jogalkotói parancs és egy ígélet egyidejű létrejöttét, amely a jogviszonyt valójában létrehozza. A magánjogi jogviszonyokat eszerint tehát nem a felek hozzák létre. Ez ellentmond a józan észnek. Továbbá a szabadságjogok csak a jogalkotó hatalom tűrésre szóló ígéreteként értelmezhetők. Míg az elsónél még lehet úgy érvelni, hogy a gazdasági kapcsolat létrejöhet a felek között a jogalkotó hatalom parancsai és ígérétei nélkül, s a jogalkotó hatalom később részesíti ezt a tényszerű kapcsolatot jogi védelemben, a szabadságjogok esetén még ez a magyarázat is elesik. Somló elméletében az államon kívül és az állam nélkül elképzelhetetlenek a szabadságjogok. Ma már számunkra ez az elmélet teljesen elveszítette a magyarázó erejét.

Kevésbé méltatott összefüggés, hogy Somló ugyanakkor ezzel az ellentmondásokkal terhelt kísérlettel is jó irányba tapogatózik, és ezt épp a huszadik század egyik legbefolyásosabb jogfilozófusának, Herbert Hartnak az elmélete támasztja alá. Az austini elméletet ugródeszkának használó és az újkantiánus gondolkodási keretek kalodájában nem vergődő, de a szociális aktusok (beszédaktusok) elméletéből is inspirációt merítő Herbert Hart lesz az, aki végül helyrerakja a puzzle darabjait, mégpedig a másodlagos jog koncepciójával. Mint az ismert, Hart is Austin (szándékosan félreértelmezett) elméletéből indul ki, és az egyik újítása épp az, hogy a magatartásokat kötelezővé tevő vagy tiltó szabályok mellett egy modern jogrendszer rendelkezik ún. másodlagos szabályokkal is, amelyek az elismerés, a változtatás és az ítékezés szabályai.⁵² Az elismerési szabály a jog azonosítását

52 Hart 1995. 114–118.

szolgálja, elosztatja a hivatalos és a nem hivatalos közötti bizonytalanságot. A változtatás szabályai egyfelől a hivatalos jogalkotás szabályait jelentik, másfelől magánszemélyeket hatalmaznak fel arra, hogy bizonyos ügyleteket kössenek, s így alátámasztják az „ígérettevés erkölcsi intézményét” is.⁵³ Végül az ítélkezési szabályok „felhatalmaznak bizonyos egyéneket annak a kérdésnek a hivatalos eldöntésére, hogy egy adott esetben vajon megsértették-e az elsődleges szabályt”.

Hart és Somló elgondolása között azonnal érezzük a hasonlóságot. Nyilvánvaló, hogy mind Hart másodlagos joga, mind Somló ígérő jogra vonatkozó konstrukciója ki szeretne küszöbölni egy érezhető hiányérzetet. Hiszen a modern jogrendszerek nyilvánvalóan nem csak a jogalkotó hatalom parancsaiból állnak.

A problémát azonban eltérő módon oldják meg. Mi az oka ennek? Elsősorban az, hogy eleve másképp értelmezik a parancs fogalmát. Míg Hart a parancsot a magatartási szabállyal azonosítja, és azt keresi, hogy egy jogrendszer a magatartási szabályokon kívül milyen elemekből áll még, addig Somló „parancsa” valójában a jogalkotó bármilyen parancsa lehet. Somló csak szórványosan azonosítja a parancsot a kifejezett magatartási szabállyal. Ebből származik a mindkettejük által posztulált kiegészítő jog különbsége. Hart a pusztá magatartási szabályok mellé helyezi a másodlagos jogot, mint amely a jog hatékonyságát és rendszerszerűségét fokozza. Somló számára az igazi problémát az jelenti, hogy miként lehet megmagyarázni a közigazgatási jog, az alkotmányjog (tehát a jogalkotó hatalmat magát is kötelező szabályok) létét, és hogyan lehet megmagyarázni a parancselmélettel a teljes magánjogot és a magánjogi megállapodásokat kikényszerítő jog létét (a perjogokat). Somló ezután Reinach pszichologizáló és nyelvfilozófiába hajló elméletét és Jellinek állami megkötöttségről szóló tanát építi bele az elméletébe ezzel a céllal. Hart más utat választ, mert nem elsősorban az államjog stb. léte érdekli, hanem az, hogy vajon miként lehet azt a modern jogrendszert átfogóan magyarázni, amely nyilvánvalóan nem csak tisztán magatartási szabályokból áll.

Irodalom

- Austin, J. 1885. *Lectures on Jurisprudence or the Philosophy of Positive Law I–II*. (ed: Robert Campbell, R. – Austin, S.) London.
- Bergbohm, K. 1892. *Jurisprudenz und Rechtsphilosophie. Kritische Abhandlungen*. Leipzig.
- Bierling, E. R. 1894. *Juristischen Prinzipienlehre, Akademische Verlagsbuchhandlung von J. C. B. Mohr* (Paul Siebeck). Freiburg I.B. und Leipzig.
- DuBois, J.– Smith, B. 2016. Adolf Reinach. In: Zalta E. N. (ed.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <http://plato.stanford.edu/archives/spr2016/entries/reinach>

53 Hart 1995. 117.

- Beling, E. 1925. Besprechung: Felix Somló, Juristische Grundlehre. *Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, 3. F., Bd. 21, 50–83.
- Esser, Josef 1972. Vorverständnis und Methodenwahl in der Rechtsfindung. Athenäum Verlag, Königstein im Taunus.
- Fikentscher, W. 1977. *Methoden des Rechts*. Tübingen.
- Funke, A. 2004. *Allgemeine Rechtslehre als juristische Strukturtheorie: Entwicklung und Gegenwärtige Bedeutung der Rechtstheorie um 1900*. Tübingen.
- Funke, A. – Sólyom, P. 2013. Einleitung. In: Funke – Sólyom (ed.): *Verzweifelt objektiv (Tagebuchnotizen und Briefe des ungarischen Rechtsphilosophen Felix Somló (1873–1920))*. Böhlau, Köln.
- Hart, H. 1995. *A jog fogalma*. Budapest. [ford.: Takács Péter]
- Jellinek, G. ³1914. *Allgemeine Staatslehre*. Berlin.
- Jhering, R. 1877. *Der Zweck im Recht*. Leipzig.
- Kelsen, H. 1920. *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts. Beitrag zu einer reinen Rechtslehre*. Tübingen.
- Merkel, A. 1874. Über das Verhältnis der Rechtsphilosophie zur „positiven“ Rechtswissenschaft und zum allgemeinen Teile. *Grünhuts Zeitschrift für das Privat- und öffentliche Recht der Gegenwart* 1. Wien.
- Pitamic, L. 1918. Eine „Juristische Grundlehre“ [Besprechung von Felix Somló, Juristische Grundlehre]. *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, 3. 734–757
- Reinach, A. 1913. Die apriorischen Grundlagen des bürgerlichen Rechtes. *Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung* (röviden általában Husserls Jahrbuch für Philosophie-ként hivatkozták, így Somló is) 1/2. 685–847. Internetes forrása: <http://www.ophen.org/pub-101093>, a szöveg eredeti verziója pdf-ben: <http://www.sdvigpress.org/dox/102960/101093.pdf>
- Somló, F. 1917. *Juristische Grundlehre*. Leipzig.
- Somló, F. 1926. *Gedanken zu einer ersten Philosophie*. Berlin.
- Somló Bódog naplója. *Quart. Hung* 3038/1–4.
- Stammler, R. 1911. *Theorie der Rechtswissenschaft*. Halle.
- Thon, A. 1878. *Rechtsnorm und subjektives Recht*. Wien.
- Weyr, F. 1920. Zur Frage einer juristischen Grundlehre. *Philosophie und Recht. Zeitschrift für Philosophie und Rechtswissenschaft, philosophische Parteienlehre, juristische Erkenntnistheorie* (Rechtsfindung) und Pädagogik, 1. 45–49., 112–118.

Cseppben a tenger, tengerben a csepp.

Horváth Barna, a szociológus

Zsidai Ágnes

CSc (PhD), Dr. habil.

ELTE, ÁJK, Jog-és Társadalomelméleti Tanszék

zsidaiaignes@ajk.elte.hu

Összefoglalás. Horvát Barna (1896–1973) az újkantiánus ismeretelméletet és módszertant, valamint az angolszász indíttatású pragmatikus-empirikus processzuális (jog)szemléletet „egybenező” szinoptikus társadalom- és jogbölcselete a magyar polgári eszmetörténet egyik vitathatatlanul legeredetibb, ugyanakkor a nemzetközi és hazai jogtudomány által legellentmondásosabban megítélt elmélete. A tudós kora társadalom- és eszmetörténeti szituációját, benne saját személyiségét s ennek teoretikus végiggondolását mint „testet öltött paradoxont” éli át és értelmezi. E tanulmány annak bemutatására vállalkozik, hogy a szükségszerűség és szabadság, tény és érték között feszülő hiatus irracionális szinoptikus áthidalása segítségével Horváth hogyan alapozza meg a társadalom fogalmát, annak különböző objektivációit, fejlődési törvényszerűségeit, továbbá az azt kutató szociológia szerkezetét.

Kulcsszavak: tudásszociológia, szükségszerűség és szabadság, társadalmi és természeti környezet, magatartás, társadalmi objektivációk, eljárás, egyenes/csökkenő arányú fejlődés, szinopszis

Abstract. Ocean in the drop, drop in the ocean. Barna Horváth, the sociologist of law

Barna Horváth's (1896–1973) synoptic social- and legal philosophy, that coexamines the neo Kantian epistemology and methodology together with the pragmatic-empirical (legal) perspective motivated by the Anglo-Saxon tradition, is one of the undisputedly most unique theory of the Hungarian bourgeois intellectual history, however, it is judged most controversially by the international and domestic jurisprudence. The scientist is experiencing and interpreting the social- and intellectual historical situation of his age and his own personality within it, and also the thinking through of this as “embodied paradox”. This study aims to reveal how Horváth, with the help of the synoptic bridging of the high tension of the ‘hiatus irracionalis’ that is between necessity and freedom, and fact and value, establishes the concept of society, and the various objectivations, and principles of its progress, and furthermore, he lays the grounds of the structure of sociology that analyses it.

Keywords: sociology of knowledge, necessity and freedom, social and natural environment, behaviour, social objectivations, process, linear/decreasing rate of progress, synopsis

Horváth Barnát jogásznak, jogfilozófusnak, jogbölcseletőnek, jogszociológusnak nevezni nem tudomány-rendszertani probléma. Csak nézőpont, vagyis perspektíva kérdése. Sőt, ilyen erővel nevezhetném filozófusnak, politológusnak, lélek-búvárnak, esztétának is. Miért ne tarthatnám szociológusnak? De vajon miből fakad ez a sokszínűség, nyitottság, átjárhatóság Horváth egyébként átgondolt, jól felépített, konzekvens, mégis meglepetésekkel teli, végletes ellentéteket kezelő, nagy magyarázó erővel és heurisztikus értékkel bíró életművében? Miben rejlik a trouvaille, hogy az ouvre-ban bármerre kalandozhatunk: kiindulhatunk pl. a szerelem, a barátság intim kapcsolatából, a műélvezetből, a hős tragikus sorsából, a gondolkodás utópikus szerkezetéből, az elemi joghelyzetekből, a szokásokon, divaton, a nyelven, a közvéleményen keresztül eljuthatunk a jog alapját képező nagy társadalomszervező objektivációkig (gazdaság, harc, hatalom, műveltség), végül a legfejlettebb eljárásig: magáig a jogig, de meg is fordíthatjuk a sorrendet. Bárhol kiléphetünk, bekapcsolódhatunk a gondolatmenetbe: minden csepp a tengerben, tenger a cseppben – Horváth mindent képes egybelátni és egyben láttatni –, mert nála „minden” *szinoptikus szerkezetű*.

Mégis miben gyökerezik, miből fakad ez a látásmód? A „rejtély” megoldása feltehetőleg abban a *tudásszociológiai* és hermeneutikai tételben rejlik, hogy egyetlen mű sem függetleníthető a gondolkodói, alkotó *személyiségétől*, előítéleteitől és világnézetétől, hitvallásától, valamint a kor *társadalmi és eszmetörténeti szituációjától*, azoktól a nagy kultúrproblémáktól, melyek erőterében az alkotó személyiségének és művének „egysége” kiformalódik. A személyiség és a mű születésének kortörténeti szituációhoz és életpályához való kötöttségével Horváth Barna nemcsak hogy tisztában volt, hanem ezt tette a lehetséges megértés maximájává mind saját önmegértése, mind pedig művének interpretálója számára. „Nézeteink végső kialakulását mindenekelőtt azok az emberek határozzák meg, akikkel megadatott találkozunk, könyvek, amelyekhez megadatott tartoznunk, valamint azok a történelmi események, amelyeknek megadatott, hogy tanúi legyünk...”¹ Tudatosan vagy öntudatlanul, de mindig a világ- és önmegértésünk történetének értelemhorizontján mozgunk, csakis ott találhatjuk meg önmagunkat és ott találkozhatunk másokkal – fogalmazhatnánk tovább Horváth Barna hermeneutikai maximáját. Ha Gadamer Hermész német nagykövete,² originális életművével Horváth Barnát méltán nevezhetjük magyar konzuljának.

„A szerző nézeteitől mi sem áll távolabb, mint a dogmatikus merevség... Legszívesebben egész elméletét egyetlen szkeptikus zárójelbe tenné.”³ – írja *A jogelmé-*

1 Horváth 1993. 8–9.

2 Korcsog 2002.

3 Horváth 1937. Előszó. III.

let vázolata című művének előszavában. A szinoptikus jogelmélet nem arról szól, „amiben vakon hiszünk, hanem csak arról, amiben aránylag még a legkevésbé kétkedünk, aminél jobbat nem látunk, amit azonban mindennap vitássá teszünk, s amit cáfolni vagy jobbal pótolni vagy kiegészíteni érdemes”.⁴ Ez a gondolkodói hitvallás azt a meggyőződést sugallja, hogy a gondolkodás kritikai-reflexív természetétől sohasem találhat nyugalmat, a hit abszolút, vagy a mindig csak konvencionális érvényességgel bíró tudás ideiglenes, relatív, véges bizonyosságaiban. Az igazság abszolutizmusokat feloldó relativitása és az örök kétkedés megkerülhetetlenségében való meggyőződés ugyanakkor nem jelenti azt, hogy az igazságigény és igazságkeresés értelmetlen, reménytelen vállalkozás, a tárgyról való tudományos gondolkodás, s egyáltalán maga a gondolkodás, lehetetlen volna.

„*Ahogy élünk, úgy gondolkodunk.*”⁵ – vallja önéletrajzában. A befogadónak, ahhoz, hogy találkozzon a Művel, meg kell tehát ismerkednie a személyiséggel és korról, hogy ezáltal visszatalálhasson magához a műhöz, s teszem hozzá – ezeken keresztül önmagához. Kizárólag ily módon válik érthetővé, hogy a két világháború közötti, ellentmondásokkal terhelt társadalomtörténeti helyzetben, a nyugat-európai újkantiánus és empirikus-pragmatista elméleti tradíciók metszéspontján Horváth örökké az abszolutizmus és relativizmus, természetjog és pozitívizmus, kritizmus és dogmatizmus, idealitás és realitás, spontaneitás és biztonság, szabadság és szükségszerűség, forradalom és alkotmány (rend) ellentéteit konfrontáló, s mégis azok kibékítése után sóvárgó, ugyanakkor állandó kétkedésre hangolt személyiségének „médiámában” hogyan jön létre a szinoptikus látásmód habituális bensővé tétele, s ennek eredményeképpen maga az életmű.

Horváth Barna visszaemlékezése szerint gyermekkorát a sűrűn benépesített, szeretetteljes világa, a nyüzsgő társasági élet⁶ ellenére magányosság- és bizonytalanságérzés uralta, az ifjúkor viszont „vulkánkitörésként” érte. „Azt hiszem, az ifjúság teljesen új élményt adott nekem: szerelmet, kutatást és egyéniséget. Életemben először ízleltem meg a *Határtalan Lehetőséget*. Ez volt az új szempont, amely átalakította a világ képét, ez volt a földrengés, amely darabokra törte láncaimat.”⁷

A tanulás, az értelmiségi pálya nem volt kétséges. Az egyetemet szinte rögtön megszakító nagy háború és az azt követő forradalom is jelentősen befolyásolta Horváth Barna formálódó személyiségét, gondolkodásának alakulását. „Először tanultam meg látni a tömegmozgalmakat – írja önéletrajzában. „Az iskolában sohasem tanultunk arról, hogy olyasmi, mint a szocializmus, egyáltalán létezik. De a háború példaszerűen kioktatott bennünket, hogy mit jelent a szocializmus. A

4 Horváth 1937. IV.

5 Horváth 1993. 8.

6 A családban voltak tanáreberek, újságírók, jegyzők, bírók, mérnökök, „rendes” polgári, hivatalnoki, értelmiségi foglalkozásokat űzők, de akadt köztük aposztázált katolikus pap, református püspök és zsidó szabadkőműves, földbirtokos és professzor, művész, spiritiszta és hivatásos katonatiszt, Habsburg-Tisza-párti és Jászi-követő is.

7 Horváth 1993. 27.

háború alatt formálódott ki bennem első mély és tartós elvem: *az imperializmus rossz, a béke jó*. A forradalomban láttam azoknak a tömegeknek a fellélegzését és lelkesült derűjét, amelyek az évekig tartó rettenet és szenvedés után hazajöttek, és hittek a népi kormányzat eljövételében. És láttam a magyar kommünben a tervezett társadalom (tervtársadalom – Zs. Á.) első kísérletét.”⁸

Az egyetem azonban nem pusztán a jog tanulmányozását (Grosschmid, Szladits, Magyar), hanem a filozófiával, a társadalomtudományokkal, a művészetekkel való ismerkedést, az azokban való elmélyülést is jelentette. A filozófiával – főleg a kriticismussal (Kant) és empirizmussal (Spencer) való – korai ismerkedés után, a művészi stílusélmények és gyakorlatok folyamán az akkor legmodernebbeknél és legforradalmiabbaknál köt ki: olyan tudósoknál, mint Rickert, Stammler, Somló, Kelsen, Verdross, Sander, Hume és Laski, Weber, Durkheim és Mannheim, s olyan művészeknél, mint Bartók, Gauguin, Rabindranáth Tagore, Ady, Proust, Shaw és Wells. A tanulás Horváth számára nem magányos tevékenység, hanem véget érni nem akaró szellemi csatározás. „A vitatkozás a szenvedélyünké vált. Vita a vita kedvéért, világos gondolkodás, amely az egeket ostromolta, végtelenül tiszta vágyódás a kulcsok után, amelyek megnyitják az univerzum titkait.”⁹

Egy másik, a szinoptikus látásmód megkerülhetetlenségének belátásához vezető élmény a *személyes életút és a jogász hivatás* során felhalmozódó tapasztalatok reflexiójával hozható összefüggésbe. Horváth pályájának kezdetét hivatásokban töltötte, de nem pusztán „egyszerű” jogászként, hanem olyan potenciális tudósként, aki nem csak gyakorlati cselekvőként, hanem mintegy résztvevő-megfigyelőként, avagy terepmunkán lévő antropológusként képes volt felfogni, értelmezni a körülötte folyó eseményeket, képes volt az események roppant áradatában felfedezni a rejtett struktúrákat. „Magam is fogaskerék vagyok a modern Állam és Jog kiterjedt gépezetében” – írja. „Számptalan lehetőségem volt, hogy a hadsereg, az igazságszolgáltatás, a minisztériumi osztályok, és egy sereg más hivatal működését megfigyeljem. Számomra kezdettől fogva magától értetődő volt, hogy a szerveknek és eljárásoknak ez a mérhetetlen apparátusa, amely nélkül a jog szabályai nem tudnák szabályozni az eseteket és valójában ők maguk sem volnának végrehajthatók, a jognak megkülönböztető ismérvét alkotja.”¹⁰ A mindennapi jogélet tapasztalatai alapján evidenciaként tudatosult számára, hogy nincs „kész”, „lezárt” jog. A jog pusztán formális szemlélete teljesen idegen a jogi gyakorlattól, nem képes megmagyarázni a jogi jelenség társadalmi és pszichikai működésmódját, s a többi társadalmi objektívációkhoz való viszonyát. A fiatal jogász számára immár nem csupán intellektuális belátás, avagy egyfajta intuitív sejtés a tény és érték dualizmusa, hanem átélésekben eleven és reflexióban átvilá-

8 Horváth 1993. 42.

9 Horváth 1993. 42.

10 Horváth 1993. 91.

gított saját tapasztalat. „Újra és újra megpillantottam a jog Janus-arcát – a kemény tényeket az egyik, a fennkölt eszméket a másik arcon...”¹¹

„A Társadalmat és a Jogot a lehető legtudományosabban akartam leírni.”¹² – mondja Horváth *Forradalom és Alkotmány* című önéletrajzi vallomásában. Kérdés: vajon sikerült-e a tudós vállalkozása? Az alábbiakban a Horváth-féle szinoptikus jellegű társadalom felépülésének és szerveződésének, valamint az azt kutató szociológia (általános társadalomelmélet) rekonstrukciójára vállalkozunk.¹³

Az, hogy társadalomban élünk, adottság számunkra, viszonyunk, beállítódásunk hozzá természetes. De vajon mit jelent ez? Személyes és az emberiség útja lépésről lépésre végzettszerűen meghatározott, vagy vak véletlenek bábuai vagyunk, netán urai sorsunknak, sőt a Természetnek? Míg Benthamnál fájdalom és öröm, Freudnál az Erosz és Tanatosz princípiuma között vergődve keressük a megnyugvást, a boldogságot, Horváth – Kanthoz vagy Marxhoz hasonlóan, de mégis másképp – a társadalmat *a szükségszerűség és szabadság* metafizikai elveinek funkcionális összekapcsolásában konstituálja, ugyancsak valamilyen egyensúlyi állapot, vágykielégülés céljából. „Szükségszerűség vagy szabadság-e hát a társadalom? Szükségszerűség annyiban, amennyiben a természettudományi törvényszerűségek szigorúan megszabják azokat a hatásokat, amelyeket a környezet ránk gyakorol, valamint azokat a feltételeket is, amelyek között alanyiségünket a környezettel szemben való érvényesítése, a természet erőinek céljaink szolgálatába állítása, az emberi mű bélyegének a környezetre való ráütése sikerül.”¹⁴

„A szabadság az ilyen szükségszerű fejlődésben úgy magyarázható, hogy hozzátartozik a szükségszerű okozati összefüggések szerkezetéhez. Megállóhelyeket vagy átszállóhelyeket jelent okozati sorozatokban. Szabadságomon oksorok hatnak keresztül, annyiban tehát ez a szabadság illúzió és ideológia, amennyiben az okozatiság áttörésének agyrémét festi a falra. Szabadságom egyszerűen az okozatos tényezőknél azt az egyszeri összetételét, alakulását jelenti, amely én vagyok. Jelenti különösen a bennem, ebben a különös alakulatban, egymással mérkőző, okozatos tényezőknél még el nem dőlt küzdelmét. Jelenti azt az egyszeri módot, ahogyan minden okozati folyamat ebbe az egyszeri alakulatba, amely én vagyok, betorkollik és onnan ismét továbbbszalad.”¹⁵

Még érdekesebb a dolog, ahogyan Horváth a szabadságot a szükségszerűség, a szükségszerűséget pedig a szabadság oldaláról szemléli. A perspektívák váltako-

11 Horváth 1993. 91.

12 Horváth 1993. 91.

13 Horváth építkezése konzekvens: *Jogbölcseleti jegyzetek* (1924), *Rechtssoziologie* (1934), *A jogelmélet vázlatja* (1937), *A szociológia elemei* (1938), *Népszerű szociológia* (1942) című műveiben, mindazonáltal elmondható, hogy kitapintható elmozdulást látunk a társadalmi jelenségek és a jog pszichoszociológiai, lélektani megalapozása, a tudat utópikus szerkezetének vizsgálata irányába.

14 Horváth 1942. 6.

15 Horváth 1942. 8–9.

zásában ugyanis kifejeződik Horváth Barnának az *egyéni és társadalmi fejlődés lehetőségébe* vetett optimista – de nem naiv – hite, a fejlődés igenlése és az ember aktivitása. A fejlődés szükségszerűsége nem zárja ki, hogy azt előmozdítani igyekezzünk: a „jobb jövőbe” vetett fatalista hit, a pusztá várakozás elmulasztja a lehetőségeket, s kitolja a bekövetkezést: pazarlás a szabadság potenciáljával. Ugyanakkor: a szabadság perspektívájából a szükségszerűség „semmi egyéb, mint értelmünk egyik *rendező elve* (kiemelés tőlem: ZS. Á.), amelyet arra használ, hogy a saját portáján rendet csináljon, hogy benyomásaink zűrzavarából rendezett világot teremtsen”.¹⁶ A természeti valóság (Sein), létünk alapjának okozatossága saját lelki és a társadalmi fejlődés oldaláról vágykivetítés (projekció), „annak a vágyunknak a képkivetítése, hogy állandó, biztos, kiszámítható, törvényszerű környezetünk legyen, hogy ne érhessenek meglepetések. Szabadságunk pedig annak az ellenkező vágyunknak a képe, hogy korlátlanul érvényesülhessünk, vágyainkat minden ellenállással szemben teljesen kielégíthessük”.¹⁷ Bár a szükségszerűség és szabadság, Sein és Sollen kontradiktórius ellentéte feloldhatatlan – mert vágyaink konfliktusa kioldhatatlan –, nem lehetetlen viszont az alkalmazkodás, a csiszolás: ha akadozva is, de ez jelenti a társadalmi haladást.

A társadalom egyik arca tehát a szükségszerűség, a másik a szabadság. E kettős Janus-arc a közös lényeg a többi ezer arcban. „Nem sorolhatom fel a társadalomnak mind az ezer arcát! Nemi, szerelmi, családi életét, a barátság intim közösségeit, a hivatásközösségeket, az osztályokat, a közönséget, a közvéleményt, az egyházat, a pártot, a falut, a szakszervezetet, a világvárost és az idegenforgalmat, a repülőgép-közlekedést és a tudományos kongresszusokat, a sportot és a divatot, a festészeti irányokat és a titkos társulatokat”.¹⁸ A társadalom, ha akarom, *gazdálkodás*, az anyagi élet reprodukciója – aminek ugyancsak több szegmense van: termelés, fogyasztás stb. –; ha akarom, *harc* – a létért folyó harc, osztályharc, gazdasági verseny, párbaj, polémia, perek, kártyajáték –; ha akarom, *hatalom* – uralkodás, engedelmesség –; ha akarom, *kultúra*, műveltség – a környezet és a közös lelki tartalmak, eszmék művelése –; ha akarom, *intézményi rend* – szokás, konvenció, erkölcs, jog. A társadalom azt az arcát mutatja, amit hajlandók vagyunk észrevenni. „Mégis, jaj annak a kutatónak, aki egyik vagy másik arca kedvéért elhanyagolja a többit! Az ezer arc közül az egyik bűvöletébe ejti az ilyen kutatót, miközben a többi gúnyosan és csúfondárosan rávigyorog!”¹⁹

A *társadalom konstitúciója* során Horváth *antropológiájában* az embert biológiai, pszichológiai és értelemmel bíró lényként írja le. Az ösztönök és az impulzusok spontaneitása az élet egyes dimenzióiban cselekvésekben realizálódik. A környezet – mint *szükségszerűség* – csak a viselkedésének feltételeit határozza

16 Horváth 1942. 10.

17 Horváth 1942. 10.

18 Horváth 1942. 17.

19 Horváth 1942. 18.

meg, viszont az ösztönök, vágyaink, valamint természeti adottságaink sokszínűsége és konfliktusossága potenciálisan már magában hordozza a *szabadság* mozanatát. „Az aktív spontaneitás éppen abban áll, hogy választunk a környezet által nyújtott lehetőségek között, márpedig minden értékelés, minden választás az intelligenciának egy minimumát feltételezi”.²⁰ A fejlődés Horváth Barna szerint abban áll, hogy a három tényező közül először az érzelmek kerekednek felül a biológiai adottságokon, majd pedig az intelligencia, a racionális belátás kerül domináns pozícióba az érzelmek felett. Biológiai örökségünk és természetes környezetünk mellé az intelligencia felépíti azt a mesterséges környezetet, amelyet aztán *kultúrának* nevezünk.

Ám az embernek nem minden megnyilvánulása számít a társadalom és a jog konstitúciója szempontjából relevánsnak. Az egyed pusztán biológiai vagy lelki megnyilvánulásait Horváth éppúgy nem tekinti magatartásnak, mint az okozatos szükségszerűséggel előidézett *viselkedést*.²¹ *Magatartáson* szerinte *erkölcsi* alanyok olyan viselkedését értjük, „amelyet a viselkedő saját belátása és spontán elhatározása szerint ellenőrizni és irányítani képes”.²² (A magatartás értelemszerűen nem pusztán cselekvés, hanem mulasztás, nem-tevés is lehet.)

A *társadalom* Horváth Barna-féle ún. *centrális fogalmának* megalkotásához azonban tovább kell szűkíteni az emberi magatartások körét. Horváth tagadja a mechanikus vagy organikus felfogásokat, amely a társadalmat az egyének puszta halmazaként, mennyiségi konglomerátumként vagy biológiai organizmusként értelmezi. A társadalmat azon magatartások interszubjektív összességével azonosítja, amelyek *egymás feltételeit érintik*, vagyis olyan cselekvések összességeként fogja fel, amelyek valamilyen módon intencionálisan egymásra vonatkoznak. Horváth a társadalmi magatartás *feltételein* más, jelen lévő vagy nem jelen lévő emberek heteronóm magatartásait, illetve azok (tehát nem természeti, materiális tényezők) folyamányaként már előállt vagy később előálló szituációkat, folyamatokat, intézményeket érti. „Elmondhatjuk tehát, hogy nem csupán az egyes magatartások, hanem azok száma és közössége – továbbá jellege: békés/harcos, prosperáló/hanyatló, művelt/műveletlen stb. (kieg. tőlem – Zs. Á.) – is olyan feltételeket teremtenek más magatartások számára, amelyek kétségkívül társadalmiak.”²³

A magatartás külső feltételeit azonban nemcsak mások (egyének vagy közösségek) magatartása jelenti, hanem általában véve a külső környezet. Nyilvánvaló például, hogy az emberi közösségek valahol letelepednek, alakítják természeti környezetüket. Hol van hát az elhatárolási pont a *társadalmi és természeti környezet* között? A természeti környezet egésze nem társadalom, hanem annak csak létalapja: csak azt a részét tekinthetjük társadalomnak, amely az ember ellen-

20 Horváth 1924. 193.

21 Pl. öntudatlan állapotban valaki egy másik emberre zuhan.

22 Horváth 1937. 36.

23 Horváth 1938. 10.

őrzése, irányítása alá vonható. „A természeti környezet tehát csupán azoknak a társadalmi magatartásoknak a tényállásaképpen válik társadalmivá, amelyek a környezetet kiválasztják.”²⁴

A cselekvés feltételeinek *érintettsége* Horváthnál azt jelenti, hogy az egyik ember magatartása, a magatartások szövevényeképp előálló, befolyásoló jelenségek nem kauzálisan, természet módjára hatnak a másakra, hanem pusztán annak keretfeltételeit alakíthatják oly módon, hogy az – hasonlóan immár a természeti, tehát külső körülményekhez – spontánul és szabadon alkalmazkodhassék. Horváth Barna tehát az emberi magatartást spontán és szabad alkalmazkodást lehetővé tévő *automón* jellege révén ragadja ki a társadalomban (is) érvényesülő oksági törvény uralma alól. A magatartás feltételeinek érintettsége természetesen nem pusztán tudatos akarati aktus eredményeképpen állhat elő, hanem az bekövetkezhet anélkül is, hogy a cselekvők arról vagy akár egymásról is tudnának.²⁵

A magatartás Horváth-féle definíciója tisztán mutatja annak és egyben a társadalomnak a *szinoptikus* szerkezetét. Láttuk, hogy már a magatartás spontaneitásában – a kognitív megnyilvánulásokról nem is szólva – értékelés (morális szabadság) fejeződik ki. A társadalmat csak az érték szempontokhoz igazodó, értékelő magatartások érintkezésével tudjuk a természettől megkülönböztetni. A társadalom se nem merő természet, nem pusztán tény (Sein), se nem pusztán érték (Sollen), hanem a tények és az érték szempontok *eszmei kombinációja*. Ez a felismerés és a Horváth által választott és kombinált elméletalkotási-értelmezési paradigmák: egyfelől a létet és kellést elválasztó újkantiánus ismeretelmélet és metodológia, másfelől a jelenségeket térben-időben változhatóként elgondoló, ontológiai alapként szolgáló empirikus-pragmatikus (processzuális) szemléletmód messzeható következményekkel bír – ebből fakad voltaképpen a Horváth-féle *szinoptikus jog- és társadalomelmélet* eredetisége, *nóvuma*.

A horváthi életmű tanulmányozása alapján elmondható, hogy a szinopszis – vagyis a tények és értékek szemléleti egysége gondolati kapcsolata – érvényességi köre *univerzális*: az elemi magatartástól a társadalmon és jogon (jogász hivatásokon) keresztül az összes kultúr(és jog-)tudomány szinoptikus természetű. A Sein (lét) és Sollen (érvényesség) mint a fennállás két módozata között – a módszertisztasághoz ragaszkodva – nem létezhet valamiféle „harmadik birodalom”. A szinoptikus módszer a természettel és a normával nem mint „*harmadik ismerettárggyal*” foglalkozik, hiszen a norma és valóság között nincs tárgyi kapcsolat. Norma és valóság kapcsolata csak *gondolati képződményként* fogható fel, ezért a társadalom csak *gondolati tárgy*, vizsgálatának módszere pedig nem megismerési (!) tárgykonstituáló, hanem „csak” *gondolati módszer*.

„Nehéz hozzászokni, hogy a társadalom nem a természetben létezik, mint a testek, hanem csupán gondolatképlet, a képzelet alkotása, amely a rideg té-

24 Horváth 1938. 10.

25 Pl. fertőzésveszély, járvány esetén.

nyekhez hozzáképzeli az érték szempontokat, hogy ezekkel kapcsolatba hozva őket, kiemelhesse belőle a társadalmat. Pedig a dolog csakugyan úgy áll, hogy a társadalom csak gondolatképlet, a naturalizmus terminológiájában beszélve: ideológia.”²⁶ Ez kétségkívül lefokozza a szociológia ismerettárgy-igényét. Ennek megfelelően a szociológia módszerét „úgy jellemezhetjük, hogy az egymást érintő spontán magatartások tényállásait tevő tényelemeket és az érték mérőiket alkotó értékelemeket, egymáson kiválogatván őket, gondolatban egymásra vonatkoztatja és ezzel egy csupán a szemlélő gondolkodásában fennálló reflexív szkémába foglalja azokat”.²⁷

A *szociológia* – szemben az egyes társadalomtudományokkal, mint pl. a jogtudomány, közgazdaság-tudomány – a legáltalánosabb társadalomtudomány, az egész társadalom általános törvényszerűségeinek elemzését vállalja. A legáltalánosabb kérdések pedig a társadalomra nézve: a *változás*, a *helyesség* és a társadalom *fogalmának* kérdése.

Ismert, hogy a comte-i naturalista kauzális-explikatív szociológia csakis a társadalom okozatos összefüggéseit hajlandó társadalomelméletnek – sőt egyáltalán tudománynak – tekinteni, mivel szerinte a természeti törvényszerűségek kimerítik a világ törvényszerűségeit. Ezzel szemben ismeretelméleti – módszertani és ontológiai előfeltevéseiből adódóan Horváth mint a szellemtudományi irányzatú szociológia híve, a szociológiát a természettudomány és az értéktudomány elemeiből állítja össze. „Módszertani kérdés, hogy hogyan? A módszertisztaság elve eleve kizárja, hogy a kettőt összevegyítsük, hogy okozatot másra, mint okra, értéket másra, mint értékre visszavezethessünk. Az okozatos soroknak és az axiológiai soroknak egymástól függetlenül, különböző dimenziókban vagy síkokon kell futniuk. Kauzális és axiológiai sorok kapcsolatáról legfeljebb abban az értelemben lehet szó, hogy mintegy egymás síkjára fényképezzük őket. Tényleg ezt tesszük, amikor megmondjuk, hogy valamely ember vagy közösség adott esetben hogy fog viselkedni és hogyan kell viselkednie. Tekintetbe vesszük a ténybeli adottságokat, okozatos szükségességeket, és elvégezzük azokat az értékeléseket, amelyekről feltételezzük, hogy azok alapján következik be a kérdéses magatartás. Tudjuk, hogy bizonyos mértékig adva van, hogy milyen lesz az idegen magatartást kiváltó értékelés, de tudjuk azt is, hogy az okozatos adottságok körén belül az értékelés egyedül az érvényesség szempontjaihoz igazodhatik. E körön belül az utánaértékelést mi is csak a mérő érvényesség szempontjai szerint végezhetjük. A kalkulus eredményében bízunk, noha tudjuk, hogy a bekövetkezése sem okozatosan nem szükségszerű, sem axiológiailag nem tagadhatatlan. Az okok és értékelve alanyi kapcsolatának *általánossága* (az alanyok széles körében való állandósága) pótolhatja számunkra a kauzális és az axiológiai sorok hiányait.”²⁸

26 Horváth 1938. 11.

27 Horváth 1938. 12.

28 Horváth 1938. 5.

A tisztán természettudományi és axiológiai fejtegetésben voltaképpen a szociológiai előtanulmányaink számítanak, ugyanis a szociológia akkor talál rá a saját törvényszerűségeire, amikor a társadalom tényelemei és értékelemei kapcsolatának *funkcionális* összefüggéseire kérdez. Ennek a funkcionális beállítottságnak azért van konzekvenciája: „amikor a lehetőségeket és teljesítményeket keresi, akkor a helyesség legvégső statikus értékmérőinél jobban érdekli az axiológiai funkciók dinamikája, az értékpozitivitás, és a helyességet is már dinamikusan, pozitíválódásként, változás módjára fogja fel. A változás problematikájának ebben az árnyalatnyi kihangsúlyozásában őrzi a szociológia naturalisztikus hagyományának az emlékét.”²⁹

Mivel a szociológia generalizáló jellege miatt csakis általános, illetve tipikus jelenségekkel, társadalmi objektivációkkal foglalkozhat, Horváthnak szűkítenie kell a társadalmi magatartások körét. „Objektív társadalmi, azaz *közösségi* tényezőknél vagy *társadalmi objektivációkon* (kiemelés tőlem – Zs. Á.) az egymást érintő magatartások *szabályosságát*, tehát a társadalom *tipikus* viselkedését értjük.”³⁰ A tipikus egyéni magatartások körén belül tehát a társadalom bizonyos *egységet* mutat fel. Az egység kialakulását nemcsak a társadalmi magatartások egyformasága, *homogén hasonlósága* teszi lehetővé, hanem azok ún. *szabályos különbözősége*, **vagyis heterogén hasonlósága**, egymást *kiegészítő funkciómegoszlása* is. Így pl. míg a gazdaságban a termelésen vagy a fogyasztáson belül a magatartások pusztán hasonlatossága mutatható fel, egymás közti viszonyukra már a kiegészítő funkciómegoszlás jellemző, hiszen egyik sem képzelhető el a másik nélkül.

Hiba lenne feltételezni, hogy a társadalom és a társadalmi egység azonos fogalmakat jelentenek. Hiszen Horváth meghatározása értelmében a teljes káosz közepette is létezhet társadalom, mivel a magatartások – legyenek azok akár szabályosak, akár szabálytalanok – egymás feltételeit érintik. Önmagában véve az egyéni magatartások különbözősége még nem zárja ki a társadalmi egység kialakulását, csak abban az esetben, ha ezek a magatartások szabálytalanul különböznek. Amilyen mértékben tehát hasonlóak vagy szabályosan különbözőek a magatartások, abban a mértékben beszélhetünk a biológiai, lelki, illetve fiziológiai folyamatok *objektíválódásáról*. Ez az objektíválódás teszi aztán lehetővé a társadalmi egységek keletkezését. Végeredményben tehát „a társadalom nem tételezi fel a társadalmi egységet, ellenben a társadalmi egység feltételezi a társadalmat és az objektíválódást. Tehát objektíválódásról csak társadalmi egységben és társadalmi egységről csak objektíválódás esetén lehet beszélni...”³¹

Horváth a társadalmi egység átfogóbb fogalmán belül helyezi el a *társadalmi rend* kategóriáját. Társadalmi rendről csak akkor beszélhetünk, ha a magatartásoknak nem pusztán a szabályosság, de a *szabályozottsága* is fennáll. A szabá-

29 Horváth 1938. 13.

30 Horváth 1937. 33.

31 Horváth 1924. 198.

lyozottság kialakulásának feltétele pedig az, hogy a magatartások – valaki vagy valami által meghatározott – *mintát* kövessenek. Ekkor jön létre a szinoptikus szerkezetű eljárás, vagyis „az előre meghatározott magatartás”.

Horváth processzuális jogszociológiájában *történeti-szociológiai* vizsgálattal próbálja rekonstruálni a társadalmak eljárási struktúráját, keletkezését és felépülését. Megállapítja, hogy a történeti társadalmak *eljárási szerkezete* különböző fejlettségű szinten tárgyiasult eljárások hierarchiájából áll. Mindezek ősforrása a *szokás*, melyekből *tagoltabb*, *változatosabb*, de *mulandóbb*, *szórványosabb* eljárások, formális objektivációk fejlődnek ki (divat, illem, szertartás, becsület, játék stb.). A társadalmi eljárás harmadik szerkezeti és funkcionális rétegét olyan ún. *kifejező* eljárások alkotják, mint pl. a nyelvjárások, a művészi vagy tudományos formák.

A jog konstitúciója szempontjából számunkra a negyedik réteg, azaz a nagy *társadalomszervező* eljárások síkja a legfontosabb. Horváth Barna az általa tekintetbe vett társadalmi rendek (gazdasági, hatalmi, erkölcsi és békerend³²) vizsgálatát jogszociológiai nézőpontjának megfelelően a jog keletkezésének, *változásának* folyamatába ágyazva végzi el. A tárgyalás során azokat az alapokat nevezi meg „a jog alapul fekvő tényeiként”, amelyek a *legerősebb*, illetőleg a *legközvetlenebb funkcionális* összefüggésben vannak a joggal. „A gazdaság, harc, hatalom, művelődés és [sic!] eljárás azért a legközvetlenebb alapjai a jognak, mert maguk is *épp-úgy*, mint a jog, *objektív társadalmi, közösségi tényezők* vagy más szóval *társadalmi objektivációk*.”³³ Mindezen objektivációk funkcionális (és nem kauzális!) összefüggésben vannak a jog történeti valóságával. Míg az alapok a jog konstitutív lehetőség feltételét alkotják, addig a jog mint különleges társadalmi technika az alapok fejlődésének egy bizonyos pontján túl nélkülözhetetlen továbbfejlődésük számára.

A jog alapjaiban a jog szociológiai tartalma jelenik meg. „A jog alapjaival együtt adott... Ugyanaz a társadalmi anyag, amely a jogot éppúgy hordozza, mint a gazdaságot, a háborút (harcot – Zs. Á.), a hatalmat, a kultúrát és az eljárást. Ugyanaz a magatartás egyik szempontból tekinthető jognak, a másiktól gazdaságnak, harcnak, hatalomnak, kultúrának vagy eljárásnak.”³⁴ Mindazonáltal a jog alapjai természetesen túlterjednek ugyanazon magatartás jogi felfogásán, ez a tartalmi különbözőség alapozza meg *nem-azonosságukat*, ezáltal fogalmi különbözőségüket.

A *jog társadalmi anyagának homogenitása*, a minden társadalmi objektivációban közös társadalmi magatartás azonban nem jelenti azt, hogy a jog és alapjai teljes mértékben egybeesnének, vagy hogy a jog pusztán az alapok egyik rétegét tenné ki. De nem lehet azonos a jog még a vele legbensőségesebb, legközvetlenebb kapcsolatban álló eljárással sem, melyet Horváth Barna a jog genus proximumának

32 Lásd ehhez: Horváth 1937. 5–6.

33 Horváth 1937. 33.

34 Horváth 1994. 67.

tart, ugyanakkor a jog a mindenütt jelen lévő eljárásnak a legfejlettebb, legintézményesedettebb formáját jelenti. Mind a társadalmi alapoknak, mind pedig a jognak megvannak tehát a *tipikus magatartásai, sajátos működési területük, önlogikájuk*.

A jog legközvetlenebb alapjai, mivel társadalmi objektívációk, maguk is osztják az őket felépítő társadalmi magatartás és a társadalom *szinoptikus természetét*, hiszen egyrészt *létokok* és – egymástól csak analitikusan elválasztható összefüggésként – *értékalapok* eszmei, gondolati kapcsolatában konstituálódnak, másrészt elemzésük is a valóságnak egy bizonyos értékszempont szerint kiválasztott részének vizsgálatát jelenti. A *gazdasági rend* egyrészt „*természeti szükség-szerűség*”, a társadalom „*legelső, állandó, mindenütt és mindenkor érvényesülő tevékenysége*”,³⁵ „*másrészt feltétele magasabb szükségletek és értékigények kielégítésének, tehát az érték rangsor által eddig a mértékig igazolt érték*. Ugyanúgy a *hatalomban a kényszerítő ok* és a *spontán szabadság*; a *harcban és békében a természeti szükségesség* és a kölcsönös *értékrombolás* illetőleg *-fejlesztés*; a *művelődésben az okozatosan korlátozott művelése a legvégső értékeknek*, és végül az *eljárásban az okozatosan meghatározott tényleges magatartásoknak eszmei magatartásmintákkal* való kapcsolata áll előttünk.”³⁶

A jog nélkülözhetetlen alapjai azonban különböző súllyal esnek latba a jog funkcionális determinációja során, s ily módon egy olyan skálán helyezhetők el, melyek a tényezőket a *befolyás erőssége* és *joghoz való közelsége* alapján rendezi el. A legerősebb, de legközvetettebb kapcsolatban a gazdaság áll a joggal. A vitális szükségletek nyomása sorrendben megelőz minden mást, azonban kielégítésük után súlyuk elenyészővé válik, s más hatásoknak adják át helyüket. Ezzel szemben a legközvetlenebb, éppen ezért a leggyengébb alapja a jognak az eljárás, mivel az a legfejlettebb eljárási szerkezetben intézményesülve már maga is jog. A két említett objektíváció között az egyes alapok egyre gyengébben, de annál közelebbről hordozzák a jogot.

Horváth Barna az alapok *hierarchikus rendezettségének* és az eljárások intézményesülésének vizsgálata során azt a tételt állítja fel, miszerint minél inkább megszűnik a magatartásminta létbeágyazottsága, minél élesebben elkülönül a konkrét magatartás lefolyásának folyamatától, illetőleg az eljárás a materiális objektíváció minél magasabb fokát éri el, annál formálisabb, kategorikusabb lesz az előírás.³⁷

Horváth a jog társadalmi alapjainak elemzését összeköti a Hobhouse-tól átvett, a társadalom és a jog fejlődésének összefüggéseire alkalmazott *négy fejlődési típus*: a *növekedés*, a *hatásosság*, a *szabadság* és a *kölcsönösség* elemzésével. Általánosságban elmondható, hogy a négy fejlődéstípus egymás közti viszonyában a *csökkenő teljesítmény* törvényszerűsége áll fenn. A fejlődés akkor lehet

35 Horváth 1937. 22.

36 Horváth 1937. 33.

37 Horváth 1937. 66–67.

optimális, ha mindegyik külön-külön arányosan egészíti ki a másik hármat. (Bármelyikük túlfejlődése – pl. a bürokrácia képében megjelelő túlnövekedés –, a zsarnokságban manifesztálódó túlhatásosság, a túlzott szabadság (liberalizmus) és a túlkölcsönösség (tervtársadalom) – a jog társadalmi létalapjainak összeomlásához vezet.) Ugyancsak a *csökkenő teljesítmény* törvényszerűsége áll fenn a jognak a gazdasággal, a hatalommal, a harccal és a műveltséggel való kapcsolatában (pl. jogi túlszabályozás fenyegeti a gazdaság immanens törvényszerűségeit). *Egyenes arányú fejlődés* egyedül az eljárás és a jog fejlődése között áll fenn. A jognak ugyanis legközvetlenebb – épp ezért a leggyengébb és legkevésbé eredeti – alapja maga az *eljárás*: az eljárás végül is a jog fogalmába torkollik bele. Horváth Barna szerint azonban nemcsak hogy az eljárás a jog fő/vagy nem-fogalma, hanem fordítva: a jog mint legfejlettebb eljárás jelenti az eljárás felső fokát. A jog *genus proximuma* tehát az eljárás, míg az eljárás *superlativusa* maga a jog.

A jog „az összes egyéb eljárásokat felülmúlja intézményesség tekintetében, mert 1. az eljárások *tömegesek*, és állandóan működő szervekké (pl. parlament, bíróság stb. – Zs. Á.) és intézményekké (pl. per – Zs. Á.) sűrűsödtek, 2. tagoltságuk, egymást kiegészítő (hatásköri, büntetőjogi, polgárjogi stb. – Zs. Á.) megoszlásuk és *hatásosságuk* a legnagyobb, 3. a társadalmi szabadságnak és szükségletkielégítésnek, valamint 4. a társadalmi kölcsönösségnek és igazságosságnak a legalkalmasabb eszközei”.³⁸ Az eljárás *szabadsága* egyben a társadalom szabadsága is, hiszen a jog a kényszer monopolizálásával megszünteti a magatartások feltételeit érintő, különböző objektív és szubjektív tényezők kaotikus kényszerét, s mindegyiket megszabadítja a többi magatartás rá gyakorolt kényszere alól. Az eljárás és a jog *kölcsönössége* pedig abban fejeződik ki, hogy mind könnyebbé válik a különböző fejlettségű eljárások – az erkölcs, a közvélemény és a jog – közötti „átjárás”, egymásból való felfrissülésük, az elkülönülten fejlődő eljárási formák evolúciós eredményeinek átvétele (laikus és szakbíraskodás, jogi műveltség kiterjesztése, közvélemény alakítása jogpolitikai kérdésekben, bírói szabad mérlegelés stb.).

A legintézményesedettebb eljárási szerkezet tehát maga a jog, amikor is az eljárás mint *forma* eléri az eljárás – sajátos értelemben vett – *ideális* fogalmát. Az eljárási módok differenciálódásának és kölcsönhatásának fejlődése azzal a következménnyel jár, hogy a legintézményesedettebb eljáráshoz, a joghoz képest más társadalmi eljárások (pl. szokás, morál, gazdaság, hatalom) többé már nem mint eljárások jönnek számításba, hanem pusztán *materiális* objektívációként, mint a jog értéktartalmai.

A materiális szociológiájának korántsem kimerítő elemzése után felmerül a kérdés: vajon valóban sikerült-e *Jogszociológiájában* Horváth Barnának a társadalom és a jog szisztematikus elemzése? Az öt társadalmi objektíváció és a négy fejlődési törvényszerűség funkcionális összefüggéseinek segítségével, a változás négy dimenziójában vajon fel tudta-e mutatni a társadalom és a jog szinoptikus karakterét?

38 Horváth 1937. 31.

Sorolhatnánk itt az elismerő és a kritikus véleményeket. De ha már e tanulmányunkat Horváth reflexivitási képességének kiemelésével kezdtük, érdemes felidézni Horváth tudósi magatartásának megítélése szempontjából igen figyelemreméltó önkritikus visszatekintését. Álláspontja szerint elméletének *maradandó* eredménye egyrészt a szinoptikus módszertan, másrészt pedig az eljárási jogelmélet kidolgozása, amelyet *legexplicitebb* formában az 1934-es, eredetileg német nyelven megjelent *Jogszociológia* című művének Első részében fejt ki.³⁹ A társadalmi objektiváció és az egyetemes törvényszerűségek teljesítmény-összefüggéseire vonatkozó vizsgálatait (vagyis alapvetően a *Jogszociológia* Második részének zömét) azonban már munkássága *mulandó* fejezeteinek tartja, s fél évtizeddel később keserűen állapítja meg: „A gondolkodás történetében gyakran előfordul, hogy új alap gondolat első ízben olyan groteszk alkalmazásban tör keresztül, amely semmi arányban sem áll a később felismert jelentőségéhez. Nálam is a szemléleti módszer megtalálása a hegyek vajúdásával, a jog és a társadalom közötti »csökkenő teljesítmény törvényszerűsége« pedig, amelyet a módszer alkalmazása útján véltem elérni, a nevetséges egérke születésével volt egyértelmű.”⁴⁰

„Sok hűhó semmiért?” – tehetnénk fel Horváth Barnával együtt mi is a kérdést. Hiszen azért mégsem arról van szó, hogy a könyv második, szisztematikus részében Horváthnak ne sikerült volna érzékeltetni tény és érték szinoptikus szerkezetét, vagy hogy a funkcionális társadalmi teljesítmény-összefüggések törvényszerűségeit revideálnia kellene. Sokkal inkább arról, hogy az Első részben kifejtett alap gondolat átütő jellegéhez *képest* „az eredmény” – Horváth talán túlságosan is kíméletlen szavaival élve – „tényleg színtelen, semmitmondó”.⁴¹

Valóban elképzelhető, hogy az utókor olvasója úgy érzi, a számára már esetleg ismert (jogszociológiai megállapításokhoz a szinopszis módszertani „találmányának” alkalmazása nélkül is eljuthatott volna. Továbbá, míg egyes objektívációk (így a gazdaság vagy a hatalom) elemzése álláspontunk szerint is túldimenzionált, mások (tudás, eljárás) nem kellőképpen kidolgozott. Horváth maga is elismeri, hogy megkülönböztetéseknek „elvontsága, a funkcionális összefüggéseknek elvontan felfogott problematikája a módszer termékenyebb alkalmazását, jelentőségének kibontakozását megakadályozta”.⁴² A módszer és alkalmazása közötti ellentmondást Horváth azonban nemcsak saját hibájának tudja be, hanem annak is, hogy a mű megírásakor még nem születtek meg, illetve számára kevésbé voltak ismertek azok a rokon törekvések, melyek segítették volna a módszer gyümölcsözőbb kiaknázásában. „Hiányoztak a szkeptikus gondolkodás (Hume),

39 Lásd ehhez: Horváth Barna: *Rechtssoziologie. Probleme der Gesellschaftslehre und der Geschichtslehre des Rechts*. 1934. Grunewald, Berlin; Magyarul: Horváth Barna: *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái*. 1995. (ford: Zsidai Ágnes) Osiris, Budapest.

40 Horváth 1941. 67–68.

41 Horváth 1941. 69.

42 Horváth 1941. 70–71.

az újabb lélektan, a mélyszociológia és az újrealizmus tanulságai... A szemléleti módszert ezek nélkül a közvetítő gondolatok nélkül *nem is lehetett* termékenyebben alkalmazni.”⁴³

Horváth Barna mindezeket a tapasztalatokat később igyekezett hasznosítani. Más tanulmányai mellett (*A szociológia elemei* – 1938; *Macht, Recht, Verfahren* – 1941) fényes tanújelét adja ennek az 1937-ben megjelent *A jogelmélet vázlat*a című munkája, melyet gondolatisága, felépítettsége, kidolgozottsága tekintetében méltán tarthatunk a jogi valóság szociológiai konstrukciója, az eljárási jogszemlélet, s ezzel együtt a magyar jogbölcselet kiemelkedő teljesítményének. Horváth e könyvében a szinoptikus módszertani eredményt már adottnak veszi, s a hangsúlyt inkább a jog változásának, helyességének és fogalmának beható vizsgálatára helyezi. Bár az alapgondolat, vagyis a Sein és Sollen szemléleti összekapcsolása kimondottan vagy kimondatlanul végig jelen van Horváth munkásságában, elméletileg figyelemre méltó adalékot már csak a *Field Law and Law Field* (1957) című, Amerikában megírt és ugyancsak komoly nemzetközi vitát kiváltó tanulmányában nyújt, melyben annál megalapozottabbnak véli szinoptikus jogelméletének érvényességét, minél inkább gyökeret ver az a fizikai-filozófiai belátás, miszerint a természetben sem kauzális törvényszerűségek uralkodnak, legfeljebb statisztikai valószínűségek állapíthatók meg.

Remélhetőleg sikerült érzékeltetnünk, hogy a szinoptikus látásmód egy hihetetlenül érdekes társadalom- és szellemtörténeti szituációban, a kor, a személyiség és a gondolat egyedülálló, mondhatni dialogikus találkozásának eredményeképpen született meg. A horváthi életmű a nyugat-európai tradíció két világának metszéspontján, rendkívül eredeti ötvözetként jött létre. Horváth Barna az abszolutizmus és relativizmus, természetjog és pozitivizmus, a kritikai és dogmatikus gondolkodás Szküllája és Kharübdiszé között hajózva hihetetlen dialektikus éleselméjűséggel kísérte meg a létet és érvényt egymástól végletesen elválasztó „hiatus irrationalison” való gondolati (logikai) úrrá levést. A tény és érték differenciájának és ellentétének – se nem szinkretikus, se nem a hegeli dialektika értelmében szintetikus – elgondolására hivatott szinoptikus módszer funkciója elsősorban abban áll, hogy a közvetíthetetlenség bizonyosságából kiindulva valamiképpen mégis lehetővé tegye ha nem is az átjárást, de legalábbis a *funkcionális érintkezést* a Sein és Sollen világai között. S vajon Horváth Barna végigjárta-e az általa választott „ismeretlen ösvényt”, lelki alkatának lényegi vonását jelentő, folyton paradoxonokba bocsátkozó metafizikai nyugtalansága kielégülést talált-e valamilyen megoldásban? Vagy a kísértés örök? A választ csak a kérdező filozófus adhatja meg. „A végső megoldást nem kívánja összetéveszteni a végső megoldás iránti vágyakozással. Óriási a vágyakozás és a kísértés az iránt, hogy ténnyé és értéket, anyagot és szellemet egymásra visszavezessünk, egymásban feloldjunk. Mily emberfeletti erőfeszítésbe kerül kimondani: hihetjük, remélhetjük, de nem tud-

43 Horváth 1941. 72.

hatjuk, hogy vajon a világ végső elemzésében anyag-e vagy szellem, lét-e vagy érvény. Talán egyik a másiknak csupán csalóka visszfénye, illúziója; talán »minden mulandó csak hasonlat«, vagy ellenkezőleg, minden eszme csupán »ideológiai reflex«; talán egymáson áthatoló képsíkok, amelyek csak a mi látásunk számára vannak, és valami egyetlen azonosat, csak számunkra láthatót jeleznek. Ki tudja? Talán épp az a legerősebb gondolat, amely ily óriási elveknek, mint a materializmus és spiritualizmus, a tökéletes egyensúlyát kibírja. A gondolkodás titka elmenni odáig és megállni ott, minden csábítás és kísértés ellenére kitartani azon az utolsó pontján a gondolat sziklaösvényének, amelyen túl az illúziók örvényébe való lezuhanás már elkerülhetetlen. Ha a tény és érték ellentétet valamely olcsó megoldással elleplezzük, lehetünk »szárnyaikkal arcukat eltakaró angyalok«, de addig, amíg ennek az ellentétnek a súlyát erősek vagyunk elviselni, hívei maradunk a bölcsesség szeretetének, a filozófiának.⁴⁴

Irodalom

- Horváth, B. 1924. *Jogbölcséleti jegyzetek*. Kézirat.
- Horváth, B. 1934. *Rechtssoziologie. Probleme der Gesellschaftslehre und der Geschichtslehre des Rechts*. Berlin; Magyarul: Horváth, B. 1995. *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái*. (ford: Zsidai Ágnes). Budapest.
- Horváth, B. 1937. *A jogelmélet vázolata*. Szeged.
- Horváth, B. 1938. *A szociológia elemei. Acta litterarum ac scientiarum reg. Universitatis Hung. Franciscus-Iosephina, Sectio: Juridico-politica Tomus (XIII.)* Szeged.
- Horváth, B. 1941. A jogszociológia útja. *Társadalomtudomány*. (XXI)
- Horváth, B. 1942. Népszerű szociológia. Munkások számára tartott előadások nyomán. *Szociális Szemle*, III. évf., 1–3. sz.
- Horváth, B. 1993. *Forradalom és Alkotmány (Önéletrajz 1944–45-ből)*. (ford: Nagy Endre; szerk. és a jegyzeteket készítette: Zsidai Ágnes). Budapest.
- Horváth, B. 1994. *A jog alapjai általában*. Kézirat (ford: Nagy Gábor)
- Korcso, B. 2002. Hermész német nagykövete. *Élet és Irodalom*, XLVI. évf., 17. szám, április 26.; <http://www.es.hu/old/0217/feuilleton.htm>

44 Horváth B. 1937. XVI.

I. Miklós pápa válaszai a bolgárok kérdéseire

Szerkesztette, fordította, jegyzetekkel és kíséřőtanulmányokkal ellátta Nótári Tamás, Szeged, Lectum Kiadó, 2015. 158 oldal

Veress Emőd

egyetemi tanár

Sapientia EMTE Kolozsvári Kar, Jogtudományi Intézet

e-mail: emod.veress@sapientia.ro

A korai középkorban a kereszténység felvétele egy újonnan megtérő nép számára nem csupán vallási változást jelentett, hanem annak előfeltételéül is szolgált, hogy az európai népek közösségébe felvételt nyerhessen. A legtöbb történeti forrásból a kereszténységre való áttérés politikai háttére és eredménye bontakozik csak ki, de annak a folyamatnak a részletei, amelyek ennek kapcsán az érintett nép jogrendszerében, szokásaiban, életmódjában végbemennek, általában nem olvashatók ki. Ezért páratlan jelentőségű az *I. Miklós pápa válaszai a bolgárok kérdéseire* (*Responsa Nicolai papae I. ad consulta Bulgarorum*) című forrás. I. Miklós pápa válaszait most az olvasó magyarázatokkal és bevezető tanulmány-nyal ellátott fordításban veheti kézbe, Nótári Tamásnak – több középkori jogtörté-
neti monográfia¹ és forráskiadás² szerzőjének és szerkesztőjének – köszönhetően.

A kíséřő tanulmányból és a fordításból a következő történeti háttér bontakozik ki. Borisz bolgár fejedelem (ur. 852–889 között) rokonszenvezett a keresztény val-
lással, amit számos aktuálpolitikai törekvés is erősített: egyrészt a klérus révén nagyobb befolyást kívánt gyakorolni a lakosságra, és az egyházszervezet a harc-
os nemesi réteg (szláv eredetű szóval a bojárok) visszaszorítására is fel kívánta hasz-
nálni, valamint ily módon akarta elősegíteni az őslakos szlávok és a betelepült

1 *A kora középkori bajor jogrendszer a Lex Baiuvariorum tükrében.* Szeged 2014; *Jog és társadalom a Lex Baiuvariorumban.* Szeged 2012; *A salzburgi historiográfia kezdetei.* Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 23. Szeged 2007; *Law and Society in Lex Baiuvariorum.* Passau 2014; *Bavarian Historiography in Early Medieval Salzburg.* Passau 2010; *Show Trials and Lawsuits in Early-Medieval Bavaria.* Rechtsgeschichtliche Vorträge 53. Budapest 2008.

2 *Lex Baiuvariorum – A bajorok törvénye.* Szeged 2011; *Források Salzburg kora középkori történetéből.* Szeged 2005; Két forrás a kora középkori Salzburgból, Notitia Arnonis – Epistola Theotmari. *Aetas* 2004/2. 72–95; *Conversio Bagoariorum et Carantanorum.* *Aetas* 2000/3. 93–111; *Gesta Hrodberti.* In: Havas, L. –Tegyei, E. (ed.): *Classica – Mediaevalia – Neolatina.* Debrecen 2006. 131–146.

bolgárok egybeolvadását. A fejedelem 864-ben Bizáncban felvette a kereszténységet, amelyben a Mikhaél nevet kapta. Ezt követően eljuttatott Phótios konstantinápolyi pátriárkának egy levelet, amelyben a hittérítéssel és az egyházszervezéssel kapcsolatos gyakorlati kérdéseikre akart választ kapni. Phótios válasza azonban olyan elvont és magas teológiai színvonalú volt, hogy nem adott az uralkodó praktikus kérdéseire kielégítő feleletet. Borisz erre I. Miklós pápához (ur. 858–867 között) fordult, és elküldte hozzá követeivel a keresztény vallással kapcsolatos kérdéseit tartalmazó levelét is.³ A pápához intézett kérdések elvesztek, de a pápa levele, a *Responsa Nicolai Papae I. ad Consulta Bulgarorum*,⁴ vagyis a pápa 866 őszén írott válasza teljes terjedelmében fennmaradt. A kötetben a fordító először a pátriárka levelét elemzi, majd a pápai levelet vizsgálja behatóbban.

Noha a bolgárok által feltett kérdések, a *consulta* már elvesztek, a szerző megkísérli, hogy ezek tartalmára és rendszerére nézve a pápai válaszokból következtesse. A pápa levele a válaszokat százhat fejezetre osztja, azonban a válaszok szerkezetéből igen valószínű, hogy a fejedelmi levél száztizennégy kérdést számlált, melyekre a pápa százhat fejezetben foglalta össze válaszait. A válaszok tematikailag rendezetlenek ugyan, de ez valószínűleg arra vezethető vissza, hogy a válasz a kérdések sorrendjét követte.

Tematikailag azon válaszok vannak túlsúlyban, amelyek a keresztény vallásra, annak gyakorlatára, a pogány szokásoknak a kereszténységbe való beolvaszthatóságára, a jogrendre és az egyházszervezetre vonatkoznak. Külön érdekesek azok a válaszok, amelyekből közvetve több adatot nyerhetünk az ősi bolgár vallásról, valamint az életmódról és a jogrendről. Így például egyértelműen kiderül a szövegből, hogy a poligámia bevett gyakorlat volt, hiszen egyébként nem kérdezték volna meg a pápától, hogy egyidejűleg lehet-e egy férfinak két felesége. Szokásban volt a bolgároknál, hogy a házasságkötés előtt a vőlegény hozomány gyanánt arany- és ezüsttárgyakat és egyéb értékes javakat adott a menyasszonynak. Férje halála után az özvegy nem mehetett újra férjhez, viszont bevett gyakorlat volt, hogy a megözvegyült férfi ismét megnősülhetett. A tulajdonostól megszőkött szolgát, amennyiben elfogták, súlyos büntetéssel sújtották, hasonlóan az urát

3 A történeti háttérhez bővebben lásd Nótári T.: *De conversione Bulgarorum – On the Legal Background of the Conflict between Rome and Byzantium*. *Zbornik Radova Pravni Fakultet* 43/1. 2009. 445–461.; *On Two Sources of the Early Bulgarian Christianity*. *Chronica: Annual of the Institute of History University of Szeged* 6. 2007. 37–51.; *Róma és Bizánc missziós kísérletei a IX. századi Bulgáriában*. *Belvedere Meridionale* 17/1–2. 2005. 22–35.; *De Consultis Bulgarorum*. *Collega* 6/5. 2002. 47–53.; Adalékok a *Responsa Nicolai papae I. ad consulta Bulgarorum* keletkezéstörténetéhez. *Acta Universitatis Sapientiae Legal Studies* 4/2. 2015. 239–256.; Some Remarks on the *Responsa Nicolai papae I. ad consulta Bulgarorum*. *Acta Universitatis Sapientiae Legal Studies* 4/1. 2015. 47–64.

4 A fordítás e kiadások alapján készült: *Responsa Nicolai Papae I. ad Consulta Bulgarorum*. In: *MGH Epistolae Karolini aevi IV. tom. VI.* (Ed. E. Perels) Berolini 1925. 568–600.; In: *Fontes Historiae Bulgaricae VII. Fontes Latini Historiae Bulgaricae II. Serdicae* 1960. 65–125.; In: *Magnae Moraviae Fontes Historici IV.* Brno 1971. 42–107.

megrágalmazó szolgákat. Szintén büntették, ha egy szabad ember elmenekült házából: az ország határát szigorúan őrizték, és a szökést lehetővé tevő határőrt halállal büntették. Halállal lakolt a rokongyilkos, aki bajtársát megölte, s akit idegen asszonnal házasságtörésen értek. Szankcionálták a gondatlanságból elkövetett emberölést, a lopást és az emberrablást. Büntették, aki mást kasztrált, aki hamis vádat emelt, és aki másnak halálos mérget adott. Az elhagyás büntetése fenyegette a férjükkal rosszul bánó, házasságtörő és férjüket megrágalmazó asszonyokat. Az uralkodó elleni lázadást halállal büntették, amely büntetés nem csupán az elkövetőket, hanem azok családját is sújtotta.

Történeti szempontból fontos kiemelni, hogy Borisz fejedelem és országa végül – a Rómával felvett és ígéretesnek mutakozó kapcsolatok ellenére – a kereszténység bizánci rítusát választotta. A 869/70-es konstantinápolyi zsinaton Bulgáriát a konstantinápolyi pátriárka fennhatósága alá sorolták be, a fejedelem pedig kiutasította országából a római misszionáriusokat. Ám annak ellenére, hogy a bolgárok nem a római rítusú kereszténységet vették fel, a pápai levél mint forrás igen fontos, mondhatni pillanatfelvételszerű, és a történelemben egyedülállóan értékes képet mutat a pogányságból a kereszténységbe átlépő nép jog-, szokás- és életmódváltozásairól. Ugyanakkor nagyon érdekes párhuzamokat lehetne felállítani a kereszténységnek a magyarok által történő felvételének folyamatával, de egy ilyen eszmefuttatás meghaladná e recenzió kereteit.

Nótári Tamás kötetével a *Responsa* első alkalommal lát magyar nyelven napvilágot, s így a munka nemcsak az egyháztörténet és a szlavisztika, hanem a jog-, a vallás- és az életmódtörténet kutatói és az ez iránt érdeklődők számára biztosít hozzáférést a rendkívül fontos forráshoz.

Acta Universitatis Sapientiae

The scientific journal of Sapientia University publishes original papers and deep surveys in several areas of sciences written in English.

Information about the appropriate series can be found at the Internet address <http://www.acta.sapientia.ro>.

Editor-in-Chief

László DÁVID

ldavid@ms.sapientia.ro

Main Editorial Board

Zoltán KÁSA

András KELEMEN

Ágnes PETHŐ

Laura NISTOR

Emőd VERESS

Acta Universitatis Sapientiae Legal Studies

Executive Editor

Tamás NÓTÁRI (Sapientia University, Romania)

tnotari@kv.sapientia.ro

Editorial Board

Carlos Felipe AMUNÁTEGUI PERELLÓ (Catholic University,
Santiago de Chile, Chile)

Rena VAN DEN BERGH (University of South Africa, Pretoria, South Africa)

Emese von BÓNÉ (Erasmus University, Rotterdam, Netherlands)

Gyula FÁBIÁN (Babeş-Bolyai University, Cluj-Napoca, Romania)

Jean-François GERKENS (University of Liège, Liège, Belgium)

Maria Tereza GIMÉNEZ-CANDELA (Autonomous University, Barcelona, Spain)

Miklós KIRÁLY (Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary)

István KUKORELLI (Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary)

Emilija STANKOVIĆ (University of Kragujevac, Kragujevac, Serbia)

Magdolna SZŰCS (University of Novi Sad, Serbia)

Jonathan TOMKIN (Trinity College, Centre for European Law, Dublin, Ireland)

Mihály TÓTH (National Academy of Sciences of Ukraine, V.M.Koretsky

Institute of State and Law, Kiev, Ukraine)

Emőd VERESS (Sapientia University, Cluj-Napoca, Romania)

Imre VÖRÖS (Institute for Legal Studies of the Hungarian

Academy of Sciences, Budapest, Hungary)

Laurens WINKEL (Erasmus University, Rotterdam, Netherlands)

Mariusz ZAŁUCKI (Andrzej Frycz Modrzewski University, Krakow)

Sapientia University

Scientia Publishing House

ISSN 2285-6293
<http://www.acta.sapientia.ro>

Instructions for authors

Acta Universitatis Sapientiae, Legal Studies publishes studies, research notes and commentaries, book and conference reviews in the field of legal sciences.

Acta Universitatis Sapientiae, Legal Studies is a peer reviewed journal. All submitted manuscripts are reviewed by two anonymous referees. Contributors are expected to submit original manuscripts which reflect the results of their personal scientific work. Manuscripts sent to the journal should not be previously published in other journals and should not be considered for publication by other journals.

Papers are to be submitted in English, French, German, Romanian or Hungarian, in A4 format, electronically (in .doc or .docx format) to the e-mail address of the executive editor: tnotari@kv.sapientia.ro

Manuscripts should conform to the following guidelines:

The length of the papers should not exceed 7,000 words (respectively 3,000 in the case of commentaries and reviews) and manuscripts should be accompanied by a 200-250 words abstract with 3-4 key words and with authors' affiliation. Tables and graphs, if any, should be prepared in black and white, should be titled, numbered and integrated in the main text. The list of references should appear at the end of the manuscripts.

Acta Universitatis Sapientiae, Legal Studies is published twice a year: in May and December.

Citation guidelines

In footnotes

(Mommsen 1899), if page number is indicated (Mommsen 1899, 58)

In the list of references

Journal articles:

Fuhrmann, M. 1960. "Cum dignitate otium – Politisches Programm und Staatstheorie bei Cicero." *Gymnasium* 67: 481–500.

Books:

Mommsen, Th. 1899. *Römisches Strafrecht*. Leipzig.

Articles from books:

Ankum, H. 2005. "Consequences of a Pledge Extinguished by Merger in Classical Roman Law." In *Ex iusta causa traditum. Essays in honour of Eric H. Pool*. Pretoria: 3–20.